

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Godišnjak 50: Jahrbuch

Govedarica, Blagoje

2022-05

Academy of Sciences and Arts of Bosnia and Herzegovina

<https://bastina.anubih.ba/items/904be352-1cd9-4841-a723-74db1d91944b>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE
AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN UND KÜNSTE
VON BOSNIEN-HERZEGOWINA

GODIŠNJAK JAHRBUCH

Centar za balkanološka ispitivanja
Zentrum für Balkanforschungen
KNJIGA / BAND 50

Urednik / Herausgeber
Blagoje Govedarica

Redakcija / Redaktion
Aladin Husić, Dževad Juzbašić, Igor Manzura,
Ante Milošević, Lejla Nakaš, Aiša Softić

SARAJEVO 2021

FONDACIJA

ZA IZDAVAŠTVO
SARAJEVO

Štampano uz podršku Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke i Fondacije za izdavaštvo
Federalnog ministarstva kulture i sporta Bosne i Hercegovine /

Gedruckt mit Unterstützung des Föderalen Ministeriums für Bildung und Wissenschaft
Bosnien-Herzegowinas und des Verlagsfond des Föderalen Ministeriums für Kultur und sport
Bosnien-Herzegowinas

Sadržaj / Inhaltsverzeichnis

Povodom jubilarnog 50. broja Anlässlich des Jubiläumsbandes Nr. 50	5
---	---

Članci / Aufsätze

<i>Mario Gavranović, Ikbal Cogo, Edin Bujak, Irene M. Petschko</i> Nova istraživanja lokaliteta brončanog i željeznog doba na području Zenice The new investigations of the Bronze and Iron Age sites in the Zenica area	7
<i>Biba Teržan</i> Female costume from the Early Iron Age period at Glasinac in the heart of Western Balkans Ženska nošnja ranog željeznog doba na Glasincu	43
<i>Darko Periša</i> Antička figurina iz Suhače kod Livna u kontekstu delmatske religije Classical antiquity figurine from Suhača nearby Livno in context of Delmatae religion.....	67
<i>Adisa Lepić</i> Paragnatida kacige tipa Baldeinheim sa Gradine u Biograda kod Širokog Brijega Paragnatide helmet of the Baldeinheim type from Gradina in Biogradi near Široki Brijeg....	81
<i>Ante Milošević</i> Traces of the early Slavs in the region of Mostar Tragovi ranih Slavena u okolini Mostara.....	93
<i>Zijad Halilović, Azra Delalić</i> Srednjovjekovni kameni spomenici u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine Medieval stone monuments in the National Museum of Bosnia and Herzegovina.....	107
<i>Esad Kurtović</i> Trebinjska vlastela Dragančevići I signori di Trebinje Dragančević.....	135
<i>Almir Olovčić, Aida Jotanović, Almira Kevilj-Olovčić, Amra Veispahić</i> ED-XRF analysis of silver and gold jewelry found in Medieval necropolis Crkvina, Donja Zgošća (Kakanj municipality), BiH ED-XRF analiza srebrenog i zlatnog nakita pronađenog u srednjovjekovnoj nekropoli Crkvina, Donja Zgošća (Općina Kakanj), Bosna i Hercegovina	149

<i>Aleksandar Jašarević, Jelena Bulatović, Jelena Jovanović</i> Archaeological and Bioarchaeological Evidence from the Ottoman period Bosnia: The Case Study of Doboj-Čaršija Arheološka i bioarheološka svjedočanstva iz otomanskog perioda u Bosni na primjeru nalazišta Doboj – Čaršija.....	159
---	-----

<i>Marko Rimac</i> O porijeklu zemljišne razdiobe sela Gornji Rujani (Retrogradna i metrološka analiza austro-ugarskog katastra) About the Origin of Land Division in Gornji Rujani (The Reverse and Merological Analysis of the Austro-Hungarian Cadastre).....	187
--	-----

<i>Sabina Vejzagić</i> Bibliografija časopisa Godišnjak/Jahrbuch (41–50) – uz obilježavanje 50. broja Bibliography of Godišnjak (41–50) – Celebrating the publication of the 50 th volume.....	215
---	-----

Kritike i prikazi / Besprechungen

Feda Milivojević, <i>Cezarov Ilirik</i> , Hrvatski institut za povijest u Zagrebu - Filozofski fakultet u Rijeci, 2021, 350 str. (Amra Šaćić Beća).....	229
Tomislav BILIĆ, <i>Coins of the Roman Republic in the Archaeological Museum in Zagreb</i> , Musei Archaeologici Zagrabiensis Catalogi et Monographiae XIII, Zagreb 2015, 540 pages. (Darko Periša).....	232

Hronika / Chronik

Izvještaj o radu Centra za balkanološka ispitivanja u 2021. godini	237
--	-----

Adrese autora / Autorenadressen	239
---------------------------------------	-----

Uputstva / Richtlinien / Guidelines	
Uputstva za pripremu materijala za Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH.....	241
Richtlinien zur Veröffentlichung im Jahrbuch des Zentrum für Balkanforschungen der AWBH....	243
Guidelines for the article preparation for Godišnjak CBI ANUBiH.....	245

Povodom jubilarnog 50. broja

Čini nam veliku čast i zadovoljstvo što smo u prilici da, upravo u godini u kojoj naša Akademija proslavlja 70 godina postojanja, našoj naučnoj i široj javnosti predamo još jedan, ovoga puta pedesti, jubilarni, broj časopisa Godišnjak/Jahrbuch Centra za balkanološka ispitivanja. Iako je Redakcija i u zadnjih deset godina radila u otežanim organizacionim uslovima, uspjeli smo da održimo kontinuitet izdavanja časopisa i da sačuvamo njegov naučni renome i internacionalni karakter. Nema nikakve sumnje da su brojni naučni prilozi koji su u ovom časopisu objavljeni u velikoj mjeri doprinijeli proučavanju kulturne istorije balkanskog i šireg evropskog područja. Zbog toga je Godišnjak/Jahrbuch danas veoma tražen i rado viđen časopis u svim naučnim bibliotekama. Takav kontinuirani kvalitet sigurno ne bi bilo moguće postići, niti održati bez organizacione i finansijske podrške naše Akademije, kao i drugih institucija iz zemlje i inostranstva, prije svega Fondacije za izdavaštvo Federalnog ministarstva kulture i sporta Bosne i Hercegovine i Njemačkog arheološkog instituta iz Berlina. Ovim putem im izražavam zahvalnost na pruženoj podršci.

Ovo je ujedno i prilika da se zahvalimo brojnim autorima, recenzentima i ostalim saradnicima na svesrdnom angažovanju. Njihovi prilozi, ukupno 542 do sada objavljenih, čine osnovu i uspjeha i opstanka časopisa.

Uz ovaj broj nastavljamo praksu započetu u četrdesetom jubilaranom broju i prilažemo kompletnu bibliografiju 172 rada i priloga objavljenih u brojevima 41–50. Nadamo se da će ovaj veliki jubilej biti dodatni potstrek saradnicima i autorima, te da će Godišnjak/Jahrbuch i ubuduće zadržati visoki kvalitet i internacionalni renome.

Redakcija

Anlässlich des Jubiläumsbandes Nr. 50

Es ist uns eine große Ehre und Freude, dass wir eben im Jahr in dem unsere Akademie ihr 70. Bestehen feiert, die Gelegenheit haben, der wissenschaftlichen und breiteren Öffentlichkeit den 50. Jubiläumsband der Zeitschrift Godisnjak/Jahrbuch des Zentrums für Balkanforschungen präsentieren zu können. Obwohl die Redaktion in den vergangenen zehn Jahren unter schwierigen organisatorischen Bedingungen gearbeitet hat, ist es ihr gelungen, die Herausgabe der Zeitschrift aufrechtzuerhalten und ihre wissenschaftliche Reputation und Internationalität zu bewahren. Zweifelsohne haben die zahlreichen wissenschaftliche Artikel, die in dieser Zeitschrift veröffentlicht wurden, einen wichtigen Beitrag zur Erforschung der Kulturgeschichte des Balkans und des weiteren europäischen Raums geleistet. Aus diesem Grund ist das Godisnjak/Jahrbuch heute eine gefragte und anerkannte Zeitschrift in allen wissenschaftlichen Bibliotheken. Eine solche kontinuierliche Qualität hätte ohne die organisatorische und finanzielle Unterstützung unserer Akademie sowie anderer Institutionen aus dem In- und Ausland sicherlich nicht erreicht werden können, allen voran der Verlagsstiftung des föderalen Ministeriums für Kultur und Sport von Bosnien und Herzegowina und des Deutschen Archäologischen Instituts aus Berlin. Für die Unterstützung sprechen wir ihnen unseren Dank aus.

Dies ist auch eine Gelegenheit, den zahlreichen Autoren, Gutachtern und anderen Mitwirkenden für ihr uneingeschränktes Engagement zu danken. Ihre Beiträge, von denen bisher 542 veröffentlicht wurden, bilden die Grundlage für den Erfolg und das Bestehen der Zeitschrift.

Mit dieser Ausgabe setzen wir die im vierzigsten Jubiläumsband begonnene Praxis fort und fügen eine vollständige Bibliographie von 172 in den Heften 41-50 veröffentlichten Aufsätzen und Beiträgen bei. Wir hoffen, dass dieses Jubiläum zum zusätzlichen Ansporn für Mitarbeiter und Autoren wird, so dass die Qualität und das internationale Ansehen des Godisnjak/Jahrbuchs auch in den künftigen Ausgaben weiterwachsen können.

Redaktion

Nova istraživanja lokaliteta brončanog i željeznog doba na području Zenice

Mario Gavranović

Beč

Ikbal Cogo

Zenica

Edin Bujak

Sarajevo

Irene M. Petschko

Beč

Abstract: The paper presents results of the investigations on the prehistoric sites in the vicinity of the city of Zenica conducted during 2018 and 2019. Based on the cooperation between the Austrian Archaeological Institute of the Austrian Academy of Sciences and City Museum of Zenica we applied geophysical prospection, air-borne laser scanning and excavations in order to get a better understanding of the Bronze and Iron Age developments in this specific part of the central Bosnia along the Bosna River. This research is embedded within the project "Visualizing the unknown Balkans, supported by the Innovation Fond of the Austrian Academy of Sciences.

Apart from previously known and to smaller extent excavated hillfort Kopilo, our work also focused on the sites situated on the ridge above Gradišće in the northern part of the Zenica Basin. What appears to be indicative of this micro-region are high attitudes (600-900 m a.s.l.) of the identified Bronze and Iron Ages settlements in comparison to the situation in the neighboring valleys and basins of the central Bosnia. Such position provided mutual visual contact between the sites and an excellent control of the entry and exit from the Zenica Basin. Our work also brought evidences of prehistoric stone mounds on the ridge above Gradišće. The numerous archeological finds indicate the importance and a long continuity of the hillforts such as Kopilo that obviously lasted until the advanced La Tène Period.

Keywords: Zenica, Central Bosnia, hillforts, Bronze and Iron Ages, stone tumuli

Uvod i pregled stanja istraženosti

Prostor Zeničke kotline specifična je mikroregija u okviru Sarajevsko-zeničke zavale u gornjem toku rijeke Bosne. Dolina rijeke Bosne jedna je od najvažnijih komunikacija između južnog ruba Panonske nizije odnosno nizine uz rijeku Savu i planinskog prostora Dinarida. Kako su pokazala prethodna istraživanja, dolina Bosne već je u neolitu, eneolitu i za vrijeme brončanog doba imala značajnu ulogu u protoku ideja, ljudi i kulturnih utjecaja,¹ a njena važnost do u recen-tno vrijeme ogleda se u činjenici da se upravo uz

Bosnu pruža i trasa autoceste (koridor C5) kojom se spajaju Budimpešta i Jadranska obala.

Zenička kotlina duga je oko 8 km u pravcu jug-sjever odnosno u pravcu toka Bosne, a njena širina iznosi između 1,5 i 2 km. Sa zapada i istoka kotlina je omeđena relativno strmim obroncima i planinama, dok se zaravnjeni prostor uz rijeku na kojem se danas prostire grad Zenica nalazi na nadmorskoj visini od 300 m (sl. 1). U užem geografskom smislu Zenička kotlina pripada prostoru centralne Bosne koju pored dolina uz gornji tok rijeke Bosne (Sarajevsko polje, Visočki bazen) čine još dolina uz rijeku Lašvu i njene pritoke te Skopaljska dolina u gornjem toku rijeke Vrbas. Ove doline međusobno su odvojene

¹ Benac 1961; Müller i dr. 2013; Gavranović 2013; Blečić-Kavur / Jašarević 2016.

planinskim vijencima koji u širem smislu čine dio zapadnobalkanskog Dinarskog gorja.

Prvi podaci o brončanom i željeznom dobu na prostoru Zenice dobiveni su iskopavanjima na visinskom naselju Kopilo 1971. i 1975. godine, smještenom na istočnoj strani kotline iznad dubokog usjeka Babine rijeke koja se ulijeva u Bosnu (sl. 1). Prvim iskopavanjima rukovodio je Č. Trajković iz Muzeja grada Zenice te je u istoj godini objavio i kraći izvještaj,² dok su istraživanja iz 1975. pod vodstvom B. Čovića iz Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu i Duška Šljivara iz zeničkog muzeja ostala većim dijelom neobjavljena.³ Pronađeni nalazi ukazali su na intenzivno naseljavanje za vrijeme kasnog brončanog i ranog željeznog doba, dok u svom izvještaju Trajković također spominje kasnoneolitske i nalaze iz mlađe faze željeznog doba (La Tène) ne ulazeći u detalje o mogućim aktivnostima u ovim razdobljima. Sudeći prema raspoloživim izvještajima i oskudno očuvanoj dokumentaciji u iskopavanjima iz 1971. pronađen je kulturni sloj debljine između 80 i 130 cm sa ostacima podnica, peći, ognjišta, kamenih osnova za objekte i mnoštvom pokretnih nalaza uključujući keramičke posude, kamene i koštane alatke, životinjske kosti, predmete od bronce i željeza i željeznu šljaku.⁴ Kulturni sloj brončanog i željeznog se prema Trajkoviću mogao podijeliti u tri horizonta, a dostupna selekcija nalaza iz ova tri horizonta objavljena je 2011.⁵

Iako iskopavanja iz 1975. godine nisu objavljena, a ni popratna dokumentacija više nije na raspolaganju, B. Čović je u više navrata isticao nalaze željezne šljake u slojevima 9. st. pr. n. e. kao jedan od najranijih dokaza metalurgije željeza na zapadnom Balkanu.⁶

U pogledu kulturne asocijacije, gradina Kopilo pripisana je "srednjobosanskoj grupi brončanog i željeznog doba" kako ju je na osnovu svojih istraživanja definirao B. Čović opisujući fenomen intenzivnog naseljavanja na visinskim, utvrđenim naseljima na rubovima riječnih dolina (Bosna, Lašva, Vrbas i manje pritoke) sa dosta sličnim spektrom pokretnih nalaza, u prvom redu keramičkih tipova, često ukrašenih

urezanim geometrijskim ornamentima.⁷ Polazeći od dugogodišnjih iskopavanja na gradini Pod u gornjem toku rijeke Vrbas sa kulturnim sojevima i stambenim horizontima koji nedvojbeno pokazuju kontinuitet obitavanja između 13/12. i 3. st. p. n. e., Čović je u svojim studijama prezentirao osnove kronološke podjele pokretnog materijala kasnog brončanog i željeznog doba te ponudio prvi iscrpni pregled keramičkih formi i ukrasa a u određenoj mjeri i metalnih nalaza u srednjoj Bosni.⁸ Upoređujući keramičke nalaze sa Kopila i sa Poda, Čović je istakao kako na Kopilu nisu pronađene ni forme ni ukrasi tipični za vrijeme između 12. i 10. st. p. n. e., te je pretpostavio da početak naselja pada u 9. st. pr. n. e.⁹ Recentnijim objavljivanjem nalaza iz Trajkovićevih iskopavanja pokazalo se kako na Kopilu ipak postoje i forme i ukrasi koji su na Podu karakteristični upravo za horizonte između 12. i 10. st. p. n. e.¹⁰

Osim gradine Kopilo, na području Zenice dosada je identificirano još 20 visinskih naselja koje se prema površinskim nalazima mogu okvirno datirati u brončano ili željezno doba.¹¹ Pri tome je uočljivo kako je većina lokaliteta smještena na dosta visokim i teško pristupačnim pozicijama, pogotovo ako se upoređi položaj istovremenih naselja u susjednim dolinama Lašve ili gornjeg Vrbasa u kojima su gradine u pravilu smještene na prvim i samim tim znatno nižim terasama iznad riječnih dolina.¹² Na različit obrazac u pogledu same pozicije visinskih naselja između pojedinih riječnih dolina u srednjoj Bosni ukazao je i S. Perić, konstatirajući kako se gradine u Visočkom bazenu u pravilu nalaze na dosta višim položajima nego što je to slučaj sa dolinom Lašve.¹³

Među dosada registriranim nalazištima brončanog i željeznog doba na zeničkom području, osim Kopila, posebno se ističe kompleks iznad Gradišća na sjevernom dijelu kotline odnosno na mjestu gdje rijeka Bosna tekući prema sjeveru izlazi iz kotline i ulazi u uski klanac (sl. 1. i 2). Rekognosciranjem terena i prikupljanjem arheoloških nalaza ovdje je identificirano više

² Trajković 1971.

³ Čović 1983a, 433; Čović 1987, 481; Marjanović 1988a, 199.

⁴ Trajković 1971.

⁵ Gavranović 2011, Tab. 5–7.

⁶ Čović 1980, 74; Čović 1987, 435; Pare 2017, 34.

⁷ Čović 1965; Čović 1983a; Čović 1987; Čović 1991; Trajković 1971; Gavranović 2018.

⁸ Čović 1965; Čović 1983a; Čović 1987.

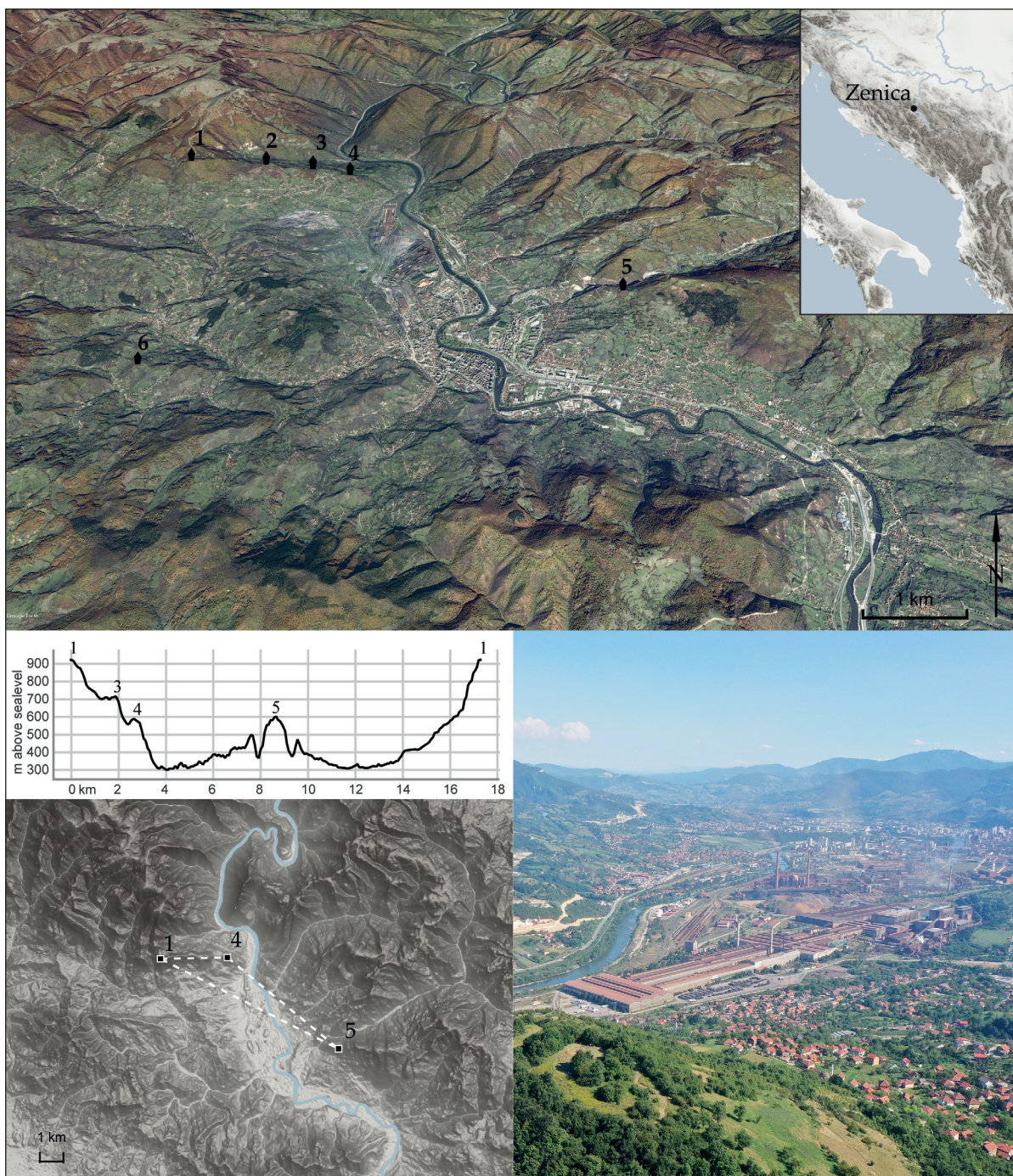
⁹ Čović 1983a, 435.

¹⁰ Gavranović 2007; Gavranović 2011.

¹¹ Perić 2004; Bujak 2012.

¹² Gavranović / Sejfuli 2018.

¹³ Perić 2004, 27.

Sl. 1. Zenička kotlina sa istraživanim lokalitetima. 1. Vrh Negraja; 2. Tumuli Gradišće; 3. Mrtvačka Gradina; 4. Ravna Gradina; 5. Kopilo; 6. Gradac. Dole lijevo: Visinski profil nalazišta Vrh Negraja (1), Mrtvačka Gradina (3), Ravna Gradina (4) i Kopilo (5). Ispod: Vizuelna komunikacija između Vrh Negraja (1), Ravne Gradine (4) i Kopila (5). Dole desno: Pogled na Zeničku kotlinu sa sjevera iz pravca Gradišća. (Google Earth, Merit DEM, Open StreetMaps contributors, prilagodila I. Petschko, foto: Austrijski Arheološki Institut)

visinskih naselja koja su smještena na oko 3,5 km dugom grebenu koji se iz pravca zapada spušta prema dolini rijeke.¹⁴ Na najvišem, zapadnom dijelu grebena, na 970 metara nadmorske visine,

¹⁴ Marjanović 1988b, 199; Bujak 2012.

nalazi se naselje Vrh Negraja sa kojeg potječe veća količina keramike, pronađene tokom recen-tnih vojnih akcija (ukopavanje i rovovi).¹⁵ I po

¹⁵ Materijal sa ovog nalazišta nalazi se u zavičajnoj zbirci u Gradišću, vidi Bujak 2012.

repertoaru oblika i po načinu ukrašavanja ova keramika nesumnjivo se može dovesti u vezu sa periodom kasnog brončanog i ranog željeznog doba odnosno sa poznatim spektrom “srednjo-bosanske grupe” po B. Čoviću, pokazujući pri tome visok stupanj kvaliteta kako u obradi tako i u izboru pročišćene gline.¹⁶ Među nalazima sa Vrh Negraja nalaze se međutim i keramički oblici i ukrasi koji pokazuju jasne veze sa Karpatskom kotlinom kao što su zdjele za koso kaneliranim rubom (tzv. turbanski obod) te šalice za urezanim ukrasom tipičnim za keramiku Gornea-Kalkača stila u srbijanskom i rumunjskom Podunavlju.¹⁷

Spuštajući se prema istoku, na grebenu iznad Gradišća nalaze se još i Mrtvačka Gradina (700 m) te nešto niže i Ravna Gradina (600 m) sa površinskim nalazima koji također ukazuju na naseljenost za vrijeme brončanog i željeznog doba.¹⁸

Osim naselja, od ostalih nalaza iz ovog perioda na zeničkom području vrijedi spomenuti i jednu jednopetljustu lučnu fibulu iz Brista na jugozapadnom dijelu kotline koja je vjerovatno pronađena u uništenom skeletnom grobu.¹⁹ Takve fibule na širem prostoru zapadnog Balkana pripadaju vremenu 11. i 10. st. pr. n. e., a određene varijante pojavljuju se i na prostoru srednje Bosne.²⁰ Sa nepoznatog nalazišta na području Zenice potječe i jedna tropetljusta lučna fibula sa trokutastom nogom sa konca 8. st. p. n. e., koja se može opisati kao specifični tip nakit ranog željeznog doba ovog dijela Bosne.²¹

Iako su prva i zasada jedina arheološka istraživanja na cijelom prostoru Zenice vršena prije više od 40 godina i to samo u manjem obimu na naselju Kopilo, postoji veliki broj indicija koje ukazuju kako je ova strateški važna mikroregija uz rijeku Bosnu kao glavnu komunikaciju prema sjeveru (sjeverna Bosna, Panonija) i prema jugu (Dinarsko gorje, Jadran) bila itekako gusto naseljena u vrijeme brončanog i željeznog doba. Broj identificiranih nalazišta kao i njihov dominantan, kontrolirajući položaj na visokim platoima i terasama čine Zeničku kotlinu izrazito interesantnom u pogledu detaljnijeg proučavanja odnosa

između prahistorijskih društava i okolnog krajoлика odnosno korištenja i strategije iskorištavanja prirodnih resursa te potencijalne unutarnje hijerarhije među naseljima. Pitanja vezana uz intenzitet interakcija i razmjene sa susjednim dolinama u srednjoj Bosni također nisu ni približno razjašnjena, a određeni keramički nalazi kako sa Kopila tako i sa Vrh Negraja jasno ukazuju na dosta intenzivne komunikacije prema sjeveru odnosno prema Podunavskoj regiji, prije svega kroz prisustvo oblika i ukrasa tipičnih za keramičke komplekse kulture žarnih polja (12–10. st. p. n.e.), Gornea-Kalkača (10–8. st. p. n. e.), Basarabi (7–6. st. p. n. e.) te kroz pojavu sive odnosno keltske keramike latenskog perioda (3–2. st. p. n. e.).²²

Istraživanja 2018. i 2019. godine

Prospekcije u 2018.

Ugovorom o saradnji između Muzeja grada Zenica i Austrijskog Arheološkog Instituta omogućen je početak istraživanja na prostoru Zenice koja su se odvijala u sklopu projekta “Vizualizacija nepoznatog Balkana”.²³ Projekt je iniciran od strane bivšeg Instituta sa orijentalnu i evropsku arheologiju - OREA (sada Austrijski Arheološki Institut), a finansiranje je omogućio Inovacijski fond Austrijske akademije nauka.

U prvoj fazi istraživanja tokom 2018. godine obavljena su rekognosciranja lokaliteta u blizini Gradišća kao i Kopila a zatim su uslijedile geofizičke prospekcije na dostupnim dijelovima lokaliteta Vrh Negraja, Ravna Gradina i Kopilo. Pored toga geofizička prospekcija izvršena je i na lokalitetu Gradac kod Čajdraša koji se nalazi iznad komunikacije koja spaja Zeničku kotlinu sa dolinom Lašve preko prevoja Vjetrenica (sl. 1). Geofizička mjerenja izvedena su od strane specijalizirane kompanije “Eastern Atlas” iz Berlina.²⁴ Rezultati prospekcije nisu ponudili konkretne smjernice za daljnja arheološka iskopavanja

¹⁶ Gavranović 2011; Bujak 2012.

¹⁷ Bujak 2012, Tab. 1, 1–6; Tab.4.4;

¹⁸ Perić 2004; Bujak 2012.

¹⁹ Čović 1975, 25.

²⁰ Čović 1975, 26; Glogović 2003, 37; Gavranović 2011, 177.

²¹ Gavranović 2007a, 165.

²² Perić 1995; Gavranović 2007b

²³ Gavranović / Horejs 2020; Gavranović / Petschko 2020, 76.

²⁴ Lokaliteti su prospektirani LEA MAX pokretnim sistemom (patent kompanije „Eastern Atlas” na koji je, u zavisnosti od prohodnosti terena, monitrano 5 do 7 senzora (Förster Fluxgate Gradiometer FEREX CON650).

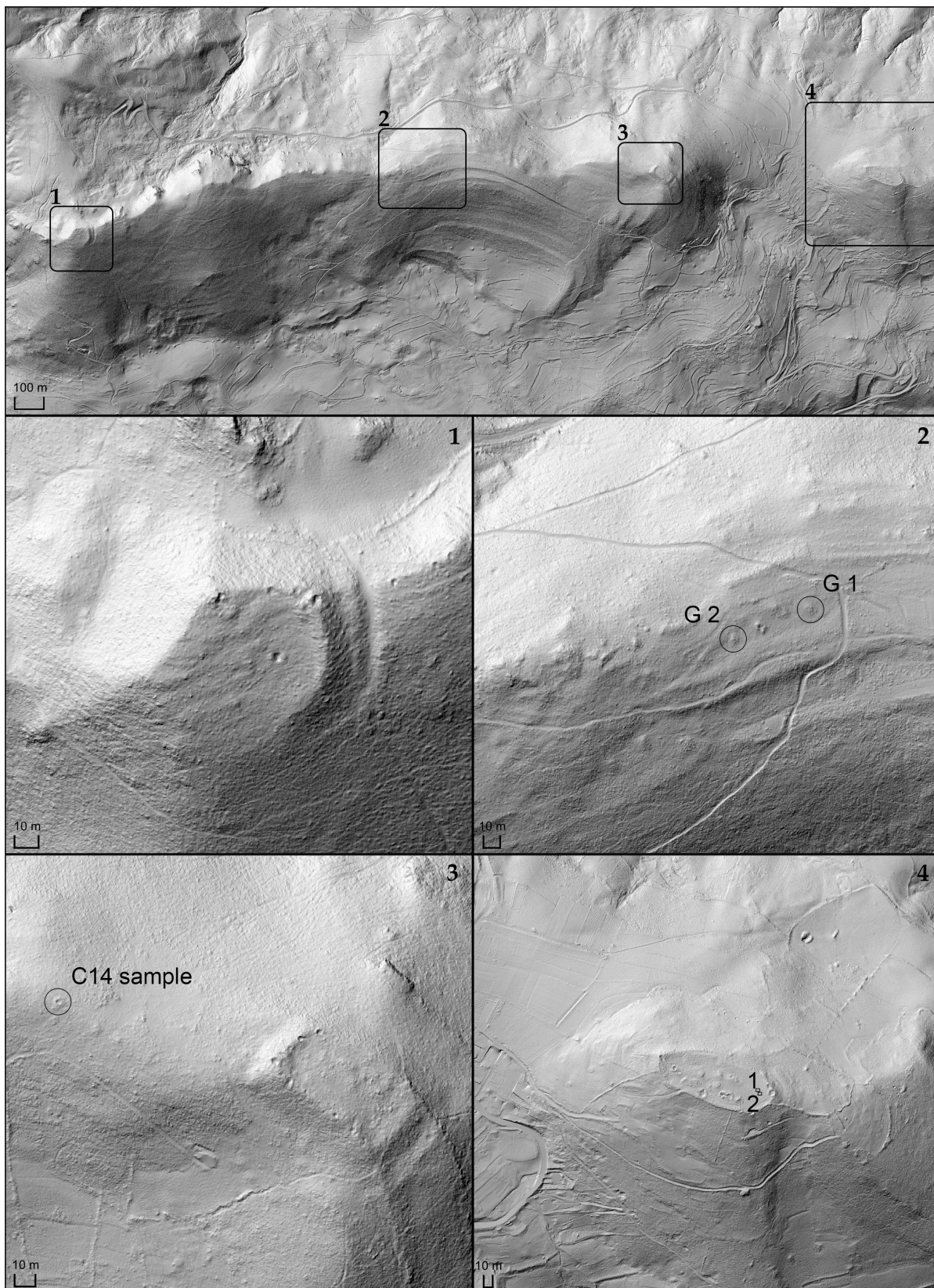
Sl. 2. Pogled na greben iznad Gradišća sa lokalitetima (foto: Austrijski Arheološki Institut)

usljed više otežavajućih faktora.²⁵ Kao prvo lokaliteti nisu mogli u cijelosti biti prospektirani zbog vegetacije i izrazito nepristupačnog terena čime se dobio samo parcijalni uvid u moguće magnetne anomalije koje se registriraju ovom metodom. Drugi i mnogo važniji razlog je krečnjačka geološka podloga na kojoj su ostali samo relativno plitki kulturni slojevi. Kako su neki od rascjepa u prirodnoj krečnjačkoj stijeni naizgled pravilnog ili pravolinijskog oblika, bilo je teško odnosno nemoguće razlučiti koje snimljene anomalije su nastale prirodnim rascjepom stijene, a koje su eventualno antropogenog karaktera. Pored toga, na većini lokaliteta konstatirane su i brojne recentne aktivnosti (vojni rovovi i izloženost vojnim dejstvima) koje su dodatno doprinijele nedovoljno jasnom rezultatu geofizičkih istraživanja. Kao primjer ograničene mogućnosti geofizičke odnosno magnetne prospekcije pri određivanju arheoloških struktura (jame, podnice, rovovi, ognjišta, koncentracije keramike) kada su u pitanju visinska naselja na krečnjačkoj geološkoj podlozi mogu poslužiti i naša iskopavanja na Kopilu u toku 2019. godine (vidi dole).

U sljedećem koraku uslijedila su snimanja iz zraka laserskim radarom odnosno lidarom (*LIDAR – Light Detection and Ranging*) kojima su obuhvaćeni cijeli greben iznad Gradišća sa popratnim padinama (oko 10 km²) te lokalitet Kopilo sa bližim okruženjem (oko 4 km²). Ovom metodom moguće je dobiti uvid u konfiguraciju terena bez obzira na postojeću vegetaciju, a dobro vidljiva su sva veća pomjeranja tla u vidu većih rupa, rovova, nasutih gomila, nasipa, bedema i sl. Ova tehnika prospekcije, iako dosta raširena u arheologiji, dosada nije primjenjivana na nalazištima u Bosni i Hercegovini.

Rezultati snimanja lidarom u mnogome su doprinijeli boljem razumijevanju i sagledavanju situacije na terenu, posebno na području Gradišća gdje je većina površine bila pokrivena dosta gustom šumom i rastinjem (sl. 2. i 3). Na najvišem dijelu grebena na snimku se jasno prepoznaje oblik i veličina platoa naselja Vrh Negraja (970 m) sa polukružnim bedemom na sjevernoj i istočnoj strani (sl. 3, 1). Masivni bedem od kamena i zemlje podignut je prema nižim dijelovima grebena, a dodatno je naglašen polukružnim jarkom sa vanjske strane. Prilaz

²⁵ Meyer / Hypiak 2019.

Sl. 3. Lidarski snimak grebena iznad Gradišča sa prepoznatljivim lokalitetima. 1. Vrh Negraja; 2. Istraživane gomile G1 i G2; 3. Mrtvačka Gradina i ostaci tumula sa datiranim ljudskim kostima; 4. Ravna Gradina sa položajem dvije istraživane sonde (Austrijski Arheološki Institut)

Sl. 4. *Pogled na Kopilo sa istoka* (foto: Austrijski Arheološki Institut)

platou sa južne i zapadne strane je usljed izrazito strmog terena gotovo nemoguć. Vrlo dobro vidljiva na lidarskom snimku su i recentna oštećenja nasatala kopanjem rovova na sjeverozapadnim rubovima platoa kao i tragovi zemunice iz prošlog rata smještene unutar platoa (sl. 3, 1). Kopanjem ovih položaja za vrijeme rata u BiH došlo se i do otkrića najvećeg dijela keramičkih nalaza kasnog brončanog i ranog željeznog doba.²⁶ U slučaju Vrh Negraja, geofizička ispitivanja mogla su biti sprovedena na sjevernom prilazu, ali rezultati nisu pokazali postojanje potencijalnih arheoloških struktura.²⁷ Treba istaći kako Vrh Negraja svojim položajem nadvisuje sve poznate gradine u Zeničkoj kotlini, a vizuelno je povezan sa većinom poznatih lokaliteta, uključujući i Kopilo. Budući da se naselje nalazi na izrazito visokom položaju postavlja se pitanja u kojoj mjeri je uopće i vezano sa samu riječnu dolinu Bosne i njene resurse ako put prema dolini i uz korištenje najpogodnijih staza traje više od dva sata, ne računajući strmi teren koji dodatno otežava prilaz. U svakom slučaju pitanje

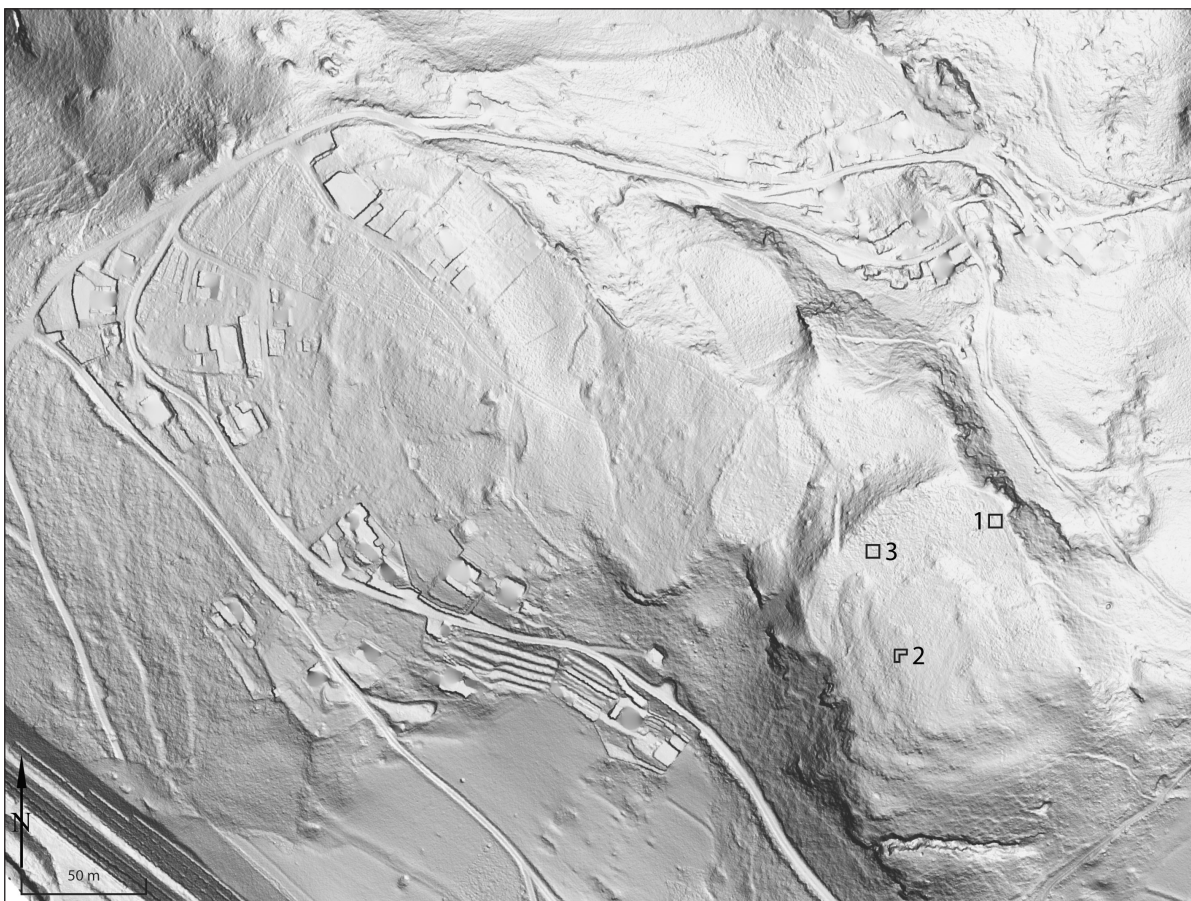
vodoopskrbe nije predstavljalo problem, pošto se na sjevernoj strani grebena odnosno ispod naselja nalazi nekoliko jakih izvora pitke vode.

Dosta jasno uočljive na lidarskom snimku su i kamene gomile koje se pojavljuju na oko 300 metara od platoa Vrh Negraja spuštajući se stazom koja vodi po ivici grebena prema istoku (sl. 3, 2). Dobar dio ovih kamenih gomila smo registrirali i prilikom rekognosciranja terena. Lidarski snimak pokazao je kako se radi o manjim klasterima koji su se mogli pratiti niz greben sve do drugog utvrđenog naselja Mrtvačka Gradina, koje se isticalo neobičnim, gotovo pravokutnim oblikom bedema na kojem su također bile vidljive brojne moderne smetnje (sl. 3, 3). Promjer gomila iznosio je između 3 i 6 metara, dok je očuvana visina iznosila najviše između 50 cm i 1 m. Veliki dio njih je znatno uništen djelovanjem vegetacije (drveće), a kod nekih su se vidjeli i tragovi namjerne devastacije odnosno pomjeranja nasutog kamenja. Tragovi recentnijeg otvaranja poduprli su pretpostavku kako se doista moglo raditi o tumulima odnosno grobovima.

Zaravnjeni plato Ravne Gradine sa tragovima fortifikacije također se vrlo jasno vidi na

²⁶ Bujak 2012.

²⁷ Meyer / Hypiak 2019.

Sl. 5. Lidarski snimak gradine Kopilo sa terasama prema zapadu i položajem sonde istraživanih u 2019. (Austrijski Arheološki Institut)

lidarskom snimku (sl. 3, 4). Međutim kako lidar i pokazuje, elipsoidni plato dobrim dijelom je razrovan rupama i jarcima koji su kopani u sklopu vojnih vježbi. Nešto bolje očuvan je samo dio na istočnoj strani platoa. To su potvrdila i geofizička mjerenja koja su upravo na ovom dijelu ukazala na postojanje određenih anomalija koje bi mogle imati arheološki značaj. Ono što Ravnu Gradinu čini zanimljivom je njen položaj sa kojeg se kontrolira sjeverni ulaz/izlaz u Zeničku kotlinu, a postoji i direktna vizualna komunikacija sa gradinom Kopilo smještenoj sa drugoj strani rijeke kao i sa većinom okolnih gradina. Rijetki površinski nalazi keramike mogli su se okvirno datirati u brončano doba.

Lidarski snimak gradine Kopilo i bliže okoline istakao je dominantni položaj najvišeg dijela naselja koje je sa zapadne strane bilo utvrđeno bedemom, dok su prilazi sa juga, istoka i sjevera bili onemogućeni gotovo vertikalnim padovima i stijenama prirodnog terena (sl. 4. i 5). Jasno se

prepoznaju i terase ispod utvrđenog dijela, a svojom zaravnjenom konfiguracijom i elipsastim oblikom posebno se ističe prva terasa ispod samog bedema. Dalje prema zapadu pružaju se još dvije terase na kojima se po površini mogu naći keramički ulomci brončanog i željeznog doba, dok je najveća koncentracija površinskih nalaza očekivano prisutna na najvišem, utvrđenom dijelu i to uz zaravnjeni dio koji se pruža uz bedem.

Upravo na ovom zaravnjenom dijelu su geofizička mjerenja potvrdila postojanje više magnetnih anomalija koje su se mogle dovesti u vezu sa ognjištima, većim koncentracijama keramike, ostatka peći ili ognjišta i kamenim osnovama (sl. 6). Na nešto strmijem terenu unutar utvrđenog dijela, koji je vodio do samog vrha platoa, situacija nije bila jasna zbog već spomenutih pravilnih pružanja i lomova krečnjačke stijene. Unatoč tome što su prethodna iskopavanja potvrdila postojanje jasnih arheoloških struktura (podnice, peći, kamene osnove), geofizički snimak ni u

Sl. 6. Rezultati geofizičke prospekcije na Kopilu (Meyer / Hypiak 2019)

ovom slučaju nije ponudio mogućnost jasne asocijacije između registriranih magnetnih anomalija i mogućih objekata unutar naselja.²⁸

Iskopavanja u 2019.

S ciljem verifikacije rezultata prospekcije te datacije kamenih gomila na grebenu između utvrđenih naselja Vrh Negraja i Mrtvačke Gradine, prvi korak u terenskim istraživanjima 2019. godine obuhvatio je iskopavanje dvije gomile koje su bile pokrivene gustim rastinjem.²⁹ Dvije istraživane gomile nalazile se u nizu od četiri gomile približno sličnih dimenzija (promjera između 6 i 7 metara sa očuvanom visinom između 50 i 80 cm), koje su se pružale u pravcu zapad-istok sa međusobnim razmakom od oko 10 metara na nadmorskoj visini od 770 metara (sl. 3 i 7). Kao što se moglo pretpostaviti na osnovu digitalnog modela površine terena dobivenom lidar snimkom, što je i potvrđeno nakon uklanjanja vegetacije, dvije gomile u sredini niza većim dijelom bile su uništene recentnim pomjeranjem kamenja. Na prostoru dvije oštećene gomile nisu međutim pronađeni nikakvi površinski nalazi ni strukture koje bi mogle ukazati na funkciju ili starost. Nakon uklanjanja vegetacije, dvije bočne gomile činile su se intaktne bez većih tragova destrukcije (sl. 7).

Iskopavanje gomile na istočnom rubu niza, označene kao G1, izvedeno je sljedeći uobičajenu metodu iskopavanja tumula sa podjelom na četvrtine, a površinski sloj kamena paralelno je skidan prvo u dvije nasuprotne četvrtine na SI i JZ (sl. 8). Prvo sloj kamenja sastojao se od većih, nepravilnih komada, koji su većinom bili

Sl. 7. Pogled na istraživane kamene gomile
(foto: Austrijski Arheološki Institut)

Sl. 8. Pogled na gomilu G1 sa istraženim četvrtinama na sjeveroistoku i jugozapadu
(foto: Austrijski Arheološki Institut)

dislocirani korijenjem drveća koje je izraslo na gomili. Uklanjanjem šumskog humusa sa rubova gomile, primjećeno da se čitava konstrukcija širi, a njene konačne dimenzije su iznosile 7 metara u pravcu S-N i 5,5 metara u pravcu I-Z dajući joj blago ovalan oblik (sl. 8). Ispod većeg kamenja na površini slijedio je sloj sitnijeg, uglavnom pločastog i očigledno naslaganog kamenja pomiješanog sa zemljom debljine između 30 i 40 cm u obje istražene četvrtine (sl. 9). Ispod ovog sloja su se u obje četvrtine počele nazirati veće kamene ploče kod kojih je bilo vidljivo da su složene jedna na drugu, a većina je bila blago nagnuta prema unutarnjem odnosno centralnom djelu gomile. Nakon toga i u druge dvije četvrtine skinut je sloj površinskog krupnijeg kamenja i sloj sitnijeg pločastog kamenja s ciljem da se na

²⁸ Meyer / Hypiak 2019, 19.

²⁹ Pored autora, u terenskim istraživanjima u 2019. godini na području Gradišća i na lokalitetu Kopilo učestvovali su još: Dr. Thomas Urban, Dr. Verena Tiedtke, Mag. Nicole Mittermair (svi Austrijski Arheološki Institut), arheologinja mag. Samra Terzić (Visoko), studenti Nejla Burko, Mustafa Uzunalić, Irhad Škoro, Adem Dedić i Emir Karić (svi Filozofski Fakultet u Sarajevu, Katedra za arheologiju) te radnici Muharem Okan, Nermin Skomorac, Nevzet Dilaver, Amir Talić, Suad Talić i Suad Mulić.

Na ovom mjestu želimo da se zahvalimo KUD „Gradina“ iz Gradišća na velikoj i nesebičnoj pomoći pri organizaciji iskopavanja i prepustanju prostora za obradu nalaza.

Veliku zahvalnost dugujemo i ministru za obrazovanje, nauku, kulturu i sport Zeničko-dobojskog kantona Dr. Spahiji Kozliću te Dini Eminoviću, direktoru Studentskog centra u Zenici na podršci i omogućavanju smještaja za veći dio ekipe.

Sl. 9. Profil u sjeveroistočnoj četvrtini gomile G1 sa naslagama kamena različite veličine (foto: Austrijski Arheološki Institut)

cijeloj površini dosegne sloj velikih kamenih ploča koje su se pružale oko centralnog dijela gomile. Nakon što su u II četvrtini skinuti gornji slojevi kamena, moglo se jasno vidjeti da se kamene ploče iz susjedne SI četvrtine nastavljaju tvoreći jednu vrstu naslaganog zida koji je ograđivao centralni dio. Daljnim skidanjem nasutog kamena bilo je očigledno kako se ovaj naslagani zid visine oko 45 cm pruža kružno oko centralnog dijela gomile sa jednim otvorom odnosno prolazom na južnoj strani (sl. 10). Također se moglo

Sl. 10. Kružna kamena konstrukcija oko centralnog dijela gomile sa otvorom/prolazom na južnoj strani (Austrijski Arheološki Institut)

primijetiti kako je veći dio kamenih ploča bio nagnut prema unutarnjem dijelu odnosno ograđenom prostoru, koji je bio zapunjen prhkom zemljom pomiješanom sa crvenkastim laporcem. Pražnjenjem zapune u centralnom dijelu pronađeno je nekoliko fragmenata prahistorijske keramike, a na jednom mjestu na rubu unutarnjeg prostora nalazila se i nešto veća koncentracija keramičkih ulomaka koji su se okvirno mogli datirati u brončano ili željezno doba (sl. 11).

Nakon uklanjanja zapune u centralnom i kamenim zidom ograđenom prostoru dosegnuta je prirodna stijena od crvenkastog i ispucanog laporca. U zadnjem koraku iskopavanja uklonjena je i kružna konstrukcija sa naslaganim kamenim pločama čime se na cijeloj površini gomile došlo do prirodne stjenovite podloge crvenkaste i bjeličaste boje sa blagim prirodnim nagibom prema jugozapadu. Prilikom skidanja kružne konstrukcije u procjepu između kamenih ploča pronađena je i jedna manja ljudska kost. Radiokarbonsko datiranje ovog uzorka u laboratoriju Isotoptech u Debrecinu (Lab. Nr. DeA 23554) ukazalo je na vrijeme kasnog srednjeg vijeka odnosno period između 1449–1523. AD (kalibrirani datum, IntCal 2013) kao najvjerojatniju starost. Prema

Sl. 11. Koncentracija prahistorijske keramike unutar kružne konstrukcije gomile G1
(foto: Austrijski Arheološki Institut)

tome može se pretpostaviti kako se kod gomile označena kao G1 radi u strukturi koja je vrlo vjerojatno korištena u prahistorijskom periodu (nalazi keramike), možda i kao ukopno mjesto, te da je u kasnom srednjem vijeku došlo do ponovnog otvaranja pri čemu je većina starijih nalaza po svemu sudeći uklonjena. Za sada se ne može potvrditi u kojem je periodu sagrađena kružna konstrukcija sa kamenim pločama, no nalazi keramike nedvojbeno upućuju na korištenje ovog mjesta u prahistorijskom periodu odnosno u vrijeme brončanog ili željeznog doba.

Iskopavanje tumula kojeg smo označili kao G2 na zapadnom kraju niza započeto je po istom principu sa skidanjem površinskih slojeva u dvjema dijagonalnim četvrtinama. Skidanjem vegetacije moglo se utvrditi kako dimenzije gomile nešto pravilnijeg kružnog oblika nego u slučaju G1 iznose 6,6 m u pravcu S-J i 5,5 m u pravcu I-Z. Na sjevernom dijelu gomile i ovdje se ispod krupnijeg kamenja na površini nalazio sloj sitnijeg izlomljenog kamenja pomiješan sa zemljom, dok je na južnom dijelu ispod površine već slijedila prirodna stijena crvenkaste i bjeličaste boje. Stoga su u nastavku istraživanja još samo dvije četvrtine na sjevernoj polovici gomile (SI i SZ). Ispod nasipa od sitnijeg izlomljenog kamenja slijedile su, kao i kod G1, izrazito velike kamene ploče, koje međutim nisu pokazivale nikakav pravilan raspored niti su činile

neku polukružnu ili kružnu konstrukciju. Osim mnoštva municije iz drugog svjetskog rata nisu pronađeni nikakvi drugi pokretni nalazi. Iako je većina velikih kamenih ploča bila dislocirana, bilo je očigledno kako su neke od njih naslagane jedna na drugu. U sredini gomile nije pronađena zapuna odnosno ograđeni dio sa prhkijom zemljom, što je bio jasan pokazatelj kako je gomila većim dijelom uništena. Ni nakon skidanja svih kamenih ploča nisu se mogle definirati nikakve arheološke strukture, a na cijeloj površini gomile G2 dosegnuta je prirodna stijena. Na osnovu dokumentirane situacije može se pretpostaviti kako je kamenje gomile G2 vjerovatno iskorišteno za gradnju zaklona u vrijeme drugog svjetskog rata, čime su eventualni stariji nalazi uništeni.

Premda u istraživanjima dvije gomile G1 i G2 nisu pronađeni konkretni dokazi koji bi upućivali na njihovu namjenu, nalazi keramike iz G1 ostavljaju mogućnost da je riječ o strukturama podignutim u prahistorijskom periodu. Manipulacija iz kasnijih perioda te otvaranje i pomjerenje ne dopušta nam da izvedemo jasne zaključke o karakteru kamenih gomila koje se prostiru na grebenu između Vrh Negraja i Mrtvačke gradine. Iako nedostaju tragovi sahranjivanja, njihova interpretacija kao grobnih mjesta nije isključena. Na takvu mogućnost ukazuju, prije svega, ostaci skeleta iz jedne devastirane kamene gomile koja se nalazi na padini ispod Mrtvačke Gradine, nekih 650 metara prema istoku od G1 (sl. 3, 3). U centralnom dijelu ove gomile promjera oko 5 m nalazila se rupa nastala recentnijim otvaranjem sa humusnim slojem u kojem su pronađeni dijelovi rasturenog skeleta odrasle individue (lubanja, rebra, donji ekstremiteti). Radiokarbonska analiza prikupljenih kostiju (Lab. Nr. DeA 23553) pokazala je konvencionalnu starost od 2645 ± 28 BP, a kalibrirani datum kretao se u rasponu 890–790 BC (IntCal 2013). Prema tome, može se zaključiti kako gomila ispod Mrtvačke Gradine predstavlja (uništeni) grob odnosno tumul podignut na koncu kasnog brončanog doba odnosno u vrijeme 9. st. p. n. e.

Iako se o kronološkoj relaciji između brončanodobnog tumula ispod Mrtvačke Gradine i kamenih gomila G1 i G2 te ostalih gomila na grebenu za sada može samo nagađati, pronalazak dijelova skeleta i dobiveni apsolutni datum ostavljaju mogućnost da se radi o nekropoli koja je povezana sa jednom od susjednih gradina na

zapadu (Vrh Negraja) ili na istoku (Mrtvačka Gradina) a možda i sa obje. Ovo je ujedno i prvi dokaz o podizanju tumula za vrijeme kasnog brončanog doba u centralnoj Bosni, pošto se dosada pretpostavljalo da većina poznatih grobnih nalaza kao što su npr. Čatići i Donja Zgošća kod Kaknja, Klimenta kod Donjeg Vakufa ili Klaonica kod Travnika potječe iz ravnih grobova.³⁰ Treba međutim istaknuti da intaktni grobovi kasnog brončanog i ranog željeznog doba dosada i nisu dokumentirani na prostoru centralne Bosne. Prikupljeni predmeti iz gore navedenih nalazišta ne mogu se pripisati pojedinačnim ukopima, a nisu poznati ni detalji grobnih konstrukcija. Osim toga, rekognosciranjem terena u gornjem toku rijeke Bosne i u dolini Lašve zabilježen je veći broj tumula za koje S. Perić pretpostavlja da bi mogli biti iz brončanog ili željeznog doba. Međutim, nedostatak istraživanja onemogućio je određivanje njihovog bližeg kronološkog i kulturnog konteksta.³¹ Rezultati iz Gradišća pokazuju da su pretpostavke o korištenju tumula kao grobne arhitekture za vrijeme kasnog brončanog doba u srednjoj Bosni u jednoj mjeri itekako opravdane. Uzimajući u obzir da je ovo ujedno i prvi apsolutni datum za grobove kasnog brončanog doba ne samo u centralnoj Bosni već i u cijeloj BiH, nalaz iz Gradišća dodatno dobiva na važnosti.

Pretpostavimo li da se kod kamenih gomila na grebenu iznad Gradišća, uključujući i one uništene, zaista radi o tumulima iz brončanog i željeznog doba, njihov broj od ukupno 35 do 40 (neki su bili u tolikoj mjeri rastureni da se nije moglo pouzdano utvrditi da li je riječ o jednom ili više njih) sugerira kako nije riječ o grobnom mjestu predviđenom za sve preminule članove zajednice. Sudeći prema datiranom tumulu i veličini ostalih gomila, može se pretpostaviti kako kameni tumuli sadrže jedan ili eventualno dva ukopa, što je svakako premali broj individua u odnosu na okolna naselja i njihov vremenski kontinuitet. Istaknuti položaj uz vrh grebena ili neposredno ispod ivice grebena na južnoj strani kao i grupiranje gomila u manje klastere upućuju na mogućnost kako se radi o grobovima samo izabраних pojedinaca, odnosno grupa. Činjenica je također da su sve dosada identificirane gomile

Sl. 12. Pogled na zaravnjeni plato Ravne Gradine (foto: Austrijski Arheološki Institut)

smještene na strani grebena koja je okrenuta prema kotlini odnosno prema dolini rijeke pa i bi u istraživanjima koja slijede ovaj aspekt vizualne komunikacije trebalo uzeti u obzir.

Zadnji korak terenskog istraživanja na području Gradišća u toku 2019. godine uključio je otvaranje dvije sonde (4 x 3 m) na istočnoj strani zaravnjenog platoa Ravne Gradine. Ovaj lokalitet se za razliku od Vrhla Negraja³² i Mrtvačke Gradine³³ ne nalazi u Arheološkom Leksikonu BiH, a prvi put je spomenut 2012 godine.³⁴ Zaravnjeni plato dužine 135 metara u pravcu I-Z sa najvećom širinom od 55 m u pravcu S-J nalazi se na nadmorskoj visini od 600 m odnosno na završetku grebena koji se pruža iznad Gradišća te predstavlja prvo uzvišenje iznad doline Bosne na mjestu gdje rijeka praveći krivinu napušta Zeničku kotlinu (sl. 2. i 12). Geofizičke prospekcije pokazale su da je plato većim dijelom razrovan modernim aktivnostima. Jedini dio na kojem su se mogli očekivati neki rezultati bio je istočni kraj gdje su i pozicionirane dvije sonde. U površinskom sloju obje sonde pronađena je manja količina prahistorijske keramike, kućnog lijepa, kremenih odbitaka i alatki kao i recentnih nalaza (staklo, cigla). Već ispod same površine na zapadnom dijelu u obje sonde pojavila se prirodna stijena, a ostaci zemljanog sloja sa nalazišta keramike, kućnog lijepa, životinjskih kostiju i kremenata bili su prisutni samo još u šuplinama između stijena. Nakon praznjenja ovih džepova sa ostacima kulturnog sloja sa koncentracijama

³⁰ Čović 1983a, 433; Gavranović / Sejfuli 2015, 75.

³¹ Perić 2002, 185.

³² Marjanović 1988b, 199.

³³ Marjanović 1988c, 202.

³⁴ Bujak 2012, 7.

Sl. 13. Karakteristični fragmenti keramike s Ravne Gradine
(foto: Austrijski Arheološki Institut, grafika: I. Petschko, M. Dević)

nalaza, u obje sonde je nakon 30 do 40 cm dosegnuta prirodna stijena.

Iako u iskopavanjima nisu potvrđene nikakve strukture, a ostaci kulturnog sloja sa nalazima su se bili prisutni samo u udubljenima prirodne stijene te stoga najvjerojatnije u sekundarnom položaju, nekoliko dijagnostičkih ulomaka keramike govori u prilog aktivnostima u vrijeme srednjeg brončanog doba koje je općenito vrlo slabo ispitano u centralnoj Bosni ali i susjednim regijama (sl. 13).³⁵ Na ovaj period upućuje jedan ulomak sa bradavičastim ispupčenjem ("Buckel") (sl. 13, 2) za koji geografski najbliže analogije postoje u slojevima srednjeg brončanog doba u naselju Varvara u sjevernoj Hercegovini,³⁶ kao jednom od rijetkih naselja sa dokumentiranim slojevima ovog perioda u BiH, te među nalazima iz Podu koji prema B. Čoviću datiraju u kraj ranog brončanog doba.³⁷ Bradavičasta ispupčenja inače su karakteristična za keramiku ovog razdoblja u Karpatskoj kotlini, a na prostoru srpskog i hrvat-

skog Podunavlja javljaju se posebno na nalazima vatinke kulture kroz sve njene faze.³⁸ Među ostalim, posuda ukrašena sa bradavičastim ispupčenjima pronađena je i u poznatoj ostavi brončanih i zlatnih predmeta iz Lovasa u zapadnom Srijemu koja datira u period Bz A2–Bz B1, odnosno u vrijeme 17/16. st. p. n. e.³⁹

Na približan period upućuje i posuda sa obojom u obliku slova T iz Ravne Gradine (sl. 13, 4) za koju također postoje analogije među nalazima sa Varvare,⁴⁰ a za "nemarno" izvedeni urezani ukras na jednom fragmentu (sl. 13, 3) također se mogu navesti paralele iz slojeva srednjeg brončanog doba na Varvari⁴¹ te iz završne faze ranog brončanog doba na Podu.⁴² Vrijedi spomenuti i relativno brojne nalaze kremenih artefakata i jezgri sa Ravne Gradine (sl. 14) te činjenicu da se kременe alatke također pojavljuju i u slojevima

³⁵ Čović 1965, 80; Čović 1978, 59; Drechsler-Bižić 1983, 258;

³⁶ Čović 1978, Tab. 19, 3.

³⁷ Čović 1991, Tab. 20, 3-4.

³⁸ Garašanin 1983, 504; Hänsel / Medović 1991, 79; Ihde 2001; Ljuština 2012, 141.

³⁹ Vinski-Gasparini 1983; 497, Tab. 75;

⁴⁰ Čović 1978, Tab. 23, 7-9.

⁴¹ Ibid., Tab. 38, 3.

⁴² Čović 1991, Tab. 23.

Sl. 14. Pregled kremenih alatki sa Ravne Gradine (foto: Austrijski Arheološki Institut)

ranog i srednjeg brončanog doba drugih naselja kao što su već spomenuti Varvara⁴³ i Pod⁴⁴, ali i u naselju Košutica u istočnoj Bosni.⁴⁵ Zbog nedostatka studijskih radova posvećenih kremenim alatima iz brončanog i željeznog doba nismo u stanju dalje elaborirati o vrstama i namjeni ovih artefakata.⁴⁶

Usljed nepostojanja stratigrafije i struktura te očigledne poremećenosti prahistorijskih slojeva, navedene komparacije mogu samo okvirno poslužiti za vremensko određivanje Ravne Gradine. O vremenu koje pripada koncu srednjeg i početku kasnog brončanog doba svjedoči i jedan apsolutni datum dobiven na uzorku životinjske kosti (domaća svinja) pronađene u jednom od procijepa među prirodnom stijenom. Apsolutna starost ovog uzorka (Lab Nr. DeA 23555) iznosila je 2993 ± 34 BP, a kalibrirana vrijednost ukazivala je na raspon između konca 14. i 12. st. p. n. e. (1305–1135 BC).

Zaključno se može konstatirati da se prema dosada raspoloživim podacima aktivnosti na Ravnoj Gradini mogu datirati između konca ranog i početka kasnog brončanog doba. Mogućnost da je naselje postojalo i prije i poslije ovog razdoblja svakako postoji, a nedostatak struktura i slojeva onemogućuje nam da pretpostavimo naseobinski kontinuitet.

Drugi dio kampanje u 2019. godini bio je usmjeren na gradinu Kopilo (600 m) na istočnoj strani Zeničke kotline odnosno na padinama Klopačkih stijena koje pripadaju planini Čolak (sl. 4 i 5). Zona lokaliteta obuhvata dominantno,

bedemom utvrđeno uzvišenje te terase koje se pružaju u pravcu zapada (sl. 4). Unutar utvrđenog prostora na najvišem dijelu nalazi se polukružna terasa koja većim dijelom prati pravac pružanja bedema te uzvišenje koje vodi do najvišeg dijela na sjeveroistočnom rubu. Interesantno je kako se bedem oko najvišeg platoa ne spominje u prijašnjim izvještajima o Kopilu,⁴⁷ iako je vrlo jasno uočljiv.

Slijedeći rezultate geofizičke prospekcije, dvije sonde veličine 5x5 m su postavljene na završenu terasu uz bedem (Sonda 1 i Sonda 3). Jedna sonda (Sonda 2) postavljena je i na blagoj padini prema jugoistočnom rubu platoa kako bi se ispitala situacija na povišenom dijelu, gdje su također vršena geofizička mjerenja (sl. 5. i 6). Iskopavanja su vršena po sistemu stratigrafskih jedinica (SU) po kojem je svaki novi sloj kao i svaka nova struktura označena novim brojem. Svi karakteristični nalazi mjereni su X, Y i Z koordinatama totalnom stanicom. Strukture su dokumentirane SfM (*Structure from Motion*) metodom uz pomoć referentnih tačaka i fotografija iz svih uglova čime su je nakon procesuiranja dobiven 3d model, a svaka tačka na modelu imale je X, Y i Z koordinate.

U Sondi 1 već u prvom površinskom sloju (SU1) pronađena je velika količina keramike, ali i dosta modernih predmeta (staklo, keramika, metal) koji su upućivali na poremećenost slojeva. Površinski sloj koji smo označili kao SU1 bio je tamne boje sa velikim udjelom humusa. Ostao je nepromijenjen i nakon skidanja prvih 20 cm sa mnoštvom nalaza među kojima se nalazila i jedna brončana fibula srednjolatske šeme kao i nekoliko ulomaka sive keramike rađene na vitlu. Daljnim skidanjem sloja SU1 (20 cm)

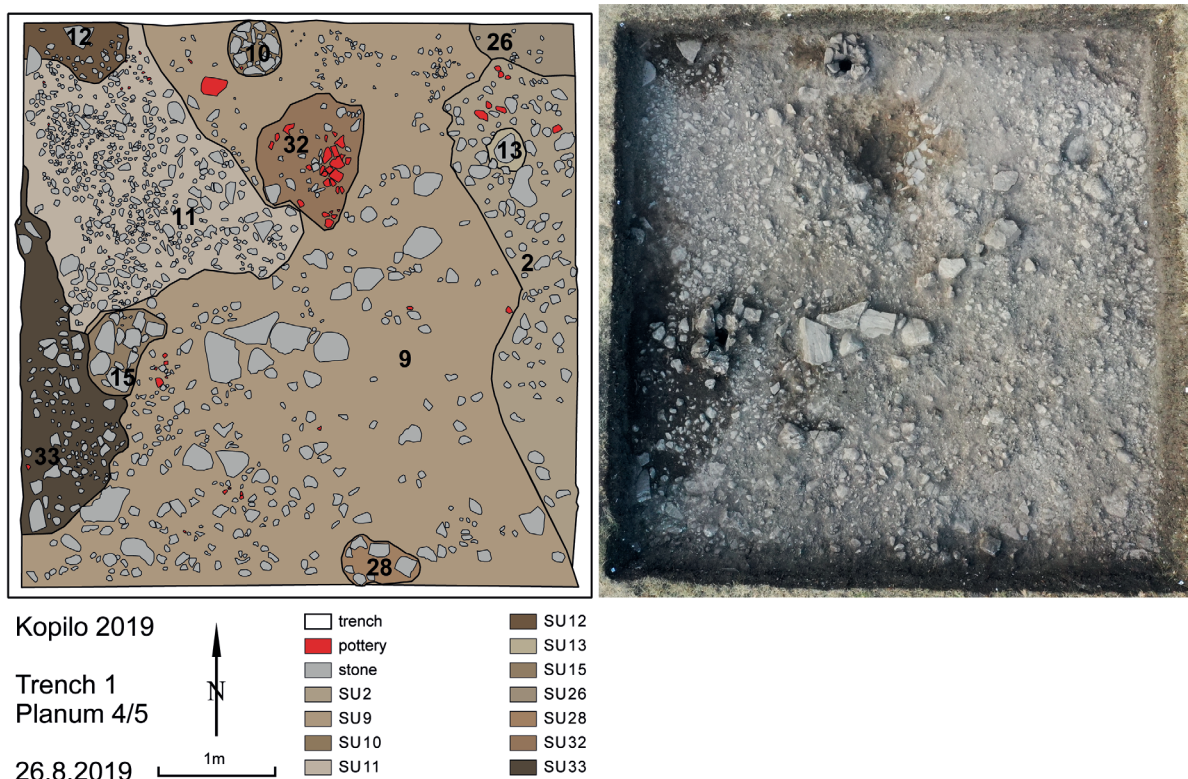
⁴³ Čović 1978, Tab. 33, 2.

⁴⁴ Čović 1991, Tab, 4, 7–9.

⁴⁵ Čović 1965, Sl. 4.

⁴⁶ Za prvu prvu selekciju kremenih alatki i jezgri sa Ravne Gradine zahvaljujemo se Nikoli Vukosavljeviću (Filozofski fakultet Zagreb, Odsjek za arheologiju)

⁴⁷ Trajković 1971; Čović 1983a, 476; Gavranović 2011, 18.

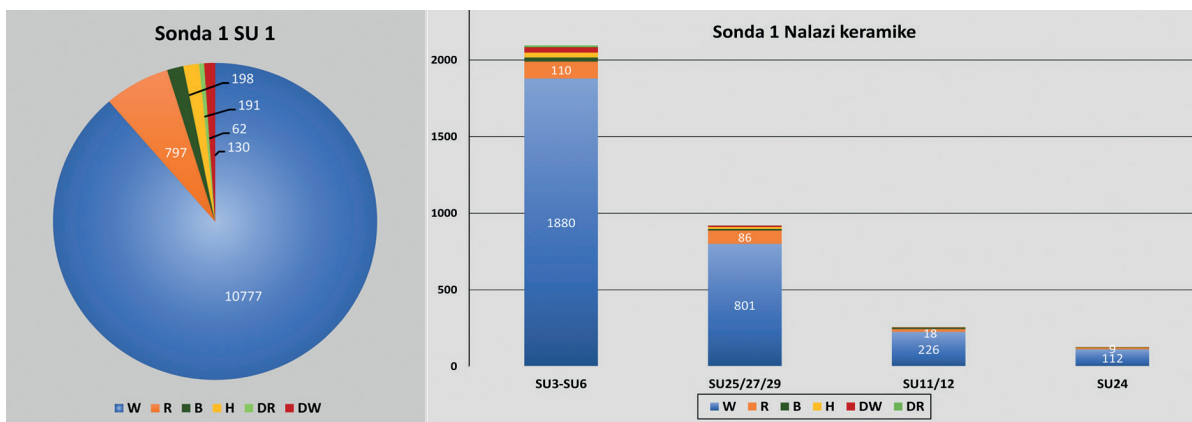
Sl. 15. *Kopilo, situacija u Sondi 1 na nivou označenom kao planum 4/5*
(foto: Austrijski Arheološki Institut, plan: M. Dević, I. Petschko)

nisu zabilježene nikakve značajnije promjene. Koncentracija nalaza je i dalje bila visoka, a pojavljivali su se i recentni metalni predmeti. Nakon što su u sloju pronađena dva veća dijela minobacačkih granata (vjerojatno iz drugog svjetskog rata) bilo je jasno da SU1 ne predstavlja nikakav kulturni sloj već djelovanjem granata i modernim smetnjama prevrnutu zemlju sa nalazima iz raznih perioda. Prve donekle intaktne strukture pronađene su tek nakon uklanjanja tamnog sloja na dubini od 50 do 60 cm, a činili su ih koncentracije sitnijeg i krupnijeg kamena (SU11/SU12) te nekoliko mjesta sa nešto svjetlijom pjeskovitom zemljom sa dosta keramičkih nalaza (SU6/SU9). Na sljedećem dokumentiranom nivou (Planum 4/5) jasno su se ocrtale granice strukture od sitnog nabacanog šljunka (SU11) koja se dijagonalno pružala iz SZ kuta sonde u širini 170–180 cm, a mjestimično su primijećeni i ostaci popločanja od većih, ravnijih ploča (SU12) koje su ležale direktno na sitnom šljunku (sl. 15).

Daljnim čišćenjem otkrivene su i tri rupe za stubove sa potpornim kamenjem uz sjeverni (SU10/SU14) i zapadni (SU15/16) rub sonde, a rupa na istočnom dijelu (SU8/SU13) bila je

dijelom udubljena u prirodnu stijenu (sl. 15). Uz sami zapadni profil sonde nalazila se jedna tamnija struktura, djelomično ispunjena kamenjem i nalazima (SU24/SU33), a uz sami rub nabacanog sitnog šljunka otkrivena je zapuna smeđe boje (SU25/SU32) koja je na prvi pogled sličila jami. Slična struktura nešto manjih dimenzija otkrivena je i na južnom dijelu sonde (SU27/SU28). U ovim ispunjenima pronađeno je dosta većih fragmenata keramike, posebice u strukturi koju smo označili kao SU25/SU32. Nakon izvršene dokumentacije sve zabilježene strukture sa ovog horizonta su skinute, a ispod njih se nalazila prirodna stijena. Pokazalo se međutim da su jame sa keramičkim nalazima (SU32 i SU28) međusobno povezane jednim jarkom ili vododerinom koja se pružala od istoka prema zapadu odnosno uz rub djelomično popločane strukture (SU11/SU12). Uz sami sjeveroistočni kut zabilježena je još jedna struktura sa svjetlijim, tankim zemljanim slojem (SU26) koji je ležao na prirodnoj stijeni.

Dokumentirane strukture na nivou označenom kao Planum 4/5 (na dubini 80–90 cm od površine) mogu se pripisati ostacima stambenog

Sl. 16. Osnovna statistika keramičkih nalaza iz Sonde 1. W-nekarakteristični ulomci, R-obodi, H-ručke, B-dna, DR- ukrašeni obodi, DW- ukrašeni fragmenti

horizonta koji se nalazio ispod SU1. Relativno mala površina istražene sonde (25 m²) otežava bližu interpretaciju, no potporne rupe za stubove svjedoče o postojanju jednog ili više objekata. Dio sa nasutim šljunkom i djelomično očuvanim popločanjem (SU11/SU12) mogao bi se dovesti u vezu sa nekom vrstom komunikacije odnosno staze između objekata. Slične komunikacije sa nasutim šljunkom između kuća otkrivene su i u naselju Pod, kako to pokazuju objavljeni dijelovi planova iz kasnobrončanodobne faze Pod B⁴⁸ i iz željeznodobnih faza Pod C i Pod D prema podjeli B. Čovića.⁴⁹ Jame sa većom količinom većih keramičkih fragmenata (SU25/32) mogle bi predstavljati dijelove nekog otpadnog jarka ili prirodne vododerine u koju su odlagane slomljene posude. Nije međutim isključeno da se radi i o jamama koje su služile za čuvanje zaliha u većim i manjim posudama. Može se dakle zaključiti kako se u Sondri 1, uprkos izrazito nepovoljnoj situaciji sa poremećenim slojevima u većem dijelu istražene površine, ipak uspjelo dobiti uvid o određene zone aktivnosti u širem kontekstu naselja.

U Sondri 1 pronađeno je blizu 15.000 keramičkih ulomaka, od toga daleko najveći udio čine dislocirani nalazi iz tamnog humusnog sloja SU1 (sl. 16). Među ovim nalazima u sekundarnom položaju i bez mogućnosti pripisivanja nekom određenom kontekstu nalazi se preko 1000 dijagnostičkih ulomaka koji, sudeći po tipološkim analogijama, pripadaju raznim periodima

naseljavanja od kasnog brončanog do mlađeg željeznog doba (sl. 17 i 18).

Udio dijagnostičkih fragmenata među keramičkim nalazima iz drugih struktura u Sondri 1 kreće se oko 10%, a najbrojniji su obodi. U dijelovima dokumentiranog i djelomično očuvanog horizonta (SU6–SU9) broj dekoriranih ulomaka iznosio je oko 5%, dok je na površini sitnog šljunka (SU11) kao i u popratnim tamnijim zapunama odnosno jamama za otpad ili skladištenje, postotak ukrašenih ulomaka znatno manji (1%). Nešto veći udio posuda sa ručkama nalazio se u jamama na istočnoj strani (SU25/SU32, SU27–SU29) što bi mogla biti naznaka kako su se ovdje čuvale ili odlagale posude posebne kategorije.

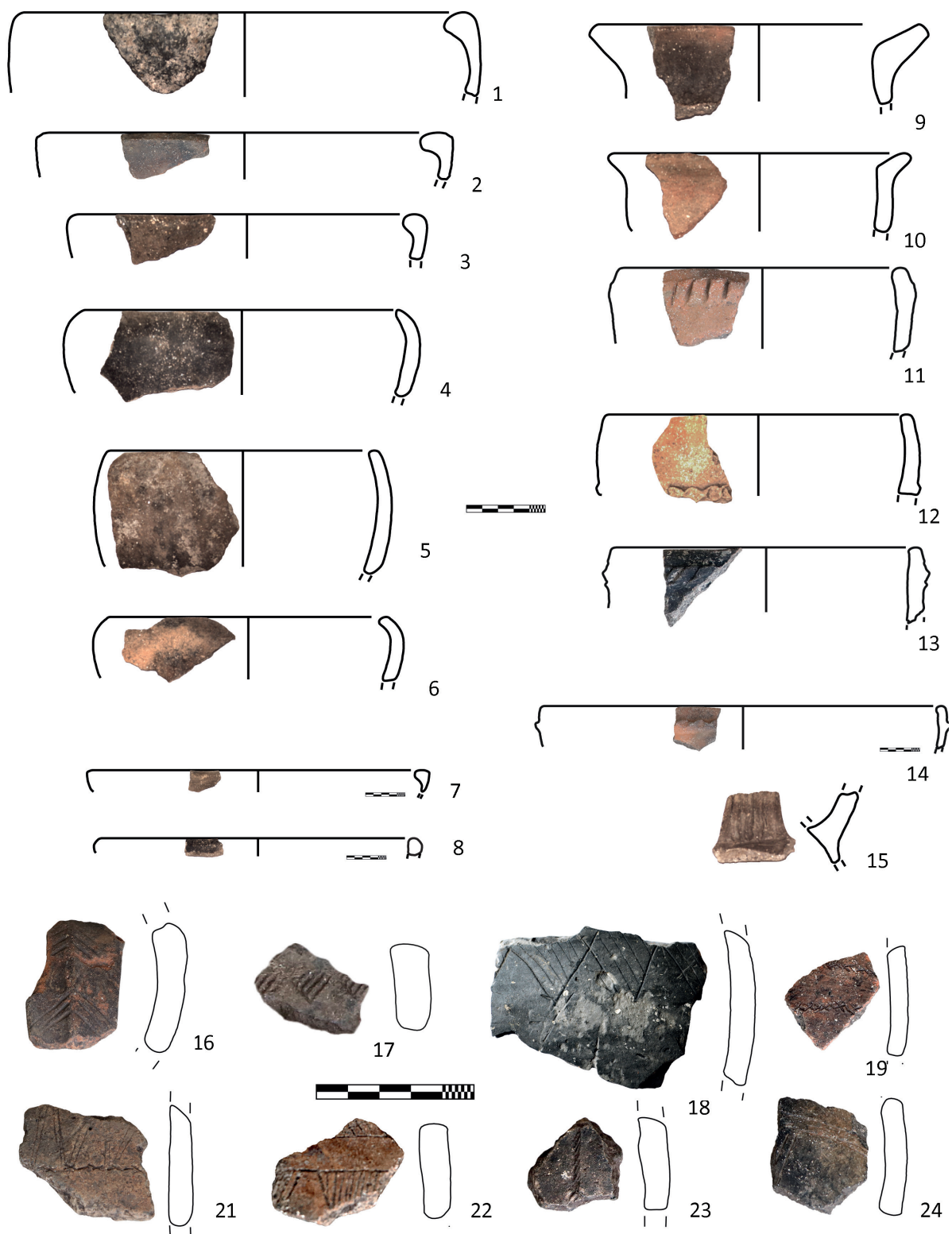
U pogledu datiranja nalaza iz Sonde 1, keramički fragmenti iz poremećenog sloja SU1 mogli bi se na osnovu tipoloških analogija staviti u izrazito širok vremenski raspon od kasnog brončanog doba pa do mlađeg željeznog doba odnosno latenskog perioda. Zdjele sa uvučenim zadebljanim i facetiranim obodom (sl. 17, 7–8) označene su kao jedan od tipičnih oblika kasnog brončanog doba u centralnoj Bosni.⁵⁰ U naselju Pod javljaju se od najranijih horizonata datiranih u 12/11. st. p. n. e. Zdjele ovog tipa pronađene su i u starijim iskopavanjima na Kopilu u tzv. „najstarijem“ horizontu.⁵¹ S druge strane duboke zdjele poluloptastog oblika sa uvučenim gornjim dijelom (sl. 17, 4–6) su istaknute kao jedna od formi koja se pojavljuje od početka starijeg željeznog doba odnosno od horizonta Pod C, koji

⁴⁸ Teržan 1995, 348, Sl. 15.

⁴⁹ Čović 1987, 508.

⁵⁰ Čović 1965, Tab. 9, 14; Gavranović 2011, Sl. 255.

⁵¹ Gavranović 2011, Tab. 5. 1–3. O zdjelema ovog tipa na širem prostoru jugoistočne Evrope vidi i Bulatović 2009.

Sl. 17. Kopilo, Sonda 1, izbor keramičkih nalaza iz SU1
(foto: Austrijski Arheološki Institut, grafika: I. Petschko, M. Dević)

se datira u konac 8. i u 7. st. p. n. e.⁵² Zdjele sa jako uvučenim i jasnim prijelomom odvojenim rubom (sl. 17, 2–3) također su jedan od tipičnih željeznodobnih oblika na Podu između 7. i 4. st. p. n. e.⁵³ Analogije za posude sa plastičnim dekoracijama iz SU1 (sl. 17, 11–14) su većinom pronađene sloju Pod D odnosno u horizontima od 6. do 4/3. st. p.n.e.⁵⁴ Manji lonci sa kratkim ljevkastim gornjim dijelom (sl. 17, 9–10) također su karakteristični za horizonte između 7. i 4. st. p. n. e. na Podu.⁵⁵ Neki od urezanih ornamenata iz SU1, kao što su višestruki V motivi (sl. 17, 16), izduženi trokuti (sl. 17, 21–22) ili nizovi vodoravnih i vertikalnih linija (sl. 17, 24) označeni su kao tipični ukras keramike starijeg željeznog doba (8. i 7. st. p. n. e.) u srednjoj Bosni.⁵⁶ Među urezanim ornamentima iz SU1 nalazi se x-motivi (sl. 17, 19) koji su specifični za keramiku kasnog brončanog i ranog željeznog doba sa naselja u gornjem toku rijeke Bosne⁵⁷ kao i viseći šrafirani trokuti koji se na Podu najčešće javljaju u kasno brončano doba ali kao motiv traju i do u mlađe željezno doba.⁵⁸

Najmlađe nalaze iz SU1 predstavljaju ulomci sive odnosno latenske keramike te fibula srednjolatske šeme (sl. 18) koja se na osnovu analogija iz zapadne Bosne odnosno iz zatvorenih grobnih cjelina nekropole Ribić može datirati u 2. st. p. n. e.⁵⁹ Fibula ovog oblika poznata je i sa lokaliteta Kamenjača kod Breze⁶⁰ koji je najčešće interpretiran kao nekropola sa spaljenim pokojnicima premda postoje i argumenti koji govore u prilog da je riječ o žrtvenom mjestu odnosno jednoj vrsti svetišta čiji najstariji nalazi datiraju u konac 4. st. p. n. e.⁶¹ Slične fibule poznate su gotovo u cijeloj centralnoj i južnoj Evropi od konca 3. st. p. n. e,⁶² a prema kvalifikaciji D. Božića na teritoriji Slovenije i Hrvatske pojavljuju se od stupnja Mokronog IIA (Lt C1) odnosno u 2. st. p.n e.⁶³

Sl. 18. *Kopilo, Sonda 1 SU 1, brončana fibula srednjolatske šeme i fragment sive keramike rađene na vitlu* (foto: Austrijski Arheološki Institut, grafika: I. Petschko, M. Dević)

Što se tiče latenske odnosno keltske keramike, njenom pojavom na visinskim naseljima u centralnoj Bosni najtemeljitiije se bavio S. Perić na osnovu istraživanja u gornjem toku rijeke Bosne između Visokog i Kaknja.⁶⁴ Posebno veliki broj latenske keramike pronađen je na lokalitetu Zbilje u blizini Visokog za koje S. Perić navodi da počinje u IV fazi srednjobosanske grupe po B. Čoviću odnosno u vremenu između 6. i 5. st. p. n. e i traje do 2. st. p. n. e. Osim naselja Zbilje, siva keramika rađena na vitlu poznata je i sa lokaliteta Borak kod Busovače, Gradina-Karaula kod Kaknja, Hadžići kod Visokog, Gradina-Semizovac, Gradac-Podgora kod Breze.⁶⁵ Za kronološku determinaciju posebno su važni ulomci pronađeni u skupnoj grobnici Vratnica kod Visokog.⁶⁶ Prema B. Čoviću grobnica iz Vratnice, u kojoj je sekundarno sahranjeno više individua sa ratničkom opremom, se na osnovu fibula ranolatske šeme može datirati na kraj 4. st. p. n. e. Međutim, kako ističe S. Perić, u Vratnici su pronađene i neke mlađe fibule (sa dugmastim zadebljanjem na nožici) koje datiraju u prvu polovicu 3. st. p. n. e. te bi i samu grobnicu trebalo datirati po tim najmlađim objektima. Kao dodatni argument ovaj autor navodi i činjenicu da se latenska keramika u sjevernoj Bosni pojavljuje također tek od sredine 3. st. p. n. e. te da samim tim nije mogla prije toga vremena dospjeti u cen-

⁵² Čović 1987, 516; Gavranović 2011, 264.

⁵³ Čović 1965, Tab. 15, 10; Gavranović Tab. 64–65

⁵⁴ Čović 1965, Tab. 16; Gavranović 2011, Tab. 70.

⁵⁵ Čović 1965, Tab. 13, 12; Tab. 15, 21.

⁵⁶ Čović 1987, 512; Gavranović 2011, 98–99.

⁵⁷ Gavranović 2007b, 54; Gavranović 2011, Karta 28.

⁵⁸ Gavranović 2011, Diagramm 4.

⁵⁹ Marić 1971, 42; Tab. 9, 25.

⁶⁰ Paškvalin 2008, Tab. 13, 3.

⁶¹ Marić 2015, 153.

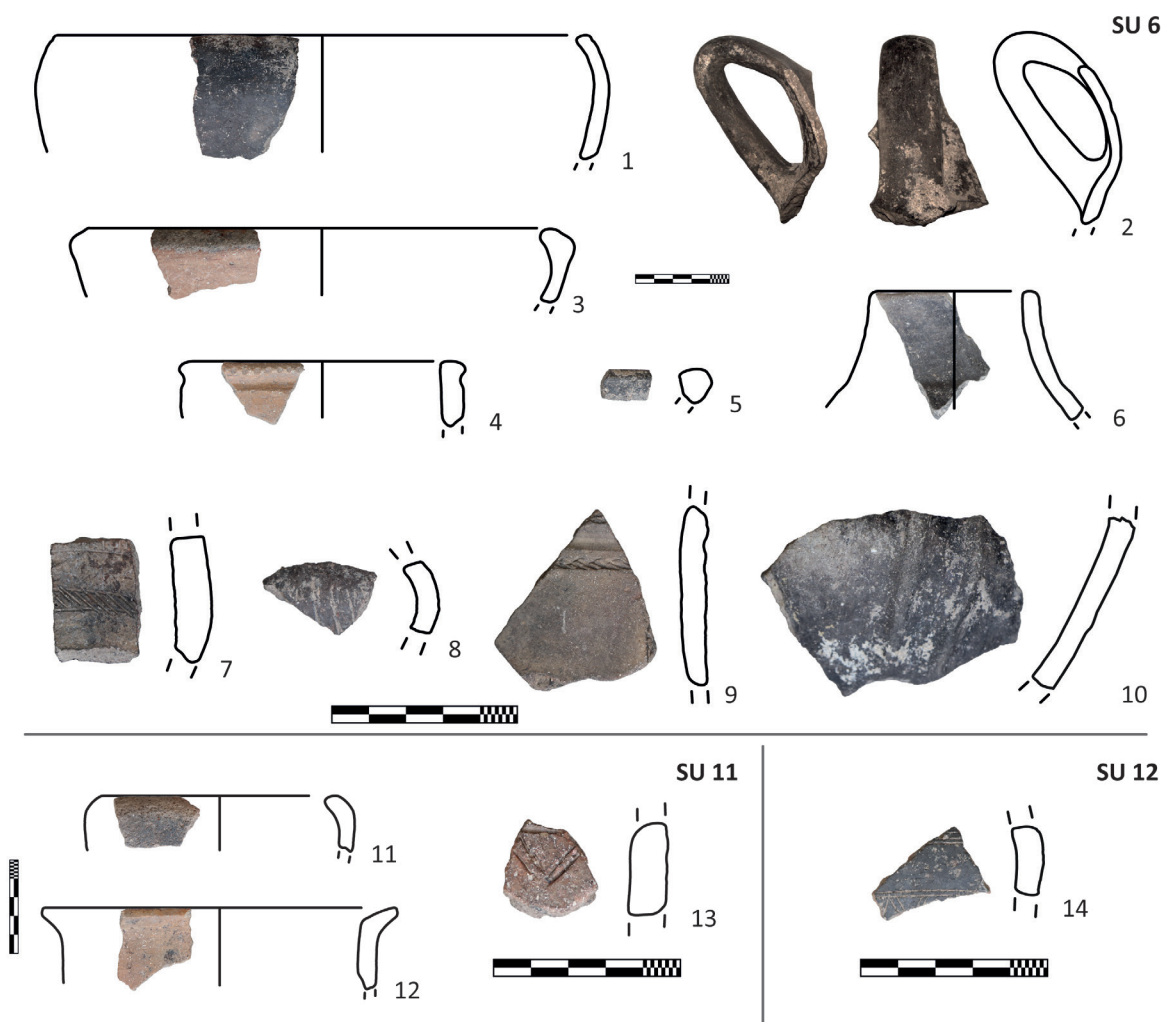
⁶² Baitinger 2012, 365.

⁶³ Božić 1987, 874.

⁶⁴ Perić 1995.

⁶⁵ Perić 1989, 60; Perić 1995;

⁶⁶ Čović 1984, 46; Čović 1987, 512.

Sl. 19. *Kopilo, Sonda 1. Keramički nalazi iz djelomično očuvanih struktura SU6, SU11 i SU12*
(foto: Austrijski Arheološki Institut, grafika: I. Petschko, M. Dević)

tralnu Bosnu.⁶⁷ Nalazi iz Kamenjače, uključujući i fibule srednjolatske šeme, prema S. Periću izraz su snažnog keltskog utjecaja u srednjoj Bosni od 2. st. p. n. e, čija posljedica je i pojava sive keramike na već postojećim visinskim naseljima. Tipološki repertoar sive keramike iz centralne Bosne je dosta uniforman i obuhvata prije svega zdjele, vrčeve i amfore.⁶⁸ Fragment iz Sonde 1 (sl. 18) odgovarao bi amforama kakve su između ostalog pronađene i na Zbilju.⁶⁹

Uzimajući u obzir ove paralele i ocjene o latenskoj keramici, kao i brončanu fibulu, najmlađi nalazi iz SU1 u Sondi 1 mogu se pripisati vremenu između kraja 3. i kraja 2. st. p. n. e. Iako je

nalaze “punog latena” na Kopilu spomenuo već Č. Trajković u svom izvještaju iz 1971,⁷⁰ iskapanja u 2019. godini definitivno su potvrdila da je Kopilo bilo naseljeno i u zadnjim stoljećima prije nove ere, odnosno u vrijeme koje odgovara stupnjevima Lt B2 i Lt C1. Pojavu latenske keramike na visinskim naseljima u gornjem toku rijeke Bosne, u koje sada možemo ubrojiti i Kopilo, S. Perić dovodi u vezu sa pomjeranjem grupa sa sjevera prema jugu usljed keltske ekspanzije te integracijom sa već postojećim stanovništvom.⁷¹

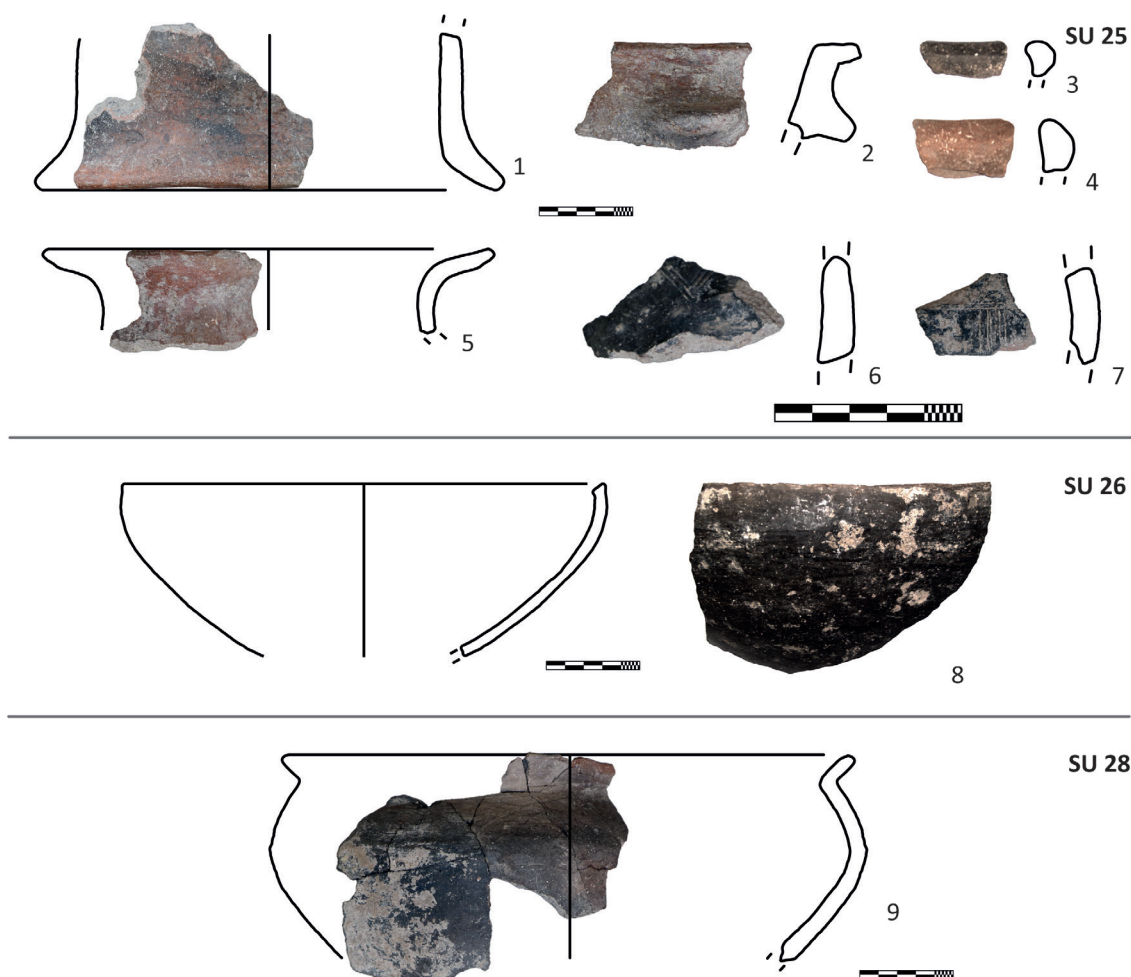
⁷⁰ Trajković 1971, 27.

⁷¹ Perić 1995, 130. Prema S. Periću mogu se razlikovati dva krupnija pomjeranja populacija sa sjevera prema jugu usljed keltske ekspanzije - jedno u vremenu 3. st. p. n.e ka rubnim područjima centralne Bosne (Doboj-Banja Luka), a drugo u 2 st.p. n.e. kad dolazi do intenzivnije interakcije sa domicilnim stanovništvom u centralnoj Bosni (Kamenjača).

⁶⁷ Perić 1995, 123. Vidi Marić 1963, 71; Žeravica 1985, 29.

⁶⁸ Perić 1995, 126.

⁶⁹ Ibid., Tab. 4, 5–6.

Sl. 20. Kopilo, Sonda 1. Keramički nalazi iz djelomično očuvanih struktura SU25, SU26 i SU28
(foto: Austrijski Arheološki Institut, grafika: I. Petschko, M. Dević)

Kako je slučaju Kopila udio latenske keramike izrazito nizak, za sada ne može reći u kojoj mjeri je i da li je uopće ta keramika odraz određenih hipotetičkih migracija.

Za okvirnu dataciju djelomično očuvanih dijelova horizonta u Sondi 1 odnosno struktura koje su dokumentirane na planumu 4/5 mogu poslužiti karakteristične posude i ukrasi (sl. 19-20), odnosno njihove analogije iz naselja Pod. Duboke zdjele sa uvučenim gornjim dijelom i ravnim rubom te zdjele sa naglašenim bikonitetom (sl. 19, 1. 3; sl. 20, 9) indikativne su forme željeznodobnih horizonata na Podu odnosno od konca 7. do 4 st. p. n. e.⁷² Kalotaste zdjele sa blago zakošenim unutarnjim rubom (sl. 20, 8) isto tako

pripadaju spektru tipičnih formi najmlađe faze na naselju Pod odnosno vremenu 5. i 4. st. p. n.e.⁷³ Pokali odnosno vrčevi sa visokim, elegantnim ručkama (sl. 19, 2) poznati su na Podu iz horizonata datiranih između 6. i 4/3. st. p.n.e. Amfore i lonci sa naglašeno prema vani izvrnutim rubom (sl. 19,12; sl. 20, 5) također su jedna od tipičnih formi željeznog doba na Podu, a poznato je više tipova i varijanti, često i sa ukrašenim unutarnjim rubom.⁷⁴ Cilindrična postolja za posude sa kružnim otvorima (sl. 20, 1) poznata su iz svih faza naseljavanja na Podu, a između ostalog višestruko su zastupljena i u najmlađoj fazi.⁷⁵

⁷² Čović 1965, Tab. 13, 10; Tab. 15, 6.10; Gavranović 2011, Tab. 50, 1-3; Tab. 64-66.

⁷³ Gavranović 2011. Tab 63, 3-4.

⁷⁴ Ibid., 74-75.

⁷⁵ Ibid., Tab. 71, 3.

I među urezanim ukrasima, kao što su motivi od vodoravnih i vertikalnih linija (sl. 19, 8; sl. 20, 7), trake sa zakošenim urezima (sl. 19, 7), uprošteni dvostruki V motivi i motivi trokuta (sl. 19, 13–14; sl. 20, 6), preovladavaju dekoracije tipične za horizonte između 6. i 4/3. st. p. n. e. na Podu.⁷⁶ Od plastičnih dekoracija mogu se spomenuti vertikalni rebrasti ukrasi (sl. 19, 10) kakvi su primjerice prisutni na keramici iz najmlađe faze naselja u Zemunici kod Radosavske koje također pripada vremenu 5 i 4. st. p. n. e.⁷⁷

Treba međutim istaknuti kako se među nalazima iz željeznodobnih struktura u Sondi 1 nalaze i zdjele sa zadebljanim, facetiranim rubom (sl. 19, 5; sl. 20, 3–4) koje se, ako konzultiramo dosada poznate nalaze sa Poda, ne uklapaju u ovaj kronološki okvir (6–4 st. p. n. e.) već su prije svega tipične za kasno brončano doba.⁷⁸ Ne isključujući mogućnost da su fragmenti zdjela sa facetiranim obodom mogli završiti u željeznodobnim strukturama i usljed vanjskih faktora ili tafonomije, treba naglasiti kako je u dosadašnjim publikacijama materijala sa naselja Pod prezentiran samo uži izbor karakterističnih nalaza pa se samim tim još ne mogu donijeti konačne ocjene o trajanju određenih keramičkih tipova.

Sonda 2 na južnoj strani povišenog dijela unutar utvrđenog platoa istraživana je u prvom redu kako bi se provjerile naizgled pravilne strukture koje su se ukazale nakon geofizičke prospekcije (sl. 5 i 6). Radilo se o linearnim anomalijama u pravcu sjever-jug u međusobnom razmaku između od oko 80 cm (sl. 6). I na ovom dijelu je u površinskom sloju (SU1) pronađena velika količina keramike, iako je u prvom koraku sonda iskopavana samo u širini od 2 metra. Veličina i oblik keramičkih ulomaka sa zaobljenim i ispranim rubovima upućivali su na sekundarni položaj nalaza koji su ovdje vjerojatno dospjeli spiranjem slojeva sa viših pozicija. Neposredno ispod površine na dubini od 15 cm pojavila se već prirodna stijena čiji su pravac pružanja i veličina u potpunosti odgovarali anomalijama registriranim na geofizičkom snimku (sl. 5 i 6 i 21). Arheološki nalazi i ostaci sloja nataložili su se samo u procijepima odnosno u međuprostoru između dvije krečnjačke stijene

Sl. 21. *Kopilo, pogled na otkopani dio Sonde 2 sa prirodnom stijenom ispod površine* (foto: Austrijski Arheološki Institut)

bez vidljivih struktura ili ostataka nekih objekata. Pražnjenjem erodiranog sloja među stijenama došli smo do zaključka da dalje iskopavanje u Sondi 2 neće doprinijeti niti prostornoj niti kronološkoj rekonstrukciji aktivnosti unutar naselja te su istraživanja okončana sa dokumentacijom prva iskopavana dva metra.

Među prikupljenim arheološkim nalazima iz Sonde 2 preovladavaju nekarakteristični ulomci keramike (680 komada), a postotak dijagnostičkih fragmenata iznosi oko 13%. Od toga je samo mali dio ukrašen. Osim keramike pronađeno je i nekoliko komada željezne šljake. Za okvirnu dataciju mogu poslužiti ulomci sa kanelurama kao i jedna ručka sa vertikalnim kanelurama (sl. 22). Posude sa sličnim ukrasom pojavljuju se na naselju Pod uglavnom od tzv. „sloja požara“ odnosno od konca faze Pod C i početka faze Pod D po B. Čoviću.⁷⁹ U dijelu naselja Pod istraženom u 1963. godini, takvi nalazi karakteristični su za slojeve II („sloj požara“) i I odnosno za vrijeme između konca 7. i 4. st. p. n. e.⁸⁰

Sonda 3 postavljena je na nešto širem dijelu zaravnjene terase uz bedem na mjestu gdje su geofizička mjerenja pokazala postojanje određenih anomalija (sl. 5. i 6), koje su se prema svome magnetizmu eventualno mogle dovesti u vezu sa izgoranim strukturama ili nalazima

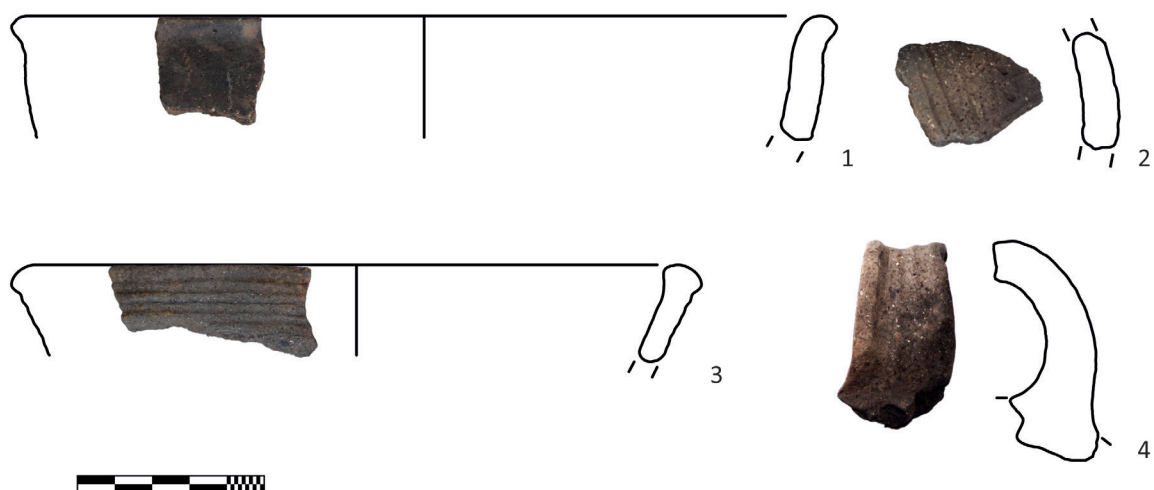
⁷⁶ Čović 1965, Tab. 15, 17; Gavranović 2011, Tab. 61, 1–3; Tab. 62, 1–4.

⁷⁷ Gavranović 2011, 77, 2–3.

⁷⁸ Čović 1965, Tab. 9, 14; Gavranović 2011, Tabela 1 i 2.

⁷⁹ Čović 1987, 485.

⁸⁰ Gavranović 2011, 268, Tab. 62, 5–6; 71, 1–2; 73, 2.

Sl. 22. *Kopilo, karakteristični ulomci posuda iz Sonde 2*
(foto: Austrijski Arheološki Institut, grafika: I. Petschko, M. Dević)

povišene magnetizacije (velike nakupine keramike, peći ili ognjišta).⁸¹

Prvi otkopni sloj debljine 20 cm (SU1) sastojao se od tamne, humusne zemlje sa velikim brojem pokretnih nalaza među kojima su se nalazili i veći komadi keramičkih posuda. Tragovi većih, recentnijih smetnji nisu primijećeni. Daljnjim skidanjem humusnog sloja (još 20 cm) počeo se pojavljivati veći broj sitnijeg kamenja. U sljedećem koraku skinuto je još 10 cm sloja, a na nivou koji smo označili kao planum 3 već su se mogle primijetiti strukture različite boje i sastava. Prvu strukturu činila je veća koncentracija kamenja uz istočni rub sonde (SU21) sa velikim brojem keramičkih nalaza u horizontalnom položaju. Među fragmentima pronađen je i jedan komad sive kremike rađene na vitlu te nekoliko željeznih predmeta uključujući jedno šilo i jedan nožić te nekoliko komada amorfnog željezne šljake. Osim toga pronađena je i veća količina životinjskih kostiju. U centralnom i sjevernom dijelu sonde dokumentiran je nešto svjetliji, pjeskoviti sloj sa manjom količinom kamenja (SU17) i mnoštvom keramičkih nalaza, među kojima su se nalazili i pojedini fragmenti sive keramike rađene na vitlu.

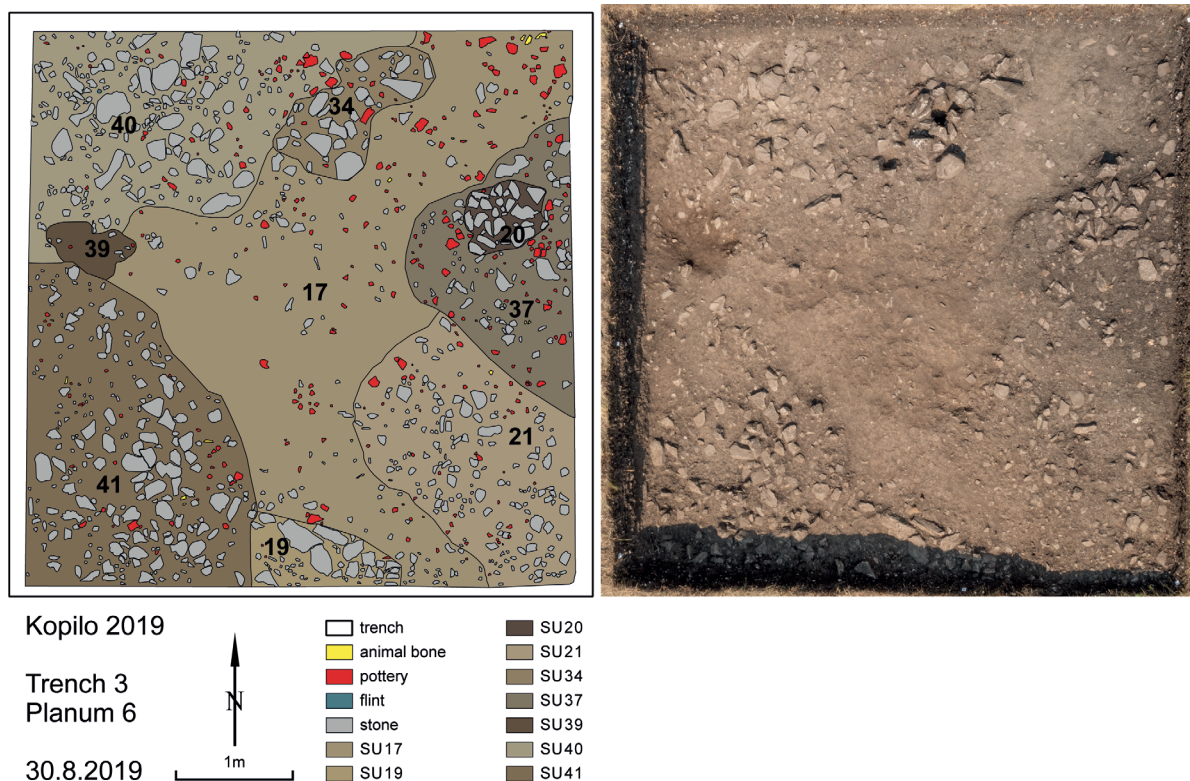
U jugozapadnom dijelu sonde mogao se primijetiti nešto tamniji, glinasti sloj sa pojačanom koncentracijom većeg kamenja (SU18/SU41) i sličnim spektrom pokretnih nalaza.

U daljnjem toku iskopavanja dokumentirane strukture pažljivo su čišćene, a slojevi su skidani u manjim otkopima do 5 cm. Unutar koncentracije kamenja i nalaza uz istočni rub (SU21) otkrivena je jedna struktura sa kružno postavljenim i gusto zbijenim kamenjem koje je ležalo na vrlo tamnoj podlozi sa tragovima gorenja (SU20). Oko SU20 primijećen je nešto tamniji sloj koji smo označili kao SU37, dok je u južnom dijelu situacija ostala nepromijenjena te smo ovaj dio i dalje označili kao SU21. Skidanjem slojeva na ovom dijelu sonde pronađena je velika količina keramike među kojima više nije bilo sive latenske keramike, a vrijedi istaknuti nekoliko piramidalnih i ukrašenih tegova za tkalački stan te okruglih pršljenaka. Granice prema SU17 odnosno prema centralnom dijelu sonde su bile jasno prepoznatljive, prije svega na osnovu boje i manje koncentracije kamenja.

U sjevernom dijelu sonde sloj koji smo na prethodnom nivou označili kao SU17 je skinut (5–8 cm). Ispod njega se prvo pojavila koncentracija kamenja sa približno radijalnim rasporedom na nešto tamnijoj podlozi (SU34) koja bi mogla predstavljati ostatke potpore za neki veći noseći stub (sl. 23). U sjeverozapadnom kutu sonde ispod sloja SU17 nalazila se koncentracija većeg kamenja na dosta svjetlijoj podlozi (SU40) (sl. 23).

Uz zapadni rub sonde otkrivena je i jedna ovalna, manja struktura promjera oko 1 m koja se odlikovala izrazito masnom, glinovitom zemljom sa manjim brojem nalaza (SU39).

⁸¹ Meyer / Hypiak 2019.

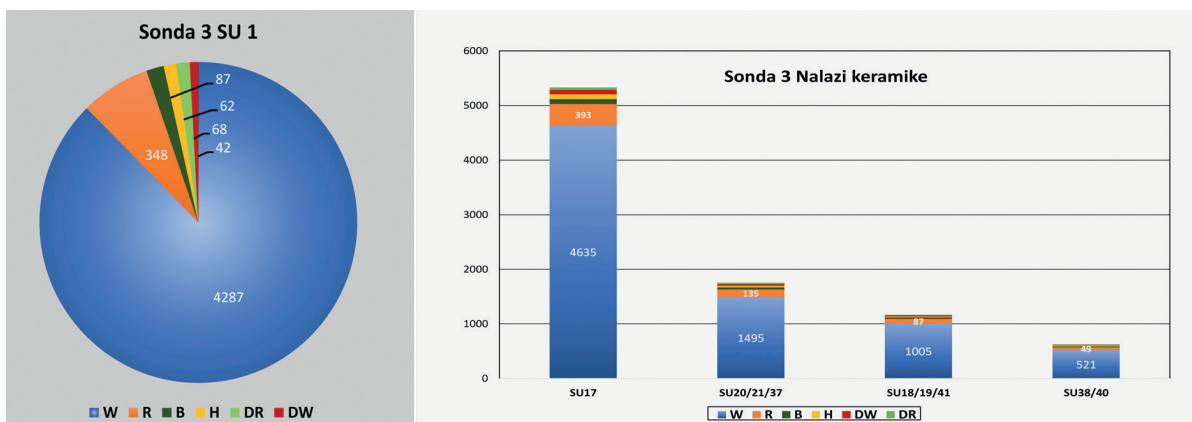

Sl. 23. *Kopilo, situacija u Sondi 3 sa završno dokumentiranim planumom u 2019*
(foto: Austrijski Arheološki Institut, plan: M. Dević, I. Petschko)

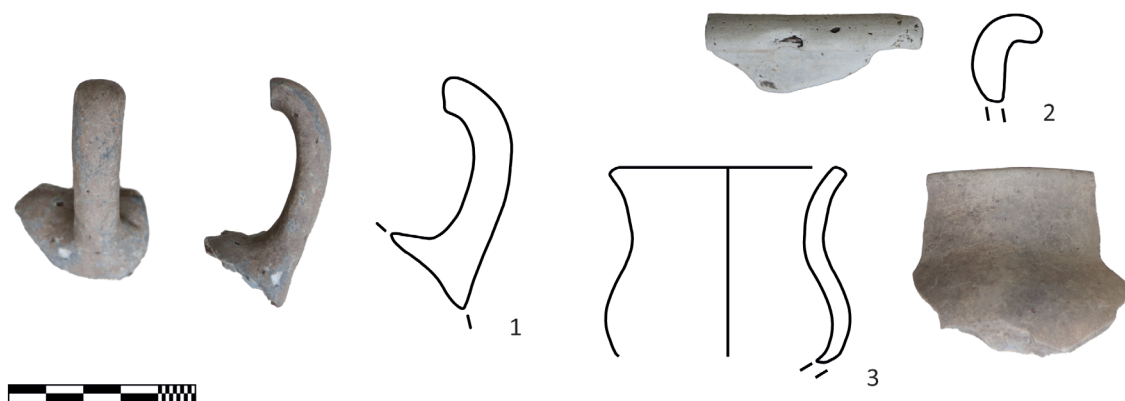
U jugozapadnom dijelu sonde iskopavanje je nastavljeno skidanjem strukture koju smo označili kao SU18/SU41. Tim prilikom pronađena je, pored ostataka keramičkih posuda i životinjskih kostiju, jedna glinena antropomorfna figurina. Glava figurine bila je odlomljena sa starim tragovima prijeloma. Čišćenjem SU18 ispostavilo se kako se koncentracija kamenja na jugozapadu sastoji od jednog tamnijeg dijela (SU41) i jednog svjetlijeg dijela uz južni rub sonde (SU19), dok su granice prema SU17 u centralnom dijelu sonde i dalje ostale jasne. Sve spomenute strukture dokumentirane su na nivoima planuma 4 i 5, a dokumentacijom planuma 6 na 70 cm dubine iskopavanja u godini 2019 su okončana (sl. 23). Pokretni nalazi sa ovog nivoa su izmjereni, a otkrivene strukture su prekrivene geotekstilom te pažljivo zatrpane kako bi se buduća istraživanja mogla nastaviti od dosegnutog nivoa. Činjenica da ni na jednom mjestu u Sondi 3 nije dosegnut nivo zdravice odnosno prirodne stijene govori u prilog tome da će u iskopavanjima koja slijede biti otkriveni i stariji horizonti.⁸²

⁸² Istraživanja planirana u 2020. godini morala su biti odgođena usljed pandemije.

Na osnovu otkrivenih struktura i pokretnih nalaza može se zaključiti kako su u sondi 3 otkriveni ostaci stambenog horizonta koji se u dosada iskopanom dijelu sonde mogao pratiti kroz nekoliko nivoa. Koncentracije kamenja koje smo označili kao SU20/21/37, SU18/19/41 i SU 34/40 vjerojatno se mogu pripisati ostacima objekata koji su djelomično zahvaćeni sondom 3. Na ovu mogućnost ukazuju prije svega dosta jasne granice prema svjetlijem sloju SU17 u kojem je pronađeno znatno manje kamenja i koji bi se mogao interpretirati kao prostor između objekata. Približno pravokutni odnosno ovalni oblik većih koncentracija kamenja mogao bi se dovesti u vezu sa kutovima stambenih objekata čiji se drugi dijelovi šire van granice istraženog prostora. O obliku i konstrukciji ovih objekata može se samo spekulirati, ali očigledno je kamen imao važnu ulogu, dok tragovi ukopavanja stubova (SU34, i eventualno SU20 i SU39) pokazuju kako su ovim načinom učvršćivani samo izrazito veliki nosači. Kako nam Sonda 3 pruža samo parcijalni uvid u stambeni horizont sa moguća tri objekta, odnosno njihove uglove, za sada se ne mogu iznijeti neki detaljniji opisi. Bogatstvo,

Sl. 24. Osnovna statistika keramičkih nalaza iz Sonde 3. W-nekarakteristični ulomci, R-obodi, H-ručke, B-dna, DR-ukrašeni obodi, DW-ukrašeni fragmenti

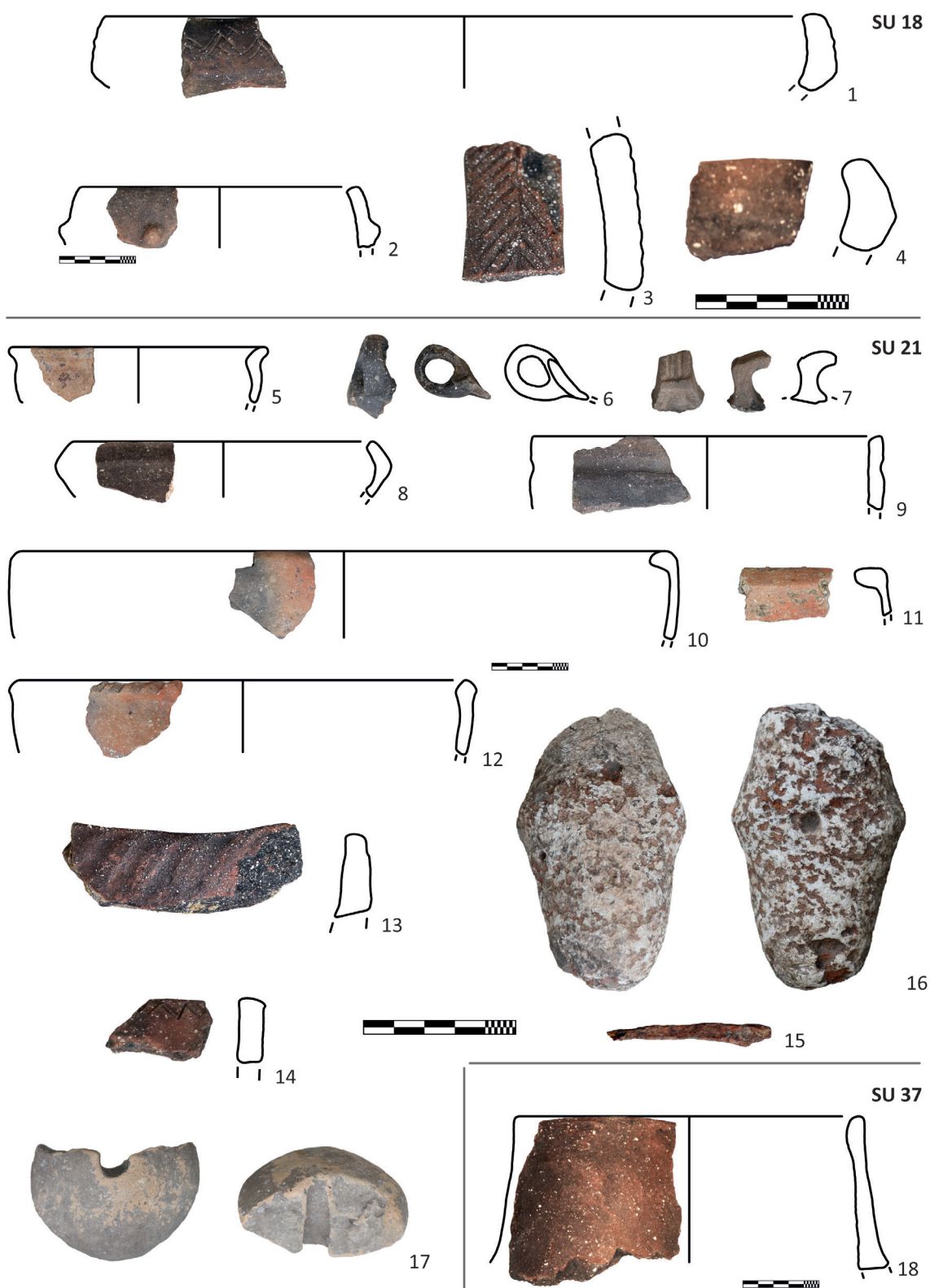
Sl. 25. Kopilo, fragmenti sive latenske keramike rađena na vitlu iz Sonde 3 (foto: Austrijski Arheološki Institut, grafika: I. Petschko, M. Dević)

raznolikost (keramika, željezni predmeti, alatke od kosti i kamena, životinjske kosti, utezi za tkalački stan, figurina) i vodoravan položaj nalaza također su jasan indikator da smo u sondi 3 otkrili dijelove nekadašnjih stambenih odnosno hodnih horizonata sa višestrukim nasebinskim aktivnostima (sl. 26).

I u Sondi 3 najveći broj keramike (blizu 5000 fragmenata) pronađen je u površinskom, humusnom sloju debljine 25 cm (sl. 24), koji međutim za razliku od situacije u Sondama 1 i 2 nije pokazivao tragove značajnijeg pomjeranja djelovanjem erozije ili recentnijih smetnji. Među približno 12% dijagnostičkih ulomaka nalazio se i zavidan broj ukrašenih fragmenata (2,5%), a kronološki značajni su i pojedinačni nalazi (ukupno 5 fragmenata) sive odnosno keltske ili latenske keramike.

Među strukturama koje su uočene od planuma 3 pa do planuma 5, najveći broj keramičkih nalaza pronađen je u koncentraciji kamenja na istočnom rubu sonde (SU20/21/37), zatim na jugozapadu (SU18/SU19/SU41), a najmanja u objektu na sjeverozapadu (SU38/SU40). Nalazi latenske keramike (3 ulomka) zabilježeni su u međuprostoru odnosno u sloju SU17 i to samo još u gornjim dijelovima (planum 3) te u jednom slučaju unutar SU18 na samoj površini strukture. Udio dijagnostičkih ulomaka je u svim strukturama podjednak (10–12%), a vrijedi istaknuti izrazito mali broj ukrašenih fragmenata među nalazima iz SU38/40 (sl. 24).

Kako pokazuju ulomci latenske keramike i na ovom dijelu naselja može se računati sa horizontima koji pripadaju mlađem željeznom dobu odnosno razdoblju 3. i 2. st. p. n. e., što bi za sada bila donja kronološka granica naselja

Sl. 26. Kopilo, Sonda 3, nalazi iz struktura dokumentiranih na nivoima planuma 4 do 6, 1-14. 17-18 keramika; 15. željezo; 16. kamen (foto: Austrijski Arheološki Institut, grafika: I. Petschko, M. Dević)

Sl. 27. Kopilo, Sonda 3, antropomorfna figurina iz SU18/SU41, planum 4-5
(foto: Austrijski Arheološki Institut, grafika prema 3D modelu: I. Petschko)

na Kopilu. Sudeći prema poziciji latenske keramike, dio struktura koje smo dokumentirali u planumu 3 mogao bi se pripisati ovoj fazi naselja. Dijagnostični fragmenti sive keramike iz Sonde 3 pripadaju jednom vrču (sl. 25, 1), amfori (sl. 25, 2) i manjoj posudi S-profilacije (sl. 25, 3) i tipološki se uklapaju u repertoar latenske keramike na centralnobosanskim nalazištima kako ga je opisao S. Perić.⁸³

Među nalazima iz nešto dubljih slojeva (planum 4 i 5 kao i završni planum 6) latenska keramika se više ne pojavljuje, a repertoar oblika i ukrasa ručno rađene keramike može se u dobroj mjeri uporediti sa nalazima iz faze Pod D odnosno iz horizonata koji se na osnovu tamo pronađenog nakita (Certosa fibule varijante V po B. Teržan i dvojne igle sa tipa III po R. Vasiću) mogu datirati između 5. i konca 4. st. p. n. e.⁸⁴ Tipične keramičke oblike ovog vremena čine zdjele sa kratko uvučenim gornjim dijelom i jasno naglašenim prijelomom (sl. 26, 1. 8),⁸⁵ zdjele sa kanelurama na gornjem dijelu (sl. 26, 13),⁸⁶ zdjele sa uvučenim gornjim dijelom (sl. 26, 10–11), plitke šalice ili kašike sa koničnim

recipijentom (sl. 26, 6),⁸⁷ vertikalno kanelirane ručke (sl. 26, 7),⁸⁸ vrčevi ili pokali sa visokim ručkama ukrašenim urezanim V motivima (sl. 26, 3),⁸⁹ i manji lonci sa plastičnim ukrasom na rubu (sl. 26, 12). Urezani ukrasi sa višestrukim, izvednim cik-cak i V-ukrasom (sl. 26, 1. 14) su poznati sa Poda⁹⁰ ali i iz grobova u Donjoj Dolini koji se također datiraju u 5. i 4. st. p. n. e.⁹¹ Željezni noževi sličnog oblika kao iz Sonde 3 (sl. 26, 15) također se javljaju u grobovima 5. i 4. st. p. n. e. u Donjoj Dolini.⁹²

Na osnovu ovih analogija i činjenice da na površini nivoa planuma 4 i 5 nisu pronađeni ulomci latenske keramike, čija se pojava u centralnoj Bosni datira od 3. st. p. n. e. može se zaključiti kako strukture na planumima 4–6 predstavljaju ostatke horizonta koji se okvirno može smjestiti između 5. i 4. st. p. n. e.

Ovom vremenskom rasponu pripada i glinena figurina sa šematičnim prikazom zaravnjenog, plošnog lica sa urezanim ustima i očima, odnosno najvjerojatnije maskom, četiri kratka ekstremiteta, naglašenim muškim polnim organom i rektalnim otvorom (sl. 27). U predjelu

⁸³ Perić 1995, 119.

⁸⁴ Čović 1987, 505. Za certoške fibule vidi Teržan 1977, 353 za dvojne igle Vasić 2003, 119.

⁸⁵ Čović 1965, Tab. 15, 6.10; Gavranović 2011, Tab. 64–65,

⁸⁶ Čović 1965, Tab. 15, 11; Gavranović 2011 Tab. 63, 1.

⁸⁷ Čović 1965, Tab. 16, 4; Gavranović 2011, Tab. 68, 1–4.

⁸⁸ Gavranović 2011, 71, 1–2.

⁸⁹ Čović 1965, Tab. 15, 15; Gavranović 2011, Tab. 58, 8.

⁹⁰ Čović 1965, 15, 6; Gavranović 2011, Tab. 71, 4.

⁹¹ Čović 1987a, Tab. 29, 20.

⁹² Gavranović 2011, Sl. 171.

trbuha figurina je vodoravno probušena što navodi na zaključak da je vjerojatno bila nasadena na neki tanki nosač. Slične figurine iz ovog razdoblja dosada nisu objavljene sa nalazišta u centralnoj Bosni, no sudeći prema navodima B. Raunig jedna antropomorfna figurina pronađena je na Podu i to u sloju odnosno horizontu 5. st. p. n. e., što bi kronološki odgovaralo nalazu sa Kopila.⁹³ Od do sada djelomično objavljenih nalaza sa Poda valja istaknuti i tzv. "stubaste idole" kao i jednu modeliranu predstavu lica sa bradom iz istog nalazišta.⁹⁴ Ovi nalazi, iako nešto stariji (7–6. st. p. n. e.), ukazuju na upotrebu gline kao medija za predstavljanje ljudskog lika među željeznodobnim zajednicama srednje Bosne. Kod stubastih idola riječ je o između 90 i 120 cm visokim stupovima sa urezanim geometrijskim ukrasom na prednjoj strani, dok im je završetak modeliran u obliku jednostavne predstave lica kod kojeg bi se također moglo raditi o maskama. Prema B. Čoviću, stupovi (njih 12) su pronađeni u jednom izgorenom objektu u kojem nije zabilježen tipičan kućni inventar, a bili su pričvršćeni na drvenu konstrukciju na zadnjem poprečnom zidu.⁹⁵ Shodno tome, ovaj objekat označen je kao svetište cijelog naselja, a u stubastim idolima Čović vidi predstave božanstava najvišeg ranga. Od geografski bližih nalaza treba još spomenuti i figurine iz Varvare⁹⁶ i Debelog Brda (sa naznačenim muškim spolnim organima)⁹⁷ te figurinu iz naselja Fortica kod Sarajeva⁹⁸ koje najvjerojatnije datiraju u kasno brončano doba i koje se stilski ne mogu dovesti u direktnu vezu sa primjerkom sa Kopila, no svakako ukazuju na određenu tradiciju izrade antropomorfnih figurina u bližoj okolini. Figurina iz Fortice također je probušena na stražnjoj strani pa se i ovdje može pretpostaviti kako je bila nasadena na drveni štap. U kasno brončano ili rano željezno doba datiraju i figurine životinja sa lokaliteta Dobrinja kod Visokog, a najbolje očuvani primjerak (vjerojatno predstava goveda) također ima rupice na sve četiri noge.⁹⁹

Prema položaju ekstremiteta u odnosu na tijelo, predstavama spolnog organa i analnog

otvora, najbližiji figurini s Kopila su svakako primjerci iz sojeničkog naselja Ripač na Uni kod Bihaća, koje je svojoj studiji iscrpno obradila B. Raunig.¹⁰⁰ O bližoj dataciji ripačkih figurina ne može se ništa reći, ali ostali nalazi potvrđuju kako je naselje egzistiralo kroz cijeli period željeznog doba.¹⁰¹ Slijedeći ideju B. Čovića, ripačke figurine B. Raunig opisuje kao bogove od gline, a prema obliku razlikuje terakote valjkastog trupa (u koje spada i neobjavljeni nalaz sa Poda), terakote sa rožastim izraslinama i poluvaljkaste terakote zaravnjene prednje strane.¹⁰² Nalaz iz Kopila mogao bi se ubrojiti u zadnju grupu koje čine samo dva primjerka iz Ripča od kojih je jedan pokazuje i dosta stilskih sličnosti, izuzimajući znatno drugačiju predstavu lica.¹⁰³

Osobito veliki broj željeznodobnih antropomorfnih i figurina sa predstavama životinja pronađen je u centralnoj Hrvatskoj, prije svega u nalazištu Turska Kosa kod Topuskog, ali i na drugim lokalitetima ove regije.¹⁰⁴ U slučaju Turske Kose, velika većina glinenih figurica pronađena je na povišenom mjestu (humka) unutar naselja i to prije svega u slojevima koji datiraju između 6. i 3. st. p. n. e.¹⁰⁵ Na kulturni karakter ovog mjesta na kojem se održavali obredi, ukazuju ne samo antropomorfne figurine, već i minijaturne glinene predstave životinja i predmeta, velika količina namjerno razbijenih posuda i tragovi gorenja.¹⁰⁶ U ikonografskom pogledu, antropomorfne figurine iz Turske Kose ipak se dosta razlikuju od nalaza iz Kopila i prema poziciji ruku i nogu koje su najčešće u stojećem raširenom položaju i prema spolnim obilježijima kod kojih preovladavaju ženski atributi, a posebna pažnja povećana je i predstavama nakita (ogrlice, pektorali, nanogvice). Oblik glave koja je često samo valjkasto izvedena, a ponekad ima i životinjske elemente (njuška, kljun, uši), također se znatno razlikuje od figurine sa Kopila koja sa svojom upečatljivom predstavom ljudskog lica odnosno maske zasada ostaje bez odgovarajućih analogija. Figurine iz Turske Kose uglavnom su inter-

⁹³ Raunig 2004, 43, fusnota 143.

⁹⁴ Čović 1987, 519–520.

⁹⁵ Čović 1987, 518; Gavranović / Sejfuli 2018, Sl. 4.

⁹⁶ Čović 1983b, Tab. 60, 3–4;

⁹⁷ Fiala 1894, Tab. 8, 7.

⁹⁸ Čurčić 1908, 377.

⁹⁹ Gavranović 2005, 86.

¹⁰⁰ Raunig 2004, 38.

¹⁰¹ Radimský 1897; Raunig 1975; Raunig 1976; Pravidur 2017; Kaljanac 2017.

¹⁰² Raunig 2004, 42.

¹⁰³ Ibid., Tab. 11, 1.

¹⁰⁴ Čučković 1991; Čučković 2004, 192–193, sl. 12.

¹⁰⁵ Čučković 2004, 194.

¹⁰⁶ Ibid., 198.

pretirane u kontekstu kulta pokojnika odnosno kao (idealizirane) predstave preminulih članova zajednice, a ostavljena je mogućnost i postojanja kompleksnijeg religijsko-kulturnog panteona.¹⁰⁷ Upoređujući situaciju sa Kopilom, interesantno je kako je na Turskoj Kosi u okviru kulturnog mjesta pronađeno i dosta željezne šljake, što je dovelo do pretpostavke kako bi glinene figurine mogle imati i određenu obrednu ulogu u procesu ekstrakcije metala. Antropomorfne glinene figurine iz približno istog razdoblja kada datiraju i primjerci sa Kopila, Poda, Turske Kose i vjerojatno Ripča (6–3 st. p. n.e.) poznate su i iz drugih regija kao što je hrvatsko Podunavlje,¹⁰⁸ Italija¹⁰⁹, Rumunjska¹¹⁰ ili Mala Azija¹¹¹ gdje su također općenito interpretirane u kontekstu kulturnih radnji odnosno ritualnih obreda čiji slijed, sadržaj i značenje još uvijek ostaju na hipotetičkoj razini.

Pronalazak figurine na Kopilu, uz već pomenutu, ali neobjavljenju terakotu sa Poda, dokaz je da su minijature antropomorfne predstave, neovisno od njihovog pravog značenja (predstave ideliziranog pokojnika, božanstava ili ritualnih poglavara), imale kudikamo važniju ulogu u spiritualnim percepcijama i vjerovanjima lokalnih željeznodobnih zajednica u centralnoj Bosni nego što se to do sada smatralo.

Zaključak

Iako su naša istraživanja lokaliteta iz brončanog i željeznog doba na području Zenice tek u inicijalnoj fazi, dosadašnji rezultati pokazuju kako se glavne zone aktivnosti u ovom razdoblju nalaze na visokim, teško pristupačnim platoima, terasama i grebenima, dok su lokacije bliže dolini rijeke, sudeći prema trenutnom stanju istraživanja, bile manje atraktivne. Kako sugeriraju rezultati sa područja Gradišća, na visokim položajima nisu se nalazila samo naselja već i pripadajuće nekropole. Ovo je naročito uočljivo ako situaciju u Zeničkoj kotlini uporedimo sa položajem istovremenih lokaliteta u susjednim dolinama srednje Bosne gdje se može prepoznati tendencija

naseljavanja prvih terasa iznad riječnih dolina.¹¹² Potreba za sigurnošću i zaštitom svakako su razlozi koji su mogli dovesti do zauzimanja izrazito visokih položaja na području Zenice, međutim vjerojatno postoje i dodatni faktori. Premda zasa nedostaju konkretni podaci o paleookolišu u vremenu drugog i prvog milenijuma p. n. e., moguće je da je usljed nereguliranog toka rijeke, dolina Bosne na ovom dijelu bila izrazito močvarno i plavno područje sa neprikladnim uvjetima za naseljavanje. S druge strane, visoki obronci i terase uglavnom su osunčani sa tлом pogodnim za poljoprivredu i obiljem pašnjaka.¹¹³

U vezi fortifikacija i potrebe za odbranom, indikativno je kako su i u slučaju Vrha Negraja, Mrtvačke Gradine i Kopila bedemi podignuti upravo prema neposredno susjednim naseljima odnosno prema vanjskim dijelovima naselja i prostoru nekropole. Za sada je teško identificirati zbog čega je postojala potreba da se bedemima zaštite samo najviši dijelovi naselja, ali povezanost između socijalne hijerarhije i lokalne topografije nije nepoznata i već je pretpostavljena u slučaju nekih bolje ispitanih utvrđenih naselja na širem prostoru zapadnog Balkana.¹¹⁴

Radiokarbonskom datacijom uništenog groba u tumulu ispod Mrtvačke Gradine u 9. st. p. n. e. dobiven je prvi apsolutni datum za grobne nalaze kasnog brončanog i željeznog doba u centralnoj Bosni koji su dosada uglavnom bili poznati kroz slučajne ili nedovoljno dokumentirane nalaze. U pogledu topografije, većina dosadašnjih grobova pronađena je u dolinama ili u blizini rijeka,¹¹⁵ dok je korištenje tumula u pogrebnoj praksi ovog vremena bilo pretpostavljeno ali ne i dokazano.¹¹⁶ Kameni tumuli na eksponiranom grebenu između Vrha Negraja i Mrtvačke Gradine, uključujući i istraživani tumul G1 sa impresivnom kružnom konstrukcijom od kamenih ploča, dokaz su o postojanju tumula, ali ujedno i pokazatelj kako dosada uvriježeno mišljenje o ravnim grobovima kao uniformnoj formi pokapanja u centralnoj Bosni za vrijeme brončanog i željeznog doba nije opravdano. Iako je za sada prerano donositi zaključke o dataciji svih tumula kao i mogućoj vezi sa okolnim naseljima, situacija na područ-

¹⁰⁷ Čučković 2004, 198.

¹⁰⁸ Ilkić 2006, Tab. 4, 5.

¹⁰⁹ Babbi 2008, 143.

¹¹⁰ Dupoi / Sirbu 2001, 63

¹¹¹ Arslan 2001, 215.

¹¹² Čović 1983a, 433; Perić 2002, 23.

¹¹³ Bujak 2012, 7.

¹¹⁴ Hänsel i dr. 2009, 161; Hellmuth Kramberger 2017, 319.

¹¹⁵ Čović 1983a, 439; Gavranović / Sejfuli 2018, 69.

¹¹⁶ Perić 2002, 185.

ju Gradišća je više nego obećavajuća za daljnja istraživanja koja će pružiti bolji i cjelovitiji uvid u pogrebne običaje.

Istraživanja na Kopilu i pronalasci nalaza karakterističnih za mlađe željezno doba (latenska keramika i brončana fibula srednjelatske šeme) jasno pokazuju kontinuitet ovog visinskog naselja kroz razdoblje od gotovo 1000 godina. Na osnovu nekih specifičnih keramičkih formi iz starijih, ali i iz naših iskopavanja i poređenja sa stratigrafijom naselja Pod, može se pretpostaviti kako početak naselja na Kopilu datira stoljeće ili dva ranije nego što je to dosada bilo smatrano (9. st. p. n. e. po Čoviću).¹¹⁷ Kako se brončana fibula i latenska keramika mogu datirati u 3. i 2. st. p. n. e., konstatacija o trajanju naselja na Kopilu od 11./10. do 2. st. p. n. e. se, prema trenutnom stanju, čini ispravnom. Većina keramičkog repertoara iz naših istraživanja na Kopilu može se u velikoj mjeri uporediti sa nalazima iz željeznodobnih horizonata na Podu odnosno sa fazama Pod C i posebno Pod D, odnosno sa vremenom između konca 6. i konca 3. st.p.n.e. U neskladu sa dosadašnjim publikacijama o Podu je činjenica kako neke od keramičkih formi koji su opisane kao tipične za kasno brončano doba i koje se prema postojećim interpretacijama postepeno gube sa početkom željeznog doba (npr. zdjele sa zadebljanim, uvučenim i facetiranim obodom)¹¹⁸ se na Kopilu pojavljuju i u neporemećenim strukturama koje se po ostalom materijalu pouzdano mogu datirati u kraj starijeg i u mlađe željezno doba. Ovdje treba uzeti u obzir da su nalazi sa Poda dosada samo selektivno prezentirani i da još nedostaje potpuni uvid u zastupljenost pojedinih tipova. Što se tiče unutarnje organizacije, situacija na Kopilu se usljed male istražene površine i velikog broja recentnih smetnji ne može uporediti sa jedinstvenom protourbanom strukturom na Podu sa zbijenim rasporedom jednako velikih pravokutnih kuća, dijagonalnim komunikacijama i uskim prolazima,¹¹⁹ no u slučaju Kopila riječ je o većem naseobinskom kompleksu koji pored platoa obuhvaća i susjedne terase prema zapadu i koje je stoga očigledno bilo organizirano na drugi način. I pored toga treba spomenuti da neke od otkrivenih struktura

u našim sondama kao npr. šljunkom nasuta i popločana komunikacija u Sondi 1 kao i raspored objekata Sondi 3 sa dijagonalnom komunikacijom, imaju određene sličnosti sa Podom, bar kada je riječ o horizontima željeznog doba. Spektar nalaza, posebno iz Sonde 3, svjedoči o mnogostrukim aktivnostima unutar naselja uključujući metalurgiju (željezna šljaka, poluizrađevine), tkanje (tegovi za tkalački stani pršljenici), spremanje i konzumaciju mesa (životinjske kosti), a pronalazak glinene antropomorfne figurine omogućio je i određeni uvid u ritualnu sferu stanovnika željeznodobnog naselja na Kopilu.

Početak istraživanja na području Zenice ponudio je u svakom slučaju jedinstvenu priliku za bolje razumijevanje dinamike brončanog i željeznog doba u specifičnom planinskom krajoliku centralne Bosne sa riječnim dolinama i kotlinama kao posebnim mikroregijama. Kako pokazuju prvi rezultati, lokalne zajednice na prostoru Zeničke kotline razvile su vrlo uspješnu strategiju prilagodbe na okoliš sa intenzivnim regionalnim i interregionalnim komunikacijskim mrežama, o čemu najbolje svjedoči dugi kontinuitet naseljavanja koji je vjerojatno prekinut tek rimskim osvajanjima. Daljnje proučavanje uzroka ovog prosperiteta lokalnih zajednica brončanog i željeznog doba jedan je od glavnih zadataka u predstojećim istraživanjima.

Summary

The new investigations of the Bronze and Iron Age sites in the Zenica area

The Zenica Basin in the upper course of the Bosna River is a specific micro-region within the mountainous zone of Central Bosnia. Situated on the long existing communication route that connects Pannonian Plains with the Dinaric Alps and Adriatic hinterland, the 8 km long and between 1.5 and 2 km wide Zenica Basin represents an illustrative example of a geographically confined prehistoric settlement area.

Regarding the Bronze and Iron Ages, the previous and more recent surveys identified 20 hilltop settlements, all situated at high, not easily accessible hills, ridges and plateaus that surround the river valley. Apart from the excavations at the site Kopilo in 1971

¹¹⁷ Čović 1965, 83; Ibid 1983a, 437; Gavranović 2011, Tab. 5

¹¹⁸ Čović 1965, 53; Gavranović 2011, 43–51,

¹¹⁹ Čović 1975a, 130; Čović 1987, 507.

and 1975, no other site was previously subject of an archaeological investigation. The finds from Kopilo indicated the Late Bronze and Iron Age occupation with a pottery repertoire characteristic of Central Bosnia or “Central Bosnian culture group” as labeled by B. Čović. Similar pottery with incised geometric ornaments and of a high quality was later also discovered at the site Vrh Negraja in the area of Gradišće in the northern part of the Zenica Basin. The area of Gradišće stands out not only due to the hillfort Vrh Negraja with remarkably high position (970m), but also due to the other hillforts Mrtvačka Gradina (700 m) and Ravna Gradina (600m) identified in the lower area of the same slope.

Finds of jewelry items such as one loop bow fibula from Brist and the three-loop bow fibula from the Zenica area (both without context) suggested also the potential existence of graves from the Bronze and Iron Ages.

Notwithstanding the relatively poor state of research, the Zenica Basin provides an excellent opportunity for a more detailed research on settlement patterns and adaptation strategies in a mountainous environment of the Dinaric Alps. Moreover, as some of the already published finds show, the sites in the Zenica Basin expose not only a close affiliation with neighboring valleys and basins in Central Bosna but also connections to the Pannonian Plains and Danube area in the north.

Our investigations started in 2018 with surveys and after that with geophysical prospections and Lidar scanning of the area. The results of geophysical prospection offered only a limited overview of the potential structures and were strongly biased by the limestone underground, small amount of the preserved cultural layers and numerous modern intrusions. The digital elevation model (Lidar) however, provided a very good insight, especially in the forested area of Gradišće with the well visible ramparts of the hillforts and with stone mounds (between 3 and 6 m in diameter) spread over the area between Vrh Negraja and Mrtvačka Gradina. The traces of looting on several of the stone mounds supported our assumption that they could represent burial tumuli.

Therefore, the first step in 2019 included the excavation of the two stone mounds within the small cluster along the slope ridge. Although no burials were attested, the circular stone constructions and finds of pottery indicate that these monuments are of prehistoric origin, yet probably reused and manipulated in the Middle Ages and finally severely disturbed through modern military activities. Several hundred meters from the two excavated tumuli, we also find another stone mound with traces of recent opening and remains of the skeleton burial of an adult individual. The radiocarbon dating of the human bones

suggested the 9th century BC as the most probable age, meaning that this grave belong to the Late Bronze Age. This is also the first evidence of use of tumuli as a burial architecture in Central Bosnia during the Bronze and Iron Ages and the first radiocarbon date from this period overall.

The excavations at the flat plateau of the Ravna Gradina, situated on a controlling spot where the Bosna River leaves the Zenica Basin, were the last part of the fieldwork in the Gradišće area in 2019. In the two trenches, only remains of the cultural layers with few diagnostic pottery finds, animal bones and flint artefacts were found. The pottery indicated activities between the end of the Early Bronze Age and start of the Late Bronze Age, while one radiocarbon date also confirmed the human presence at this site in the time between late 14th and 12th centuries BC. Due to the severe destruction of the plateau (military positions), the area for future investigations is very limited.

The campaign in 2019 continued with the excavation at the Kopilo site on the east side of the Zenica Basin. The site Kopilo comprises the highest, fortified plateau and the adjoining terraces. Following the results of the geophysical prospection, the trenches were located in order to verify the nature of potential anomalies, especially on the flat part on the inside of the rampart at the highest plateau (Sonda 1 and Sonda 3). One of the trenches (Sonda 2) was also located in the higher area of the fortified plateau due to the regular linear structures suggested by the geophysical prospection. Yet after the removal of the surface layer, it was obvious that the alleged structures in Sonda 2 are of a natural origin and connected with the limestone bedrock.

In Sonda 1 the layers were largely disturbed due to the shell bombing from the WWII. The disturbed layer contained a great number of finds, all in secondary position and from different stages of the occupation, including Late Bronze and Early Iron Age, while finds of a bronze fibula and gray wheel made pottery confirmed also the Late Iron Age presence from the 3rd and 2nd century BC. The undisturbed parts of the settlement in Sonda 1 were unearthed first at the 60-70 cm below the surface and included a stone pavement, several post holes and two pits. They all belong to the period between the 6th-4th century BC. This dating was made based on pottery spectrum and comparison with the material from the hillfort Pod as the only site in Central Bosnia with documented stratigraphy from the Late Bronze Age (12th /11th century BC) until the Late Iron Age (3rd /2nd century BC).

In the third trench (Sonda 3) the layers were for the most part intact with youngest traces of the occupation dating also in the 3rd and 2nd century BC (wheel made gray pottery). In the further course of excavations, we also discovered remains of several objects

marked by stone concentrations and a stone free area in-between that probably can be described as a communication line between the objects. The position of the finds and structures supported our assumption that the revealed features are a part of activity horizons that chronologically can be narrowed between 5th and 4th century BC. The finds included not only wide range of pottery but also loom weights, spindle whorls, iron tools and semi-finished objects, iron slag, stone and bone tools, animal bones and one clay figurine. After we reached the level with partly discovered objects of the settlement horizon of the 5th-4th century BC, the excavations in 2019 were finished due to time constrain. All structures are carefully covered with the aim to continue the excavation of deeper and older layers as soon as possible.

At this point, it is hard to estimate the scope of the settlement at Kopilo, but the uncovered structures in Sonda 3 point to a regular arrangement of objects. This situation is to some extent comparable with the Pod settlement, but only future investigations will be able to clarify this. The finds from Sonda 3 speak for a variety of activities within the excavated settlement zone of only 25m².

The clay anthropomorphic figurine is of a particular interest as it provides a rare insight into the world of beliefs of prehistoric communities in this part of the Balkans. The iconographic composition, with small upper and lower limbs, the pronounced male sex organ and a flat face with schematic depiction of eyes, nose and mouth and thus probably representing a mask, is without parallels among the Early Iron Age anthropomorphic figurines from the western Balkans, with most of them found in the Northwestern Bosnia and Central Croatia.

Even at the initial stage of the investigation, it is obvious that the activity zone of the Bronze and Iron Age communities in the Zenica Basin was primarily located at high, not easily accessible hills, ridges and plateaus and not in the river valley. As the situation in Gradišće indicates, the higher grounds were not just sought for favourable and well protected settlement sites but for burial grounds as well. The high position of the sites in the Zenica Basin is striking even in comparison with topographically resembling areas of Central Bosnia and the western Balkans in general. A brief overview of the neighbouring river basins in the upper course of the Bosna River, in the Lašva valley and in the valley of the upper course of the Vrbas River shows tendency that the first terraces and plateaus above the rivers were usually selected for the position of settlements. This appears not to be the case in the Zenica Basin or at least this is what the current state of investigations suggests. While protection and security first come up as the reasons for occupation of higher grounds, there must be also some additional aspect

why the valley of the Bosna River was so unattractive for the Late Bronze and Early Iron Age populations. It is currently difficult to speculate about this, but the valley was probably a swampy, flood prone area with unfavorable conditions for permanent settlement.

With regard to protection and security, it appears interesting, that both in Kopilo and Vrh Negraja the massive fortifications were oriented toward other parts of the settlement or toward burial ground. While the reasons for the internal division cannot be identified at the moment, the connection between topography and social hierarchy is not an unknown phenomenon in the prehistory and has been assumed for few of the better investigated hilltop sites in the western Balkans.

Thanks to the results of the earlier and current excavations at the hillfort Kopilo, it is obvious that the occupation of the high positions in the Zenica Basin was not a temporary matter but a long lasting pattern with continuity of at least one millennium. As we still don't know much about the dynamics of the settlement development and density in all areas of the site, the finds point at the occupation between 1200 and 200 BC.

In terms of the connections of the investigated sites in Zenica Basin with its surrounding areas, the close ties with other sites of Central Bosnia have already been clearly stated, as they are visible in many aspects of material culture. However, what distinguishes the finds from the Zenica basin is a presence of pottery shapes and decorations that are typical for the Late Bronze and Early Iron Age in the southern part of the Carpathian Basin and in the Danube area. These finds include Late Bronze Age bowls with channels on the rim ("Turbanrandschalen"), incised garland ornaments of the starting Early Iron Age, decorations associated with the Basarabi complex (7th-6th century BC) and finally so called celtic wheel made gray pottery.

In sum, it is to conclude that the local communities in the Zenica Basin were thriving for a long time with gradual development of adaptation strategies and communication networks. Exploring the reasons behind the prosperity will be one of the main tasks in the upcoming research actions.

Literatura

- Arslan, N. 2001, Eisenzeitliche Terrakotten aus Gözce, *Varia Anatolica* 13, 2001, 215-242.
- Babbi, A. 2008, La piccola plastica fittile antropomorfa dell'Italia Antica. Dal bronzo finale

- all'Orientalizzante. *Mediterranea Supplemento* 1, Pisa 2008.
- Baitinger, H. 2012, Fibeln vom Mittellatèneschema auf Sizilien und in Kalabrien, *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums* 59, 2012, 365–389.
- Benac, A. 1961, Studien zur Stein- und Kupferzeit im nordwestlichen Balkan, *Berichte der Römisch-Germanischen Kommission* 42, 1961, 1–170.
- Blečić-Kavur, M. / Jašarević, A. 2016, Nova kasno-brončanodobna ostava iz Srebrenika: preliminarno izvješće, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 45, 2016, 35–53.
- Božić, D. 1987, Zapadna grupa, In: Benac, A. (ed.), *Praistorija jugoslovenskih zemalja V-Željezno doba*, Sarajevo 1987, 855–898.
- Bujak, E. 2012, Historija Gradišća od prahistorije do kraja srednjeg vijeka, *Gradina* 1, 2012, 9–32.
- Bulatović, A. 2009, Порекло и дистрибуција благабиконичних здела фацетираног или канелованог обода са краја бронзаног и почетка гвозденог доба на Балканском полуострву, *Starinar* 59, 2009, 89–108.
- Čurčić, V. 1908, Prehistoričke utvrde oko Sarajeva, *Glasnik Zemaljskog muzeja* 20, 1908, 363–381.
- Čović, B. 1965, Uvod u stratigrafiju i hronologiju praistorijskih gradina u Bosni (Einleitung in Stratigraphie und Chronologie prähistorischer Gradinen in Bosnien), *Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu* 20, 1965, 27–145.
- Čović, B. 1975, Zwei spezifische Typen der westbalkanischen Bogenfibel, *Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-Herzegowinischen Landesmuseums* 5, 1975, 19–33.
- Čović, B. 1975a, Pod bei Bugojno, eine befestigte Siedlung der Bronze und Eisenzeit, In: Benac, A. (ed.), *Colloque International: Agglomérations Fortifiées Illyriennes (Mostar 1974)*, Centar za balkanološka ispitivanja, Posebno izdanje 6, Sarajevo 1975, 121–131.
- Čović, B. 1978, Velika gradina u Varvari - I dio (slojevi eneolita, ranog i srednjeg bronzanog doba), *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu* 32, 1978, 5–175.
- Čović, B. 1980, Počeci metalurgije željeza na sjeverozapadnom Balkanu, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 18, 1980, 63–81.
- Čović, B. 1983a, Srednjobosanska kulturna grupa, In: Benac, A. (ed.), *Praistorija jugoslovenskih zemalja IV-Bronzano doba*, Sarajevo 1983, 433–461.
- Čović, B. 1983b, Prelazna zona, In: Benac, A. (ed.), *Praistorija jugoslovenskih zemalja IV-Bronzano doba*, Sarajevo 1983, 390–413.
- Čović, B. 1984, Najstarija prošlost visokog kraja. Visoko i okolina kroz istoriju I, *Visoko* 1984, 31–37.
- Čović, B. 1987, Srednjobosanska grupa, In: Benac, A. (ed.), *Praistorija jugoslovenskih zemalja V-Željezno doba*, Sarajevo 1987, 481–531.
- Čović, B. 1987a, Grupa Donja Dolina–Sanski Most, In: Benac, A. (ed.), *Praistorija jugoslovenskih zemalja V-Željezno doba*, Sarajevo 1987, 232–289.
- Čović, B. 1991, Pod kod Bugojna. Naselje bronzanog i željeznog doba u centralnoj Bosni. *Sveska 1: Rano bronzano doba (Pod bei Bugojno, eine Siedlung der Bronze- und Eisenzeit in Zentralbosnien. Heft 1: Die Frühbronzezeit)*, Sarajevo 1991.
- Čučković, L. 1991, Glinene figurice – obredni predmeti prastanovnika Turske kose, In: *Idoli – Idols, Katalog izložbe, Arheološki muzej Zagreb i Gradski muzej Karlovac, Zagreb-Karlovac 1991*, 17–27.
- Čučković, L. 2004, Kolapijani, In: Balen-Letunić, D. (ed.), *Ratnici na razmeđu između Istoka i Zapada. Starije željezno doba u kontinentalnoj Hrvatskoj (Krieger am Scheideweg zwischen Ost und West)*, Zagreb 2004, 173–211.
- Dupoi, V. / Sirbu, V. 2001, Incinta dacică fortificată de la Pietroasele – Gruia Dării, județul Buzău, Buzău 2001.
- Drechsler-Bižić, R. 1983, Srednje brončano doba u Lici i Bosni, In: Benac, A. (ed.), *Praistorija jugoslovenskih zemalja IV-Bronzano doba*, Sarajevo 1983, 242–271.
- Fiala, F. 1894, Jedna prehistorička naseobina na Debelom Brdu kod Sarajeva, *Glasnik Zemaljskog muzeja* 6, 1894, 107–140.
- Garašanin, M. 1983, Vatinška grupa, In: Benac, A. (ed.), *Praistorija jugoslovenskih zemalja IV-Bronzano doba*, Sarajevo 1983, 504–520.
- Gavranović, M. 2007, Kasnobrončana zoomorfna plastika iz Dobrinja kod Visokog, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 32, 2007, 83–106.
- Gavranović, M. 2007b, Keramik mit Basarabi- und basarabiartiger Ornamentik in Bosnien, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 34, 2007, 55–67.
- Gavranović, M. 2011, Die Spätbronze- und Früheisenzeit in Bosnien. *Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie* 195, Bonn 2011.
- Gavranović, M. 2018, No group, no people? Archaeological record and creation of the groups in the western Balkans, In: Gimatzidis, S. / Pieniążek, M. / Votruba, S. (eds.), *Archaeology across Frontiers and Borderlands. Fragmentation and Connectivity in the North Aegean and the Central Balkans from the Bronze Age to the Iron Age. Oriental and European Archeology* 9, Vienna 2018, 427–447.
- Gavranović, M. / Sejfuli, A. 2015, Unpublizierte Bronzefunde aus dem Laštatal in Zentralbosnien, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 44, 2015, 67–94.

- Gavranović, M. / Sejfuli, A. 2018, The Early Iron Age in Central Bosnia – overview and research perspectives, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 47, 2018, 27–45.
- Gavranović, M. / Horejs, B. 2020, Visualizing the Unknown Balkans, Vienna 2020.
- Gavranović M. / Petschko M. I. 2020, Bronze Age Communities in Central Bosnia, In: Gavranović, M. / Horejs B. (eds.), *Visualizing the Unknown Balkans*, Vienna 2020, 73–87.
- Glogović, D. 2003, Fibeln im kroatischen Küstengebiet (Istrien, Dalmatien). *Prähistorische Bronzefunde* XIV, 13, Stuttgart 2003.
- Hänsel, B. / Medović, P. 1991, Vorbericht über die jugoslawisch-deutschen Ausgrabungen in der Siedlung von Feudvar bei Mošorin (Gem. Titel, Vojvodina) von 1986–1990. *Bronzezeit – Vorrömische Eisenzeit, Berichte der Römisch-Germanischen Kommission* 72, 1991, 45–204.
- Hänsel, B. / Matošević, D. / Mihovilić, K. / Teržan, B. 2009, Zur Sozialarchäologie der befestigten Siedlung von Monkodonja (Istrien) und ihrer Gräber am Tor, *Prähistorische Zeitschrift* 84, 2009, 151–180.
- Hellmuth Kramberger, A. 2017, Monkodonja. Forschungen zur einer protourbanen Siedlung der Bronzezeit Istriens. Teil 2 Die Keramik aus der bronzezeitlichen Gradina Monkodonja. *Monographien und Kataloge* 28, Pula 2017.
- Ihde, C. 2001, Die früh- und mittelbronzezeitliche Keramik von Feudvar, Gem. Mošorin, Vojvodina (Serbien), Dissertation, Freie Universität Berlin, Berlin 2001.
- Ilkić, M. 2006, Terakote kasnog brončanog i ranog željeznog razdoblja iz Sotina, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 23, 2006, 53–66.
- Kaljanac, A. 2017, Test Geophysical Survey at the Site of the Prehistoric Settlement in Ripač, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu* 54, 2017, 31–52.
- Ljuština, M. 2012, Stratigrafija naselja i periodizacija Vatinke kulture u Vojvodini. Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet. <http://doiserbia.nb.rs/phd/fulltext/BG20121029LJUSTINA.pdf>
- Marić, Z. 1963, Keltski elementi u mlađem željeznom dobu Bosne i Hercegovine, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 18, 1963, 63–83.
- Marić, Z. 1971, Die Japodischen Nekropolen im Unat, *Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-herzegowinischen Landesmuseums*, Band I, 1971, 13–96.
- Marić, A. 2015, Nova interpretacija groba sa skeletnim ukopom žene iz mlađeg željeznog doba s Kamenjače u Brezi kod Sarajeva, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 44, 2015, 143–157.
- Marjanović, B. 1988a, Gradina, Kopilo, In: B. Čović (ed.), *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, Tom 2, Sarajevo 1988, 199 (13.72).
- Marjanović, B. 1988b, Gradina, Stranjani (Vrh Negraja), In: B. Čović (ed.), *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, Tom 2, Sarajevo 1988, 199 (13.76).
- Marjanović, B. 1988c, Mrtovačka gradina, In: B. Čović (ed.), *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, Tom 2, Sarajevo 1988, 202 (13.145).
- Meyer, C. / Hypiak, W. 2019, Magnetic prospection at archeological sites in the region of Zenica and in the Posavina Canton, Berlin 2019.
- Müller, J. / Rassmann, K. / Kujundžić-Vejzagić, Z. 2013, Okolište – Rekonstruktion spätneolithischer und frühchalkolitischen Prozesse des zentralbosnischen Visokobeckens: Fragestellungen, Forschungsstrategien. *Ergebnisse*, In: Müller, J., Rassmann, K., Hofmann, R. (eds.), *Okolište 1 – Untersuchungen einer spätneolithischen Siedlungskammer in Zentralbosnien*. *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie* 228, Bonn 2013, 11–69.
- Paškvalin, V. 2008, Kamenjača, Breza kod Sarajeva – mlađeželjeznodobna i rimska nekropola, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 37, 2008, 101–179.
- Pare, C. 2017, Frühes Eisen in Europa: Die Ausbreitung einer technologischen Innovation am Übergang vom 2. Zum 1. Jahrtausend v. Chr., In: Mirošayová, E. / Pare, C. / Stegmann-Rajtár, S. (eds.), *Das Nördliche Karpatenbecken in der Hallstattzeit. Wirtschaft, Handel und Kommunikation in früheisenzeitlichen Gesellschaften zwischen Ostalpen und Westpannonien*, Budapest 2017, 11–117.
- Pravidur, A. 2017, Japodske zajednice na području Pounja u sjeverozapadnoj Bosni, In: Bakarić, L. (ed.), *Japodi – Zaboravljeni gorštaci*, Zagreb 2017, 99–125.
- Perić, S. 1989, Gradina Hadžići, Naselje kasnog brončanog i željeznog doba, *Arheološki pregled* 28, 1989, 60–62.
- Perić, S. 1995, Celtic Pottery in Settlements of the Central Bosnian Culture Group, *Starinar* 45/46, 113–131.
- Perić, S. 2002, O problemu načina sahranjivanja u gornjem toku reke Bosne tokom bronzanog i gvozdenog doba. *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 30, 2002, 179–199.
- Perić, S. 2004, Топографија и културно-хронолошке карактеристике насеља бронзаног и гвозденог доба у горњем току реке Босне, *Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine* 4, 2004, 1–45.
- Radimský, V. 1897, Die prähistorische Pfahlbau von Ripač bei Bihać, *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegovina* 5, 1897, 29–77.

- Raunig, B.* 1975, Ripač, Otoka, Bihać – sojeničko naselje, *Arheološki pregled* 17, 1975, 47–48.
- Raunig, B.* 1976, Ripač, Otoka, Bihać – sojeničko naselje, *Arheološki pregled* 18, 1976, 31–33.
- Raunig, B.* 2004, Umjetnost i religija prahistorijskih Japoda. Djela, Centar za balkanološka ispitivanja, Knjiga 8. Sarajevo 2004.
- Teržan, B.* 1977, Certoška fibula, *Arheološki Vestnik* 28, 1977, 317–536.
- Teržan, B.* 1995, Stand und Aufgaben der Forschungen zur Urnenfelderzeit in Jugoslawien, In: Schauer, P. (ed.), *Beiträge zur Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen*, Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 35, Mainz 1995, 323–372.
- Trajković, Č.* 1971, Kopilo, Zenica – praistorijska gradina, *Arheološki pregled* 13, 1971, 26–27.
- Vasić, R.* 2003, Die Nadeln im Zentralbalkan. Prähistorische Bronzefunde XIII, 11, Stuttgart 2003.
- Vinski-Gasparini, K.* 1983, Srednje bronzano doba savsko-dravskog međurječja i bosanske Posavine, In: Benac, A. (ed.), *Praistorija jugoslovenskih zemalja IV-Bronzano doba*, Sarajevo 1983, 493–504.
- Žeravica, Z.* 1985, Nova istraživanja mlađeg željeznog doba na području sjeverozapadne Bosne, *Materijali Saveza arheoloških društava Jugoslavije* 20, 1985, 29–40.

Female costume from the Early Iron Age period at Glasinac in the heart of Western Balkans

Biba Teržan
Ljubljana

Borivoj Čović in memoriam

Abstract: The article discusses female costume from the Early Iron Age period at Glasinac. For this purpose, graves from tumuli in Podilijak, Ilijak and Pešter, which on the basis of characteristic jewellery can be defined as female, have been analysed. Anthropological analyses further revealed that among these female graves there are also infant or girl interments, which particularly stand out as regards their costumes, rich in jewellery. Our research demonstrated that the female costume was not uniform, but rather varied. Moreover, it appears that the costume had been specific and designative of social status of single female individuals within the framework of their family/clan communities and can accordingly be seen as reflecting the social role of these females.

Keywords: Bosnia region, Glasinac culture, Early Iron Age period, female costume

Since ancient times funeral customs developed according to unwritten rules, specific to separate social or ethnic communities, places, regions, cultures etc. As early as in the prehistoric period and especially in the Bronze and Iron Age, it is therefore possible to discern the appearance of the so-called “national costume” or “folk dress” in particular cultural areas on the basis of attested graves and grave-goods. Undoubtedly, attire as such is the most representative expression of cultural identity within particular area as well as of social affiliation to the specific cultural community, since the visual communication is clearly preceded by the verbal one. Thus, it can be concluded that the costume/attire bears both a designative as well as symbolic role. Every individual wears the attire which complies with his sociocultural system. Through examination of costumes/attires we therefore gain insight into the structure, practices and rituals of specific social communities as well as in their moral and aesthetic values.¹

¹ A vast corpus of scientific research exists on this issue, see e.g. Schubert 1993, 3-17, 37-69 etc.; Welters 1999; Lulić Što-

I.

In the present study we would like to look into the female costume from the Early Iron Age period on the territory of the Glasinac culture. Explaining the latter term would seem excessive, as the “Glasinac culture” is a well-known and generally accepted term, established already more than a century ago.² Nevertheless, we would like to mention the fundamental works by Alojz Benac and Borivoj Čović, who, in the middle of the past century, presented an extensive bilingual catalogue of finds from Bronze and Iron Age together with the chronological periodisation of the Glasinac culture.³ Although the

rić 2005, 150-151.

² See WMBH 1, 1893 (with contributions from several authors: Truhelka, Stratimirović Ritter v. Kulpin, Fiala) and all subsequent numbers of the same journal as well as the journal version in Serbo-Croatian language - Glasnik Zemaljskog muzeja.

³ Benac / Čović 1956; Benac / Čović 1957; Čović 1959; Čović 1976a, 269-322; Čović 1987. See also Lucentini 1981. It should be stressed, that in the present study we will not treat specifically typological nor chronological questions, as the focus of research is oriented towards another subject.

Iron Age period graves from Glasinac attest to an impressively rich material culture, our investigation could take into consideration only a small number of graves, for the most part discovered in tumuli which were excavated in the last decades of the 20th century. Such are the barrows from Podilijak at Glasinac and from Pešter in western Serbia,⁴ which undoubtedly represent the characteristic examples of the Glasinac culture. More specifically, we will consider only the graves dating to the chronological phase Glasinac IV a-b according to the periodisation made by Benac and Čović,⁵ leaving aside later graves from those tumuli.

The analysis of graves within separate tumuli has been conducted with previously tested method⁶ applying uniform criteria, what is well discernible from the presented tables (Figs. 1-2). For the constitutive parts of attire and jewellery we tried to make out the manner in which they were worn (Fig. 3), their purpose and symbolic meaning. The first and most important category in this analysis represent fibulae, that is, spectacle fibulae (*Brillenfibel/ fibule ad ocellali*),⁷ disc fibulae (*Scheibenfibel, fibula a placca*)⁸ and bow fibulae, mostly of the two-looped type (*zweischleifige Bogenfibel, fibule ad arco semplice a doppia molla*).⁹ Second category constitute head or hair jewellery (*diadems*¹⁰ and hairpins), the third category is represented by the ring-shaped jewellery (bracelets, armlets and various circlets),¹¹ fourth consists of belt parts (clasps of the

type Glasinac-Mati,¹² calotte-shaped buttons and buckles,¹³ pendants and decorative appliques), fifth comprises glass, amber and bronze beads, which were mostly worn as necklaces, while the sixth category represents grave goods such as vessels. In cases when the anthropological analysis has been carried out,¹⁴ description of separate graves within tables contains also the information about the sex and age of the deceased. Even at first glance, it is clear from the tables (Figs. 1-2) that the female costume was not completely uniform, but rather varied and, as it appears, specific and designative of social status of separate females as a reflection of their social role in the Early Iron Age Glasinac culture.

II.

Let us now turn to the ways for definition of single costume types and their characteristics.

Necropolis at Podilijak comprises approximately 10 tumuli of various sizes. Our research takes into consideration female graves from three tumuli, the two of which - tumulus A and B - were excavated by Borivoj Čović,¹⁵ while the excavation of the third tumulus C was carried out by Blagoje Govedarica.¹⁶ All three tumuli feature the same structure, that is, a central grave in the middle containing one or several interments, surrounded by graves of the remaining family/ clan members, which were oriented tangential to the latter and arranged in one or two rows (Pls. 5-7). Also, all the three tumuli contained approximately the same number of graves, ranging between 10 and 16, and belonged to individuals of both sexes and various ages, what points to more or less equally represented social units, which could be described as family or clan communities. We will focus on this occasion only on female graves and those infant graves, which on the basis of costume or jewellery can be defined as female, or better, as girl graves.

⁴ Čović 1959; Govedarica 1978; Letica 1982.

⁵ Benac / Čović 1957, 26-39, Appendix 1; Čović 1987, 580-602, Figs. 33-35.

⁶ For the area of Western Balkans, see e.g. Teržan 1984; Teržan 1995, 82-83, Abb. 1; Parzinger 1991, 211-217, Abb. 1; Pabst 2012, 171-174, Tab. 6.

⁷ As already mentioned, our intention is not to treat the chronological question, hence see for spectacle fibulae Truhelka 1893, 81-82, Fig. 55; Lucentini 1981, 69-70, Fig. 1,1; Pabst 2012, 88-91, 105-106, 171-174, Taf. 16, 1-3; Tab. 6; Karte 25, 30.

⁸ Cf. Truhelka 1893, 82-83, Figs. 56-59; Kilian 1973a, 14-15, Karte 6; Čović 1976, 294-296, Figs. 159-166; Lucentini 1981, 70-71, Fig. 1, 3-9; Vasić 1999, 42-44.

⁹ Gabrovec 1970; Lucentini 1981, 71-72, Figs. 1, 15-22; 2, 1-5; Vasić 1999, 48-70.

¹⁰ Truhelka 1893, 92, Figs. 107-108; Lucentini 1981, 87, Fig. 5, 16-18; Čović 1987, 596, Sl. 35, 5.

¹¹ Truhelka 1893, 92-95, Figs. 109-124; Lucentini 1981, 84-85, Figs. 4, 18-29; 5, 1-15.

¹² Truhelka 1893, 90-91, Figs. 97-106; Kilian 1975, 129, Taf. 82, 3; Lucentini 1981, 82, Fig. 4, 1-17; Čović 1987, 596-597, Sl. 35, 7-9.

¹³ Truhelka 1893, 97-98, Figs. 145-151; Kilian 1975, 131-132, Taf. 87, 4; Čović 1987, 596-597, Sl. 35, 10-12.

¹⁴ Čović 1959; Govedarica 1978; Letica 1982.

¹⁵ Čović 1959, 54-70, 73-80, Appendices 1-2, T. 1-11.

¹⁶ Govedarica 1978, 21-25, Appendix 2, T. 3-4.

In the tumulus A, graves 3 and 7 clearly stand out due to their rich jewellery (Fig. 1, Pl. 1). Common elements in the costumes of both deceased constitute the belt clasp¹⁷ (Pl. 1, 2 and 11), a pair of bracelets, one for each arm (Pl. 1, 3-4 and 10, 12), and fibulae, which, however, differ according to their type and number. The first female had a pair of unique disc fibulae¹⁸ (Pl. 1, 5-6), while the second wore three fibulae, one two-looped bow fibula and a pair of spectacle fibulae (Pl. 1, 7-9).¹⁹ Similar costume elements, although in a different combination, can be observed also in the somewhat more moderate, double grave 4-5, which, however, did not contain bracelets. Attire of the grave 5 was composed by a bow fibula, a diadem and two belt clasps²⁰ (Pl. 1, 17-21). It seems telling, that the fibula was only one and of the two-looped, bow type, resembling the situation in the previous grave 7. On the other hand, the diadem points to a similar type of headdress encountered in the grave 3. The grave 4 contained the same combination of two spectacle fibulae as in grave 7, one placed on the chest, while the second dislocated left from the head, by the ceramic jug, and a necklace made of amber and glass beads.²¹ The remaining female graves were even more unassuming. In them, mostly spectacle fibulae can be observed (graves 2 and 8a) of the same type as in the graves 4 and 7, while bracelets were not included. However, the grave 2 contained a diadem, similarly as in the case of the grave 5. Interestingly, both richest interments – graves 3 and 7 – represent infant or girl graves,²² while other graves characterised

mostly by spectacle fibulae (with the exception of grave 5) belonged to mature female individuals (Fig. 1).²³

Analogous situation can be observed in the tumulus B (Fig. 1, Pl. 2). Opulent jewellery stands out in the grave 5, which, however, contained double interment of girls²⁴ (Pl. 2, 1-17). Their attire is in many aspects similar, but at the same time demonstrates also evident differences. Both were adorned with a diadem, calotte-shaped buttons together with clasps as decorative elements on the garment or belt as well as fibulae. The latter differ among each other according to their number and type, similarly as in the case of graves 3 and 7 from the tumulus A. The first girl (grave 5a) wore a pair of spectacle/disc fibulae (Pl. 2, 3-4),²⁵ resembling the situation in the grave 3 of the tumulus A, while the second girl (grave 5b) possessed as much as two fibulae pairs, one consisting of two spectacle/disc fibulae and the other comprising two two-looped bow fibulae (Pl. 2, 13-16), what is reminiscent of the fibulae composition within the grave 7 of the tumulus A. Besides the fibulae also other differences between the attire elements of the two girl interments can be noticed. The first girl (grave 5a) namely had a pair of bracelets, while the second girl was adorned with a hairpin, extremely numerous beads (405 made of amber, 117 glass and 2 bone beads) and bronze buttons decorating the garment, which extended from the neck to the ankles of the deceased.²⁶ Interestingly, the jewellery from the remaining three infant graves in the tumulus (graves 4, 6b, 9) demonstrates a marked difference from the first two graves as it is much more modest (Fig. 1, Pl. 2, 19-23) and represented only by bracelets or rings, worn sin-

¹⁷ Interestingly, the clasp was placed above the head (Čović 1959, 57).

¹⁸ One of the fibulae was placed on the right shoulder, while the second was discovered by the left foot with the front side oriented towards ground, what points to its secondary, non-functional position within the grave (Čović 1959, 57).

¹⁹ All three fibulae are made of iron, what points to their special value. For iron two-looped fibulae see also e.g. Teržan 1995, 140-141, Abb. 20.

²⁰ Also in this case, one of the belt clasps lay above the head, while the other example was placed by the right shoulder of the deceased. Both clasps were discovered with a front side facing the ground.

²¹ Čović 1959, 57-58.

²² According to the anthropological analysis, a girl approximately 10 years old was interred in the grave 3, whereas in the grave 7 there were no preserved bone remains, although the discovered small-sized bracelets indicate an infant burial: Čović 1959, 57-58.

²³ Čović 1959, 57-59.

²⁴ Čović 1959, 64 (their age was estimated between 10 and 12 years).

²⁵ From the attested fibulae, only their lower parts are preserved, that is, their band-shaped holders, on which either spirals from the spectacle fibulae of the Glasinac type (according to Pabst 2012, 105-106, Abb. 11, 1) or metal discs from the disc fibulae could be attached; see Čović 1959, 64. Therefore, it cannot be established whether the individual fibulae examples belonged to the spectacle or disc type, what we designated in the text as spectacle/disc fibula.

²⁶ Čović 1959, 64. Description of this garment reminds us in many ways of the princess dress from the grave 27 of the tumulus 48 in Stična, which likewise has been embroidered with bronze buttons and amber beads; cf. Gabrovec 2006, 32-36, T. 16, 21-22; Hellmuth 2008, Fig. 5.

PODILIJAK [tumul]	Burial / pokop [ukop]	Ceramic / keramika	Body attire / oblačilo				Fibulae			Hairdress / oglavje	
			Beads / perle	Buttons / dugmad	Belt hook / kopča	Bracelet / narukvica	Spectacle / naočarasta	Discfibula / kolutasta	Bow / lučna	Pin / ukosnica	Diadem
A3	inf.				1	2		2			1
A7	inf.				1	2	2		1		
A5	ad.	1 (?)			2	1 (?)			1		1
A4	ad.	1	98 + 64				2				
A2	ad.						1				1
A8	5 ad. + 4 inf.						4				
B5b	inf.		405 + 117 + 2	37 + 34				2	2	1	1
B5a	inf.			3 + 3		2		2			1
B2b	ad. + inf.		307 + 333			1 (?)		1		1	
B6a	ad.		271 + 1 + 30		1		2	1			
B6b	inf.		350			1 (?)					
B4	2 inf.		1			1					
B9						2					
C2b	ad.	1		2	1				2		
7(a)	ad. + inf.	2	105 + 41 + 9		1	x (?)	2				

Fig. 1. Podilijak, tumuli A, B and C – tabular presentation of graves with jewellery
(after Čović 1959; Govedarica 1978)

gle or in pairs, small glass beads and small bronze spirally wound wire.²⁷ The combination of jewellery by the only attested mature female individual, which was buried together with an infant of the grave 6a, is comprised of spectacle fibulae, worn in pair, belt clasp and numerous examples of blue glass and amber beads, suggesting either the presence of a necklace or the embroidered upper part of her garment (Fig. 1, Pl. 2, 24-29).²⁸

²⁷ In the grave 4 two infants were interred, in the grave 6 a female individual and infant and in the grave 9 only one infant; cf. Čović 1959, 64-65.

²⁸ Similar garments, embroidered with glass and amber beads are mentioned also in the case of Hallstatt period graves from Dolenjska region, that is, from sites Stična, Magdalenska gora and Novo mesto. For Stična cf. Gabrovec 2006, 15-16, T. 1, 6-18 (tumulus 48/grave 1); 19-20, T. 3, 4-8 (tumulus 48/grave 8); 45-46, T. 29, 5-21 (tumulus 48/grave 43); 74-75, T. 54-55 (tumulus 48/grave 98), 87-89, T. 69 (tumulus 48/graves 119-120); 89-92, T. 70-73 (tumulus 48/grave 121) and also cf. Haevernick 1981; for Magdalenska gora cf. Tecco-Hvala et al. 2004, 28-29, 125, T. 7-8, Appendix

However, remains of comparable jewellery that include fragments of spectacle fibulae, hundreds of minute amber and blue glass beads as well as larger bead made from carnelian, fragments of a ring and hairpin have been found also in the central grave of the tumulus, in the grave 2. The latter was heavily damaged and looted as well, nevertheless the above-stated goods clearly indicate that besides the male individual²⁹ also a mature female person and most probably infant as well had been buried (Fig. 1, Pl. 2, 30-36; 6). The jewellery namely demonstrates a similar combination as in the grave 6a-b, which – as already mentioned – contained interment of mature female individual together with infant (Fig. 1).

2 (tumulus II/grave a); 67-68, 154, Fig. 33, T. 100 (tumulus 13/grave 97), 71-72, 156-157, T. 105-106 (tumulus 13/grave 117); for Novo mesto cf. Križ 2000, 62-65, T. 22-24 (tumulus V/grave 35). Cf. also Teržan 2022.

²⁹ Čović 1959, 63.

ILIJAK [tumul]	Burial / pokop [ukop]	Ceramic / keramika	Body attire / oblačilo					Fibulae			Hairdress / oglavje	
			Beads / perle	Pendant / privjesak	Buttons / dugmats	Belt hook / kopča	Bracelet / narukvica	Spectacle / naočarasta	Discfibula / kolutasta	Bow / lučna	Pin / ukosnica	Diadem
IV / 1	S (inf. ?)				15	3	2	3		2 (1 + 1)		1
IV / 2	S x		x	7	18 + 60	1	2	4			1	
IV / 3	S (inf. ?)	1					2 (1 + 1)			1	1	
III / 2	S x		x	8	42 + 160	1	2			2	1	1
III / 3	S (inf. ?)	1				1 + 1	2	2			1	1
III / 5	S (inf. ?)						2					
III / 8	S x			1				1 ?	1 ?		1	
III / 7	S x	1										

Fig. 2. Ilijak, tumuli III and IV – tabular presentation of graves with jewellery (after Benac/ Čović 1957)

The observed structural parameter relating to the female costume in both tumuli A and B is practically identical. Each tumulus features two girl interments containing rich sets of jewellery composed of the circular belt clasp of the Glasinac type in the case of the tumulus A and of calotte-shaped buttons in the tumulus B together with a headdress (diadem or/and hairpin), a pair of bracelets (with the exception of the grave 5b in tumulus B) and with fibulae. The latter must have had an additional designative meaning, as the difference between the two girls of the same tumulus can be observed through diverse fibulae types and their composition, on one hand with dominating two-looped bow fibula (tumulus A, grave 7 and tumulus B, grave 5b), while on the other with disc/spectacle fibula (tumulus A, grave 3 and tumulus B, grave 5a).

Same characteristics can be observed also within the female costume of the tumulus C. The grave 7 contained three individuals, two mature females and an infant. One of the mature female individuals (grave 7a) demonstrated almost corresponding set of jewellery as the females from graves 6a and 2b of the tumulus B and from grave 4 of the tumulus A: on the chest she wore two spectacle fibulae, in the waist area a belt clasp, around her neck there were amber, glass and metal beads,

while her headdress consisted of several tin circlets, which were most probably sewn onto the edge of headscarf (Fig. 1; Pl. 2, 37-41; Fig. 3, 4).³⁰ The double grave 2 within the same tumulus contained male and female, whereas the female costume (grave 2b) consisted of a belt clasp and additional appliques together with a pair of two-looped bow fibulae (Fig. 1; 3,3; Pl. 2, 42-46).³¹ It should be stressed that within tumulus C male graves equipped with weapons prevail, but quite remarkably the only two attested female graves from the tumulus – the described graves 7b and 2a – nevertheless clearly differ between each other as regards designative elements of their female costume, especially in the attested fibulae types (pair of spectacle fibulae as opposed to the pair of two-looped bow fibulae). Therefore, it can be concluded that in relation to female costume within tumulus C we can observe the same variety/pattern as attested in the tumuli A and B (cf. Fig. 1).

Corresponding to the above presented situation at Podilijak is as well the example of tumulus I from Latinsko groblje in Pešter, where our focus will be only on the graves from Early Iron Age period, excluding the earlier ones from Late Bronze

³⁰ Govedarica 1978, 24, T. 4, 1-8.

³¹ Ibid., 22-23, T. 3, 5-10.

Age.³² In the tumulus I once again male warrior graves predominate, while there are only two female interments, hence similar to the situation in the tumulus C of Podilijak. Interestingly, both female graves contain a piece of weapon, that is, a knife (Pl. 3, 7 and 14) in a similar manner as in the male graves, where as a rule one-bladed swords/machairas are found (Pl. 3, 15, 20, 25, 28). Primarily, we would like to draw attention to the costume or jewellery of both females, which is structurally equal, although once again different as regards the types of fibulae. Both costumes contained necklaces made from glass and amber beads together with fibulae, which comprised a pair of spectacle fibulae in the grave 38 and a pair of two-looped bow fibulae together with a fragment of spectacle fibula in the grave 22 (Pl. 3, 1-5, 8-11). Consequently, also in this case the fibulae demonstrate a specific denotative function within the female attire of two members belonging to one and the same community – ergo, displaying identical principles as in the tumuli from Podilijak.

If we now try to use such perspective on the female graves from famous princely barrows in Ilijak, which are known above all by their outstanding warrior graves with prestige weapons, such as long iron swords, bronze greaves³³ and precious imported metal vessels³⁴, we find out that their female costume follows identical pattern as was observed in the tumuli discussed above, only that the graves from Ilijak are even more opulent.

In the tumulus III, there was an outstanding warrior grave (grave 9)³⁵ and additionally also two rich female graves – graves 2 and 3 – which show a rather similar, but not entirely identical, attire (Pl. 4, 25-43; Fig. 2).³⁶ Shared elements are represented by the headdress with

diadem and hairpin, a pair of spiral bracelets,³⁷ belt clasps and a pair of fibulae. The main difference lies once again in the fibulae selection: the grave 3 contains a pair of spectacle/disc fibulae (Pl. 4, 26-27), while the grave 2 features a pair of two-looped bow fibulae (Pl. 4, 34), connected between each other with a necklace. The grave 2 is further distinguished by a considerably richer remaining jewellery, as it contains a lavish necklace made from blue glass and amber beads as well as a luxurious gown, ornamented with 42 calotte-shaped buttons and with approximately 160 minute bronze buttons as well as with eight spherical and hollow pendants with openings (Pl. 4, 37-42; Fig. 3, 2). Such attire is hence parallel to the one in the grave 5b of tumulus B at Podilijak,³⁸ likewise containing a pair of two-looped bow fibulae. In sum, also within the female attire of the princely tumulus III from Ilijak fibulae function as a special parameter with a designative and distinctive function between the deceased female individuals in graves 2 and 3 (Fig. 2; Pl. 4, 25-43). The remaining graves from the tumulus III (graves 5, 7, and 8) appear to be much more modest and only the small-sized bracelet pair from the grave 5 could lead us to suppose it goes for an infant grave (Fig. 2).³⁹

No different is the situation in the tumulus IV from Ilijak, what evidently show the attire compositions in the graves 1 and 2 (Fig. 2, Pl. 4, 1-24).⁴⁰ While the headdress elements such as diadem and hairpin, the spiral bracelets⁴¹ worn in pairs and parts of belt elements such as clasps, buttons/phalerae and appliques represent the canonised constant of female costume in both graves, the differences are once again expressed through the selection and type of fibulae. In this way, the grave 2 contained as much as four spectacle/disc fibulae, that is, two pairs (Pl. 4, 2-5), while the grave 1 included even five fibulae, three spectacle and two bow fibulae, one of the one-looped and the other of the two-looped type (Pl.

³² Letica 1982, 12-16, T. 5-8.

³³ Benac / Čović 1957, 11-12, T. 13, 9; 16; 17, 1-4; Čović 1976, 275-281; Čović 1979, 146-152; Čović 1987, 591-593, Sl. 34, 6-8, 15, 26; 35, 19, 28; T. 61, 6; Kilian 1975, 129, Taf. 82, 2; for bronze greaves cf. also Kilian 1973b; Čović 1976b.

³⁴ Benac / Čović 1957, T. 18; Čović 1983; Čović 1987, 591, Sl. 34, 1-5; cf. also Teržan 1995, 89-92, Abb. 16; 21, 1-4.

³⁵ Benac / Čović 1957, 11, 69-70, T. 15-17. In view of the attested female jewellery, such as diadem, two bracelets and belt clasp, we presume that besides the male also female individual was buried, or alternatively, her jewellery pieces were placed into grave as *pars pro toto*.

³⁶ Benac / Čović 1957, 11-12, 69-70, T. 13, 1-7; 14.

³⁷ Bracelets from the grave 3 are described as small, hence we could infer it goes for an infant – girl burial: see Benac / Čović 1957, 11.

³⁸ Cf. the description of this grave and note 26 in the present article.

³⁹ Benac / Čović 1957, 11, T. 15, 4-5.

⁴⁰ Ibid., 8, 66, T. 6-7.

⁴¹ The bracelets from grave 1 are described as small, hence we could infer it goes for an infant – girl burial: see Benac / Čović 1957, 8, T. 6, 1-2.

4, 14-18). Interesting is also the composition of jewellery in the grave 3, in which besides the two-looped bow fibula, similar to the example from grave 1, two small bracelets of different types are present (Fig. 2)⁴², what in connotative sense is reminiscent of the two diverse types of bow fibulae within the grave 1. For both graves we can namely presume that they represent infant, that is, girl burials.

Our analysis of graves in tumuli from Podilijak, Ilijak and Pešter clearly demonstrated that we can follow the same patterns as regards jewellery or/and clothes. This means, that through female costume in each of the tumuli some kind of differentiation, hierarchization and/or polarisation of its female sphere is expressed, what reflects itself above all in the exclusive use of the particular type of fibulae within the attire.

III.

The relations between the single examples of female costumes with specific distinguishable elements can further be examined also through the grave arrangement within separate tumuli. As first, let us analyse the tumuli from Podilijak (Pls. 5-7). In the tumulus A, both girl interments are located in the first circle of graves surrounding the central burial. As shown on the Plate 5 the grave 3 containing a pair of disc fibulae lies on the right side of the tumulus, while the grave 7 with two-looped bow fibula is on the left side. The first circle of graves includes moreover two graves with mature female individuals, the double grave 4-5 lies on the one side, while the grave 2 on the opposite side of the tumulus. Collective burial including nine individuals (grave 8) and among which at least one female was interred with spectacle fibulae is located in the second tumulus circle (Pl. 5 a-b).

In the tumulus B, the double girl burial, grave 5a and b, is aligned in the first circle of graves, left from the central grave (Pl. 6 a-b). On the opposite, right side of the tumulus there is once again a double grave, grave 6a and b, containing interment of a female with infant. The arrangement of these two graves in relation to the central grave

or cardinal points is fascinating inasmuch as the double grave 5 in tumulus B demonstrates the same position as the grave 7 in tumulus A, while in both of the graves (A/7 and B/5b) the two-looped bow fibula stands as a main distinguishing element of attire. Similar correspondence can be observed also for the other two graves, graves A/3 and B/6, which are positioned right or west from the central grave and are specially denoted by spectacle or disc fibulae (Pl. 6 a-b).

It seems, that the same principle was used also in tumulus C (Pl. 7), as also here the double grave 2, in which one of the interments with female attire included a pair of two-looped bow fibulae, lies left from the central grave. On the contrary, the grave 7 with two mature and one infant interment, among which one of mature individuals with female attire wore a pair of spectacle fibulae, is located at the north-eastern side of the tumulus. Such position could possibly be related with the double grave 4-5 in the tumulus A. Moreover, within the tumulus I in Pešter the female grave 22 with the attire including two-looped bow fibulae also occupies a place in its western part, whereas the grave 38 with a pair of spectacle fibulae was situated on the southern side of the tumulus, what is reminiscent of situation in the case of grave 2 from tumulus A in Podilijak (Pl. 8).

The conducted overview of the arrangement of female graves within separate tumuli leads us to conclude, that selecting the grave position in tumulus was not left to coincidence, but rather a matter of rigid, although unwritten, rules. The place was determined in regard to central grave and cardinal points, while at the same time it depended on age, class and status of the deceased individual within the framework of its family group. Certainly, the fact that central grave is flanked on its west and east side with mostly infant, girl graves, cannot be only accidental, nor can it be a pure chance that graves with female attire comprising two-looped bow fibulae align as a rule on the eastern respectively western side of the tumulus. These must have had a certain designative role within the individual family communities. The arrangement of graves containing mature female individuals, which are mostly ordered to the north and south of the central grave, is likewise attested so frequently that it cannot be only a coincidence.

⁴² Benac/ Čović 1957, 8, T. 7, 12-14.

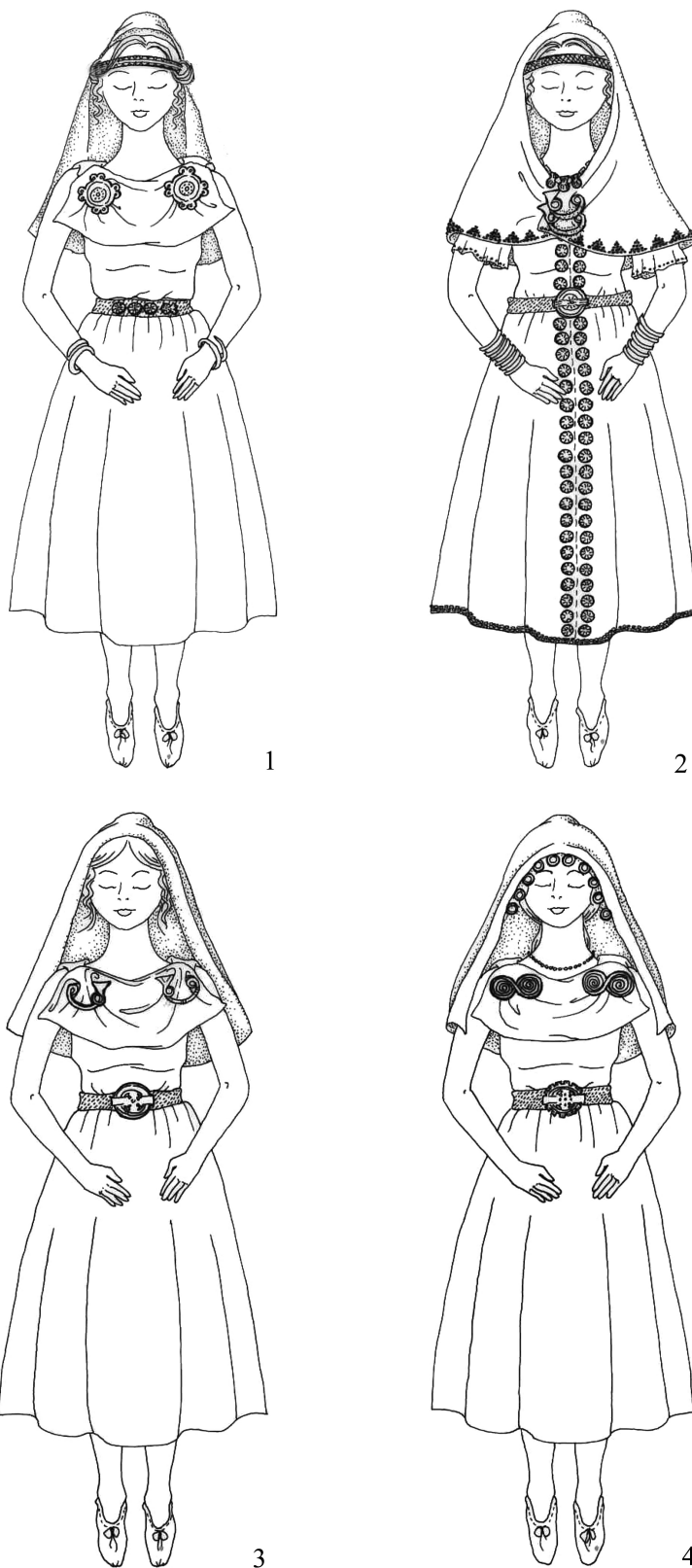

Fig. 3. Possible reconstruction of the appearance of female costume at Glasinac – 1 Podilijak, tumulus B/ grave 5a or tumulus A/ grave 3; 2 Ilijak, tumulus III/ grave 2; 3-4 Podilijak, tumulus C/ graves 2b and 7a (after Čović 1959; Benac/ Čović 1957; Govedarica 1978). The illustration of clothes and headscarf was modelled according to the female depictions on reliefs of Delmatae from Opačić in Glamoč Field, which otherwise date to the early period of Roman rule (Čović 1976, 255-257, Figs. 139-140). Drawing by Anja Hellmuth-Kramberger.

Therefore, it follows that in the Glasinac culture, rigorous and normative structural principles were in use, on which its social organisation was based. These principles regulated relations and bonds both among the members of a particular family group as well as among the separate families or clans.

IV.

The question regarding the actual position of female individuals, designated with the above presented jewellery (that is, either with bow or spectacle/disc fibulae), is of course much more difficult to answer.

At this point, we can further our inquiry with the help of ethnological research on »national costumes« respectively »folk dress« of the Balkan territory, especially from the neighbouring Dalmatian-Dinaride area as well as from the rest of Eastern Europe and, more particularly, studies which discuss symbolic meanings of particular elements of costume and attire. It is interesting, that costumes, regardless of their differences, demonstrate quite some common characteristics. Thus, the multi-coloured and elaborately decorated costumes, especially those with wide colourful belts and headdresses, are mainly characteristic of girls suitable to marriage, brides and newly-wed females. On the other hand, the costumes of married and widowed females appear more monotonous and modest with, as a rule, a large kerchief over their heads and shoulders (Fig. 4, 1-2).⁴³

If we take these findings as a starting point for our inferences, we can surprisingly discover that similar characteristics can be observed also with the female attires of above discussed Glasinac graves. The graves of mature females are mostly more modest in regard to jewellery, as their costumes are characterised mainly by pairs of spectacle fibulae, belt clasps and beads (cf. Fig. 1; Pls. 1-2: tumulus A/graves 4, 8a; tumulus B/graves 6a, 2b; tumulus C/grave 7a), while in several other graves metal, glass or amber jewellery is lacking, what prevents determination of their sex in archaeological analysis. In contrast, the graves of girls and young women show a completely different image,

as their jewellery is as a rule more varied and richer, what is evident from the figures presented above (Figs. 1-2, Pls. 1-2, 4). Among these, graves with opulent attire particularly stand out, as on one hand they contain the costume elements peculiar for mature females – fibulae and belt clasps – which appear, however, in larger numbers and more lavishly realised. This is especially evident in the case of precious clothes from the grave 5b of the tumulus B in Podilijak and those from the grave 2 of the tumulus III in Ilijak (Figs. 3, 1-2). On the other hand, the same graves are characterised by a quite specific jewellery such as diadems and bracelets worn in pairs, what opens a special problem of their interpretation.

Diadem was worn also by the deceased in graves 5 and 2 of the tumulus A, which according to the anthropological analysis were identified as mature individuals (Fig. 1; Pl. 1, 17-23). Likewise, Sabine Pabst conducted an integral analysis of graves with spectacle fibulae at Glasinac and could establish that spectacle fibulae in combination with diadems (1st group) and with bracelets worn in pairs (2nd group) appear mostly in graves of mature female individuals, although in cases in infant graves as well.⁴⁴ Spectacle fibulae represent a characteristic element of the female attire also at Vergina in Macedonia, where the female costumes are in many aspects very similar to those at Glasinac. In Vergina, a pair of spectacle fibulae combined with circular jewellery such as torques and bracelet pair are likewise characteristic of female attire belonging to mature wives.⁴⁵ Quite remarkably, bracelets worn on both hands are typical for attires of generally mature female individuals also in the area of the south-eastern Alpine Hallstatt culture, both in the Dolenjska and in the Notranjska group. This led us to interpret that the bracelets worn in pairs function as a sign and at the same time as a warning in visual communication, designating the person wearing bracelets as already given away, that is, married or engaged and hence untouchable.⁴⁶ In spite of this, the bracelets worn in pairs from the above treated graves of tumuli at Glasinac appear predominantly as a constitutive part of girl costumes

⁴⁴ Pabst 2012, 173, Tab. 6.

⁴⁵ Ibid., 140, 147, Abb. 14, Tab. 2; Pabst-Dörrer 2007, 649-652, Abb. 1.

⁴⁶ Cf. Teržan 1978, 55-63, Sl. 1-3; Teržan 1985, 80-83, 88-92, 99-101, Sl. 3-4, 8-11; Teržan 2008, 246-255, Sl. 24, I-III.

⁴³ Cf. e.g. Schubert 1993, 89-90, 192-203; Welters 1999, 7-10; Oštrić 2005, 14-16; Lulić Štorić 2005, 131-133, 138-143.

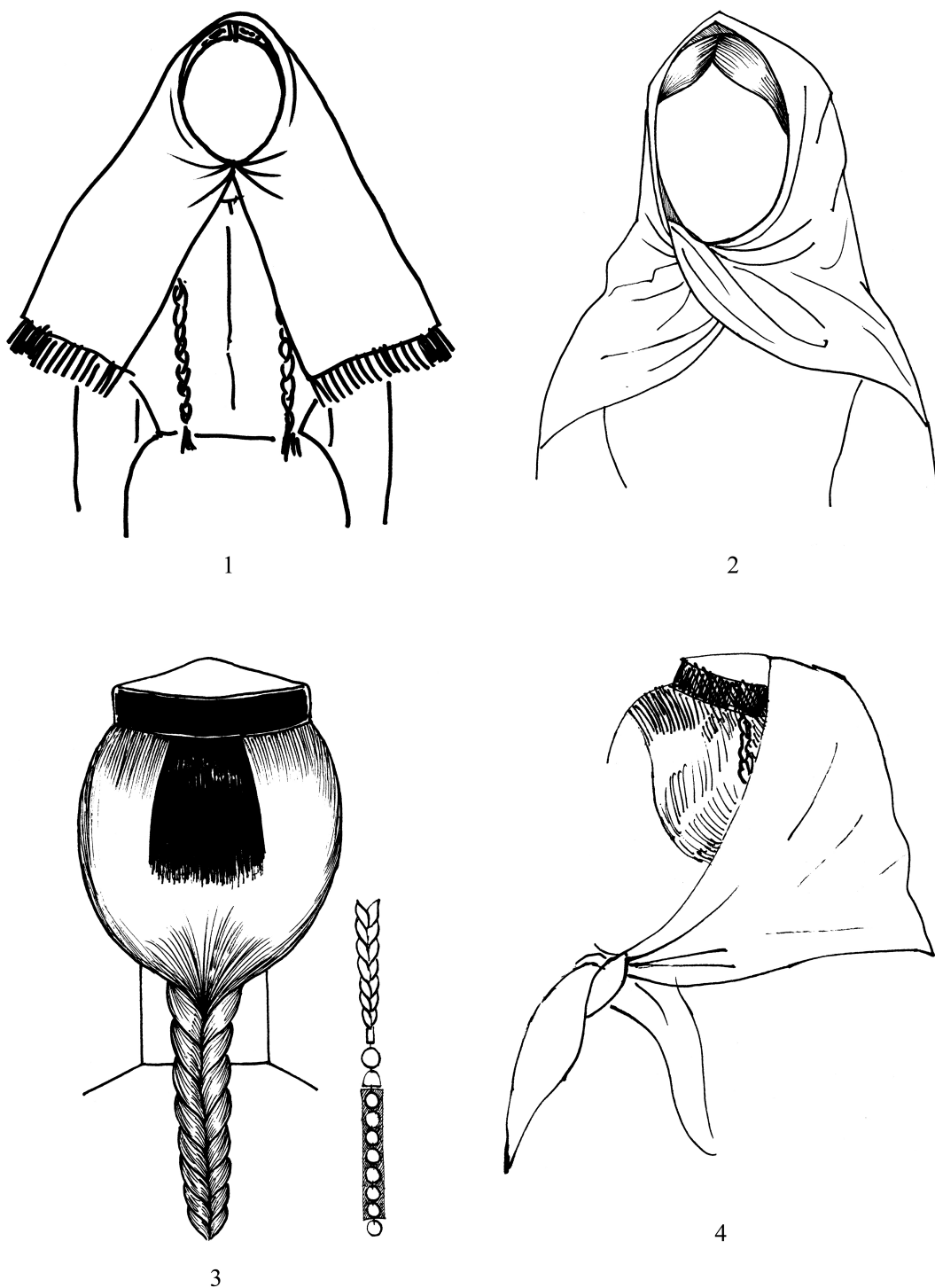

Fig. 4. Headscarves of national costumes from Northern Dalmatia, Dinaride type – 1 headscarf of a married Croatian wife; 2 headscarf of a married Serbian wife; 3-4 cap “crvena kapica” and headscarf of a young woman (after Lulić Štorić/ Oštrić/ Vojnović Tražiluk 2005)

(Figs. 1-2, Pls. 1-2, 4). Therefore, we presume that they represent prematurely passed away girls, which were engaged or given in marriage already at birth or in early childhood. Such presumption could possibly be substantiated with the wearing

of a diadem, which according to ethnological analogies also bears a special designative and symbolic meaning. It can namely be supposed that diadem decorated a particular headdress, resembling “crvena kapica” of Dalmatian-Dinaride

costume – a colourful girl headdress, which girls took off only several days after the wedding (Fig. 4, 3-4).⁴⁷ Accordingly, it can be proposed that costume, the part of which was also a diadem, denoted young women right before the wedding, brides and possibly also newly-wed wives (Figs. 3, 1-2).⁴⁸

More difficult to solve appears the question regarding the symbolic meaning of fibulae, either of the spectacle and disc type or those with a raised bow – bow fibulae. Spectacle/disc fibulae are attested as a part of the attire, which can be ascribed both to mature and infant female individuals (Figs. 1-2, Pls. 1-4).⁴⁹ For the bow fibula types, especially for the fibula from tumulus IV/ grave 1 at Ilijak (Pl. 4, 14) we could possibly draw an interesting parallel with small bow fibulae examples from Vergina, which are characteristic of costumes, belonging to infant individuals.⁵⁰ A similar differentiation between the costumes with spectacle fibulae and those with two-looped bow fibulae we could discern also in the case of female graves at the Hallstatt period cemeteries of the Notranjska region, although not within the framework of individual tumuli, but rather inside the limits of separate or even entire necropolises. The observed phenomenon led us to develop a thesis that it goes for a specific family/clan designations.⁵¹ As we tried to show here, the fibulae from graves at Glasinac likewise represent a very specific part of jewellery within separate costume types (Figs. 1-2, Pls. 1-4) and evidently had even been crucial in canonized decisions for grave position of their female owners within the tumulus (Pls. 5-8). This would in turn indicate that potentially the same denotative role of fibulae also existed within the framework of family/clan social groupings. We can only guess, whether in those graves first- and second-born daughters are represented or they rather denote principal and secondary wives, possibly brides.... Who knows?

⁴⁷ Oštrić 2015, 14, see figs. on pp. 39-42; Lulić Štović 2005, 131-133, 140-142.

⁴⁸ For infant brides cf. also e.g. Barber 1999, 29; for brides and newly-wed women cf. Lulić Štović 2015, 142.

⁴⁹ Cf. also notes 44-45 above.

⁵⁰ Pabst-Dörrer 2007, 648, notes 5 and 12.

⁵¹ Cf. Teržan 2021, 237-243, 257-258, Figs. 3-8.

Acknowledgments: English translation of the article was made by Miha Kunstelj (Vrhnika), the layout of Plates 1- 8 was prepared by Ivan Litzuk (Berlin/ St. Peterburg), Manca Vinazza (University of Ljubljana) provided technical assistance in the preparation of Figures 1-4 and the drawings of costume reconstructions on the Fig. 3 were made by Anja Hellmuth-Kramberger (Alma Mater Europea – Institutum Studiorum Humanitatis, Ljubljana). To all of them I would like to express my sincere thanks.

Rezime

Ženska nošnja ranog željeznog doba na Glasincu

U pogrebnim običajima već odavno vladaju nepisani zakoni, specifični za pojedine društvene i etničke zajednice, krajeve, krajine, kulture... Zbog ustaljenosti tih običaja već u prahistoriji, možemo ponekad iz grobova, grobnih priloga ustanoviti kakva je bila tzv. »narodna nošnja«. Nošnja nam sigurno najbolje predstavlja kulturni identitet određenog kraja odnosno društvene ili kulturne zajednice, jer se kod nošnje vizualna komunikacija utvrđuje prije verbalne interakcije. To znači, da se nošnja može promatrati i kao znak i simbol. Svaki nosilac odjeće nosi onu nošnju koja pripada njegovu sociokulturnom sistemu. Na taj način dobiva se uvid u strukturu, običaje i rituale kao i moralne i estetske vrednote društva kome pojedina osoba pripada (F 1).

I.

Ovom prilikom pokušavamo ustanoviti kakva je bila ženska nošnja u rano željezno doba na području glasi-načke kulture. Mislim, da ovdje nije potrebno objašnjenje, šta se razume pod terminom »glasinačka kultura«. Ona je već odavno definirana, zbog toga dozvolite da napomenem samo temeljne radove Alojza Benca in Borivoja Čovića (F 2-3). Isto tako ovdje ne ulazim u kronološke probleme starijeg gvozdenog doba glasi-načkog područja niti u datacije obrađivanih tumula i pojedinih predmeta, budući da je osnovna namjera drugačija. Moja izlaganja temelje samo na nekim dobro i u cjelini objavljenim tumulima iz Podilijaka i Ilijaka na Glasincu kao i Peštera u zapadnoj Srbiji, koje možemo svrstati među najkarakterističnije reprezentante glasi-načke kulture. Napomenem samo, da tumuli, koje ovdje želimo promatrati, spadaju u vremenski raspon Glasinac IV a-b stupnja v smislu periodizacije

Benca i Čovića, pojedinačne kasnije ukopane grobove iz faze Glasinac V a-b ovdje nisu uzeli u obzir (F 4-5).

Analiza pojedinih grobova u sklopu obrađivanih tumula izvršena je po metodi sa jedinstvenim kriterijima (F 6), što se dobro vidi na tabelama (Sl. 1-2). Grobni prilozi i sustavni elementi nošnje odnosno nakit uz žensku nošnju analizirani su s obzirom na njihovu funkciju, način nošenja i njihovo simbolično značenje: prvu, za nas najintrigantniju kategoriju predstavljaju fibule (tj. naočaraste, kolustaste/pločaste i lučne fibule), drugu nakit za glavu odnosno kosu kao diadem i igla ukosnica, treću nakit kao narukvice i alke, četvrtu elementi pojasa kao što su kopče, dugmad, privjesci i aplikacije, petu jantarne, staklene i brončane perle od ogrlica i šestu keramika (F 7-13). Na sl. 1-2 su uzeti u obzir i antropološki podaci, ako su publicirani (F 14).

II.

Pogledajmo na koji način možemo definisati pojedine tipove nošnje i šta je za njih karakteristično.

Sa nekropole v Podilijaku, koja broji oko 10 tumula, u našoj istrazi uzeli smo u obzir ženske grobove iz tri tumula, prva dva tumul A in B je iskopao Borivoj Čović, tumulus C pa Blagoje Govedarica (F 15-16). Za sva tri je karakteristična jednaka struktura, što znači, da je bio u središtu centralni grob sa jednim ili više pokopa, a oko njega bili su u jednom ili dva koncentrična kruga svrstani tangencijalno na njega grobovi ostalih članova porodice/rodbine. U sva tri tumula je bio približno jednak broj grobova, između 10 in 16; pripadali su osobama oba pola različitih starosti, što ukazuje na približno jednako jake društvene jedinice koje možemo označiti kao porodične ili rodbinske zajednice. U ovom slučaju interesuju nas samo ženski grobovi i dječji grobovi, koje zbog nošnje i nakita smatramo ženske ili djevojačke.

U tumulu A prema bogatom nakitu ističu se grobovi 3 i 7 (Sl. 1, T. 1). Zajednički elementi nošnje obe preminule su kopče, par narukvica, po jedna na svakoj ruci, in fibule, koje se međusobno razlikuju s obzirom na tip i broj. Prva je imala par unikatnih kolustastih fibula (T. 1, 5-6), druga je imala tri fibule i to jednu lučnu dvopetljastu fibulu in par naočarastih fibula (Sl. 1, 7-9) (F 17-19). Iste elemente, ali u drugoj kombinaciji nađeno je u nekoliko skromnijem grobu 5, u kojem nije bilo narukvica. Uz nošnju groba 5 su bile i dvije pojasne kopče, fibula i dijadema. Interesantno je, da je fibula samo jedna i to lučna dvopetljasta, znači slično kao u grobu 7, a suprotno tome dijadema ukazuje na isti tip naglavnog ukrasa kao v grobu 3 (F 20-21). Ostali ženski grobovi su bili mnogo skromniji. U njima možemo pratiti samo naočaraste fibule - istega tipa kao u grobu 7, koje su bile isto tako nošene po pravilu u paru. Njihove nošnje nisu uključivale

narukvice, u grobu 2 bila je i dijadema, u grobu 4 ogrlica iz jantarnih in staklenih perli. Interesantno je, da su oba najbogatija groba - groba 3 i 7 - djevojački, dok su ostali grobovi, koje posebno označavaju naočaraste fibule (sa izuzetkom groba 5), pripadali odraslim ženskim osobama (Sl. 1) (F 22-23).

Slična situacija je i u tumulu B. Po bogatstvu nakita ističe se grob 5, u kojem su bile odjednom sahranjene dvije djevojke (Sl. 1, T. 2, 1-17) (F 24). Njihova nošnja je po mnogo čemu veoma slična: obje su imele dijademe, pojasne aplikacije odnosno dugmeta/toke i kopče i fibule. I ove se slično kao u grobovima 3 in 7 tumula A međusobno razlikuju u odnosu na tip i broj. Prvu djevojku (5a) je krasio par kolustastih/naočarastih fibul (F 25), znači jednako kao u grobu A 3. Druga djevojka (5b) imela je čak dva para fibula, pored dvije kolustaste/naočaraste i par lučnih dvopetljastih fibula. Razlike među njima bile su odražene još u nekim elementima nošnje, na primjer u parnoj nošnji narukvica prve djevojke (5a), u ukosnici, ogrlici i brojnim tokama od vrata do ispod koljena druge (F 26). Interesantno je, da se nakit u ostalim dječjim grobovima (grobovi 4, 6b, 9) bitno razlikuje od prva dva, jer je mnogo skromniji. Predstavljaju ga samo narukvice odnosno alke, koji se nose po jedna ili u paru, sitne staklene perle i spiralice od ogrlica (F 27). Nakit jedine odrasle ženske osobe, koja je bila sahranjena zajedno sa djetetom u grobu 6 a, predstavljaju naočaraste fibule, koje su nošene u paru, kopča i veliki broj staklenih i jantarnih perli, koje su bile od ogrlice ili su bile ušivene za gornji dio njene odjeće (Sl. 1, T. 2, 24-29) (F 28). Ostaci sličnog nakita kao što fragmenti kolustastih/naočarastih fibul, više stotina sitnih jantarnih in staklenih perli ter veća perla od karneola, fragmenti obruča in igle ukosnice pokazuju, da su u centralnom grobu, grobu 2, koji je inače bio opljačkan i vrlo oštećen, trebali biti uz muškarca sahranjeni i odrasla ženska osoba i vjerovatno i dijete (Sl. 1, T. 2, 30-36), jer je nakit sličnog sastava kao u grobu 6a-b, u kojem se radi u pokopu odrasle žene sa djetetom (F 29).

Iste karakteristike možemo ustanoviti i kod ženske nošnje u tumulu C. U grobu 7, u kojem su bile sahranjene tri osobe, dvije odrasle in dijete, je odrasla ženska osoba (7 a) imala skoro sasvim identičan nakit kao ženske osobe u grobovima 6 a in 2 b tumula B i groba 4 tumula A: na grudima je nosila dvije naočaraste fibule, u pojasu kopču, oko vrata jantarne, staklene in metalne perle, pored lubanje više alki, očito kao ukras na velu (Sl. 1; 3, 4; T. 2, 37-41). U duplom grobu 2 u istom tumulu sa pokopanim muškarcem i ženo, zastupljena je ženska nošnja (grob 2b), koja je definisana osim pojasnom kopčom i sa parom lučnih dvopetljastih fibula (T. 2, 42-46) (F 30-31). Pri tome je frapantna činjenica, da su u ta dva groba (6a in 2 b) jedine ženske osobe tog tumula sa prepoznatljivim

elementima ženske nošnje, koje se razlikuju po tipu fibula, slično kao je slučaj u tumulima A i B (Sl. 1).

Vrlo slična situacija odražava se i u tumulu I iz Latinskog groblja u Pešteru, u okviru kog nas zanimaju samo grobovi iz starijeg željeznog doba, a ne i oni iz ranije faze, tj. iz kasnog brončanog doba (F 32). V tumulu I prevladavaju muški, ratnički grobovi, ali među njima su i dva ženska groba. Interesantno je, da su isto tako opremljeni sa oružjem, naime sa po jednim nožem, slično kao muškarci. No, nas zanima nošnja odnosno nakit ovih žena, koji je strukturno jednak, ali sa obzirom na tipove fibula opet različit. U nošnju obje žene spadale su ogrlica i fibule, a u grobu 38 par naočarastih fibula, u grobu 22 par lučnih dvopetljastih fibula i jedan disk naočaraste fibule (T. 3, 1-14). Znači, i tu imaju fibule specifičnu diferencijalnu funkciju ženske nošnje dvije pripadnice jedne te iste društvene zajednice.

Ako sa stoga stanovišta gledamo i ženske grobove sa slavni kneževih tumula u Ilijaku, koji su posebno poznati po grobovima ratnika sa luksuznim oružjem kao što su dugi željezni mačevi i bronzane knemide i sa dragocnim importiranim metalnim posudama (F 33-34), vidimo u njihovoj ženskoj nošnji identičan uzorak kao u dosad obrađenim tumulima, samo što su grobovi iz Ilijaka još bogatiji.

U tumulu III osim ratničkog groba (9), koji se prema svom prilogu posebno ističe (F 35), bila su i dva bogata ženska groba – 2 i 3 – sa vrlo sličnom, ali ipak ne sasvim identičnom nošnjom (Sl. 2, T. 4, 25-43). Zajedničke elemente predstavljaju naglavni nakit sa dijademom in iglom ukosnicom, par spiralnih narukvica, pojasne kopče i aplikacije te po dvije fibule. Bitna je razlika opet u izboru fibula: u grobu 3 je par naočarastih/ kolutastih fibula, u grobu 2 par lučnih dvopetljastih fibula. Međutim, grob 2 isticao se i po ostalom, znatno bogatijem nakitu, jer je sadržao bogatu ogrlicu iz staklenih i jantarnih perli i vrlo dragocjeno odijelo, ukrašeno sa 42 kalotasta dugmeta i sa oko 160 sitna dugmeta te sa osam privjesaka, izrađenih u probušenoj tehnici. Ukratko, u ženskoj nošnji ovog kneževog tumula fibule su imale, kao poseban parametar, ulogu obeležavanja odnosno razlikovanja među preminulima u grobovima 2 i 3 (F 35-39).

A nije ništa drugačije čak ni u tumulu IV, kao što to očigledno prikazuje sastav nošnje u grobovima 1 i 2 (Sl. 2, T. 4, 1-24). Dok naglavni nakit (dijadema i igla ukosnica), par spiralnih narukvica i elementi pojasne garniture kao kopče, dugmadi i aplikacije predstavljaju kanoniziranu konstantu ženskih nošnji u oba groba, razlike se ponovo izražavaju kroz izbor i tip fibula. Tako su u grobu 2 bile čak četiri naočaraste/ kolutaste fibule, znači dva para, u grobu 1 bilo je pet fibula, od toga tri naočaraste i dvije lučne (F 40-42). Bez sumnje radi se o identičnom uzorku kao kod svih dosad analiziranih tumula, što znači, da se kroz žensku nošnju

izražava u svakome od tumula neka vrsta diferencijacije, hijerarhizacije in polarizacije njene ženske sfere, što se posebno reflektuje u ekskluzivnosti nošnje određenih tipova fibula.

III.

Značajan pogled u odnose između pojedinačnih nosioca ovih različitih ženskih nošnji sa specifičnim diferencijalnim elementima pruža raspored grobova u pojedinačnim tumulima. Pogledajmo prvo tumule iz Podilijaka (T. 5-7): Kao prikazano na Tabli 5 u tumulu A leže oba djevojačka groba u prvom krugu pokopa oko centralnog groba, naime grob 3 sa kolutastim fibulama na desnoj strani, grob 7 sa lučnom fibulom na lijevoj. V prvom krugu su još dva groba sa odraslim ženskim osobama, dvostruki grob 4-5 leži na jednoj strani centralnog groba, a grob 2 njemu nasuprotni strani od centralnog groba. Zajednički grob sa devet osoba, grob 8, među kojima je barem jedna ženska osoba sa naočarastim fibulama, nalazi se jedini u drugom krugu tumula (T. 5 a-b).

Kao prikazano na Tabli 6 u tumulu B dvostruki djevojački grob, grob 5 a i b, leži u prvom krugu pokopa, naime lijevo od centralnog groba. Suprotno njemu - na desnoj strani tumula nalazi se također dvostruki grob, grob 6 a i b, sa pokopanom ženom sa djetetom. Zanimljiv je raspored ovih grobova s obzirom na centralni grob i stranu sveta, jer dvostruki grob 5 ima istu poziciju u tumulu B kao grob 7 u tumulu A, a u oba je glavni diferencijalni element nošnje lučna dvopetljasta fibula. Slično vrijedi i za druga dva groba, grob B/6 i grob A/3, koja leže zapadno od centralnih grobova i su označena sa nošnjom naočarastih/kolutastih fibula (T. 6 a-b).

Čini se, da su prema istom principu sahranjivali i u tumulu C, jer i tu leži dvostruki grob 2, u kojem je jedna od preminulih osoba u ženskoj nošnji sa parom lučnih dvopetljastih fibula, lijevo od glavnog groba. Suprotno tome grob 7, sa dva odrasla i jednim dječjim pokopom, među kojima je jedna od odraslih osoba u ženskoj nošnji sa parom naočarastih fibula, nalazi se na sjeveroistočnoj stranici tumula (T. 7), što liči na raspored pokopa odraslih ženskih osoba u tumulu A.

I u tumulu I na Latinskom groblju u Pešteru ženski grob sa nošnjom lučnih dvopetljastih fibula zauzima mjesto u njenom zapadnom djelu, dok drugi grob sa parom naočarastih fibula prostor na južnoj strani tumula (T. 8).

Nakon ovog pregleda rasporeda ženskih grobova u pojedinačnim tumulima možemo zaključiti, da izbor mjesta za grob u tumulu nije bio prepušten slučaju, nego se ravnao po strogim, iako nepisanim pravilima. Mjesto bio je određeno u odnosu na centralni grob i stranu sveta i zavisio je od starosti, stanja i statusnog položaja preminulog u okviru njegove porodične zajednice. Svakako ne može biti slučaj, da flankiraju

centralni grob na istočnoj i zapadnoj strani po pravilu dječji odnosno djevojački grobovi, kao što ne može biti samo slučaj, da se grobovi sa ženskom nošnjom, čiji sastavni dio su lučne dvopetljaste fibule, nalaze po pravilu desno ili lijevo od centralnog groba. Očito je, da je njima trebala pripadati neka posebna uloga u okviru pojedinačnih porodica. Također raspored grobova odraslih ženskih osoba, svrstanih pretežno u sjevernom i južnom pravcu u odnosu na centralni grob tako je česta, da ne može biti samo slučajna (T. 5-8).

Iz toga sledi, da su u glasinačkoj kulturi važila strogo normirana strukturna načela, na kojima je bila zasnovana njena društvena organizacija. Ova načela uređivala su odnose i veze kako među članovima svake pojedinačne porodične zajednice kao i među pojedinačnim porodicama odnosno rodbinama. I kao što pokazuje analiza karakterističnih grobova iz Podilijaka, Ilijaka i Peštera, ženska nošnja nije bila posve jedinstvena, već je specifična i determinirajuća za socijalni status pojedinih žena i time reflektira položaj i ulogu žena u društvu ranog željeznog doba glasinačke kulture.

IV.

Na pitanje, kakvo mjesto je konkretno pripadalo ženskim osobama, označenim sa gore predstavljenim nošnjom odnosno nakitom (tj. sa lučnim ili kolutastim/naočarastim fibulama), naravno vrlo je teško odgovoriti.

U pomoć bi nam mogla biti etnološka istraživanja »narodnih nošnji« na području Balkana i ostale istočne Evrope, pogotovo ona, koja se bave simboličkim značenjima pojedinačnih elemenata nošnje i nakita. Zanimljivo je, da imaju uprkos razlikama prilično mnogo zajedničkih karakteristika: tako so na primjer šarene, bogato ukrašene nošnje, osobito one sa širokim šarenim pojasom in živopisnim pokrivalima, karakteristične prevashodno za djevojke stasale za udaju, neveste i mlado udate žene, dok je nošnja udatih žena i udovica više monotona i skromnija (F 43).

Ako uzmemo ova etnološka razmatranja kao polazište za naša zaključivanja, sa iznenađenjem ustanovljavamo, da se radi o sličnim karakteristikama i kod nošnje upravo istraženih glasinačkih grobova. Grobovi odraslih žena su u odnosu na nakit uglavnom skromniji, jer su za njih karakteristične prevashodno naočaraste fibule, koje se nose u paru, perle i pojasne kopče (Sl. 1-3, 3-4), u više grobova nema ni metalnog ni staklenog ili jantarnog nakita. Nasuprotno tome su grobovi djevojčica i djevojaka prikazuju sasvim drukčiju sliku, jer je nakit u njima po pravilu bogatiji (Sl. 1-3, 1-2; T. 1-2, 4). Među njima se naravno ističu grobovi sa bogatom nošnjom, uz koju spadaju na jednoj strani - jednako kao uz nošnju nekih odraslih žena - fibule in pojasevi, ali u većom broju i u bogatijoj izradi, dok je na drugoj strani za njih karakterističan

specifičan nakit, kao što su dijademe i par narukvica (F 44-46). Prema etnološkim analogijama čini se, da možemo dijademi pripisati poseban obeleživački in simbolički značaj. Za nju naime pretpostavljamo, da je krasila poseban veo, sličan »crveni kapici« dalmatinsko-dinarske nošnje, »životopisno djevojačko ogavlje«, kojeg su djevojke skidale tek nekoliko dana posle svadbe (Sl. 4,3-4) (F 47). Zato je naša hipoteza, da možemo u grobovima sa nošnjom, čiji sastavni dio bili su dijadema kao i narukvice, tražiti prerano preminule djevojčice, vjerenice odnosno one, koje su bile već po rođenju ili u ranoj mladosti obećane za brak, i djevojke neposredno pred vjenčanjem, neveste i možda mlado udate žene.

Problem, koji je zagonetniji, je naravno simbolično značenje tipa fibula, na jednoj strani lučnih, na drugoj kolutastih/ naočarastih. Svakako radi se o specifičnom nakitu nošnje, koji je u pogrebnom ritualu mjerodavan za kanonsko određivanje mjesta groba njezinih vlasnica u okviru tumula, znači i u okviru porodične zajednice. Možemo samo nagađati, da li su u ovim grobovima pokopane prvo i drugo rođene ćerke ili prva i druga žena ili neveste ili ...? Ko bi znao?

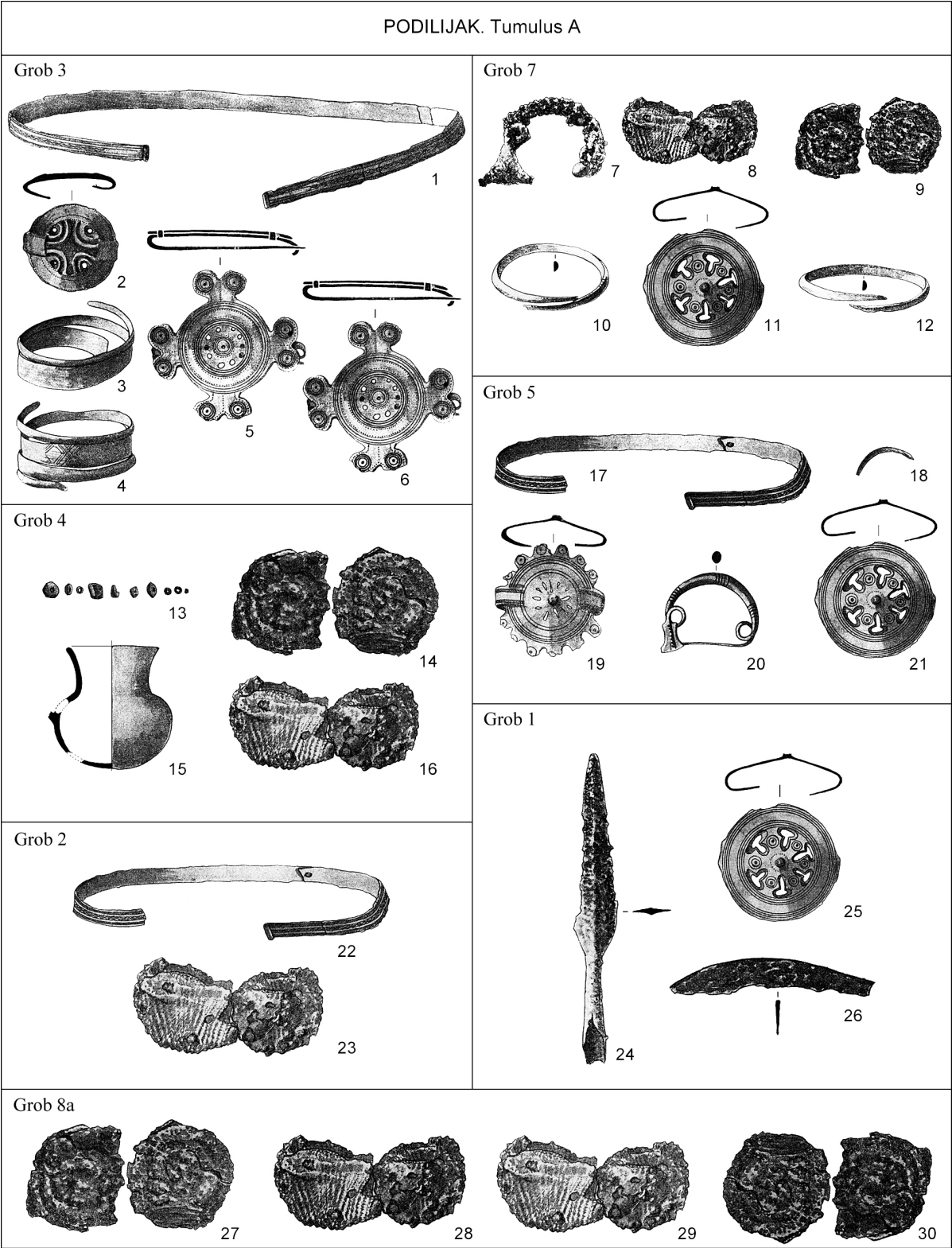
Bibliography

- Barber, E. J. W. 1999, On the Antiquity of East European Bridal Clothing. In: Welters, L. (ed.) 1999, Folk Dress in Europe and Anatolia. Beliefs about Protection and Fertility (Oxford-New York 1999), 13-31.
- Benac, A., / Čović, B. 1956, Glasinac I – Bronzano doba/ Bronzezeit (Sarajevo 1956).
- Benac, A. / Čović, B. 1957, Glasinac II – Željezno doba/ Eisenzeit (Sarajevo 1957).
- Čović, B. 1959, Glasinac – 1957. Rezultati revizionog iskopavanja tumula glasinačkog tipa/ Resultate der Revisionsausgrabungen von Grabhügeln des Glasinactypus. Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu N.S. 14, 1959, 53-85, T. 1-14.
- Čović, B. 1976a, Od Butmira do Ilira (Sarajevo 1976).
- Čović, B. 1976b, Bronzane knemide iz Dabrice kod Stoca / Bronzene Beinschienen aus Dabrica bei Stolac. Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine NS 29 (1974), Sarajevo 1976, 19-32.
- Čović, B. 1979, Kneževski grobovi glasinačkog područja/ Fürstengräber des Gebietes von Glasinac. In: M. Garašanin (ed.), Sahrnjavanje kod Ilira. Zbornik radova prikazanih na naučnom skupu Srpske akademije nauka i umetnosti i Balkanološkog instituta SANU, Zlatibor, 10-12. maj 1976. SANU Naučni skupovi 8, Odeljenje istorijskih nauka 2 (Beograd 1979) 143-169.

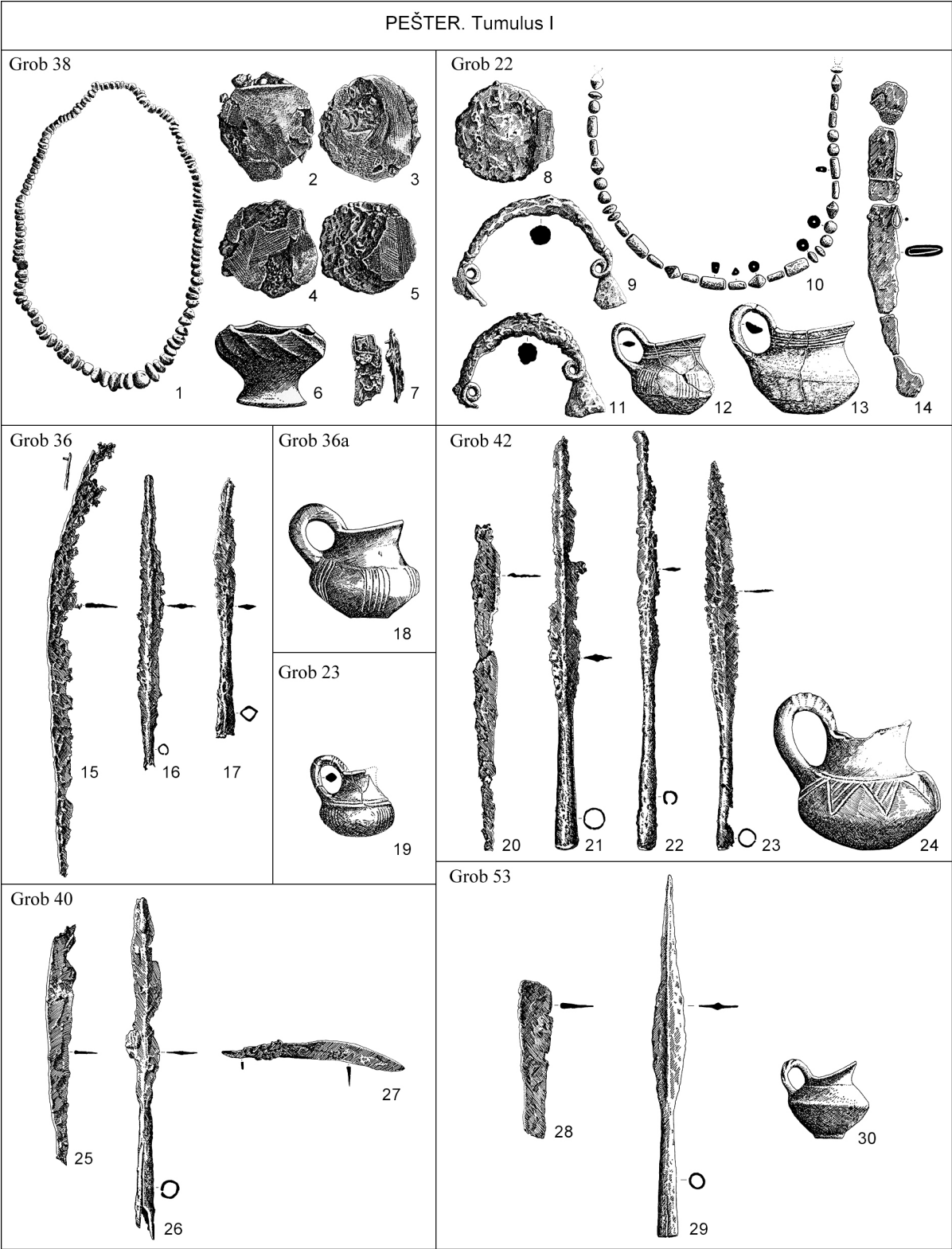
- Čović, B. 1983, Importation of Bronze Vessels in the Western Balkans (7th to 5th Century). In: *L'Adriatico tra Mediterraneo e penisola balcanica nell'antichità*. Istituto per la storia e l'archeologia della Magna Grecia (Taranto 1983) 147-155.
- Čović, B. 1987, Glasinačka kultura. In: Benac, A. (ed.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja V. Željezno doba* (Sarajevo 1987) 575-643.
- Fiala, F. 1893, Die Ergebnisse der Untersuchung prähistorischer Grabhügel auf dem Glasinac im Jahre 1892. *WMBH* 1, 1893, 126-168.
- Gabrovec, S. 1970, Dvoznokaste ločne fibule. Doprinos k problematiki začetka železne dobe na Balkanu in v jugovzhodnih Alpah/ Die zweischleifigen Bogenfibeln. Ein Beitrag zum Beginn der Hallstattzeit am Balkan und in den Südostalpen. *Godišnjak* 8/6. Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo 1970, 5-65.
- Gabrovec, S. 2006, Stična II/1. Gomile starejše železne dobe / Grabhügel aus der älteren Eisenzeit. Katalog. Katalogi in monografije 37 (Ljubljana 2006).
- Gabrovec, S. / Teržan, B. et al. 2008, Stična II/2. Gomile starejše železne dobe. Razprave/ Grabhügel aus der älteren Eisenzeit. Studien. Katalogi in monografije 38 (Ljubljana 2008/ (2010)).
- Govedarica, B. 1978, Novi arheološki prilozi istraživanju tumula na glasinačkom području. *Godišnjak* 17/15, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo 1978, 15-35, T. 1-7.
- Haevernick, Th. E. 1981, Stična, Tumulus 1. In: Th. E. Haevernick, Beiträge zur Glasforschung. Die wichtigsten Aufsätze von 1938 bis 1981 (Mainz am Rhein 1981) 429-440.
- Hellmuth, A. 2008, K rekonstrukciji razkošnega oblačila iz stiškega groba 27 v gomili 48/ Zur Rekonstruktion des Prunkgewandes aus Stična Grab 27, Hügel 48. In: Gabrovec, S. / Teržan, B. et al. 2008, Stična II/2. Gomile starejše železne dobe. Razprave/ Grabhügel aus der älteren Eisenzeit. Studien. Katalogi in monografije 38 (Ljubljana 2008(2010)) 61-68.
- Kilian, K. 1973a, Zum italischen und griechischen Fibelhandwerk des 8. und 7. Jahrhunderts. *Hamburger Beiträge zur Archäologie* 3/1, 1973, 1-39.
- Kilian, K. 1973b, Zu geschnürten Schienen der Hallstattzeit aus der Ilijak-Nekropole in Bosnien. *Germania* 51, 1973, 528-535.
- Kilian, K. 1975, Trachtzubehör der Eisenzeit zwischen Ägäis und Adria. *Praehistorische Zeitschrift* 50, 1975, 9-140.
- Križ, B. 2000, Novo mesto V – Kapiteljska njiva. Gomila IV in gomila V. *Carniola Archaeologica* 5 (Novo mesto 2000).
- Letica, Z. 1982, Pešter u bronzano i gvozdeno doba/ Pešter a l'âge du bronze et a l'âge du fer. *Starinar* 32, 1982, 9-17.
- Lucentini, N. 1981, Sulla cronologia delle necropoli di Glasinac nell'età del ferro. In: Peroni, R. (ed.), *Studi di protostoria adriatica* 1 (Roma 1981) 67-171.
- Lulić Štorić, J. 2005, Simbolično značenje narodne nošnje/ Symbolic significance of costumes. In: Lulić Štorić, J. / Oštrić, O. / Vojnović Traživuk, B., *Narodne nošnje sjeverne Dalmacije* (Zadar 2005) 130-156.
- Oštrić, O. 2005, Narodna nošnja sjeverne Dalmacije. In: Lulić Štorić, J. / Oštrić, O. / Vojnović Traživuk, B., *Narodne nošnje sjeverne Dalmacije* (Zadar 2005) 12-16.
- Pabst-Dörner, S. 2007, Zur sozialen Implikation der früheisenzeitlichen Frauentrachten von Vergina in Zentralmakedonien. In: *Scripta praehistorica in honorem Biba Teržan*. Situla 44, Ljubljana 2007, 643-656.
- Pabst, S. 2012, Die Brillenfibeln. Untersuchungen zu spätbronze- und ältereisenzeitlichen Frauentrachten zwischen Ostsee und Mittelmeer. *Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte* 25 (Rahden/ Westf. 2012).
- Parzinger, H. 1991, Archäologisches zur Frage der Illyrier. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 72, 1991, 205-261.
- Schubert, G. 1993, Kleidung als Zeichen. Kopfbedeckungen im Donau-Balkan-Raum. *Osteuropa-Institut an der Freien Universität Berlin, Balkanologische Veröffentlichungen* 20 (Berlin 1993).
- Stratimirović Ritter von Kulpin, G. 1893, Ausgrabungen auf der Hochebene Glasinac im Jahre 1891. *WMBH* 1, 1893, 113-125.
- Tecco Hvala, S. et al. 2004 (Dular, J. / Kocuvan, E.), *Železnodobne gomile na Magdalenski gori/ Eisenzeitliche Grabhügel auf der Magdalenska gora*. Katalogi in monografije 36 (Ljubljana 2004).
- Teržan, B. 1978, O halštatski noši na Križni gori/ Über das Trachtzubehör auf Križna gora. *Arheološki vestnik* 29, 1978, 55-63.
- Teržan, B. 1984, Nošnja kao obilježje društvenih skupina između Drima i Devolla u starije željezno doba (Romaja – Burrel – Kuç i Zi)/ Die Tracht als kennzeichnendes Element der ältereisenzeitlichen Gesellschaftsgruppen zwischen Drim und Devoll. In: Benac, A. (ed.), *Simpozijum Duhovna kultura Ilira* (Herceg Novi, 4-6. novembra 1982). Posebna izdanja 67, Centar za balkanološka ispitivanja ANU BiH 11 (Sarajevo 1984) 197-214.
- Teržan, B. 1985, Poskus rekonstrukcije halštatske družbene strukture v dolenskem kulturnem krogu/ Ein Rekonstruktionsversuch der Gesellschaftsstruktur im Dolensko-Kreis der Hallstattkultur. *Arheološki vestnik* 36, 1985, 77-105.
- Teržan, B. 1995, Handel und soziale Oberschichten im früheisenzeitlichen Südosteuropa. In: Hänsel,

- B. (ed.), Handel, Tausch und Verkehr im bronze- und früheisenzeitlichen Südosteuropa. Südosteuropa-Schriften 17/ Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 11 (München-Berlin 1995) 81-159.
- Teržan, B.* 2008, *Stiške skice/ Stična-Skizzen*. In: Gabrovec, S. / Teržan, B. et al. 2008, *Stična II/2. Gomi- le starejše železne dobe. Razprave/ Grabhügel aus der älteren Eisenzeit. Studien. Katalogi in mono- grafije* 38 (Ljubljana 2008/ (2010) 189-325.
- Teržan, B.* 2021, *Notranjsko-kraška halštatska skupi- na. Uvodnik in kratek oris/ The Notranjska-Kras Hallstatt group. An introduction and brief outline*. *Arheološki vestnik* 72, 2021, 229-262. DOI: <https://doi.org/10.3986/AV72.08>
- Teržan, B.* 2022, *Die Tänzerin in der Situlenkunst - Versuch einer Interpretation*. *Universitätsfor- schungen zur prähistorischen Archäologie* xxx (Bonn 2022) xxx-xxx.
- Truhelka, Č.* 1893, *Hügelgräber und Ringwälle auf der Hochebene Glasinac*. *WMBH* 1, 1893, 61-112.
- Vasić, R.* 1999, *Die Fibeln im Zentralbalkan. Prähisto- rische Bronzefunde XIV* 12 (Stuttgart 1999).
- Welters, L.* 1999, *Introduction: Folk Dress, Superna- tural Beliefs and the Body*. In: *Welters, L. (ed.), Folk Dress in Europe and Anatolia. Beliefs about Protection and Fertility* (Oxford-New York 1999).

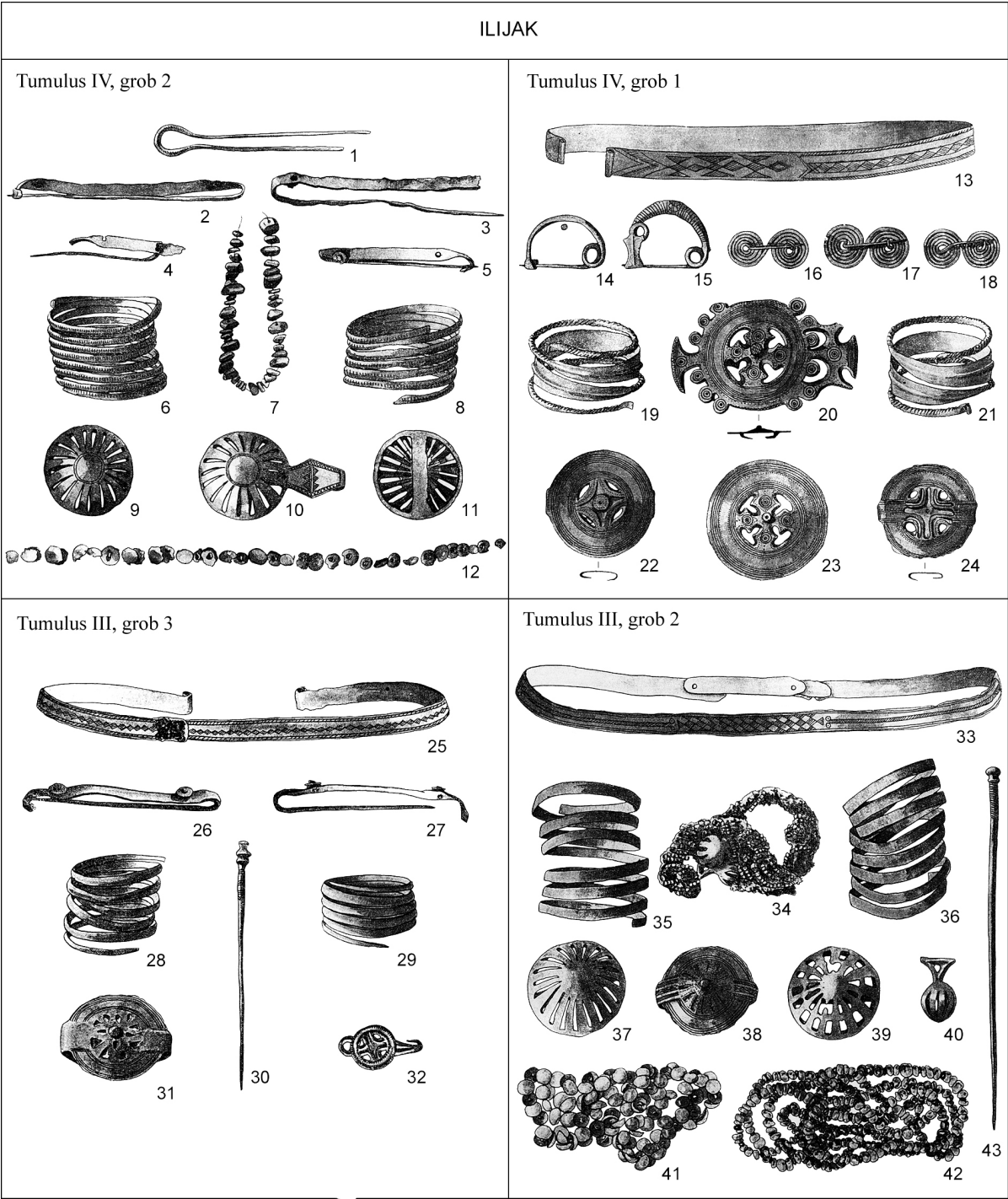
WMBH 1, 1893 = *Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina* (hrsg. vom Bosnisch-Her- cegovinischen Landesmuseum in Sarajevo, Wien 1893).

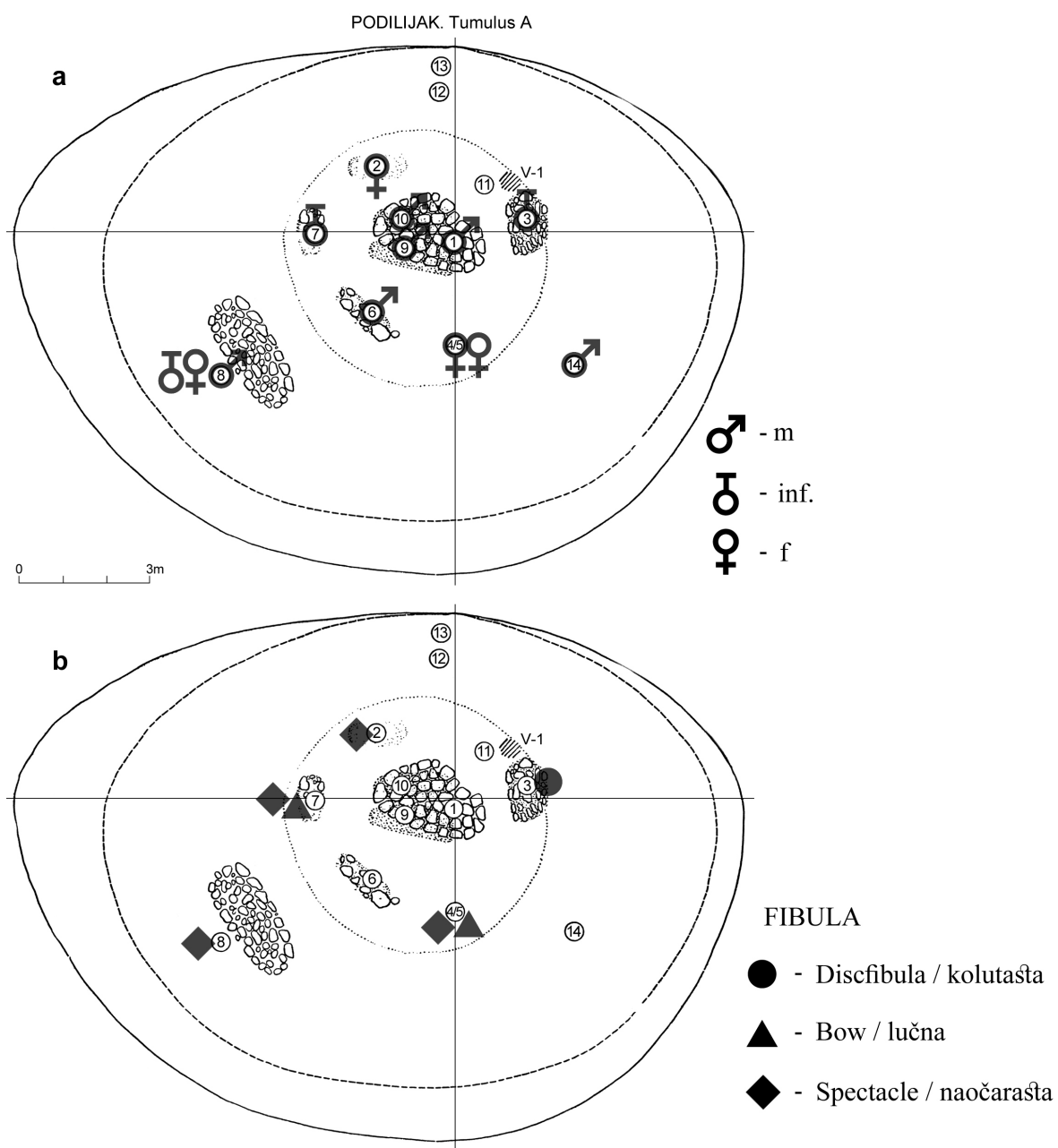
Pl. 1. Podilijak, tumulus A, graves with jewellery (after Čović 1959)

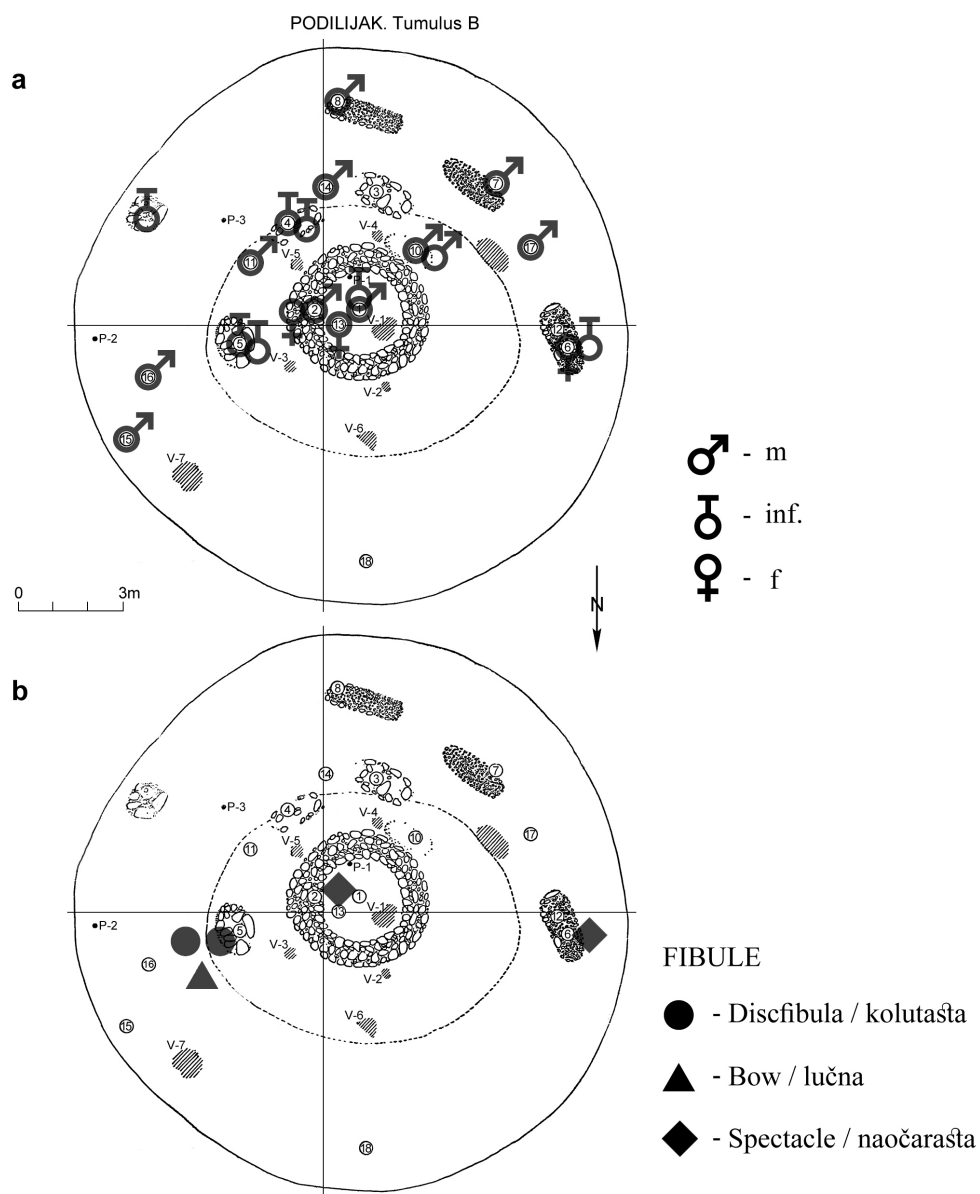
Pl. 3. Pešter, Latinsko groblje, tumulus I (after Letica 1982)

Pl. 4. Ilijak, tumuli III and IV, more opulent graves with jewellery (after Benac/ Čović 1957)

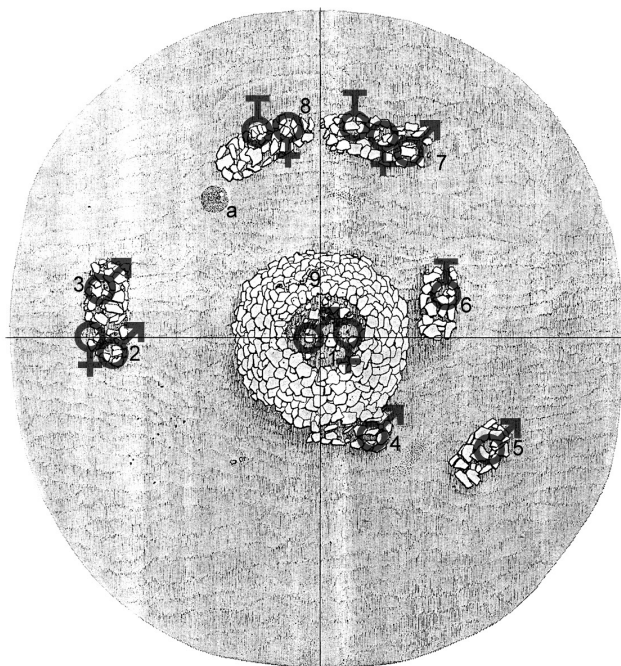
Pl. 5. Podilijak, tumulus A, ground plan – a: arrangement of graves in relation to sex, b: arrangement of graves in relation to fibulae types (after Čović 1959, Appendix 1)

Pl. 6. Podilijak, tumulus B, ground plan – a: arrangement of graves in relation to sex, b: arrangement of graves in relation to fibulae types (after Čović 1959, Appendix 2)

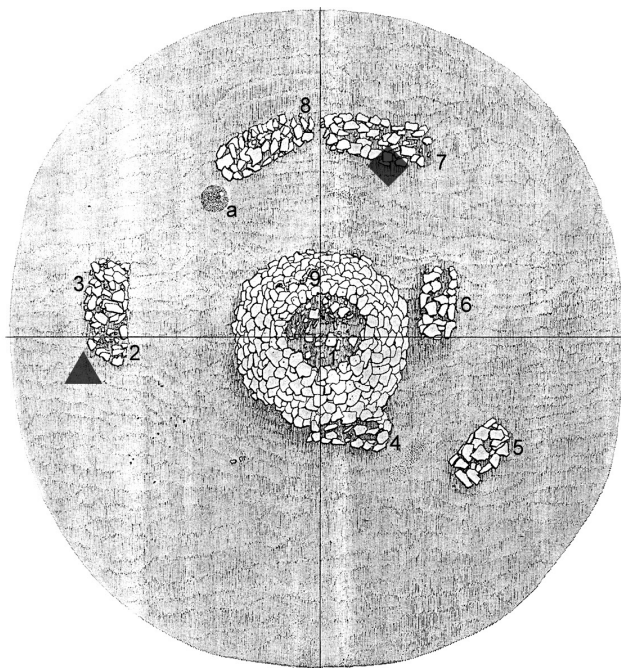
Podilijak C

a

♂ - m
 ♀ - inf.
 ♀ - f

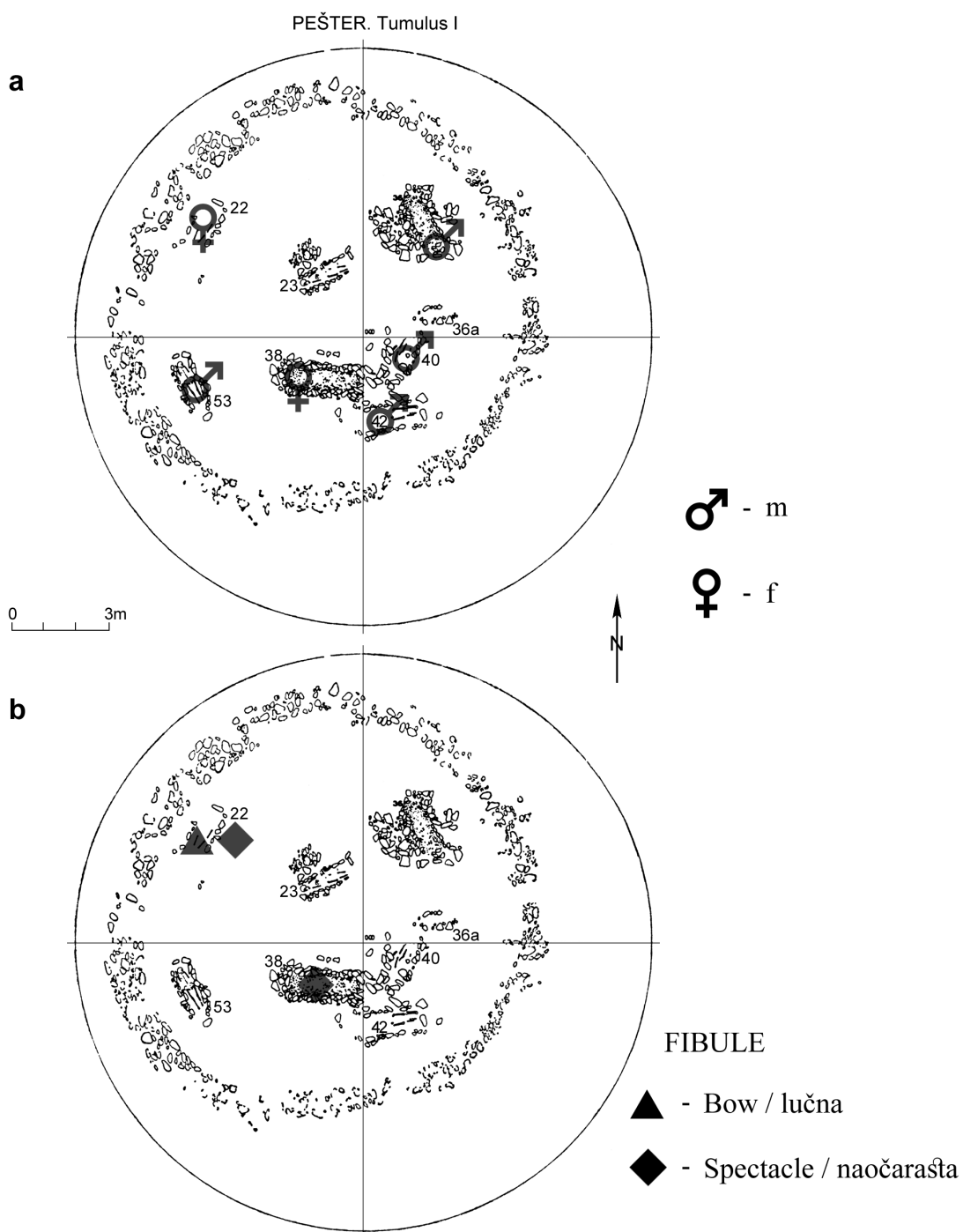
b

FIBULE

▲ - Bow / lučna
 ◆ - Spectacle / naočarasta

Pl. 7. Podilijak, tumulus C, ground plan – a: arrangement of graves in relation to sex, b: arrangement of graves in relation to fibulae types (after Govedarica 1978, Appendix 2)

Pl. 8. Pešter, Latinsko groblje, tumulus I, ground plan – a: arrangement of graves in relation to sex, b: arrangement of graves in relation to the fibulae types (after Letica 1982)

Antička figurina iz Suhače kod Livna u kontekstu delmatske religije

Darko Periša
Zagreb

Abstract: The classical antiquity figurine of god having attributes of human and Capricorn has been republished and presented in this paper. It was found in Livno vicinity prior to World War II. Nowadays we know the figurine was found in Crkvina in village Suhača nearby Livno. Based on the ancient records it was here or close proximity, where two reliefs dedicated to Delmataean pantheon, i.e., Silvanus, Diana and nymphs had been found. Undertaken analyses clearly revealed it was crafted during Hellenistic period presenting unification of Silenus and Pan. Given the fact the figurine was an import and had been found at the location where cult site (sacred grove) or shrine dedicated to Delmataean pantheon existed, ichnographically wise Delmataen have only been able to perceive the figurine as their highest god Silvanus. That introduced the discussion about certain stone reliefs of Silvanus, Diana and nymphs in Suhača as well as in Delmataean territory being older than Roman Empire period as they previously used to be dated.

Keywords: Suhača, Livno, figurine, Pan, Silenus, Silvanus, Delmatae

U bližoj okolini Livna je prije Drugog svjetskog rata nađena antička brončana figurina boga ili božanstva s obilježjima čovjeka i jarca. Figurina je nađena u unutrašnjosti delmatskog područja, a glavni delmatski bog u predrimsko i rimsko doba imao je upravo obilježja čovjeka i jarca.

Figurinu je davno prvi objavio Ante Rendić-Miočević s još dvije figurine Silvana nađene na delmatskom području i pripisao ju je tom bogu, iako s određenim rezervama, jer pojava takvog tipa Silvana ne odgovara tzv. delmatskom tipu.¹ Međutim, tu figurinu treba zasebno analizirati i procijeniti za koji je panteon i koju mitologiju unutar antičkog svijeta izvorno vezana, pa tek onda zaključiti uklapa li se ona (i koliko) ili ne u delmatsku religiju. Predmet je prilikom prvog objavljivanja bio u privatnom vlasništvu Krešimira Tadića iz Zagreba, a prethodno se nalazila u Livnu u posjedu njegove obitelji. Vlasnik je imao i dao podatak da je figurina nađena na nalazištu Crkvina u blizini Livna, negdje pokraj ceste koja od Livna vodi u Glamoč. Usprkos dosta preciznom smještaju, A. Rendić-Miočević je, iz razloga što mu nije bio poznat taj toponim u

bližoj okolini Livna, iznio mišljenje da bi kao nalazište u obzir moglo doći istoimeno nalazište u selu Halapić na Glamočkom polju, koje je otprije poznato kao bogato nalazište antičkih spomenika.² Svega 3 km od središta grada Livna na cesti prema Glamoču nalazi se selo Suhača, a u njegovom najzapadnijem dijelu toponim Crkvina, dok je Halapić udaljen čak 40 km. Uz rubove velike i duboke brine između Suhače i susjednog sela Velikog Kablića nalazi se delmatski gradinski kompleks, a na najvećoj gradini izgrađena je i rimska utvrda.³ Ispod tog kompleksa prostiralo se rimsko naselje u kojem je nađeno više rimskih kamenih spomenika različitog karaktera s ukrasima i natpisima. Između ostalog u Suhači su nađena dva poznata reljefa Silvana, Dijane i nimfi, koji su važni za ovu temu.

Crkvinom u Suhači naziva se mjesto u zaselku roda Šeremet, jugoistočno od delmatske gradine zvane Gradinica. Još krajem 19. st. je na Crkvini, na posjedu Tome Šeremeta, otkrivena kasnoantička presvođena grobnica, a u njegovu staru kuću i štalu uzidani su kameni spomenici

¹ Rendić-Miočević 1974, 37-40, T. VI-VII.

² Rendić-Miočević 1974, 37.

³ Benac 1985, 111-114.

iz rimskog i starokršćanskog doba,⁴ koji su po predaju roda Šeremeta upravo tu iskopani. To upućuje na postojanje starokršćanske crkve na tom mjestu. Jakov Ledić, koji se priženio u rod Šeremet, tu je izgradio kuću i u nju uzidao reljef Silvana, Dijane i nimfi. To je privuklo franjevca fra Anđela Kaića (1894. – 1983.) kao ljubitelja arheologije i skupljača starina. On je 1928. obišao to mjesto i nacrtao kamene spomenike u svoj starinarski dnevnik,⁵ a zatim je neke izvadio iz zidova i prenio ih u župni ured u Livnu, a zatim u muzejsku zbirku franjevačkog samostana Gorica u Livnu. Reljef Silvana, Dijane i nimfi odmah je ustupio za objavu Dimitriju Sergejevskom.⁶

Prilikom obilaska Suhače polovicom jula 1987. saznao sam da je na Crkvini prije Drugog svjetskog rata nađena metalna figurina. Stipo Manderalo je mnogo prije mene zabilježio podatak koji je čuo od Frane Šeremeta (rođ. 1913.) i Augustina Šeremeta (rođ. 1915.) da je kod današnje kuće Ivana Šeremeta na položaju Bašta (zapravo Bašča) nađen kipić, koji su oni zvali *idol* i da je bio 30-ak cm visok. Tom se kipiću izgubio trag tako da nije ostala poznata legura, odnosno metal od koje je izrađen, kao ni oblik i druge osobine.⁷ Već njihov naziv *idol* za tu figurinu upućivao je na nekršćansko porijeklo figurine.

Toponim Bašča odnosi se zapravo na jednu manju parcelu na nalazištu Crkvina, a ta je parcela između dva svjetska rata bila vlasništvo Stipe Šeremeta (1897. – 1942.). Upravo je Stipe sin Tome Šeremeta, na čijem je posjedu zabilježena presvođena grobnica i u čiju su kuću uzidani rimski spomenici, a poslije Stipine tragične smrti u ratu ta je kuća pripala njegovom nećaku, navedenom I. Šeremetu. Dakle, riječ je o istoj kući i istoj parceli, odnosno o istom arheološkom nalazištu.

S. Manderalo je također zabilježio da su rođaci S. Šeremeta zapamtili da je on na toj parceli kopao jamu za deponiju prirodnog gnojiva i našao na veliku kamenu ploču koju je zatrpao. Iz svega izloženog, figurinu je između dva svjetska rata našao tadašnji vlasnik te parcele, odnosno S. Šeremet.

⁴ Bojanovski 1983, 187; Petrinc / Šeparović 1999, 72, br. 150.

⁵ Starinarski dnevnik fra Anđela Kaića našao sam pregledom njegove ostavštine koja se čuva u franjevačkom samostanu Gorica u Livnu.

⁶ Sergejevski 1929, 95-97, ali bez podatka da je kuća u koju je reljef uzidan u zaselku Šeremeti uz nalazište Crkvina.

⁷ Manderalo 1992, 77.

U jesen 1990. na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu izravno sam upoznao povjesničara umjetnosti Krešimira Tadića (1934. – 1997.), koji je tada radio kao fotograf na Odsjeku za povijest umjetnosti. Iz razgovora s njime on mi je potvrdio sve što je u svome članku naveo A. Rendić-Miočević, ali mi je još priopćio da je figurina ostala u obiteljskoj ostavštini poslije smrti Ante Nina Tadića (1865. – 1939.). Anto je bio brat Krešimirovog djeda Mate i stric oca Joze. Odmah sam shvatio da je riječ o figurini nađenoj na Crkvini u Suhači, a kada je S. Manderalo objavio podatke koje je zabilježio to je samo potvrdilo taj zaključak. Figurina je visoka svega 7,5 cm, ali to ne mijenja ništa na stvari u odnosu na podatak koji je zabilježio S. Manderalo. Ljudi koji nisu bili nalaznici i vlasnici, poslije pola stoljeća mu sigurno nisu mogli reći preciznu veličinu figurine, a u takvoj situaciji često dolazi do preuveličavanja.

A. Tadić bio je obrtnik i trgovac i jedan od najuglednijih ljudi u Livnu krajem 19. i u prvoj polovici 20. st. Bio je veliki ljubitelj starina i strastveni skupljač arheoloških (i antičkih numizmatičkih) nalaza s Livanjskog polja te prijatelj i suradnik nekoliko znamenitih arheologa tog vremena: Frane Bulića i Mihovila Abramića iz Splita te Mihovila Mandića i D. Sergejevskoga iz Sarajeva. Prikupljene je predmete najčešće darivao ili rijetko uz novčanu nadoknadu ustupao Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine u Sarajevu i arheološkim muzejima u Splitu i Zagrebu. Na taj je način sačuvan veći broj arheoloških nalaza s Livanjskog polja. Uoči Drugog svjetskog rata Tadićev nećak Pero Tadić, sin Stipin, u Suhači je imao pilanu, a njihov bliski rođak, koji se isto zvao Anto Tadić, imao je gostionicu i prodavaonicu mješovite robe upravo uz glavnu cestu blizu zaselka Šeremeti. Tako je jedan od njih dvojice s lakoćom mogao saznati za nalaz figurine i otkupiti je i ustupiti svome rođaku skupljaču arheoloških predmeta. Isto tako, prvi A. Tadić bio je poznat u livanjskom kraju kao imućan čovjek i skupljač arheoloških predmeta tako da je figurinu mogao izravno otkupiti od nalaznika. Kako figurinu nije ustupio Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine u Sarajevu ili Arheološkom muzeju u Splitu, to upućuje da ju je nabavio uoči smrti. S druge strane, fra A. Kaić nije zabilježio nalaz figurine na Crkvini u Suhači, a da ju je vidio sigurno bi je želio nabaviti za arheološku zbirku

Sl. 1. Antička figurina iz Suhače.

franjevačkog samostana na Gorici u Livnu. Tako se može pretpostaviti da je ona nađena između 1929. i 1939. godine.

A. Rendić-Miočević detaljno je opisao figurinu iz Suhače,⁸ a ovdje ću sažeto slijedeći njegov opis i na osnovi vlastitog uvida prodiskutirati njegova zapažanja i tumačenja, odnosno ponovno analizirati tu figurinu.⁹

Figurina prikazuje golog boga u stojećem stavu sa zabačenom glavom udesno i lagano spuštеном. Noge su razmaknute, a težina tijela većim dijelom počiva na desnoj nozi. Tijelo je pomalo feminizirano, ramena su sprijeda uska i spuštена, a prsni koš je prilično nerazvijen. Čitavom prednjom stranom dominira neobično velik i obli (napuhani) trbuh za koji je dotični arheolog istaknuo da se ne susreće ni na jednoj poznatoj kultnoj slici Silvana na delmatskom području. Genitalije su jako izražene. Noge su u gornjem dijelu vrlo snažne i obrasle gustom dlakom naznačenom brazdama koje slobodno izrastaju u različitim smjerovima. Noge su odlomljene odmah iznad papaka, pa je dotični arheolog naslutio da su papci vjerojatno ostali srašteni uz nekakvo postolje. Na stražnjoj strani tijela ističu se nešto snažnija pleća i dlakavi savijeni rep. Dotični je arheolog konstatirao da je rep s oba kraja vezan uz tijelo, ali nije naglasio da je korijen repa iznad stražnjice uzak i da se širi prema leđima, što znači da je rep konjski, osim ako se to nije podrazumijevalo samo po sebi. Isto tako, dotični arheolog nije naveo da je na taj način rep dobio i funkcionalnu namjenu ušice na figurini.

Lijeva ruka je savijena u laktu i primaknuta prsima, a u šaci je završetak kratkog zakrivljenog štapa, čiji je drugi dio prislonjen uz ruku i spojen s lijevim ramenom. Dotični arheolog je predmet u šaci odredio kao pastirski štap – *pedum*, ali to zbog dužine i oblika nije prihvatljivo. Predmet odgovara lovačkom drvenom oružju za bacanje zvanom *lagobolon*. Desna je ruka spuštена i prelomljena otprilike u visini lakta. Dotični arheolog pretpostavio je da je u jednoj varijanti u toj ruci mogla biti siringa, koja je sudeći prema položaju spuštene glave morala biti prislonjena

visoko uz grudi, a u drugoj varijanti ruka je bila oslonjena o bok iznad desne noge.

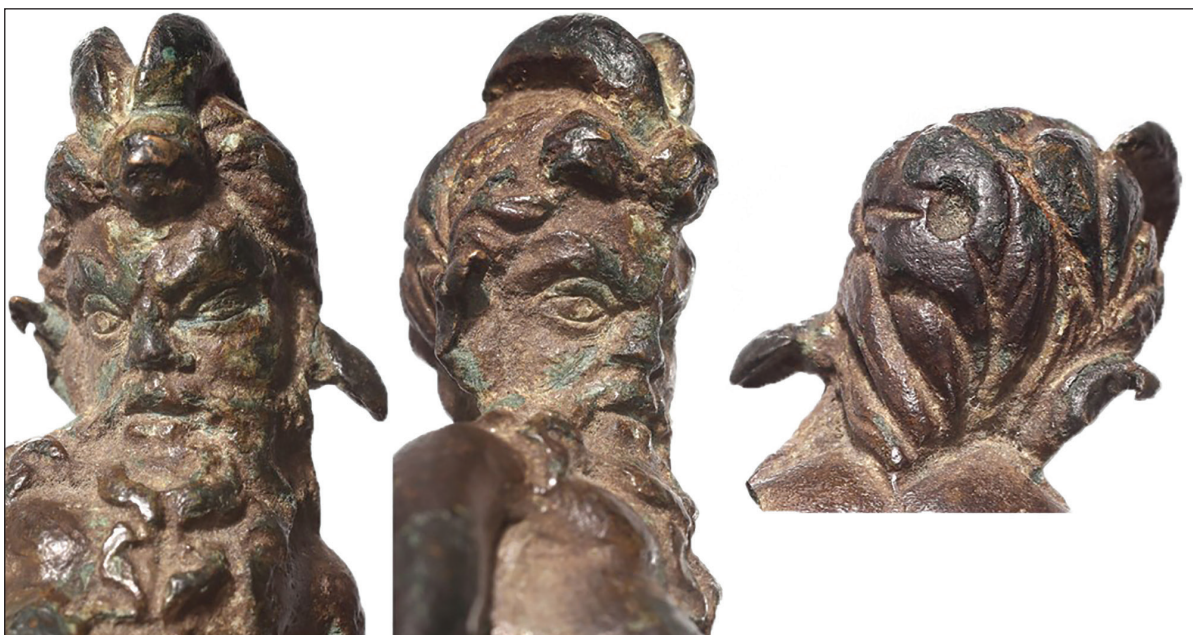
Glava figurine je u odnosu na tijelo predimenzionirana. Lice je široko i na njemu dominiraju oči bademastog oblika s očnim kapcima. Desno oko je otvoreno i na njemu je naznačena zjenica izvedena sitnim kružnim ubodom, dok je lijevo oko škiljavo. Obrve su lučne i naglašene, a prema sastavima namrgođene. Nos je kratak i spljošten. Usta su uokvirena brkovima, a usne su razdvojene. Rijetka razdvojena i uvijena brada se u dugim i masivnim kovrčavim pramenovima spušta duboko niz grudi. Na čelu je vidljivo jako okruglo ispupčenje, koje navedeni arheolog nije protumačio, i pramenovi kose uz lice. Na glavi se nalaze dva savijena kozja roga koji izrastaju iz čela i idu do tjemena. Na tjemenu se nalazi okruglo udubljenje. Za predjel tjemena i zatiljka dotični je arheolog zaključio da je riječ o neuredno počesljanoj kosi čiji pramenovi sežu sve do leđa. Također je zaključio da se na glavi ističu i velike kozje uši od kojih je lijevo sačuvano u cijelosti, a desno je većim dijelom uništeno.

Moguće je i drukčije objašnjenje. Pozornim promatranjem jasno se vidi da su pretpostavljeni pramenovi kose smisleno postavljeni kao duži i kraći snopovi čije je ishodište u zapletenom dijelu u predjelu desnog uha. To bi moglo biti i kapa od bilja. Samo jedan snop na lijevoj strani ima naznačene linije koje upućuju na vlasi kose. Pretpostavljeno lijevo kozje uho ima ovalan gornji dio što je anatomski normalno. Međutim, pretpostavljeno uho izrasta upravo iz jednog snopa s vanjske strane, a ne ispod njega što je anatomski bilo normalno. Isto tako, vanjska strana pretpostavljenog uha ima uzdužni žlijeb, a unutarnja je strana glatka što također anatomski nije moguće za ušnu školjku. Dakle, postoji mogućnost da je riječ o izduženom listu neke biljke s uzdužnom glavnom žilom na gornjoj plohi. Pretpostavljeno kozje uho na desnoj strani nije oštećeno i više sliči savijenom listu, samo manjem nego na lijevoj strani.

Dotični arheolog uočio je da se po sredini gornjeg runjavog dijela desne noge primjećuje neobrađeni dio u kome je on naslutio ostatak jelenje kože, nebride, simbola koji se povezuje uz vrlo rasprostranjen Dionizov kult, a koji se ponekad javlja i na kulturnim slikama Silvana na delmatskom području. To je pokušao osnažiti činjenicom da među Silvanovim spomenicima s

⁸ Rendić-Miočević 1974, 37-38.

⁹ Zahvaljujem Petru Tadiću, sinu pokojnog Krešimira Tadića, što mi je dao na uvid figurinu iz Suhače, koju namjerava darovati Arheološkom muzeju u Zagrebu. Također zahvaljujem Damiru Doračiću, preparatoru i restauratoru u Arheološkom muzeju u Zagrebu, na fotografijama figurine.

Sl. 2. Detalji lica antičke figurine iz Suhače.

delmatskog područja ima mnogo onih na kojima je to omiljeno pastirsko božanstvo u rimsko doba poprimilo Dionizove, odnosno Liberove karakteristike. Nebrida se na figurini ne može dokazati, a treba navesti da osim Dioniza i Heraklo ima nebridu. Heraklova obilježja uočena su na nekim Silvanovim reljefima na delmatskom području.

Iako je figurina sitna, detalji na njoj su izrađeni dosta precizno, što posebno vrijedi za glavu. Sačuvana visina figurine je svega 7,5 cm, a vjerojatno je bila visoka oko 10 cm. Figurina je između trbuha i repa (petlje) široka 2,1 cm; ramena su široka 2,3 cm, a bokovi su široki 1,8 cm. Glava ima dimenzije: 1,4 × 1,8 × 1,6 cm.

Poseban je problem predstavlja li figurina grčkog boga Pana ili božanstvo Silena, ili nekog satira, italskog boga Fauna ili iz njega izdvojenog rimskog boga Silvana, odnosno glavnog delmatskog boga Silvana. Iako Pan i Faun imaju obilježja koja su slična ili ista, što upućuje na zajedničko porijeklo u dubokoj prošlosti, oni se ipak u većini slučajeva razlikuju. Pojavljuju se u isto vrijeme, a zajedničko im je vladanje šumom, golotinja, seksualna razuzdanost, društvo nimfi i pastira. Međutim, u osnovi je riječ o dvama različitim bogovima.

A. Rendić-Miočević istaknuo je da među spomenicima delmatske kultne plastike nema takvih koji se mogu uže povezati s brončanom figurinom, iako je riječ o liku čija je osnovna ikonografska koncepcija u biti istovjetna s kulturnom slikom

Silvana. Zaključio je da je figurina izvorno predstavljala odraslog Pana ili Silena, dakle božanstvo koje je ikonografski blisko delmatskom Silvanu premda je značenje Silvana u "ilirskom" kultu bilo sasvim različito od značenja Pana ili Silena u okviru grčko-rimskog panteona.¹⁰ Istaknuo je da su vrlo rijetke i fragmentarne analogije između te figurine i spomenika sličnog sadržaja koji su dotad bili objavljeni u većim katalozima grčke i rimske brončane i kamene plastike. Najbližom mu se činila usporedba s brončanom figurinom Pana, objavljenoj u Katalogu arheoloških kolekcija u Besançon, ali samo kada je u pitanju obrada lica. Neke dodirne točke uočio je i na poznatoj figurini Pana koji na lijevom ramenu nosi amforu ta na još nekim prikazima Pana. Iskreno je konstatirao da se sve te sličnosti zasnivaju samo na podudarnosti u pojedinim detaljima, pa se njima ne može poslužiti kao građom za usporedbu.¹¹ To znači da je figurina iz Suhače zasad jedinstvena. I danas, nakon što je objavljen *Lexicon Iconographicum Mithologiae Classicae*, s ikonografskim spomenicima Pana, Silena i Silvana (s kojim je poistovjećen i delmatski Pan/Silvan), nismo uspjeli naći identičnu ili slični figurinu.¹²

¹⁰ Rendić-Miočević 1974, 39-40.

¹¹ Ibid., 40.

¹² Nagy 1994; Boardman 1997; Simon 1997. Čudno je da u taj korpus nije uvrštena figurina iz Suhače, ali ni iz Vrlike o kojoj će još biti riječi.

Najbolje analogije licu figurine iz Suhače zapravo se nalaze na po jednoj ataši dobro poznatih brončanih situla iz Karina u Liburniji¹³ i iz Budve u sjevernoj Iliriji,¹⁴ a oba primjerka i nalazišta su na istočnoj jadranskoj obali. Na njima je lik Silena koji je groteskan s dugom uvijenom i razdvojenom bradom te grozdom na čelu i s listovima vinove loze u kosi. Iz glave mu izrastaju rogovi koji su ujedno ušice za brončane žičane rukohvate na posudama. Lice Silena jako sličiću na figurini iz Suhače. To su ujedno i prostorno najbliže analogije tako da upućuju na smjer odakle je figurina dospjela na delmatsko područje odnosno u Suhaču. Usporedbom sa Silenovim likom na atašama te dvije, ali i drugih sličnih situla, jasno je da "jako ispupčenje na čelu" figurine iz Suhače predstavlja ili izlizani grozd vinove loze ili vjerojatnije cvijet. U tom kontekstu snopovi na tjemenu glave ne predstavljaju pramenove kose nego kapu od biljaka, a pretpostavljene kozje uši zapravo predstavljaju izdvojeno lišće. Listovi ne sličiću listovima vinove loze ili bršljana, kakvi se najčešće pojavljuju na Silenovoj glavi, pa ih treba vezati za neku drugu biljku, vjerojatno iz roda pušine, znakovitog imena *Silene*, u porodici karanfila.

Situle s jednom atašom u obliku Silenovog lica (druga je u obliku lavljeg lica) pripadaju horizontu široko rasprostranjenog servisa za pijenje vina na Balkanu, Mediteranu i Pontu. Datirane su u treću četvrtinu 4. st. pr. Kr. u vrijeme ekspanzije Makedonskog Kraljevstva u kasno klasično doba i rano helenističko doba.¹⁵ Ovdje ne ulazimo u problem vrlo uskog vremenskog okvira u datiranju tih situla i logičnu mogućnost da su se izrađivale i koristile u narednim stoljećima, odnosno tijekom helenističkog doba. Za ovu je temu važno da je Silenov lik u bronci kao na figurini iz Suhače stariji od predloženog datiranja iste figurine u 2. st. pos. Kr.¹⁶ Nema sumnje da je Silenovo lice na figurini izrađeno u likovnom

stilu i tradiciji kao na atašama situla, pa je jasno da figurinu prije treba datirati bliže tim situlama, u helenističko doba, a ne u odmaklo rimsko carsko doba. To također znači da je figurina izvorno vezana za grčku ikonografiju i mitologiju. Neka obilježja Pana, Silena i satira su slična, a neka su različita, pa treba ispitati predstavlja li figurina samo Silena.

Pan je grčki bog stada i pastira. Sin je od Hermesa i nimfe koja je bila Driopova kćerka, a koju je Hermes poželio dok je čuvao stada nekog smrtnika u Arkadiji. Pan je rođen s obilježjima jarca – bradat, rogat i s kozjim nogama. Panove pratilice su nimfe s kojima pokraj vrela vode pleše i pjeva i kako ih seksualno progoni. Odnosi Pana i nekih njegovih ljubavi također su vezani su za stada i pastire. Nimfa Siringa se preobrazila u trsku od koje je zaljubljeni Pan načinio pastirsku sviralu – *siringu*. Pan je osvojio boginju Selenu kada se ogrnuo bijelim ovnovim runom ili joj je poklonio prekrasno ovnovo runo. Kao bog koji umnožava stada i osigurava uspješan lov zamišljen je i prikazivan s velikim spolovilom, a njegovi atributi u rukama su siringa, pedum i lagobolon. Pan je izvorno štovan na Peloponezu, u Arkadiji, a početkom 5. st. pr. Kr. njegov se kult proširio po cijelom grčkom svijetu.¹⁷

Satiri su divlja i pohotna muška šumska bića, pola ljudi – pola životinje. Vezani su za Peloponez i ilirska područja, gdje su štovani kao bića plodnosti. Ponekad ih se poistovjećivalo s Panom i Faunom. U starijim predanjima i djelima likovne umjetnosti satiri se ne razlikuju mnogo od Silena. Tek od 4. st. pr. Kr. satiri umjesto konjskih dobivaju kozja obilježja (noge, rep, uši), a njihovo spolovilo postaje sve manje uočljivo.¹⁸ Zbog svojih obilježja, posebno malih rogova, jednostavno su se nazivalo jarcima.

Sileni su, slično satirima, muška šumska bića (uvjetno demoni) divlje prirode, grubi i raskalašeni, koji druguju s nimfama i prate boga vinove loze i vina Dioniza. Ta bića imaju konjske uši, rep i noge; njihovo je tijelo dlakavo, nos im je prćast, oči okrugle, usta velika, a falus uvijek velik i nabrekao. Oni najčešće plešu s menadama ili ih progone svojom nasrtljivošću. Od menada su preuzeli krzno pantere ili srne te zmije i razne

¹³ Ovdje treba navesti da je za jednu situlu s istim Silenovim likom kao na primjerku iz Karina navedeno da potječe iz Graješnice kod Herakleje, današnja Bitola, i da je datirana u 3. st. pr. Kr. Usporedi: Mano-Zisi 1982, 62, 150, sl. 26. S tog je područja poznata situla sa Silenovim likom, ali iz grobnice u Berancima kod Bitole. Vidi: Mikulčić 1966, 56, sl. 29a. Nisam uspio provjeriti je li tu u pitanju pogreška oko fotografija ili nalazišta.

¹⁴ Popović 1969, 78-79, kat. br. 60.

¹⁵ Blečić Kavur 2012, 153-164.

¹⁶ Rendić-Miočević 1974, 40.

¹⁷ Borgeaud 1988; Srejić / Cermanović-Kuzmanović 1989, 317.

¹⁸ Srejić / Cermanović-Kuzmanović 1989, 377.

glazbene instrumente, posebno dvojnice. Osim tih silena, postoji Silen koji je Dionizov učitelj i vjerni pratilac. Prema jednoj verziji Silen je sin Pana i jedne nimfe.¹⁹

Silen i satiri imaju neumjerenost prema vinu i pijančevanju i tako predstavljaju članove dionizijske povorke. Međutim, nisu Silen i satiri samo na taj način povezani s Dionizom. Dioniz jest bog vinove loze, no on je također izvorno bio bog drveća i gotovo svi Grci su prinosisli žrtve Dionizu stablu. Dioniz je također poprimio oblik jarca.²⁰ Na taj je način Dioniz bio blizak i Panu.

Rimska prisutnost uz rub delmatskog područja je već od srednjeg republikanskog, a trajna prisutnost u smislu naseljavanja je od kasnog republikanskog područja. To je kronološki podudarno s dijelom helenističkog doba i delmatskog kasnog željeznog doba. Zbog toga postoji mogućnost da figurina predstavlja rimski rad stariji od carskog doba, pa tako i italskog ili rimskog Fauna i Silvana. Međutim, Faun i Silvan nisu nikad bili pratioci dionizijske povorke što dodatno govori da figurina iz Suhače ne predstavlja ni jednoga od njih dvojice. To znači da figurina nije rimski proizvod.

Glavom i trupom (uska ramena, napuhani trbuh i konjski rep) figurina predstavlja Silena, ali ostalo nisu Silenovi atributi. Silen ima ljudske ili konjske noge dok Pan ima jareće kao figurina. Stari Silen, Dionizov pratitelj, nema rogove, a rogovi na figurini nisu funkcionalni element kao na atašama posuda. Dakle, rogovi na figurini su Panov atribut. Isto tako, figurina u lijevoj ruci drži lagobolon – grčko lovačko oružje u obliku kratke zakrivljene drvene motke,²¹ koje je jedan od Panovih atributa.²² Dva izdvojena lista cvijeća kao Silenov atribut u isto su vrijeme, drugom promatraču, mogle biti kozje uši kao Panov atribut. Iz svega izloženoga može se zaključiti da figurina izvorno predstavlja unifikaciju (sjedinenje) Silena i Pana. Dakle, unifikaciju, a ne sinkretizam, jer je riječ o istoj grčkoj mitologiji u kojoj je Pan Silenov otac, a na figurini su približno jednako zastupljeni elementi i Pana i Silena. Ranije pretpostavljeni Dionizovi atributi na figurini ne mogu se dokazati.

Tek sada treba sagledati koliko se ta figurina uklapa u ikonografiju i može li se vezati za delmatsku religiju. Delmatski glavni bog, zaštitnik šume, pašnjaka, stoke i pastira, na reljefima ima ikonografska obilježja grčkog Pana, dok se s imenom Silvan pojavljuje na latinskim natpisima u rano rimsko carsko doba. Međutim, delmatski teriomorfni Silvan se svojim ikonografskim obilježjima razlikuje od italskog i rimskog antropomorfnog Silvana, koji je je udjelitelj blagostanja poljodjelicima. Tako delmatski Silvan izvorno nema ništa zajedničko s italiskim Silvanom osim imena i to tek u rimsko carsko doba, jer se još ne zna kako je glasilo predrimsko ime tog delmatskog glavnog boga.

Na nekoliko reljefa na širem delmatskom području Silvan se pojavljuje s groždem u rukama, tako da se pretpostavlja sinkretizam između Silvana i rimskog Libera.²³ Ti su reljefi uglavnom iz primorskog dijela delmatskog područja ili čak sa susjednih otoka, a uz to svi su iz rimskog doba. Međutim, figurina iz Suhače je starija i predstavlja uvoz, pa se ne može govoriti ni o kakvom sinkretizmu delmatskog Silvana s Liberom.

To što figurina izvorno predstavlja asimilaciju Silena i Pana ne isključuje vjerojatnost da su Delmati u toj uvezenoj figurini vidjeli lik svoga glavnog boga, ikonografski bliskog Panu, ali bez nužnog vezivanja za dionizijski kult. To je, osim kozjih nogu i rogova, upravo lagobolon. Na nekoliko reljefa na delmatskom području Silvan drži upravo lagobolon, ponekad preko ramena, koji je u arheološkoj literaturi netočno određen ili tumačen kao pedum.²⁴ Lagobolon je kratak i drži se za donji završetak, dok je pedum dugački zakrivljeni pastirski štap na koji se može osloniti i kojim se može potjerati stoka ili povući za vrat.

Silvan na reljefu iz Trilja (*Tilurium*) u objema rukama drži dva duža i masivnija zakrivljena predmeta, pa je Ljubica Perinić zaključila da u desnoj drži pedum, a u lijevoj *falx*.²⁵ Falx je zakrivljeno željezno oružje s jednom oštricom, slično kosiru, na dugačkoj drvenoj motki, kako su koristili Tračani i Dačani. Teoretski gledano moguće je da su Delmati također koristili

¹⁹ Ibid. 1989, 384-385; Graves 1990, poglavlje 17.4.

²⁰ Frazer 2002, 249-253.

²¹ Nefedkin 2009, 23-25; Nankov 2010, 35-55.

²² Borgeaud 1988, 52, 64, 135, 210 (n. 66).

²³ Rendić-Miočević 2007, 33-40.

²⁴ Rendić-Miočević 1955, 20, 31, T. I.2, T. V.3, ; Imamović 1977, 318-319 (br. 13), 320-321 (br. 19-20), 324-325 (br. 26); Rendić-Miočević 2003, 417-418 (fig. 8-9); Rendić-Miočević 2017, 305-306, sl. 16.

²⁵ Perinić 2016, 88 (nr. 64).

to oružje, iako to tek treba arheološki dokazati, pa tako i biti prikazan na Silvanovom reljefu iz Trilja. Odnosno, moguće je da Silvan ne drži lagobolon nego falks. Međutim, već zaključak da je na rustikalnim reljefima iz Opačića kod Glamoča i Danila (*Rider*) kod Šibenika prikazan falks nije uvjerljiv.²⁶ Predmet koji Silvan drži u ruci na reljefu iz Opačića ne sliči falksu nego lagobolonu. Na reljefu iz Danila, u blizini Silvanove glave prikazan je kratki zakrivljeni predmet, koji je protumačen kao srp. Kako je srp karakterističan za italiskog Silvana, dalje je zaključeno da je riječ povezivanju sadržaja kultova italiskog i delmatskog Silvana. Tako bi to bio jedini reljef Silvana Mesora na delmatskom području.²⁷ Međutim, predmet ne sliči srp, ali ni falksu, a oni kao atributi inače imaju smisla samo u Silvanovim šakama. Predmet može biti samo lagobolon prikazan "u slobodnom letu". Sve ostale prikaze zakrivljenih predmeta u Silvanovim šakama na delmatskom području i uopće području rimske provincije Dalmacije, Lj. Perinić tumači kao pedume.²⁸ Kako smo gore upozorili takvo generalno tumačenje nije opravdano i uvjerljivo.

Od preostalih dviju Silvanovih brončanih figurina s delmatskog područja, ona iz Salone u lijevoj ruci drži dužu motku koja je blago zakrivljena pri vrhu.²⁹ Zbog dužine to ne može biti lagobolon nego je to pedum. Pastirski štapovi inače znaju biti zakrivljeni pri vrhu da bi se njime mogla blago povući životinja za vrat i vratiti u stado. Takvi su pedumi često prikazani na Silvanovim reljefima na delmatskom i susjednom desitjstaskom području. Silvanova figurina, za koju se smatralo da je nađena u Čitluku kod Sinja, odnosno rimskom gradu Ekvumu (*Aequum*),³⁰ a zapravo je pouzdano iz okolice Vrlike,³¹ u lijevoj ruci drži dugački zakrivljeni predmet sličan sablji, koji je A. Rendić-Miočević također protumačio kao pedum.³² Siniša Bilić-Dujmušić zaključio je da je riječ o mahajri.³³ Međutim, taj predmet mnogo više sliči željeznom sječivu kose

kakve su nađene u željeznodobnim delmatskim ostavama oruđa u Obrovcu kod Sinja i Kijeva,³⁴ te u glavnom delmatskom gradu Delminiju (na planini Lib iznad Duvanjskog polja).³⁵ S obzirom na činjenicu da su takve kose dosad evidentirane samo na delmatskom području, a oblikom se znatno razlikuju od primjeraka nađenih na drugim istovremenim etničkim i kulturnim područjima, opravdano su proglašene delmatskim tipom.³⁶ Zbog toga bi se u figurini iz Vrlike mogao pretpostaviti Silvan žetelac.

Izvan delmatskog područja, ali na području rimske provincije Dalmacije, na području Srebrenice (rimska *Argentaria*) nađena je jedna brončana figurina Pana.³⁷ Iako figurina iz Srebrenice predstavlja čistog grčkog Pana i pripada poodmaklom rimskom carskom dobu (2. ili 3. st.), ipak figurina iz Suhače s njom ima više sličnosti nego s figurinama Silvana iz Salone i Vrlike. Figurina iz Srebrenice u ruci također ima lagobolon (a ne pedum) u istom položaju kao i figurina iz Suhače, samo u desnoj ruci. Lijeva ruka je uzdignuta prema glavi, kao desna kod figurine iz Suhače, i njome drži siringu. Nažalost, i kod te su figurine papci odlomljeni pa se ne zna je li bila na postolju. Pojava grčkog Pana na području Argentarije u rimsko doba nije ništa neočekivano, jer su u unutrašnjosti provincije Dalmacije jedino u rimskom gradu Domaviji (*Domavia*) u današnjoj Srebrenici nađeni grčki natpisi (nadgrobni spomenik i žig lončara) koji svjedoče o prisutnosti Grka u rimsko carsko doba.³⁸

A. Rendić-Miočević pretpostavio je da su noge figurine iz Suhače bile spojene s bazom i da su papci prilikom loma ostali slijepljeni uz nekakvo postolje. To se može tek dokazati kada se nađe ista ili slična cijela figurina. Također je on u udubljenju na glavi na sredini potiljka i u oštećenju na leđima figurine vidio mjesta na kojima je ona bila povezana s nekim elementom koji je imao svrhu da spomenik fiksira i na taj način osigura njegovu stabilnost. Zbog toga je zaključio da je figurina bila sastavni dio nekog recipienta, najvjerojatnije pehara (vrča) koji je morao, zbog ravnoteže, imati najmanje tri takve ukrasne

²⁶ Ibid., 80 (nr. 30), 91 (nr. 76).

²⁷ Gunjača 1977, 177-183, sl. 1-2.

²⁸ Perinić 2016, 74-93.

²⁹ Rendić-Miočević 1974, 35, T. IV-V. Fotografija te figurine, u međuvremenu očišćene od korozije objavljena je u: Nagy 1994, VII-2, 560, fig. 151.

³⁰ Rendić-Miočević 1974, 32-33, T. II-III.

³¹ Milošević 1998, 32-33.

³² Rendić-Miočević 1974, 33.

³³ Bilić-Dujmušić 2004, 77.

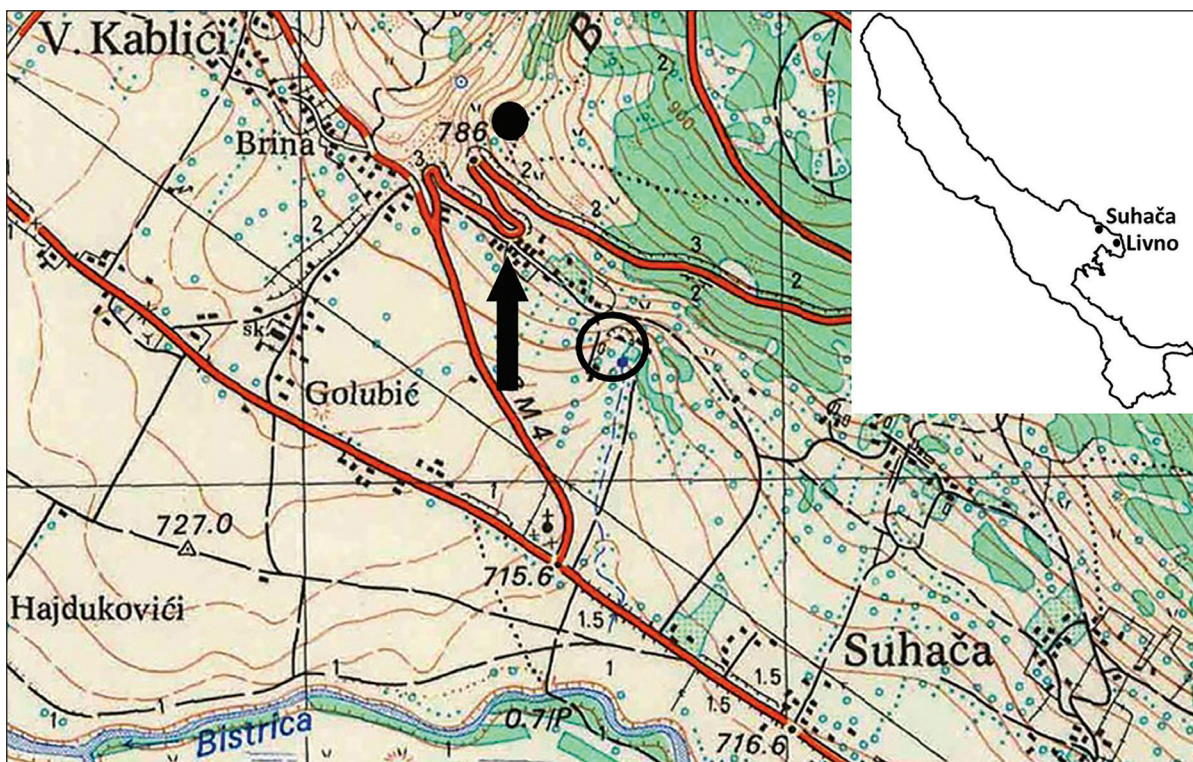
³⁴ Milošević 1986, sl. 2.2; 4.2-4.

³⁵ Periša 2015, 121.

³⁶ Milošević 1986, 115 (n. 70).

³⁷ Busuladžić 2017, 23-24, 31. T. I.1.

³⁸ Patsch 1914, 186-187.

Sl. 3. Položaj Suhače na Livanjskom polju i topografska karta Suhače. Punim krugom označena delmatska gradina Gradinica; strelicom označeno mjesto Crkvina gdje je nađena brončana figurina i reljef Silvana, Dijane i nimfi; kružnicom označeno mjesto pripečka s vrelom vode u čijoj je blizini nađen reljef Silvana i Dijane.

noge.³⁹ Postavka je privlačna, ali ima i slabost jer je figurina mala, a težina njezinog tijela većim dijelom počiva na desnoj nozi tako da statički gledano nije bila dobar oslonac. Ovalno udubljenje na tjemenu upućuje da je možda služilo za pričvršćivanje figurine za neki element odozgo, ali o kakvom je elementu riječ ne može se reći. Takvo je pričvršćivanje imalo smisla ako je figurina stajala u nekom okviru ili niši, ali figurina je minijturna za takvo što. Brončana figurina je prilikom lijevanja morala imati mali otvor u kalupu pa je najizglednije da je ovalno udubljenje na glavi zapravo otvor koji je bio više uvučen u unutrašnjost modela u kalupu figurine. Savijeni rep je s oba kraja vezan uz tijelo tako da stvara ušicu, a drugu ušicu stvara lagobolon s ramenom figurine. Kroz te se ušice može provući lančić ili konopac tako da je figurina služila kao privjesak.

Osim figurine i reljefa Silvana, Dijane i tri nimfe, u Suhači je nađen još jedan kameni spomenik s votivnim reljefom Silvana i Dijane i to oko 300 ili 400 m jugoistočno od Crkvine, u

zaselku Laštro.⁴⁰ Upravo se kod zaselka Laštro nalazi mali pripećak iz kojeg izbija vrelo sezonskog potoka, a ljeti vrelo ne presušuje.⁴¹ Prikaz Silvana i Dijane na oba reljefa ima isti koncept i dosta su slični (Dijana ima uzdignut rubac iznad glave, a Silvan objema rukama drži siringu ispod brade).⁴² Dakle, užu ambijent je potpuno svojstven za štovanje nimfi, kao što je širi ambijent

⁴⁰ Spomenik je prvi put objavljen u: Imamović 1977, 326-327, br. 29, ali s netočnim ili nepreciznim podatkom da je nađen u Livnu. Drugi je put objavljen u: Petrinec / Šeparović 1999, 70, br. 145, gdje se kao nalazište navodi Suhača s upitnikom. Treći je put objavljen u: Rendić-Miočević 2009, 216, fig. 6b, gdje se kao pouzdano nalazište navodi Suhača. Prema podacima koje sam zatekao prilikom prvog pregleda tog spomenika u arheološkoj zbirci franjevačkog samostana Gorica u Livnu 28. jula 1988. uz njega je bila samo zabilješka da je nađen kod Laštrinih kuća. Prezime Laštro na Livanjskom polju postoji samo u Suhači, tako da imamo još preciznije nalazište tog spomenika unutar tog sela.

⁴¹ Prema mome priopćenju neki od tih topografskih podataka doneseni su u: Rendić-Miočević 2003, 414, (n. 23).

⁴² Ljubica Perinić je za spomenik nađen kod Laštrinih kuća navela da Silvan u lijevoj ruci drži pedum iako se jasno vidi da objema rukama drži siringu. Također je kao nalazište tog spomenika, ali i figurine iz Suhače, navela Livno u koje je smjestila *Delminium* što je neuk smještaj tog važnog predrimskog i rimskog grada. Usporedi: Perinić 2016, (92, nr. 78).

³⁹ Rendić-Miočević 1974, 38-39.

(područje bogato pašnjacima za ispašu ovaca i koza i gajeva bogatih divljači) svojstven za štovanje Silvana i Dijane. Sve upućuje da je u Suhači bilo kultno mjesto u prirodi (sveti gaj) ili svetište kao građevina posvećeno delmatskom Silvanu i njegovim pratilicama. To još više osnažuje vjerojatnost da su Delmati koji su živjeli u naselju u Suhači i Kabličima u toj figurini vidjeli lik svoga glavnog boga Silvana.

Figurina iz Suhače predstavlja izrađevinu iz helenističkog doba (možda eventualno s početka rimskog carskog doba u jakoj helenističkoj tradiciji). U prilog tome ide činjenica da je na mediteranskom području nađeno više brončanih figurina Pana i pripadaju helenističkom dobu, a neke su još starije. Radionica u kojoj je figurina izrađena mogla je biti u bilo kojem mediteranskom kulturnom središtu u kojima su se štovali Pan i Silen. Najlakše je zaključiti da je figurina na Livanjsko polje uvezena iz grčkih kolonija ili emporija u blizini ili uz rub delmatskog područja, ali postoje i druge mogućnosti. Tako se na jednom grčkom natpisu iz 2. st. pr. Kr. iz Astakosa u Akarnaniji navodi Delmat imenom Babos koji je bio kuhar u gozbi u čast Zeusa Keraiosa.⁴³

Iako izvorno predstavlja unifikaciju Silena i Pana, figurina je nađena na položaju gdje je postojalo kultno mjesto ili svetište posvećeno delmatskom panteonu, odnosno Silvanu, Dijani i nimfama što potvrđuju dva reljefa. Zbog toga su Delmati u toj figurini ikonografski mogli vidjeti samo svoga glavnog boga Silvana. Iako je bilo pokušaja da se pojava Silvanovog kulta u rimskoj provinciji Dalmaciji, pa tako i na delmatskom etničkom području, veže za širenje kulta italčkog Silvana poslije rimskog osvajanja,⁴⁴ nema nikakve sumnje da je to kod Delmata bio starosjedilački kult, sasvim različit u odnosu na kult italčkog Silvana.⁴⁵ Izneseno je i alternativno objašnjenje za Silvanov kult, odnosno reljefe u Saloni i okolici.⁴⁶ Usprkos svemu što upućuje da je Silvanov kult kod Delmata starosjedilački, u arheologiji su se reljefi Silvana, Dijane i nimfi na delmatskom području redovito datirali u rimsko carsko doba, pa tako i primjerci iz Suhače.

Tako bi helenistička figurina iz Suhače bila starija od reljefa. Posebno se rustikalni reljef Silvana, Dijane i nimfi iz Suhače tumačio samo kao nevjesta izrada priučenog majstora u rimsko carsko doba,⁴⁷ ali koji je imao izvanredan dar zapažanja i koji nije zaboravio u svoj rad unijeti ni jedan od elemenata tog kulta, koji su u tom kraju još bili poznati u rimsko doba!⁴⁸

Davno je uočeno da velik broj delmatskih kulturnih reljefa posvećenih Silvanu i Dijani, a datiranih u rimsko carsko doba, prikazuju te bogove ne na rimski način, nego u ikonografskim kanonima starije, grčke umjetnosti.⁴⁹ To znači da su njezini utjecaji mogli prodrijeti na delmatsko tlo znatno prije početka rimskih osvajanja. U prilog tome sada se može dodati i prikaz lagobolona u Silvanovoj ruci koji je grčko i balkansko, a ne rimsko i italčko oružje. Isto tako, uočeno je da je velik broj tih reljefa, iako od kamena, rađen tehnikom vrlo bliskoj duborezu. Te dvije činjenice upućuju na zaključak da je i kod Delmata u doba samostalnosti mogla postojati jedna razvijena plastika, najvjerojatnije reljef kulturnog karaktera, ali rađena isključivo u drvetu. Njezina djela, ako su i postojala, propala su zauvijek, kao što su propali i neki drugi proizvodi, na primjer vez, ostavljajući nam samo nagovještaje u kasnijim likovnim djelima iz rimskog doba.⁵⁰ Već je pretpostavljeno da neki reljefi delmatskog Silvana na stijenama mogu biti stariji od italčkog naseljavanja Salone.⁵¹ Otkriće delmatskih nadgrobničkih ratničkih stela ispod predrimskog Delminija, koje potvrđuju razvijeno klesarstvo kod Delmata u kasno željezno ili protoantičko doba,⁵² dopušta mogućnost da su neki reljefi delmatskog panteona, naravno oni iz skupine bez latinskih natpisa, stariji od rimskog carskog doba. Odnosno, neki od tih reljefa ne moraju predstavljati rustikalna umjetnička djela priučenih ili samoukih delmatskih klesara u rimsko carsko doba, nego potjecati iz doba delmatske samostalnosti.⁵³ A upravo tu prednjače reljefi iz Suhače, posebno onaj gdje su Silvan i Dijana skupa s nimfama. Tako bi i taj reljef i figurina iz Suhače mogli biti suvremeni,

⁴³ Zaninović 1976, 305-307.

⁴⁴ Nagy 1994, VII-1, 773; Dorsey 1992, 68-71; Dzino 2012, 261-270.

⁴⁵ Cambi 2013a, 23-25; Perinić 2016, 46-51, 58-59; Rendić-Miočević 2017, 292-294.

⁴⁶ Bekavac 2011, 162-165; Dzino 2012, 270.

⁴⁷ Sergejevski 1929, 95, 97; Imamović 1977, 71.

⁴⁸ Rendić-Miočević 1955, 35.

⁴⁹ Ibid., 13.

⁵⁰ Čović 1976, 255-257.

⁵¹ Dzino 2012, 270.

⁵² Cambi 2013, 407-410.

⁵³ Periša 2015, 100-105.

odnosno datirati iz protoantičkog doba na delmatskom području. Naravno, ovo su samo logična razmišljanja u skladu s novim spoznajama. Rješenje problema mogu dati samo novi nalazi kako sličnih brončanih figurina na širem mediteranskom području, tako i reljefa delmatskog panteona u nekom svetištu i kulturnom mjestu.

Figurina iz Suhače mogla je pripadati inventaru delmatskog kulturnog mjesta ili svetišta, ili biti osobno vlasništvo nekog štovatelja delmatskog Silvana. Sudeći prema osobnim imenima na rimskim natpisima u naselju u Suhači i Kabličima, stanovništvo je i u carsko doba bilo starosjedilačko delmatsko.⁵⁴ Vjerojatno je starokršćanska crkva izgrađena upravo na mjestu tog kulturnog mjesta ili svetišta, ili u neposrednoj blizini, da i na taj način označi pobjedu kršćanstva nad delmatskom poganskom religijom. U tom je pogledu dobra paralela delmatsko naselje iz predrimskog i rimskog doba u Podgradini Kamenskoj i u Vrbi na Glamočkom polju gdje je nađeno više kamenih reljefa Silvana, Dijane i nimfi te epigrafskih spomenika posvećenih Silvanu što neupitno upućuje na važno kulturno mjesto tih epihorskih bogova i božanstava. Neki od tih spomenika bili su kao spoliji uzidani upravo u starokršćansku crkvu.⁵⁵ U svakom slučaju, figurina iz Suhače nije imala nikakvog praktičnog smisla u samoj crkvi.

Summary

Classical antiquity figurine from Suhača nearby Livno in context of Delmataean religion

The classical antiquity figurine of god having attributes of human and Capricorn has been republished and presented in this paper. It was found in Livno vicinity prior to World War II. Having made extensive research for data and people who were finders, for eyewitnesses as well as individuals who initially owned the figurine the precise site and microlocation of discovery has been determined (in this paper). That is Crkvina in village Suhača nearby Livno. The figurine has got Silenus's face but goat horns on the

head the same as Pan. The best analogies to the figurine's face are found on the attachments of bronze situlae from Karin in Liburnia and from Budva in northern Illyria. Both specimens and sites are at eastern Adriatic coast. The situlae are from Late Classical or Early Hellenistic period. Contrary to initial interpretation of figurine attributes during the occasion of its first professional publishing, in this article the item in the figurine's left hand is determined as lagobolon (Pan's attribute), while the head of figurine is holding leaf hat and flower or bunch of grapes (Silenus's attribute). Based on the ancient records it was here or close proximity, where two reliefs dedicated to Delmataean pantheon, i.e., Silvanus, Diana and nymphs had been found. That is also the very spot where Late Antiquity or Early Christian church existed in past. Undertaken analyses clearly revealed it was crafted during Hellenistic period presenting unification of Silenus and Pan. Given the fact the figurine was an import and had been found at the location where cult site (sacred grove) or shrine dedicated to Delmataean pantheon existed, ichnographically wise Delmataean have only been able to perceive the figurine as their highest god Silvanus. That introduced the discussion about certain stone reliefs of Silvanus, Diana and nymphs in Suhača as well as in Delmataean territory being older than Roman Empire period as they previously used to be dated.

Literatura

- Bekavac, S. 2011, Silvan u Saloni, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 104, Split 2011, 151-146.
- Benac, A. 1985, Delmatske gradine na Duvanjskom polju, Buškom blatu, Livanjskom i Glamočkom polju, Utvrđena ilirska naselja (I), *Djela Akademije nauka i umjetnosti*, knjiga LX, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 4, Sarajevo 1985.
- Bilić-Dujmušić, S. 2005, Oktavijanova kampanja protiv Delmata 34. – 33. god. pr. Kr., *Doktorska disertacija*, Sveučilište u Zadru, Odjel za povijest, Zadar 2005.
- Blečić Kavur, M. 2012, Novovinodolski »lav«: specifičan subjekt stamnoidne situle makedonske toreutičke umjetnosti, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* XLV, Zagreb 2012, 149-172.
- Boardman, J. 1997, Pan, in: *Lexicon Iconographicum Mithologiae Classicae (LIMC)*, Artemis Verlag, Zürich und Düsseldorf 1997, VIII-1, 923-941 (text), VIII-2, 612-635 (ilustracije).

⁵⁴ Bojanovski 1988, 246.

⁵⁵ Bojanovski 1977, 115-130.

- Bojanovski, I. 1977, Novi spomenici Silvanove kulturne zajednice s Glamočkog polja, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu X-XI, Zagreb 1977, 115-132 + 4 tab.
- Bojanovski, I. 1983, Livanjsko polje u kasnoantičko doba, u: Arheološka problematika zapadne Bosne, Zbornik Arheološkog društva Bosne i Hercegovine I, Sarajevo 1983, 179-191.
- Bojanovski, I. 1988, Bosna i Hercegovina u antičko doba, Djela Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, knjiga LXVI, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 6, Sarajevo 1988.
- Borgeaud, P. 1988, The Cult of Pan in Ancient Greece, The University of Chicago press, Chicago and London 1988.
- Busuladžić, A. 2017, Slučajni neobjavljeni arheološki nalazi sa prostora Srebrenice (figurina boga Pana, sidrasta fibula, srebrene kovanice), Historijska misao 3, Tuzla 2017, 11-46.
- Cambi, N. 2013, Razvoj nadgrobnih spomenika predrimskog doba na području istočne obale Jadrana, u: Batovićev zbornik. Zbornik radova posvećenih 85. obljetnici života i 65. obljetnici rada u struci Šime Batovića, Diadora 26/27, Zadar 2013, 395-419.
- Cambi, N. 2013a, Religija Silvana i nimfa u rimskoj Dalmaciji, u: Kultovi, mitovi i vjerovanja u Zagori, Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 14. prosinca 2012. u Unešiću, Split 2013, 15-41.
- Čović, B. 1976, Od Butmira do Ilira, Biblioteka Kulturno nasljeđe, Sarajevo 1976 (ćirilica).
- Dorcey, P. 1992, The Cult of Silvanus, Study in Roman Folk Religion, Leiden - New York - Cologne 1992.
- Dzino, D. 2012, The cult of Silvanus: rethinking provincial identities in Roman Dalmatia, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu XLV, Zagreb 2012, 261-279.
- Frazer, J. 2002, Zlatna grana. Podrijetlo religijskih obreda i običaja, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb 2002 (izvorni naslov: The Golden Bough. A Study in Comparative Religion, 1890).
- Graves, R. 1990, Grćki mitovi, Nolit, Beograd 1990 (izvorni naslov: The Greek Myths, Penguin Books Ltd, Harmondsworth, Middlessex, 1955).
- Gunjaća, Z. 1977, Reljef Silvana Messora iz Ridera, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LXX-LXXI, Split 1977, 177-186.
- Imamović, E. 1977, Antićki kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine, Biblioteka Kulturno nasljeđe, Sarajevo 1977.
- Manderalo, S. 1992, Lozićev ilirski san, Adnotationes variae – Razlićite bilješke fra Grge Lozića, Priredio za tisak, uvod i bilješke napisao Stipo Manderalo, Knjižnica zbornika Kaćić, Monografije, dokumenti, građa ..., br. 23, Split – Livno 1992.
- Mano-Zisi, Đ. 1982, Antika. Umjetnost na tlu Jugoslavije, Jugoslavija - Beograd, Spektar - Zagreb, Prva književna komuna - Mostar 1982.
- Mikulćić, I. 1966, Pelagonija u svetlosti arheoloških nalaza od egejske seobe do Avgusta, Dissertationes 3, Arheološko društvo Jugoslavije, Arheološki muzej Skopje, Skopje - Beograd 1966.
- Milošević, A. 1986, Dvije ostave željeznog doba s područja Delmata, Arheološki vestnik 37, Ljubljana 1986, 97-127 + 4 sl.
- Milošević, A. 1998, Arheološka topografija Cetine, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Katalozi i monografije 3, Split 1998.
- Nagy, Á. 1994, Silvanus, in: Lexikon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC), VII, 1, Artemis Verlag Zürich und München 1994, VII-1, 763-773 (text), VII-2, 550-560 (ilustracije).
- Nankov, E. 2010, Why One Needs "The Odd Man Out"? The Deer Hunter with *Lagobolon* from the Frescoes in The Thracian Tomb near Alexandrovo, Archaeologia Bulgarica XIV/1, Sofia 2010, 35-55.
- Nefedkin, A. 2009, *Lagobolon*: a hunting weapons of the ancient Greeks depicted on Pharsalian coins of the fourth century BC, Fasciculi archaeologiae historicae XXII, Łódź 2009, 23-25.
- Patsch, K. 1914, Zbirke rimskih i grćkih starina u bos.-herc. Zemaljskom muzeju, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini XXVI, Sarajevo 1914, 141-219 + 2 tab.
- Perinić, Lj. 2016, The Nature and Origin of the Cult of Silvanus in the Roman Provinces of Dalmatia and Pannonia, Archaeopress Roman Archaeology 19, Archaeopress Publishing Ltd, Oxford 2016.
- Periša, D. 2015, Arheološka svjedoćanstva o rimsko-delmatskim ratovima, Doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru, Odjel za arheologiju, Zadar 2015.
- Petrinec, M. / Šeparović, T. 1999, Izbor spomenika iz arheološke zbirke Franjevaćkog muzeja u Livnu, u: Arheološka zbirka Franjevaćkog muzeja u Livnu, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika - Split, Katalozi i monografije 7, Split 1999, 41-124.
- Popović, Lj. 1969, Antićka bronza u Jugoslaviji, Narodni muzej u Beogradu, Beograd 1969.
- Rendić-Mioćević, A. 1974, Tri bronćane statuete Silvana s područja Delmata, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu VIII, Zagreb 1974, 29-46 + 10 tab.
- Rendić-Mioćević, A. 2003, Les traditions autochtones dans les représentations culturelles figurées sur le territoire des Dalmates illyriens, in: Romanisation und Resistenz in Plastik, Architektur und Inschriften der Provinzen des Imperium Romanum – Neue Funde und Forschungen, Mainz am Rhein 2003, 407-419.

- Rendić-Miočević, A.* 2007, Sylvanus of the Delmatae and traces of cult syncretism with Liber, *Histria Antiqua* 15, Medulin 2007, 33-42.
- Rendić-Miočević, A.* 2009, Les ateliers régionaux dans l'arrière-pays dalmate. L'identification des ateliers d'après les représentations des divinités autochtones, in: *Actes du Xe colloque international sur l'art provincial romain – Les ateliers de sculpture régionaux: techniques, styles et iconographie*, Arles et Aix-en-Provence 21-23 mai 2007, Arles 2009, 207-218.
- Rendić-Miočević, A.* 2017, Opažanja o nekoliko neobjavljenih ili nedovoljno poznatih Silvanovih kultnih slika, u: *Illyrica antiqua. In honorem Dujice Rendić-Miočević*, Proceedings of the international conference, Šibenik 12th-15th September 2013, Department of Archaeology, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb, Zagreb 2017, 291-308.
- Rendić-Miočević, D.* 1955, Ilirske pretstave Silvana na kultnim slikama s područja Dalmata, *Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija, Nova serija* X, Sarajevo 1955, 5-40 + 5 tabla.
- Sergejevski, D.* 1929, Dijana i Silvan. Tri rimska reljefa iz Livna i Glamoča, *Glasnik Zemaljskog muzeja* XLI, Sveska za historiju i etnografiju, Sarajevo 1929, 5-101 + 2 table (ćirilica).
- Simon, E.* 1997, Silenoi, in: *Lexicon Iconographicum Mithologiae Classicae (LIMC)*, Artemis Verlag, Zürich und Düsseldorf 1997, VIII-1, 1108-1133 (text), VIII-2, 746-783 (ilustracije).
- Srejović, D. / Cermanović-Kuzmanović, A.* 1989, Rečnik grčke i rimske mitologije, treće izdanje, Srpska književna zadruga, Beograd 1989 (ćirilica).
- Zaninović, M.* 1976, Delmatsko-grčki odnosi na Jadranu, u: *Jadranska obala u protohistoriji. Kulturni i etnički problemi*, Simpozij održan u Dubrovniku od 19. do 23. X 1972., Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Arheološki institut, Zagreb 1976, 301-307.

Paragnatida kacige tipa Baldeinheim sa Gradine u Biogracima kod Širokog Brijega

Adisa Lepić
Sarajevo

Abstract¹: Systematic archeological excavations of Gradina in Biograci near Lištica, which were carried out during 1969 and 1971 under the leadership of Irma Čremošnik, put a very valuable archeological site on the archeological map of Bosnia and Herzegovina. According to the research of that time, Biograci was primarily interpreted as a Roman fortification and a high-altitude settlement with an Avar-Slavic phase. Only a recent revision of the material in the Classical Antiquity collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina noticed material that was redefined and dated to the early Byzantine period and the Migration period. From the extremely diverse material from this site with a very wide dating, and thus a long continuity of settlement, the finding of a fragmented cheek flaps- paragnatids from the Baldeinheim type helmet stands out.² The paper is exclusively dedicated to the professional and scientific processing of the bronze sheet metal plate with traces of gilding, which, in comparison with the complete findings of helmets of this type, was identified as part of the paragnatide helmet of the Baldeinheim type. Geographically, the closest sites to Biograci with complete or almost complete helmets of this type are Vid-Bedemi in Naron near Metković, Batajnica in Srijem, Heraclea Lyncestis near Bitola, Zidani Gaber nad Mihovim i Rifnik pri Šetjurju. The appearance of the so-called western group of helmets known as Baldeinheim-type helmets during the Migration period is an extremely rare find at archeological sites, while no helmet of this type has been found at archeological sites in Bosnia and Herzegovina so far.

Keywords: Baldeinheim, paragnatida, helmet, Biograci, early Byzantine period

Prvi zapisi o lokalitetu Gradina na Biogracima kod Lištice potiču još iz 1867.² godine kada je Petar Bakula zabilježio da se radi o veličanstvenim ruševinama citadele.³ Nešto detaljnije opise dali su M. Hoernes⁴ i W. Radimsky⁵. Prema zapisima Radimskog, ostaci bedema gradine bili su očuvani do 60 cm u visinu, a mogli su se

raspoznati neki od dijelova gradina kao što je bedem, južna kula, sjeverna četvrtasta kula, bastija i druge prostorije čija namjena nije poznata.⁶

Utvrđenje je u obliku izdužene elipse koje zauzima cijeli plato brežuljka Gradina.

Cijelo utvrđenje okruženo bedemom širine od 0,60 do 0,70 m. Prilikom arheoloških iskopavanja 1969/1971. godine, uočeni su tragovi i vanjskog bedema koji se očuvao na istočnoj padini u podnožju četvrtaste kule. Unutar utvrđenja, istraživanjem je definisano do 38 prostorija različitog oblika, veličine i namjene. Prostorija (Sl. 1) u kojoj je nađen dio paragnatide⁷ kacige tipa Baldeinheim (Sl. 2. i crtež 1) na dubini između 0,80–1,60 m⁸ je prostorija pod oznakom 26. Smještena je u prvom nizu na zapadnoj strani uz unutrašnji bedem Gradine. Kako je poprilično

¹ Za prevod apstrakta zahvaljujem se kolegici Lejli Bečar Genjac, MA

² I would like to thank Dr. Darko Periša for pointing this artefact and its determination to me, as well as for all other forms of assistance in writing this paper.

³ "arcis rudera magnificentiam operis antiqui et praegrandis indicant" Petar Bakula, *Schematismus topographico-historicus Custodiae provincialis et Vicariatus apostolici in Hercegovina sub regimine spirituali Fratrum min(or)um observ(antium) sancti Francisci pro anno Domini 1867.*, Spalati 1867. (prijevod: *Hercegovina prije sto godina. Topografsko-historijski šematizam franjevačke kustodije i apostolskog vikarijata u Hercegovini za godinu 1867.*, S latinskog originala iz god. 1867. preveo Dr. fra Vencel Kosir, Mostar 1970,74)

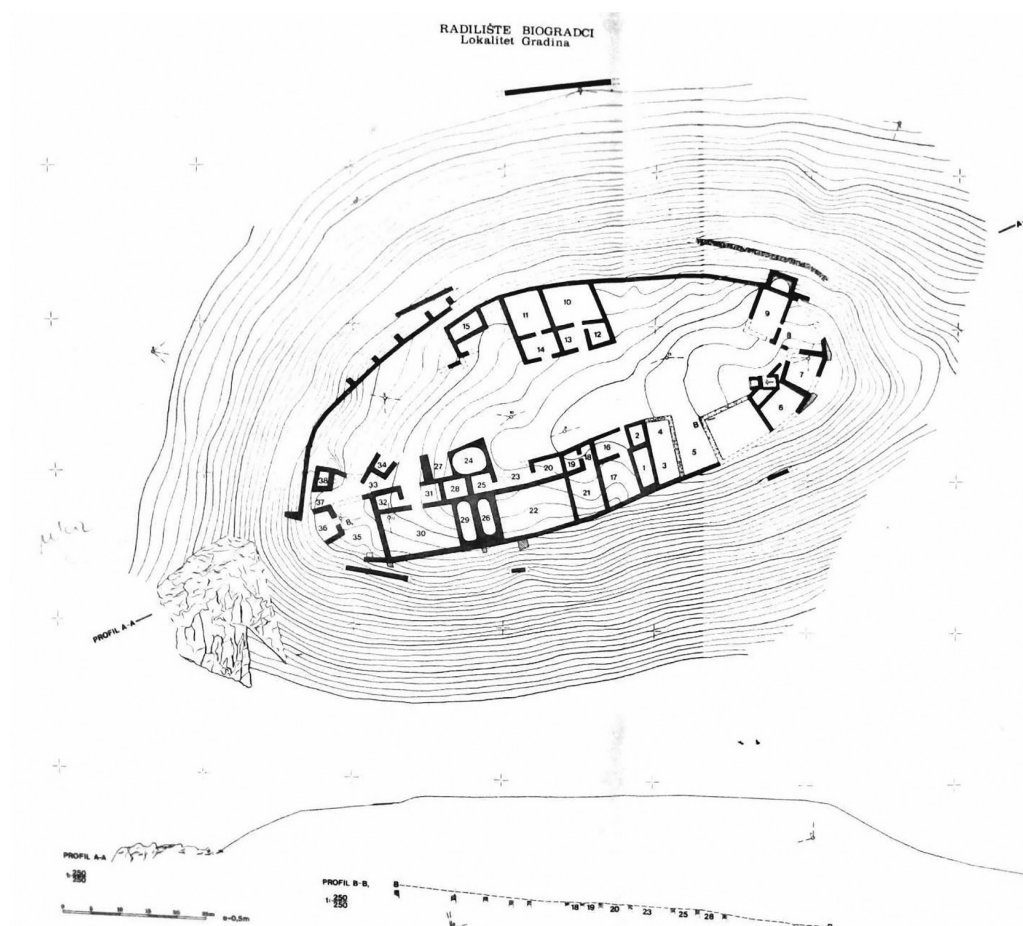
⁴ Hornes 1880, 573.

⁵ Radimski 1894, 443–445.

⁶ Radimski 1894, 444.

⁷ IB 7199, antička zbirka, inventar sitnih predmeta.

⁸ Prema terenskoj dokumentaciji pod oznakom 76/71 Biograci 1970. ova dubina sloja odgovara rimskom sloju.

Plan 1. Tlocrt gradine s rasporedom prostorija nakon istraživanja 1971. godine
(preuzeto iz: I. Čremošnik, 1989, 85)

Sl. 1. Gradina na Biograticima kod Širokog Brijega, prostorija 26. (foto. Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, terenska dokumentacija 76/71 Biogratici 1970.)

dobro očuvana moguće je dati nešto detaljniji opis ove prostorije. Naime, u ovoj prostoriji rimska podnica od estriha potpuno je očuvana, zidovi prostorije su malterisani prvo debelim

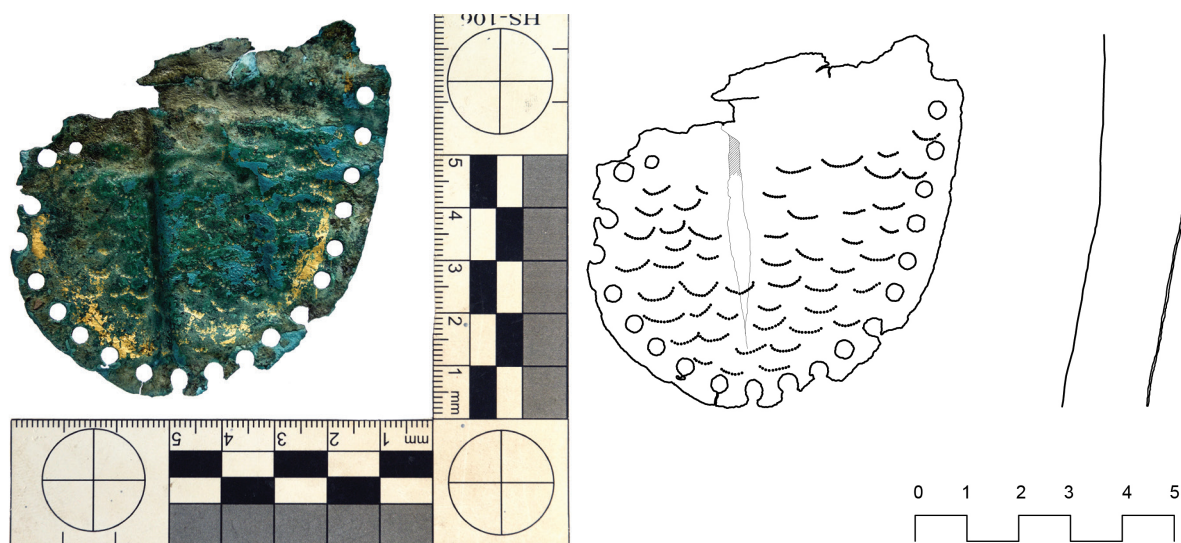
slojem maltera da bi nešto kasnije naknadno bili obloženi zidom 0,20 do 0,30 cm debljine koji je u uglovima zaobljen i malterisan hidrauličnim malterom. Tehnika građena kao i oblik ove podrumске prostorije odgovara rimskim cisternama koje su mogle služiti kao cisterne za vodu.⁹ S obzirom na očuvanost istočnog zida ove prostorije koja iznosi 1,90 m može se pretpostaviti da je dubina rezervoara mogla biti i do 2 m.

Fragment pronađene paragnatide već je ranije publikovan u radu dr. Irme Čremošnik pod nazivom "Rimsko utvrđenje na Gradini u Biograticima kod Lištice"¹⁰. Tom prilikom, nalaz je detaljno opisan kao da je dio okova s opreme rimskog vojnika.¹¹ Kroz cijeli svoj rad Irma Čremošnik je u više navrata naglasila problematiku jasnog definisanja i izdvajanja kasnoantičkog-ranovizantijskog sloja na Biograticima, navodeći samo nekoliko nalaza kao što su fragmenti

⁹ Čremošnik 1989, 86.

¹⁰ Ibid., 1989, 83–128.

¹¹ Ibid., 1989, 94.

Sl. 2 i crtež 1. *Fragment paragnatide kacige tipa Baldeinheim sa u Biograca kod Širokog Brijega*
(foto. Adnan Šahbaz; crtež Edna Selimović)

dolija, male amfore, fibula s povijenom nogom, fragmenti stakla i sl.¹² Uz činjenicu da je ovo utvrđenje korišten i kasnije tokom slavenkog naseljavanja, pa sve do u razvijeni i kasni srednji vijek s povremenom devastacijom nalazišta u novije vrijeme, treba razumjeti da se ovdje radilo o zahtjevnom lokalitetu, sa složenom stratigrafskom strukturom i do tada već poremećenim kontekstima nalaza.

Unutar prostorije 26 na dubini od 1, 20 m nađene su cjelovite i fragmetirane oklopne lamele i jedna željezna, četvrtasta predica¹³ sa tragovima tauširanja, a koje su u ovom slučaju predmet obrade drugog rada.

Paragnatida kacige tipa Baldeinheim sa Biograca (opis, analogije, datacija)

Početkom 20. stoljeća, skoro istovremeno, otkrivene su kacige “zapadnog tipa” i to na alamanjskoj nekropoli Baldeinheim¹⁴ kod Starsbourga na samoj granici između Njemačke i Francuske (1902. godina) i u antičkoj Naroni¹⁵ u selu Vid kod Metkovića u Hrvatskoj (1901/1902. godina). Termin “Baldeinheim” kao naziv za ovaj tip kacige ušao je u upotrebu tek 1907. kada je ovaj nalaz

prvi put publikovan u stručnoj literaturi.¹⁶ Tek godinama poslije Zdenko Vinski je kroz opširnije razmatranje ovih kaciga predložio da se ovaj tip kacige s pravom nazove Baldeinheim¹⁷, pa možda čak i samo tip Naroni¹⁸, smatrajući ih radionički izazito srodnim kacigama iz Baldeinheima¹⁹ i zbog istovremenog otkrića na oba lokaliteta.²⁰ Sam termin Naroni / Baldeinheim nije široko prihvaćen, ali u ovom radu koristimo oba termina kada se pominju nalazi sa lokaliteta Naroni.

Ovakve terminološko određene kacige, prema svojim takoreći eponimnim nalazištima, najčešće se opisuju kao kacige s četiri ili šest²¹ masivnih, bakrenih gotovo uvijek pozlaćenih provjesla, s hrptom po sredini koje se šire poput obrnutog slova T. Segment između provjesla uglavnom je željezni s tankom naslagom bakra koji može biti pozlaćen ili posrebrn.²² Čeonu obruč je od željeza obložen tiještenim bakrenim pozlaćenim ili iznimno brončanim limom, a ponekad se i nazire nosobran na prednjoj strani obruča.²³ Potpuno očuvani primjerci imaju sačuvane bakrene, pozlaćene ili iznimno brončane obrazne ploče i željezni karičasti vratobran. Obrazne ploče i čeonu

¹⁶ Henning 1907, 9–91.

¹⁷ Vinski 1982, 16.

¹⁸ Ibid., 15.

¹⁹ Vinski 1984, 77.

²⁰ Vinski 1982, 15.

²¹ Hejdová 1964, 56–62.

²² Vinski 1982, 16.

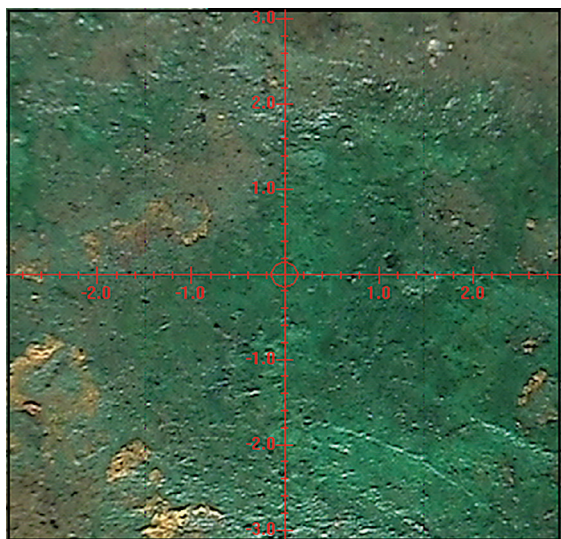
²³ Vinski 1982, 16–17.

¹² Čremošnik 114.

¹³ Ibid., 1989, 97.

¹⁴ Henning 1907, 1–91.

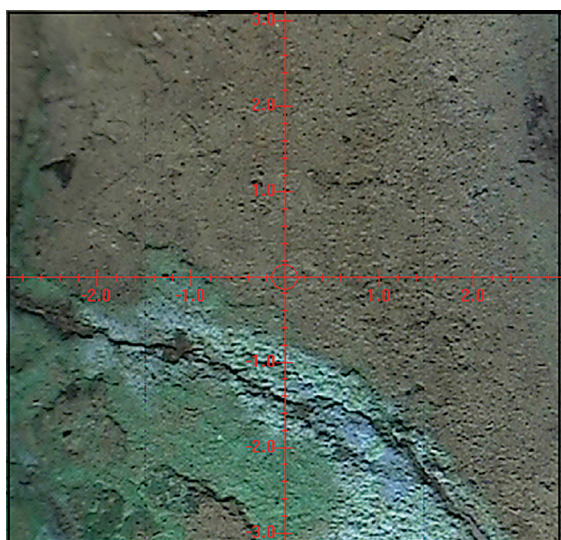
¹⁵ Radić 1904, 35–41.

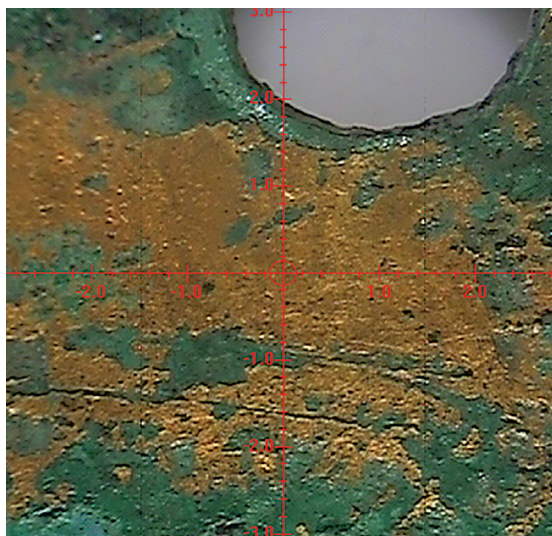
Slika 3. Mjerenje r. br. 1

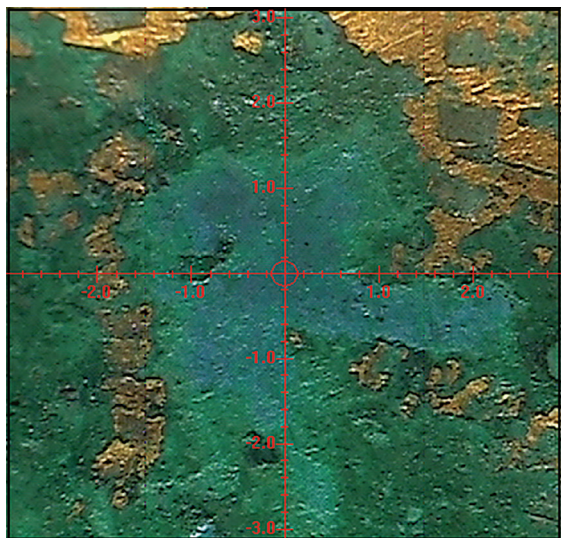
Sl. 6. Mjerenje r. br. 5

Sl. 4. Mjerenje r. br. 2

Sl. 7. Mjerenje r. br. 8

Sl. 5. Mjerenje r. br. 9

obruč imaju niz izbušenih rupica za prišivanje kožne postave.²⁴

Fragmentirana obrazna ploča s Biograca izrađena je od bronzanog tankog lima ovalnog oblika, s nizom gusto raspoređenih kružnih otvora uz sami rub pločice. Površina obrazne ploče s vanjske strane ukrašena je motivom riblje krljušti izvedene tehnikom tačkastog i kružnog punčiranja i tragovima pozlate, koja je najviše očuvana uz rub pločice. Na sredini obrazne pločice vidljiva su ispupčenja i udubljenja u obliku žlijeba kao oštećenje koje je moglo nastati tokom ili nakon korištenja kacige. Uz rub pločice primjetna su oštećenja na kružnim otvorima. Ukupne

²⁴ Ibid., 17.

Uzorak	Mjerenje	Zlato (%)	Bakar (%)	Srebro (%)	Cink (%)	Nikl (%)	Paladij (%)
Paragnatida	1	0,90	80,85	0,33	1,64	1,53	0,11
	2	0,28	85,60	0,23	0,89	0,95	0,02
	3	1,23	51,51	0,54	1,76	0,49	0,33
	4	1,47	32,20	0,74	1,29	0,17	0,66
	5	82,20	22,25	1,19	3,89	1,37	0,06
	6	77,45	33,18	0,91	5,18	1,91	0,08
	7	58,64	47,90	0,77	4,58	1,60	0,16
	8	75,59	28,91	1,05	4,34	2,05	0,10
	9	0,24	92,21	0,24	0,98	1,51	n.o.

Tab. 1: Podaci dobijeni mjerenjem uzorka sadržaja metala metodom ED-XRF (Institut za mjeriteljstvo BiH)

dimenzije ovog fragmenta iznose: dužina 6,5 cm, širina 7 cm, promjer kružnih otvora: 0,2–0,3 mm, razmak između kružnih otvora iznosi: 0,3–0,4 mm.

Za potrebe ovog rada, jedini očuvani i prepoznatljivi dio s kacige tipa Baldeinheim s Biograca, podvignut je mjerenju uzorka sadržaja metala metodom ED-XRF u saradnji s Institutom za mjeriteljstvo Bosne i Hercegovine.²⁵ Vizuelnim pregledom paragnatide s velikom vjerovatnoćom moglo se tvrditi da je osnova navednog predmeta izrađena od tankog bakrenog lima s ljevanim zlatom s vanjske dekorativne strane predmeta. Rezultati analize paragnatide su pokazali da je uzorak rađen od bakra, visoke čistoće. Primjese ostalih metala su sasvim očekivane kao što je prisustvo paladija, s obzirom na tehnologiju prerađivanja u periodu u kojem se datira paragnatida. Rezultati mjerenja na uzorku paragnatide (Sl. 3–5) se odnose na dio predmeta koji je bio zelene boje (Tab. I. 1–4, 9), a koji su pokazali visok sadržaj bakra, koji se kretao od 32,20 do 85,60%. Rezultati mjerenja na uzorku paragnatide (Sl. 6–7) su dijelovi koji su presvučeni žutim slojem (Tab. I. 5–8) za koje je analiza pokazala da sadrže visok procenat zlata, u rasponu od 58,64 do 82,20%. Detaljnim čitanjem dobijenih rezultata ove analize utvrđeno je da uzorak sadrži i određenu količinu srebra, u različitim udjelima. Ono što je važno jeste da sadržaj srebra korelira sa sadržajem zlata, što se može vidjeti u mjerenju pod rednim brojem 5 u kojem je najveći sadržaj

zlata (82,20%), također ima najveći sadržaj srebra (1,19%). Ovaj podatak može da ukazuje da i zlato i srebro najvjerovatnije potiču iz istog izvora, odnosno rude. Mjerenje pod rednim brojem 9 je obavljeno na dijelu predmeta tirkizne boje (Sl. 5) i on je pokazao najveći sadržaj bakra od čak 92,21%.²⁶

Nalazišta kacige tipa Baldeinheim rasprostranjena su na vrlo prostranom arealu, iako je poprilično mali broj do sada pronađenih primjerala ovog tipa kacige. Prema priloženom popisu i statističkim podacima koje je uradio Z. Vinski danas bi to bilo svega 25 provjerenih nalazišta sa ukupno 29 kaciga,²⁷ a da je pri tome najveći broj kaciga evidentiran na području bivše SFR Jugoslavije čak 6 cjelovitih ili djelimično cijelih kaciga.

Geografski najbliži lokalitet Biograca na kojem su pored djelomično očuvanih kaciga tipa Baldeinheim, pronađene i obrazne ploče je lokalitet Narona. Nisu poznate okolnosti nalaza obraznih ploča kao ni da li su pronađene s kacigom nađenom 1901. ili 1902. godine.²⁸ Vjerovatno da je jedna pripadala kacigi na četiri provjesla (Sl. 8), a druga kacigi na šest provjesla (Sl. 9).²⁹ Obje su ukrašene motivom riblje krljušti sa tragovima pozlate na vanjskoj strani i gusto raspoređenim kružnim otvorima uz rub pločice.

Drugi, prostorno najbliži poznati primjerak kacige Baldeinheim s očuvanom jednom obraznom pločom (Sl. 10) je, vjerovatno, nalaz

²⁵ Ovom prilikom zahvaljujem se na saradnji i pomoći uposlenicima Instituta za mjeriteljstvo Bosne i Hercegovine: Aidi Jotanović, Gali Košarac i Lejli Kovačević, koje su mi omogućile da se navedeni predmet podvrgne nedestruktivnoj analizi metala metodom ED-XRF.

²⁶ Za konsultacije i interpretaciju dobijenih rezultata zahvaljujem se kolegi magistru arheologije i hemije Almiru Olovčiću.

²⁷ Vinski 1984, 89.

²⁸ Radić 1904, 41.

²⁹ Uglješić 2000, 67.

Sl. 8. Paragnatida kacige na četiri provjesla sa lokaliteta Vid Narona kod Metkovića (foto. Kunsthistorisches Museum Vienna, collection of Imperial Armory, inv.HJRK_A_1994)

Sl. 10. Paragnatida kacige na šest provjesla sa lokaliteta Vid Narona kod Metkovića (foto. Kunsthistorisches Museum Vienna, collection of Imperial Armory, inv. HJRK_A_1996_1997)

iz kneževskog groba Gepida³⁰ ili pak Herula³¹ iz okoline Batajnice³² u Srijemu. Bakrena lijeva obrazna ploča, također, je ukrašena motivom riblje krljušti u donjem vanjskom dijelu dok se motivi kružića i trokuta nadziru u gornjem dijelu pločice. Svi motivi izvedeni su jednom tehnikom punciranja i pozlatom.³³

Važno je još spomenuti kao usporedbu paragnatide sa Biograca, nalaz kacige Baldeinheim iz antičkog urbanog naselja Heraclea Lyncestis kod Bitole u Sjevernoj Makedoniji. S obzirom na okolnosti nalaza ove kacige, koja je bila skoro

potpuno prignječena i deformisana³⁴ uspjele su se očuvati obje obrazna ploča. Jedna je djelomično oštećena sa očuvanim bakrenim limom (Sl. 11), dok je na drugoj sačuvan samo dio od željezne osnove.³⁵ Ukrasni motivi na ploči su kao i kod prethodno opisanih-motiv riblje krljušti u tehnici punciranja, raspoređenih u tri horizontalna polja.³⁶ Međutim sama ploča za razliku od do sada navedenih u osnovi izrađena je od željeza sa naslagom od bakrenog lima i sa tragovima pozlate.³⁷

Zbog bliske geografske odrednice, važno je još pomenuti potrebe ovog rada fragmente kacige tipa Baldeinheim s lokaliteta Justinijana Prima, Caričin Grad kod Lebane u južnoj Srbiji od kojeg su sačuvana provjesla od pozlaćenog

³⁰ Vinski 1957, 26-27.

³¹ Bugarski / Ivanišević 2018, 294-296; 308-322.

³² Kaciga iz okoline Batajnice je nađen prilikom poljoprivrednih radova, tako da uprkos kasnijim istraživanjima i analizama nije bilo moguće odrediti tačan položaj groba. Prema podacima kojima raspolaže Arheološkog muzeja u Zagrebu mjesto pronalaska je negdje u smjeru Batajnica-Zemun. (Z. Vinski, 1957, 3).

³³ Vinski 1957, 4.

³⁴ Vinski 1982, 24.

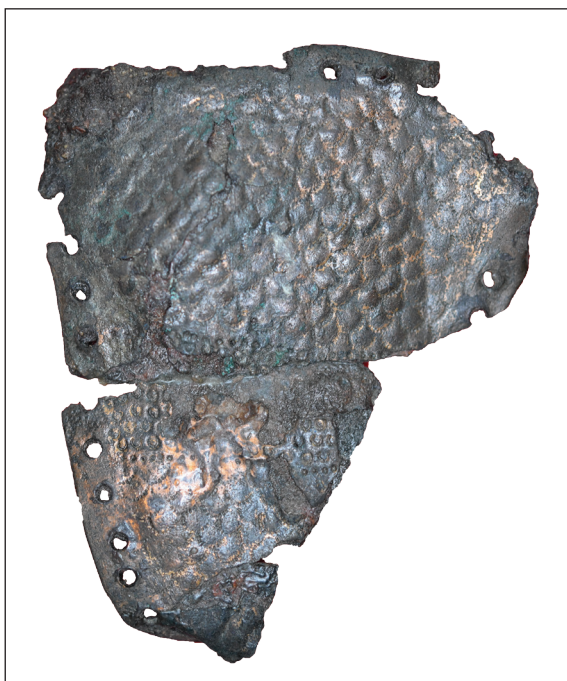
³⁵ Maneva 1986, 72.

³⁶ Ibid., 73.

³⁷ Vinski 1984, 86.

Sl. 10. *Paragnatida* sa kacige iz Batajnice kod Srijema (Arheološki muzej Zagreb, foto/snimio: I. Krajcar)

Sl. 11. *Paragnatida* sa kacige iz Heracleje Lyncestis (foto: Od šlem do kruna i Mitra/From helmet to crown and Mitra, Elica Maneva, 2021, 48.)

bakra³⁸ i čeonni obruči od vjerovatno 6 komada ovog tipa kacige,³⁹ potom izdvajaju se još fragmenti čeonog obruča sa lokaliteta Zidani Gaber nad Mihovim i dio provjesla sa lokaliteta Rifnik pri Šetjurju u Sloveniji,⁴⁰ kao i ostaci bakrenih provjesla iz Salone⁴¹, te nalaz potpuno željezne kacige iz Sinja.⁴² Na ovim primjercima nisu se očuvale obrazne ploče dok je na kacigi iz Sinja nakon konzervatorsko-restauratorskog tretmana između ostalog rekonstruisane su obrazne željezne ploče obrubljene rupicama⁴³ ali nešto razuđenije postavljene. Pri tome važno je istaći da je na osnovu novijih istraživanja kaciga iz Sinja na provjesla datirana u sami kraj 6, početak 7. stoljeća,⁴⁴ te da se prema tipu može vezati za azijsko porijeklo.⁴⁵

Svi navedeni nalazi su geografski, a svakako i tipološki bliski nalazu paragnatide sa Biograca. Uglavnom su nađeni u kontekstu antičkih, odnosno ranovizantijskih urbanih naselja ili čak

ostava kao što je slučaj sa kacigom iz Salone.⁴⁶ Izuzetak svakako predstavlja nalaz kacige iz gepidskog kneževskog groba iz Batajnice, koji se smatra najjužniji takav grobni nalaz u Evropi.⁴⁷

O radioničkim središtima, porijeklu, ali i etničkoj pripadnosti ovih nalaza u stručnoj literaturi vrlo često se raspravljalo. Radionički centri kaciga Baldeinheim smatra se prvenstveno gornjoitalsko-jadranski krug sjeverne Italije, preciznije i najvjerovatnije to središte mogla bi biti kasnoantička metropola Ravenna u vremenu ostrogotske vlasti.⁴⁸ Z. Vinski navodi pretpostavku da su ravenski majstori mogli djelovati i u drugim centrima sa kojima je Ravenna u tom momentu bila u tijesnom dodiru kao što je to Salona.⁴⁹ S obzirom na njihov vremenski okvir proizvodnje, ne samo u periodu vladavine Teodoriha Velikog u Italiji (493–526), već i u vrijeme careva Anastazija I (491–518), Justinijana I (527–565) pa možda čak i Justinijana II (565–578)⁵⁰, datacija kaciga tipa Baldeinheim kao i njihove pre-

³⁸ Vinski 1984, 84–85.

³⁹ Bavant 2008, 328.

⁴⁰ Knific 2001, 73.

⁴¹ Gabričević 1957, 49–50.

⁴² Ibid.

⁴³ Vinski 1982, 8.

⁴⁴ Kubik 2017, 88.

⁴⁵ Ibid.

⁴⁶ Gabričević 1957, 50.

⁴⁷ Vinski 1982, 23.

⁴⁸ Werner 1949/1950, 182.

⁴⁹ Vinski 1984, 80–81.

⁵⁰ Datiranje je izvršeno na osnovu numizmatičkih nalaza u kontekstu nalaza kacige tipa Baldeinheim. Dok je najpreciznija datacija ove kacige izvršena na kacigi sa lokaliteta He-

poznatljive fragmenate poput paragnatide sa Biograca moguće je okvirno datirati od kasnog 5. stoljeća kroz veći dio 6. stoljeća.

Kako bi se nalaz obrazne ploče kacige tipa Baldeinheim sa Biograca mogao uvrstiti na listu lokaliteta ovog izuzetno specifičnog tipa vojne opreme, potrebno je sagledati dosadašnje rasprave i interpretacije ovog tipa kacige pronađenih prvenstveno u antičkoj Naroni. Zapravo, obje kacige iz Narone najčešće se pripisuju ostavštini Ostrogota, koji su područje Narone držali između 493-535 godine.⁵¹ Međutim ne isključuje se mogućnost da su kacige u Naronu dospjele i nešto kasnije, u vrijeme ostrogotsko-bizantskih ratova,⁵² kao ni njihovo ranobizantsko porijeklo.⁵³ Kasnijim istraživanjima kacige ovog tipa iz Herakleye Lyncestis, koju je u više navrata obradila Elica Maneva⁵⁴, pretpostavke o prisustvu ranobizantskih radionica u kojima su se mogli izrađivati kacige tipa Baldeinheim postaje vrlo moguće.⁵⁵ Pri tome treba uzeti u obzir da ovaj nalaz kacige za razliku od svih do sada pronađenih se izdvaja po iznimno bogatom ukrašenom čeonom obruču na kojem je još Z. Vinski prepoznao šest različitih žigova od kojih jedan prikazuje istočnorimskog cara Anastazija I⁵⁶ za šta su se upotrebljavale numizmatičke matrice sa mogućim sjedištem kovnice u Konstantinopolju.⁵⁷ Njegova datacija do sad je možda i najpreciznije izvršena i to u prvu deceniju 6. stoljeća, dok je u upotrebi mogao biti tokom cijelog 6. stoljeća.⁵⁸

Dok se nalaz kacige iz Batajnice s velikom sigurnošću u starijoj literaturi pripisuje istaknutom ratniku srijemskih Gepida⁵⁹ zahvaljujući ostalim preoznatljivim grobnim nalazima koji su

nađeni uz kacigu.⁶⁰ Vremenski period korištenja šljema iz Batajnice prema Z. Vinskom navodi se vrlo precizno od vremena ostrogotske Italije u periodu vladavine Teodorihha oko 504. do konačnog sloma gepidskog prisustva u Srijemu 567. godine. Međutim, treba uzeti u obzir novija istraživanja koja se tiču i ovog nalaza napravljena od strane I. Bugarski i V. Ivaniševića,⁶¹ a koji ovaj nalaz pripisuju Herulima kao mogućim federativima Istočnorimskog carstva na području limesa. Samim tim pomjerano je datiranje ove paragnatide od sredine 6. stoljeća do u drugu trećinu 6. stoljeća.⁶²

Još je važno konstatovati nalaze kacige tipa Baldeinheim sa očuvanim paragnatidam, skoro potpuno slične deokoracije i tehnike kao što je slučaj sa prethodno navedenim biogradskom fragmentu paragnatide po formi i dekoraciji slična je paragnatida sa lokaliteta Szentes-Berkát u Mađarskoj Morken,⁶³ Stössen,⁶⁴ Planig⁶⁵ u Njemačkoj i Torricella Pelligna u Italiji kao i nalaz paragnatide ovog tipa kacige koja se čuva u privatnoj zbirci Axela Guttmana u Berlinu.⁶⁶ Nalazi kaciga tipa Baldeinheim sa ovih navedenih lokaliteta uglavnom se datiraju u 6. stoljeće.

Zaključak ili obrazloženje:

Kacige tipa Baldeinheim posebno se izdvajaju po svojoj bogatoj dekoraciji s vrlo naglašenim ranokršćanskim motivima kao što je motiv ribe i riblje krljušti. Riba je apsolutno kristološki simbol, ali može da posjeduje i drukčije značenje; budući da je hrana i da ju je jeo i uskrsnuli Krist (Lk 24, 42). Simbol je euharistijskog jela⁶⁷ i često je prikazana u kombinaciji sa pticama, hljebom, kaležom i križom.⁶⁸ S obzirom da živi u vodi, ona je i aluzija na krštenje.⁶⁹ Kombinacija motiva

racleya Lyncestis zahvaljujući motivima žigova novca cara Anastazija I.

⁵¹ Vinski 1957, 26-27

⁵² Ibid., 27.

⁵³ Vinski 1984, 81-82. – o ranobizantskom porijeklu ove grupe kaciga spominje se u stranoj literaturi, ali bez jasnih obrazloženja. (L. Pauli, 1982). Ovakve pretpostavke uglavnom su produkt dužih rasprava o genezi ovog tipa kaciga, čiji se prethodnici uglavnom traže u sasanidskom Iranu.

⁵⁴ Maneva 1986, 71-88; Maneva 1987, 101-111; Maneva 2001, 83-90.

⁵⁵ Maneva 1986, 85-86.

⁵⁶ Vinski 1984, 86.

⁵⁷ Maneva 1986, 85-86.

⁵⁸ Vinski 1984, 87.

⁵⁹ Vinski 1956, 26.

⁶⁰ Relevantni nalaz sa istog lokaliteta koji je poslužio za precizniju dataciju i određivanje etničke pripadnosti kacige sa ovog lokaliteta je keramička posuda sa karakterističnim pečatnim motivima, a koja se ne susreće kao grobni prilog u istočnogotskim grobovima.

⁶¹ Bugarski / Ivanišević 2018, 291-332.

⁶² Ibid., 322.

⁶³ Böhmer 1958, 432-468.

⁶⁴ Schmidt 1964, 195-213.

⁶⁵ Kessler 1940, 1-12.

⁶⁶ Vogt 2003, 31-39

⁶⁷ Dragičević 2005, 16.

⁶⁸ Vinski 1982, 17.

⁶⁹ Dragičević 2005, 16.

ptice i ribe na kacigama Baldeinheim kao što su primjerci iz Narone, Salone i Batajnice tumači se kao sintagma Krista kao Riječi Božje.⁷⁰

Kao i na većini pronađenih kaciga ovog tipa tako je i na fragmentu obrazne ploče sa Biograca prisutan motiv riblje krljušti kao jedini sačuvani motiv na ovom primjerku. Na nešto bolje sačuvanim obraznim pločama kao što su one iz Narone i Batajnice jasno se vidi da taj isti motiv formira oblik romboidne mreže, beskonačni niz rombova⁷¹ sastavljen od dva jednakostanična trougla, koji se dodiruju svojim vrhovima što u biti simbolizuje božansko, odnosno Sveto Trojstvo i beskonačnost.⁷² Na fragmentu obrazne ploče s Biograca, nešto lošije očuvana je ista shema romboidne mreže.

Svakako da bi se preciznije i jasnije odredila datacija fragmetirane obrazne ploče s Biograca najvažnije je, koliko je to moguće, istaknuti kontekst samog nalaza. Već prethodno pomenuti su nalazi oklopnih lamela koji se u većinom vežu za ranobizantske radioničke centre i ranobizantsku vojsku od druge polovine 6. stoljeća do početka 7. stoljeća. Međutim, nije isključena njihova upotreba kod Germana i Avara kao rezultat promjena ratne taktike.⁷³ Uz lamele iz prostorije 26 očuvana je željezna predica četvrtastog oblika sa trnom presavijenim preko halke, trokutastog presjeka koja se može nešto preciznije datirati. Predica u obliku štita česta je pojava u germanskim grobovima kao što je dječiji ukop 33 u Kaiseraugst-u i ženski ukop 74 u Kosingen-u koje se prema Mechthild-i Schulze-Dörrlamm definišu kao tip A14 datiran u drugu polovinu 6. stoljeća, tačnije od 550. do 590. godine.⁷⁴ Međutim M. Schulze-Dörrlamm naglašava da njihovo porijeklo treba tražiti i u radionicama bizantskih provincija zapadnog mediteranskog područja.⁷⁵

U ovom istom otkopnom sloju čija dubina je zabilježena od 0,80–1,20 m odnosno 1,60 m nađena je paragnatida kacige tipa Baldeinheim. Prema terenskoj dokumentaciji sa Biograca i naučnom radu I. Čremošnik ovo bi bili najprecizniji

do sada podaci o kontekstu u kojem je nađena i jedna paragnatida kacige Baldeinheim. Ukoliko se opet uzme u razmatranje interpretacija naronskih kaciga, kao geografskih najbližim lokalitetom ovog nalaza, moglo bi se pretpostaviti da je takva jedna kaciga bila u upotrebi istaknutog vojnog lica Ostrogota na Biogracima između 493–535. godine. Njena upotreba je vrlo moguća tokom i nakon ostrogotsko-bizantskih ratova, pa bi vrijeme njenog korištenja moglo se računati i u justinijansko i postjustinijansko doba u periodu od sredine 6. stoljeća do najkasnije 597. godine.⁷⁶ U konačnici važno je uzeti u obzir pretpostavku da je kacige tipa Baldeinheim korištena kao i paragnatida kaciga, politički i statusni simbol njenog nosioca,⁷⁷ pa je vjerovatno često mogla biti ratni plijen ili trofej⁷⁸ koji je u istoj ili sličnoj upotrebi bio i kod drugih naroda.

Summary

Paragnatide helmet of the Baldeinheim type from Gradina in Biograci near Široki Brijeg

This paper presents so far the only fragment that typologically belongs to a special type of military and parade helmet, known as Baldeinheim or Naron-Baldeinheim type. Since the item was previously published as part of the Roman shackles, its new and more detailed dating and comparison with the same and similar findings raises many questions for further research of Biograci and its immediate surroundings, but also typically the same and similar sites within present-day Bosnia and Herzegovina.

Considering the scarce data on the context of the site itself, the entire documentary material made during the systematic research of Biograci was used through the interpretation of the mentioned case. The author also used all relevant, available literature related to the subject of research. Ultimately, the object was subjected to the measurement of a sample of metal content by the ED-XRF method, which obtained the exact ratio of metal, primarily copper as the base

⁷⁰ Ibid.

⁷¹ Na stručnim konsultacijama i savjetima vezano za likovne predstave i motive na kacigama tipa Baldeinheim zahvaljujem se Emi Mazrak.

⁷² Dragičević 2005, 10.

⁷³ Bugarski 2005, 161–179.

⁷⁴ Schulze Dörrlamm 2009, 29.

⁷⁵ Ibid.

⁷⁶ Ibid.

⁷⁷ Maneva 1976, 86.

⁷⁸ Ibid.

metal from which the object is made, but also gold, with which is coated and decorated.

The research on this topic, lead to the conclusion that the above-mentioned fittings of Roman military equipment are essentially part of a very luxurious military helmet, which dates mostly to the second half of the 6th century, and its possible ethnicities are listed. Thanks to that, the events in Biogradi and similar sites during the 6th century have been somewhat elucidated, since such material was usually unnoticed in earlier scientific publications.

Popis literature

- Bavant, B.* 2008, Fragments de casques du type Baldenheim trouvés à Caricin Grad, in: *Mélanges de l'Ecole française de Rome, Moyen Âge*, Bd. 120, Rome 2008, 327-353.
- Bierbauer, V.* 1975, Die osigotischen Grab- und Schatzfunde in Italien, *Biblioteca degli Studi Medievali*, no.7. Spoleto 1975.
- Bugarški, I.* 2005, A contribution to the study of lamellar armours, *Starinar LV/2005*, Beograd 2005, 161-179.
- Bugarški, I, Ivanišević V.* 2018, Sixth-Century Foederati from the Upper Moesian Limes - Weapons in a social context, in: S. Golubović, N. Mrđić (eds.), *Vivere Militare Est. From Populus to Emperors - Living on the Frontier*, Vol. I, Institut of Archaeology - Monographs 68, Beograd 2018, 291-332.
- Böhner, K.* 1958, Das Grab eines fränkischen Herrn aus Morken, *Neue Ausgrab in Deutschland*, Berlin 1958, 432-468.
- Böhner, K.* 1996, Die frühmittelalterlichen Spangenhelme und die nordischen Helme der Vendelzeit, Teil I. *Jahrbuch der Römisch-germanischen Zentralmuseums*, Jahrgang 41 (1994), Mainz, 1996.
- Böhner, K.* 1996, Die frühmittelalterlichen Spangenhelme vom Baldenheimer Typ, *Jahrbuch des Römisch-germanischen Zentralmuseums*, Jahrgang 41 (1994), Teil 2, Mainz 1996.
- Cambi, N.* 1980, Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 5, Zagreb 1980.
- Čremošnik, I.* 1989, Rimsko utvrđenje na Gradini u Biogradi kod Lištice, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1989, 83-128.
- Dragičević, M.* 2005, Simbolika likovnih aplikacija na kacigama tipa Narona/Baldenheim iz Narone i Salone, *Starohrvatska prosvjeta III/32*, Split 2005, 7-19.
- Gabričević, B.* 1957, Nepoznat šlem na provjesla iz Solina, *Peristil 2*, Zagreb 1957, 49-51.
- Hejdova, D.* 1964, Přilba zvaná "Svatováclavská", *Sborník Národního musea v Praze, Řada A-Historie, Acta Musei Nationalis Pragae*, XVIII/1, 2, Pragae 1964, 1-106.
- Henning, R.* 1907, *Der Helm von Baldeinheim und Die Verwandten Helme*, De Gruyter, Berlin 1907. 1-91.
- Hornes, M.* 1880, *Altertümer der Hezegovina, Sitzungsberichte der K. K. Akademie der Wissenschaften in Wien* 97, Wien 1880, 573.
- Kessler, P. T.* 1940, Merowingisches Fürstengrab von Panig in Rheinhessen, *Mainzer Zeitschrift*, 35, Mainz 1940, 1-12.
- Knific, T.* 2016, *Od Rimljanov do Slovanov*, Katalog razstave, Ljubljana 2016, 2016.
- Kubik, A.* 2017, Introduction to studies on late Sasanian protective armour. The YaryshMardy helmet, *Historia i Świat* 5/2016, Warsaw 2016, 77-105.
- List, C.* 1903, Die Spangenhelme von Vid, *Jahrbuch der k.u.k. Zentral-Kommission etc.*, N. F., I, Wien 1903, 251-271.
- Maneva, E.* 1986, Šlem so spojki od Herakleja, *Živa Antika*, 36, 1-2, Skopje 1986, 71-88.
- Maneva, E.* 1987, Casque a fermoir d' Heraclée, *Archaeologia Iugoslavica*, 24, Beograd 1987, 101-111.
- Maneva, E.* 2001, Numizmatički predloški so dekoracijama na šlemom so spojki od Heraklija/ Monetite i montkovnicite vo Makedonija, *Zbornik na trudovi od simpoziumont oržan po povod 80 godini i 50 godini nastavna i naučna dejnost na otadeinik, Kosente Bogeve, Skopje MANU, NBRM, Skopje* 2001, 83-90.
- Maneva, E.* 2021, Od šlem do kruna i Mitra/From helmet to crown and Mitre, Skopje 2021.
- Milošević, A.* 1990, Porijeklo i datiranje keramičkih posuda u grobovima ranoga srednjega vijeka u Dalmaciji, *Diadora*, 12, Zadar 1990, 335-336.
- Radić, F.* 1904, Tri šlema nađena u Visu kod Metkovića nijesu germanska nego slavenskog porijetla, *Starohrvatska prosvjeta*, godina VIII sv. 1-2, Split 1904, 35-41.
- W. Radimski,* Arheološke crtice iz Boosne i Hercegovine, *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, Sarajevo*, 1894, 443-445.
- Schmidt, B.* 1964, Thüringische Hochadelsgräber der späten Völkerwanderungszeit, *Varia archaeologica*, Wilhelm Unverzagt zum 70. Geburtstag dargestellt P. Grimm (ed), *Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Schriften der Sektion für Vor- und Frühgeschichte* 16, Berlin 1964, 195-213.
- Schulze-Dörrlamm, M.* 2009a, Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge im Römisch-Germanischen Zentralmuseum, Teil I, Die Schnallen ohne Beschlag, mit Laschenbeschlag und mit festem Beschlag des 5. bis 7. Jahrhunderts. - Kata-

- loge Vor- und Frühgeschichtlicher Altertümer 30, 1, Mainz 2009.
- Schulze-Dörrlamm*, M. 2009b, Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge im Römisch-Germanischen Zentralmuseum, Teil II, Die Schnallen mit Scharnierbeschlag und die Schnallen mit Angegossenem Riemendurchzug des 7. bis 10. Jahrhunderts. – Kataloge Vor- und Frühgeschichtlicher Altertümer 30, 2, Mainz 2009.
- Uglešić*, A. 2000, Spangenhelme vom Typ Narona/Baldenheim vom Boden der römischen Provinz Dalmatien unter besonderer Berücksichtigung der Herkunft dieses Helmtyps, *Radovi Filozofskog fakulteta Zadar*. 39(26), Zadar 2000, 61-70.
- Vinski*, Z. 1957, Arheološki spomenici velike seobe naroda u Srijemu, *Glasnik Narodnega muzeja v Ljubljani*, zvezek 2, Ljubljana 1957, 3-78.
- Vinski*, Z. 1982, Šljem epohe seobe naroda u Sinju, *Starohrvatska prosvjeta*, III serija-svezak 12, Split 1982, 7-34.
- Vinski* Z. 1984, Dodatna zapažanja o šljemovima tipa Narona/Baldeinheim, *Starohrvatska prosvjeta*, III serija-svezak 14, Split 1984, 77-106.
- Vogt*, M. 2003, Die Wangenklappe vom Typ Baldenheim aus Sammlung Axel Guttman, *Acta Praehistorica et Archaeologica*, 35, Berlin 2003, 31-39.
- Vogt*, M. 2006, Spangenhelme: Baldenheim und verwandte Typen, Kataloge vor- und frühgeschichtlicher Altertümer, 39, Mainz 2006.
- Werner*, J. 1949/1950, Zur Herkunft der frühmittelalterlichen Spangenhelme, *Praehistorische Zeitschrift*, XXXIV/XXXV, 1949/1950, Berlin 1950, 182.
- Werner*, J. 1988, Neues zur Herkunft der frühmittelalterlichen Spangenhelme vom Typus, *Germania*, 66: Berlin 1988, 521-528.

Traces of the early Slavs in the region of Mostar

Ante Milošević
Split, Sinj

Abstract: The author of this article recently published in the *Godišnjak* a short discussion, which provided chronological and contextual reinterpretation of a stone fragment with human face from the collection of the Franciscan Monastery of St. Anthony of Padua on Humac in Ljubuški (Hercegovina). It was argued that the fragment represents part of an image (idol) originally depicting early medieval old Slavic gods, most likely Veles or Perun. The article also discussed earlier published information and archaeological material from the region of Ljubuški, that further suggests presence of mythology and old Slavic beliefs in Hercegovina. On this occasion, when we celebrate 50th volume of one of the most respected and influential journals in a field in the Bosnia and Herzegovina, the enquiry will focus on neighbouring area of Mostar, where is also possible to find evidence that can be connected with the period of the Slav settlement and its aftermath.

Keywords: Mostar, Herzegovina, early Slavs, early medieval urns, historical topography, Hum, Zahumlje

The author of this article recently published in the *Godišnjak* a short discussion, which provided chronological and contextual reinterpretation of a stone fragment with human face from the collection of the Franciscan Monastery of St. Anthony of Padua on Humac in Ljubuški (Hercegovina). It was argued that the fragment represents part of an image (idol) originally depicting early medieval Slavic pagan divinity, most likely Veles or Perun. The article also discussed earlier published information and archaeological material from the region of Ljubuški, that further suggests presence of early medieval Slavic paganism¹. On this occasion, when we celebrate 50th volume of one of the most respected and influential journals in a field, the enquiry will focus on neighbouring area of Mostar, where is also possible to find evidence that can be connected with the period of the Slav settlement and its aftermath.

The most significant material evidence is spacious and somewhat forgotten cremation cemetery with urns, discovered in 1888. The presence of cemetery was uncovered by the locals, who were planting new vineyard in the area between villages Hodbina and Mukoš in Bišće polje, southeast of Mostar. The find was

recorded by Václav Radimský, and published in *Glasnik Zemaljskog Muzeja* 1891, while the German version of the article was published in *Wissenschaftliche Mitteilungen* three years later². It seems that information provided by Radimský was collected *post festum*, when it was not possible to do any meaningful archaeological work. However, it is likely that earlier mentioned agricultural works did not destroy all the evidence, and as this is potentially the largest Slav cremation cemetery with urns in the western Balkans, any possible future exploration of the site would certainly help to clarify these finds.

At least Radimský left sufficient information about the site: its location and map with recorded finds of prehistoric and ancient graves in surroundings of this cemetery. The author also brought detailed Austro-Hungarian cadastar map, which shows that significant part of the site does not seem to be destroyed with the works in 1888, as large cadastral unit (no. 129) remained intact. It is also significant in context of present discussion to mention a micro-toponym of this site, which is Žarovište (žara – urn) that may indicate local awareness of archaeological finds through generations (fig. 1).

¹ Milošević 2019, 249-266.

² Radimský 1891, 164-166; 1894, 11-12.

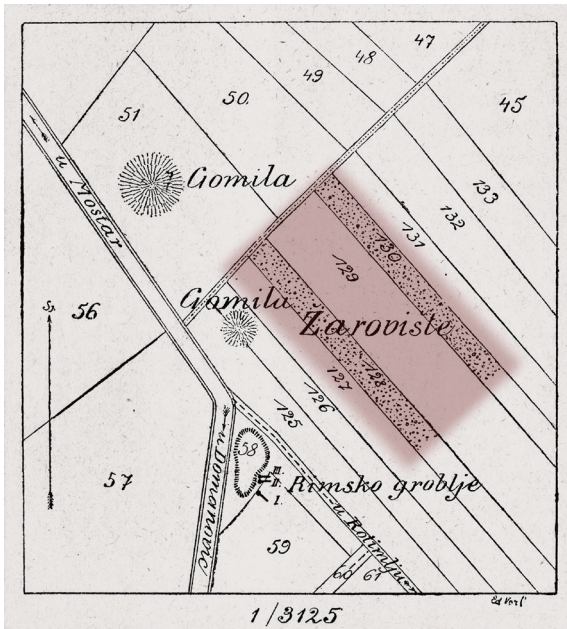

Fig. 1. Archaeological topography in the area between villages of Hodbina and Mukoša south of Mostar (from: V. Radimský).

Radimský wrote following description of the site: „... wurde 1888 bei der Anlage eines Weingartens auf der Ackerparcelle Nr. 130 (Figur 8) ein Urnenfeld entdeckt und eine grössere Fläche desselben durchgegraben, wobei Hunderte von Thongefässen zum Vorschein kamen. Ein alter Mohammedaner erzählte mir, dass auch bei der Anlage seines nahen Weingartens Parcellen Nr. 128 (Figur 8) eine bedeutende Menge von Thonscherben, Asche und schwarzer Erde gefunden worden sei. Das Urnenfeld von Buna scheint demnach eine grössere Fläche von mindestens 3/4 Hektar eingenommen zu haben.“³

He also said, describing the finds and character of the site: Die grossen Urnen waren unverziert, aus freier Hand gearbeitet, schwach gebrannt und wurden sämtlich zerdrückt aufgefunden. Der untere Theil einer solchen bräunlichen Urne, welchen ich erhielt, war mit Leichenbrand, Asche und Kohlenstückchen angefüllt und an der Oberfläche porös verwittert. Der Boden der Urne hat 10 Cm. Durchmesser; die Bauchwände zeigen keine besonders starke Ausladung. Beigaben wurden, wie es scheint, nicht gefunden. Aus den Scherben eines kleinen röthlichen Thongefässes (fig. 2.1), welches an seinem Halse unter einem aus fünf horizontalen Strichen bestehenden Bande

Fig. 2. Fragments of early Slavic urns from the site of Žarovište (from: V. Radimský).

ein Wellenornament zeigt, kann man schliessen, dass das Alter dieses Brandgrabfeldes kaum über die römische Culturperiode hinaufreicht, vielleicht aber auch erst der slavischen Zeit angehört. Das Randstück eines zweiten, ähnlichen Gefässes, welches mit verticalen, aus je vier Strichen bestehenden Bändern ornamentirt ist, zeigt (fig. 2.2)⁴.

Finishing description of the finds and the site, Radimský concludes that on the site Žarovište in Hodbina near Mostar was discovered and unfortunately mostly destroyed at that time first known early medieval cremation cemetery with urns in Bosnia and Herzegovina. If we accept such opinion, it is possible to add that this is also the largest known such cemetery in the northwestern Balkans, where was subsequently located around 20 other sites which with more or less convincing archaeological data could be connected with this chronological horizon of the graves, regardless whether the ashes of cremated people were deposited in ground or in pottery urns⁵. In Bosnia

⁴Radimský 1894, 12; 1891, 165.

⁵ See the overview of the finds in: Sekelj Ivančan / Tkalčec 2006. On the map showing cremation sites in this article (p. 145) are uncritically included several sites, which only with

³Radimský 1894, 11-12; 1891, 165.

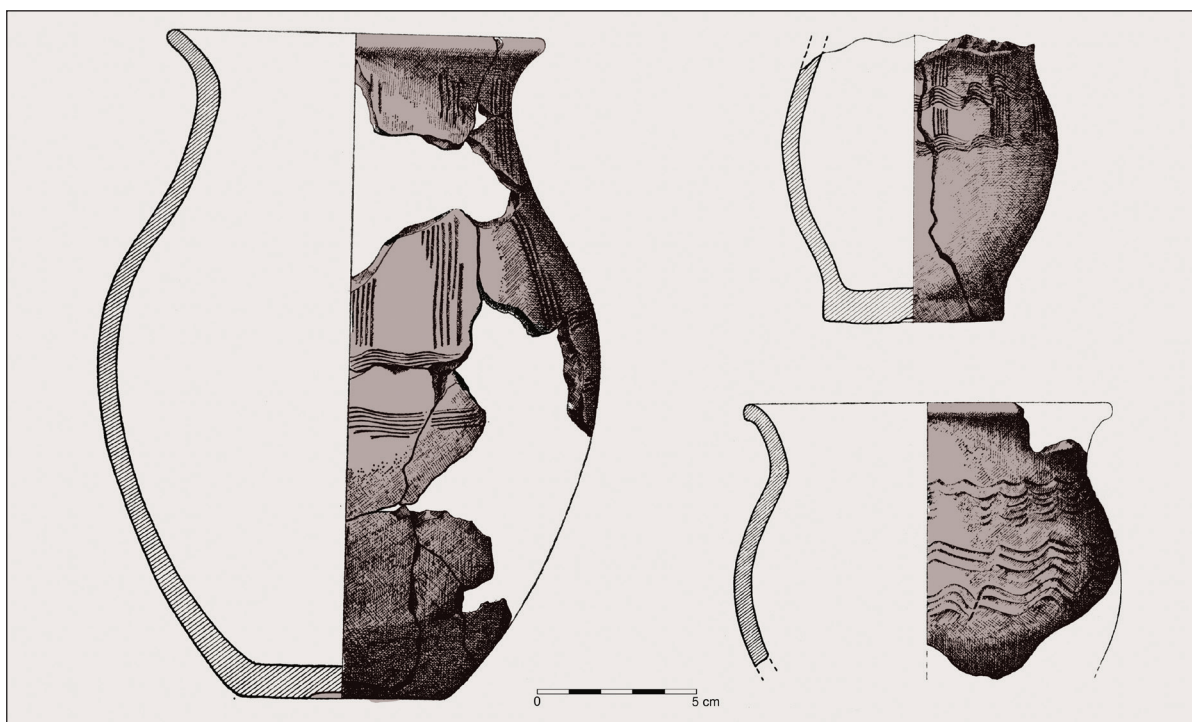

Fig. 3. Early medieval urn and pots from inhumation graves found in cemetery Bagruše in Petoševci near Laktaši (from: Z. Žeravica).

and Herzegovina there are only a few of such sites where early medieval cremations can be conditionally accepted, located mostly near larger rivers. However, majority of currently known cremation sites cannot be certainly connected with the post-Roman period of the seventh and eighth century, or with earliest Slavic cremation graves in urns⁶. In comparative perspective, the site of Bagruša in Petoševci near Laktaši shows the most viable similarities with Hodbina. The excavations of Bagruša cemetery located two or three cremation urns amongst early medieval inhumation graves. These cremations were found very high in stratigraphy in comparison with inhumation graves, which were dug deeper (fig. 3)⁷. The cremation urns were made of clay mixed with sand and calcite on slow-turning pottery wheel (tournette) with visible concave or convex protrusions on the bottom. They are of ovoid shape with neck opening outwards, while the edge of the rim is oval in cross-section. For pres-

ent discussion the most interesting is larger pot found in fragments inside the cremation urn II.⁸ It was decorated with long vertical comb decorations placed above two irregular groups of horizontal wavy lines (fig. 3.3), which is very similar to decorated pottery fragment from Hodbina published by Radimský (fig. 2.2). Archaeological excavations in Bagruša and subsequent analyses of the site, did not reach exact information about dating of the urns. It is assumed that the cemetery was used throughout whole ninth and good part of the tenth century, so that the urns cannot be pre-dating year 800. This conclusion is also based on the fact that small pot, found in inhumation burial Gr99, was decorated with similar ornament made of two irregular horizontal groups of wavy lines and vertical comb-decoration made of parallel lines placed between them (fig. 3.4). This pot contained small burned bones (remains of the food from funeral feast?), and in area of the belt was discovered massive bronze reel⁹. Archaeological context is not sufficient for precise dating of this grave, and no other

significant amount of reader's imagination could be seen as early Slavic cremation cemeteries. See most recently on early medieval cremations in eastern Adriatic hinterland in English, Džino 2021, 92-96, 163.

⁶ Fekeža 1989, 210-211, with the map on p. 212.

⁷ Žeravica 1985/86.

⁸ Žeravica 1985/86, 154-55 with pic. 8

⁹ Ibid., 145-146, with pic. 3; T. 8/4 (pot, wrongly listed as 8/5 in the text), T. 5/34 (reel).

Fig. 4. *Early Slavic pots from Vinkovci* (from: T. Sekelj Ivančan - T. Tkalčec).

analyses of the bones with radioactive carbon or stable isotopes have been made.

It is particularly interesting to notice similarity in the way pots from Bagruša and Hodbina were decorated, which is similar to a small details. There are more superficial similarities, through continuing series of incised vertical comb-decorations above multiple wavy lines, with decorations made on two pots from early medieval grave in Maklinovo brdo cemetery in Kašić near Zadar (Gr5) and the site of Crkvina in Biskupija near Knin, both in modern-day Dalmatia.¹⁰ Similar decorations are also found on a few fragments of the Slavic settlement pottery from southern Alpine regions including only a single fragment from Pannonia, all dated in the seventh and eighth century¹¹. This obvious sim-

ilarity of decorations on urns from Bagruša and Hodbina, which are not appearing elsewhere, provides grounds to hypothesize existence of regional production networks connecting the Pannonian plains and east Adriatic via the valleys of Vrbas and Neretva.

Another fragment of the pot from Hodbina decorated with double wavy line and similar comb decoration on neck of the pot has numerous analogies and it is frequent in all the areas where were discovered pots connected with the early Slavs. One good comparative example represent pots from Vinkovci, dated in c. eighth century (fig. 4)¹².

Several fragments of similar pots dateable to early Middle Ages were discovered during explorations of the church in Cim, western suburb of Mostar¹³. The excavation report states that stratigraphic layers where these fragments were discovered were disturbed by later agricultural

¹⁰ Belošević 1980, T. 61/2, T. 64/29.

¹¹ Tušek 2002, 43, no. 21; Guštin / Tiefengraber 2002, 50, pic. 7.3; Gutjahr 2002, 148, pic. 1; Takács 2002, 174, no. 12; Tica 2008, 44, no. 12, 16 (pottery fragments from rubbish deposit hole dated in the eighth century); Cipot 2008, 61, no. 1 (fragment of the pot from similar rubbish deposit, dated in the seventh-eighth century). The pots with such decorations are not known from other areas inhabited by the

Slavs in that period, especially not in the middle and lower Danube or east Alpine regions.

¹² Sekelj Ivančan / Tkalčec 2006, 198-211.

¹³ Anđelić T., 1974, 206-208, with T. 17-18.

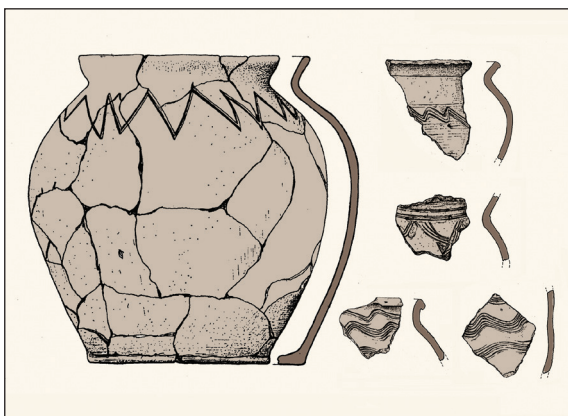

Fig. 5. Early medieval pots from Cim in Mostar
(from: T. Anđelić).

works, so it is not possible to establish whether the fragments belong to settlement pottery, or were deposited in destroyed early medieval graves. This is similar to other examples from similar sites in modern-day Bosnia and Herzegovina¹⁴. For example, in the ruins of the early Christian church in Nerezi near Tasovčići (Čapljina) were discovered several pottery fragments ascribed to early Slavs¹⁵. Amongst the finds is a pot reconstructed from several fragments, which is in all important elements similar to the larger pot from Cim (fig. 5)¹⁶. Both are handmade with final touches made on a slow-rotating pottery wheel. The pots have a straight cut bottom, protruding body, short neck and oval cross-section of the neck and rim. Both pots are made of poorly baked clay with additions of sand and calcite. Particularly interesting is the almost identical decoration made by a single zig-zag line on both these pots coming from Hercegovina, which is not frequently found in early medieval pottery from the wider region. There are only two known parallels from modern-day Dalmatia¹⁷.

Therefore, currently known early medieval finds from the area of Mostar are not decisively

showing early presence of the Slavs as these are either accidental finds, or they are not supported with sufficient information even when coming from archaeological excavations. Earlier comparative stylistic analysis of this material seems to be the only avenue of exploration, until new material is uncovered in the future. Apart from analysis of archaeological material, it is possible to support the argument of early presence of the Slavs through toponomastics, which might suggest presence of the sites used as pre-Christian sanctuaries of the Slavs. One example is the oronym *Velež* from Mt Velež (ancient *mons Vecenicus*), which can be interpreted as a remainder of Slavic pagan sacral interpretation of the landscape and evidence for presence of the cult of cattle-god Veles, perpetual nemesis and opponent of Perun¹⁸. Worship of this important chthonic divinity from the Slavic pantheon in medieval Land of Hum (that roughly corresponds with modern Herzegovina), can also be assumed through evidence supplied by earlier mentioned fragments from surroundings of Ljubuški that might have been part of his stone image (idol)¹⁹. In a wider hinterland of eastern Adriatic, the presence of cult of Veles can be assumed on ten different places that have stems *Vol-* or *Vel-* in their names. These toponyms are widely dispersed from Volosko in the Gulf of Kvarner all the way to Velestovo in the hinterland of Sveti Stefan (Montenegro) and Velestovo on the Lake of Ochrid²⁰. The connection between the name of Mt Velež and Slavic mythological system was already noticed in the national-romanticising spirit of the late 19th century²¹.

The same pagan religious-cultic context probably includes the toponym *Svetigora*, which are located in several places in Hercegovina, including one recorded in Podveležje, east of Mostar. It is possible that these toponyms bear memory on sanctuaries of Svantevit, who is assumed to be the hypostasis of Perun²². To the group of

¹⁴ Fekeža 1989; Milošević, 1990.

¹⁵ Anđelić P., 1959, 175-178, with T. 1-2.

¹⁶ Anđelić P., 1959, T. 2,1 (Nerezi); Anđelić, T., 1974, 223 with T. 17.7 (Cim). As an analogy to the pot from Cim is listed one pot from the Mogorjelo castrum near Čapljina (Čremošnik 1952, 264, T. 7.1). This pot, although of similar shape and clay composition, has a single wavy line instead of a zig-zag line.

¹⁷ Belošević 1980, T. 53/8 (pot from unknown site around Zadar), T. 60/9 (grave 13 from cemetery Klarića kuće in Stankovci).

¹⁸ Milošević 2011, 17-72.

¹⁹ Milošević 2019, 249-266.

²⁰ Petrović 2014, 298-300.

²¹ Gržetić Gašpićev 1900, 161.

²² Vego 1978, 96; Dodig 2014, 300. It was suggested that the name of the Tara tower might be of Slavic origins (goddess Tara, the sister of sun-god Dazhbog and daughter of Perun, patroness of oak forests, roads and travellers) - see Puljić 2020, 39 with n.180. This is difficult to accept because of several centuries of discontinuity, as this name for the tower

toponymes with similar origins might be added the name of the village Mukoše or Mukoša south of Mostar and close to Neretva.²³ This toponyme should be connected with the goddess Mokosh²⁴, the wife of Perun and a lover of Veles, whose cultic places are located close to water or springs or, generally speaking, near muddy and marshy areas. This connection with water hides etymology of Mokosh's name, which is connected with something that is generally wet²⁵. Similar toponymes deriving from Mokosh's 'watery name' can be found elsewhere in the Slavic world and on wider area of east Adriatic such as for example the Mokašnica creek that springs in the village of Mokro (Široki Brijeg) and follows through Mostarsko blato west of Mostar, the village of Makoše in Župa dubrovačka, Mokošica in Rijeka dubrovačka (both near Dubrovnik), Mukoš in the plains around Rama, Mukošina in Popovo polje, Mukoš in Tihaljina south of Grude, Moščica in Poljica above Duće, Mukoše near Konjevrate in the hinterland of Šibenik, Mošćenice in Mošćenička draga near Lovran, etc.²⁶.

Furthermore, from northern slopes of Mt Velež extends mountain chain with highest peak named Porim some 1100m above the sea level. This can also indicate traces of the Perun's cult, as his sanctuaries were usually placed on mountain peaks²⁷. Earlier scholarship tried to connect

origins of the name Porim, as well as neighbouring Mt Prenj²⁸ with Perun²⁹. The author of this article provided arguments in earlier study that name of the Croat archont from the 30th chapter of the mid-tenth century Byzantine treaty *De Administrando Imperio* (DAI), can be identified with this Slav divinity³⁰. The main thesis presented there was that behind name of the Croat leader (archont) Porin really hides Slavic Perun, who in the early medieval Croat ethnogenetic tradition transformed into celestial ruler of the Croats. Such an identification of divinity and a ruler is well known from other early medieval narratives of the *origo gentis* genre.³¹ Therefore, the evidence from close surroundings of Mostar suggests the existence of sacred sites dedicated to trinity of the most significant Slavic divinities – Perun, Mokosh and Veles. It also can be interpreted as an evidence for settlement extent and strategies in which Slavs, and later Croats, claimed landscape of their new homeland and sacralised it with their mythological system (so-called "sacred triangles") (fig. 6)³².

In a search for earliest presence of Slavs, written sources offer even less information than earlier discussed archaeological and toponomastic evidence. Only chapter 33 of the DAI provides grounds for at least some possible speculations³³. The topic of this chapter are the group named the Zahumljani (*Zachlumoi*) and territory where they lived in the first half of the tenth century when this treaty was composed. The chapter says that the Zahumljani are Slavs, that their ruler was Michael, the son of Bouseboutzis, and that they originate from unbaptised Slavic group of Litzikes who inhabited upper flow of the river Visla in modern Poland. From there the Zahumljani migrated and settled along the river

appears only in second half of the 15th century, while its earlier medieval name was - Nebojša. On location of the Nebojša tower see: Anđelić, P., 1999, 171; Milošević / Peković 2006, 14-15.

²³ On this location (Han Mukoš, Mukošan) are noticed visible remains of monumental building from the Roman period with the fragments of columns and Corinthian capitals, so it was assumed that these represent remains of larger Roman temple, Radimský 1891, 163-164, 190; Radimský 1894, 9-10, 32.

²⁴ Vego 1978, 97.

²⁵ Katičić 2011, 214-217; Katičić 2012, 11-12: ... *Nature of the goddess Mokosh is signified by her own name. Its etymology is very simple, so the original meaning looks very clear. The name Mokoš is difficult to separate from proto-Slavic moknŭti (to get wet), močiti (to make something wet), to which we can also add an adjectiv mokrŭ. All these proto-Slavic words exist in the Croatian language: moknuti (only in a dictionary of Belostenac), močiti and mokar. Similar meanings are also present in other Slavic languages. Mokoš is therefore by testimony of its name mokra (ie. wet)...* (transl. from Croatian, D. Džino).

²⁶ Katičić 2011, 211; Katičić 2012, 9-19.

²⁷ Katičić 2008, 111-116.

²⁸ Dodig 2010, 337.

²⁹ Gržetić Gašpićev 1900, 32, 193.

³⁰ Milošević 2013, 127-134. Analogous to Porim near Mostar, the toponymes Pirin (or Perin) in Bulgaria and North Macedonia as well as the place near Stolac in Herzegovina, could be connected with the cult of Perun (Katičić 2008, 109-111).

³¹ Алимов 2015, 21-64; Alimov 2016, 141-164.

³² The theory of "sacred Slavic triangles" was defined by A. Pleterski, who showed it convincingly on several examples from modern day Slovenia (Pleterski 1996, 163-185, more developed in Pleterski 2014.). This idea got support in some Croatian scholarship (Belaj, V. / Belaj J., 2014, 110-120).

³³ DAI, ch. 33; Moravschik / Jenkins 1967, 160-161; Konstantin Porfirogenet 2003, 63-89.

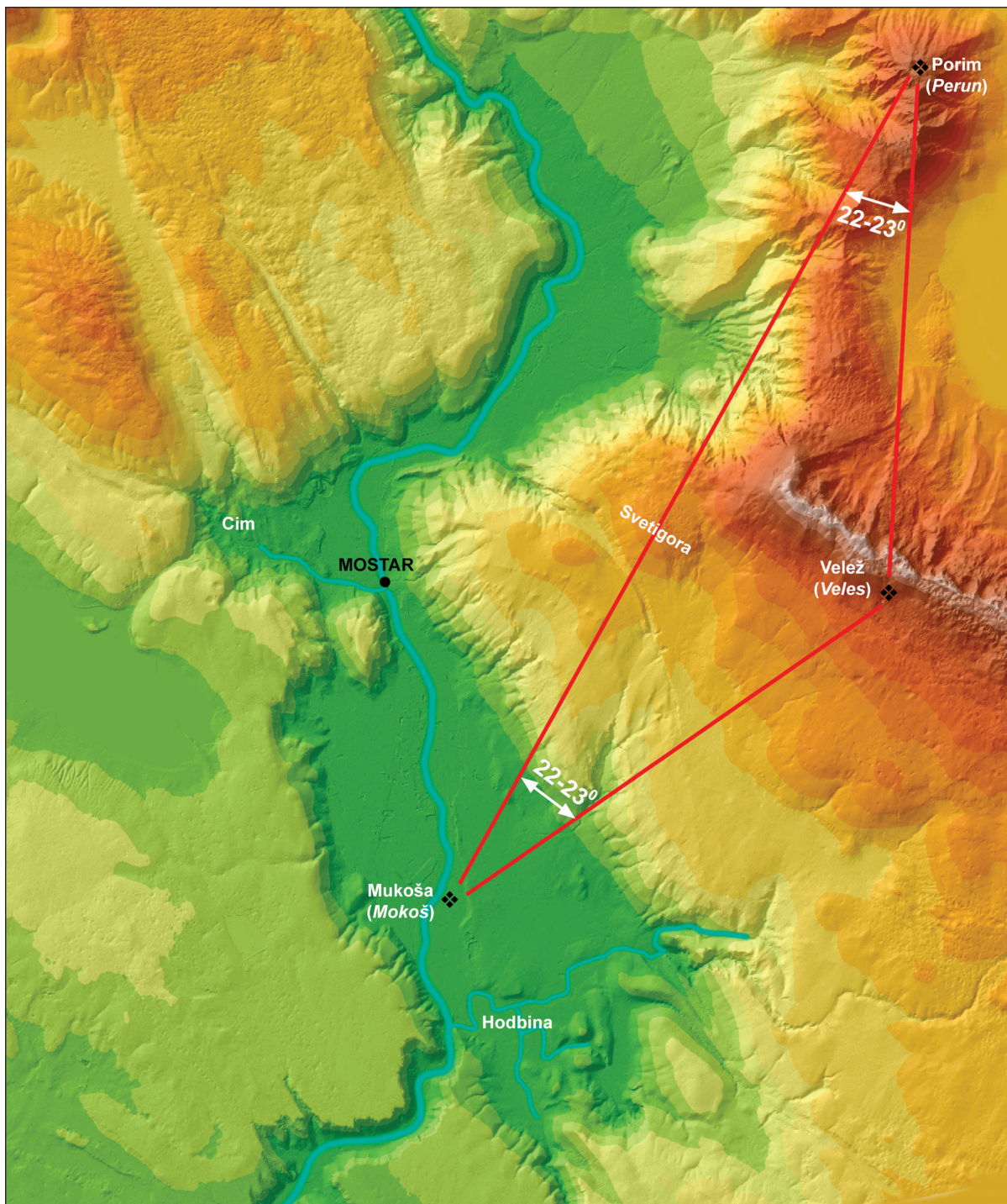

Fig. 6. Schematic interpretation of the early Slavic mythological system (so-called 'sacred triangles') in the vicinity of Mostar.

Zachluma. It is also said that the Zahumljani got their name after the mountain Hum (*Chlumos* – likely a steep hill of Hum, above Mostar), as they lived behind Hum (Zahumljani – the people behind Hum) where are located two of their important fortified settlements (*kastra*) Bona and Hum (*Chloun*). Behind Hum is the river *Bona* (Buna),

its name meaning good or beautiful (*kalon*). The *DAI* also names a few more settlements in land of the Zahumljani such as: *Stagnon* (Ston), *Mokriskik* (Mukoša near Mostar?), *Iosli* (Ošlje), *Galoumainik* (Glumine?), *Dobriskik* (Dabar?).

The toponymes recorded in the chapter 33 of the *DAI* is possible to conclude with confidence

Fig. 7. Fort Blagaj (early medieval Bona) in Bišće polje south of Mostar: 1. A view on the fort from east (photo: Ž. Peković); 7.2. Early medieval capitels from the fort (author).

that the territory of Zahumlje (or Hum) in the first half of tenth century also encompassed wider area of Mostar, as well as wider area of modern central Herzegovina. The chapter 30 defines the territory of Zahumlje as stretching from Ragusa (Dubrovnik) all the way to river Neretva. On the sea side it borders the Pagani (Narentani), and in the hinterland borders Croats at the north and Serbia 'at the front' (north?)³⁴. The main centres should have been the fortified settlements of *Bona*, modern Blagaj on the springs of Buna, and *Hum*³⁵, which in opinion of the present author was placed on western periphery of modern Mostar. *Bona* got name after the homonymous

river, also mentioned in the *DAI*, on which it was placed. This name of the river and the settlement above it is preserved in the name of the river Buna, and modern Blagaj (or Stjepan-grad). The research shows that some of medieval walls of Blagaj are placed on remains of late antique walls, and likely early medieval era and that current fortified area significantly reduced in comparison with previous periods (fig. 7)³⁶. The location of *Hum* is much more complex topographical question that was addressed differently in earlier scholarship³⁷. P. Anđelić thought that

³⁴ *DAI*, ch. 30.100-104, Rački 1877, 405-406; Vego 1937, 41; Moravschik / Jenkins 1967, 144-145; Konstantin Porfirogenet 2003, 79.

³⁵ Klaić 1990, 42-55; Šišić 1925, 452-454; Vego 1937, 43-44; Anđelić P., 1981, 41-72.

³⁶ Vego 1957, 14-16; Basler 1993, 30-31; Anđelić P., 1999, 232-235; Imamović 2005, 9-17. For early medieval impost capitel see: Patsch 1904, 273-274; Ribarević Nikolić 2019, 37, sl. 10a-b, and for early medieval capitel: Patsch 1904, 273-274; Nikolajević Stojković 1958, 121, sl. 12; Mulović 2018, 177.

³⁷ See the overview of different opinions in Vego 1957, 14-16, 47; Anđelić P., 1999, 235-240.

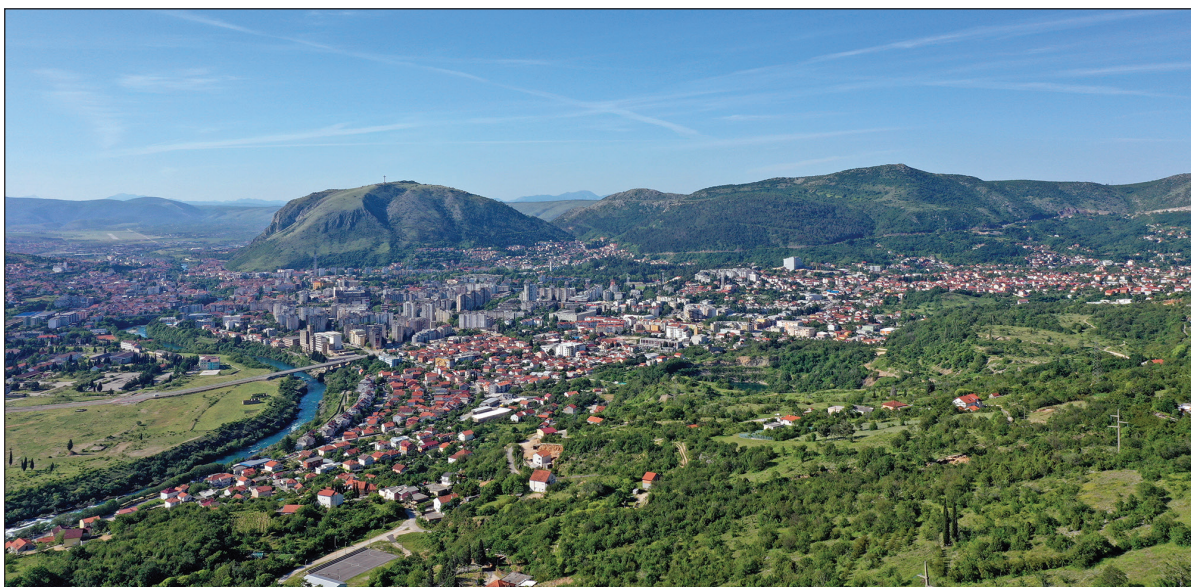

Fig. 8. Hum Hill overlooking Mostar (photo: Ž. Peković).

both settlements, Bona and Hum, were located on the same hill as it was literally said in the *DAI*. He assumed that dispersed early medieval settlement in Mostar separated into two different urban foci, which continued development as two separate settlements and forts³⁸. The reasons for this separation Anđelić sees in possible ethnic division, so that Bona in his opinion remained to be settled by the descendants of local Romans, while newly settled Slavs took over the position of Mala gradina on the same hill and gave it Slav name Hum³⁹. Similar proposition was earlier argued by K. Jireček, who hypothesized that Bona and Hum are names for the same town, but with chronological gap; Bona as old Roman/Late antique name, and Hum, as frequent and widely spread early medieval Slavic name⁴⁰.

All earlier authorities that discussed this matter made starting positions in insufficiently clear information from chapter 33 of the *DAI*, where amongst other things is stated that whole territory of the Zahumlje (or Hum) got name after the mountain Hum (*Chlumos*). There are many toponyms named Hum in Hercegovina, three of them close to Mostar – Hum near Blagaj, near

Rotimlja and near Mostar⁴¹. The steep hill Hum raising above modern urban area of Mostar on right bank of the Neretva is the highest of these three and the most dominant in the landscape. This makes it the most likely candidate to be *Chlumos* from the *DAI* regardless of the fact that no monumental medieval fortifications were located there as far as present knowledge goes (fig. 8). The settlement from this period could have been placed in the plains below the hill. Good support to such argument are surviving names of Mostar suburbs placed in upper flow of the Radobolja river – Predhum, Podhum i Zahum. It is possible to assume that early medieval Zahum was placed in the area between Zdinj and river Radobolja, some 4 km NW from the centre of modern Mostar. This was strategically well suited position with sufficient economic potential and archaeological finds from different periods, especially from Late Antiquity and early Middle Ages. Following such a line of thought, it is also possible to argue that name of the river Radobolja in early medieval period was Zahuma (*Zachluma*) – mentioned in chapter 33 of the *DAI* together with rivers Neretva (*Orontios*) and Buna (*Bona*) (fig. 9). In that case, the name of the river would describe its position, because it is placed 'behind Hum' (*za Humom*), when observed from the the Byzantine outposts on eastern Adriatic.

³⁸ There are similar examples elsewhere, e.g. Knin and Lab are names for two medieval forts positioned next to each other on the same hill, at the place of present Knin fortress, Jakšić 1982, 43-52.

³⁹ Anđelić P., 1999a, 238.

⁴⁰ Jireček 1959, 236.

⁴¹ Anđelić P., 1999a, 239-240.

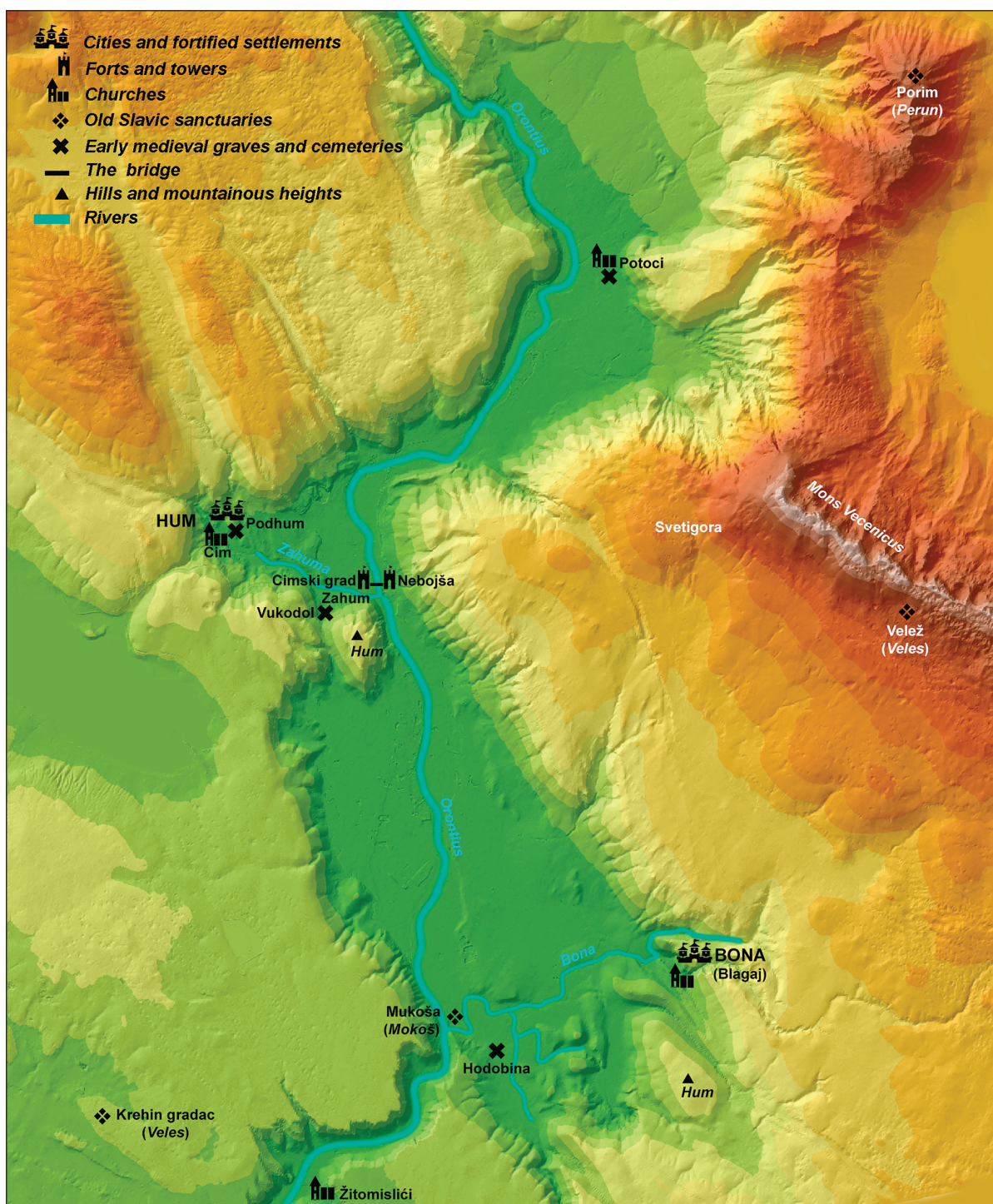

Fig. 9. Archaeological topography of early medieval sites in the region of Mostar.

On this location, in suburb of Cim, was most likely placed centre of early Christian bishopry *Sarsenterum*,⁴² which is indicated by earlier men-

⁴² The location of the *Sarsenterum* bishopry attracted many different discussion that placed it widely in the areas of western Hercegovina and southwestern Bosnia. Today it seems the most convincing the idea of Ivo Bojanovski, who

tioned find of church with interesting architectural

territory of this bishopry identified with the settlement *Sarsiteron* mentioned by the Ravennate Cosmographer in the sixth or seventh century (Bojanovski 1988, 380-382), as well as historical-topographic analysis that locates this bishopry in the area of Mostar (Mandić 2013, 48-51). See extensive discussion of this problem with earlier bibliography and somewhat different conclusions in Puljić / Škegro 2006.

Fig. 10. Church in Cim: 10.1. Orthogonal view (photo: Ž. Peković); 10.2. Fragments of early medieval sculptures (author)

plan, which was luxuriously decorated and had three-apsed sanctuary supplied with holy relics. C. Patsch initially thought that the church originates in Late Antiquity and that it was renovated in early Middle Ages⁴³. Later excavations did not confirm Patsch's assumption about early medieval phase although this assumption cannot be excluded taking into account that several early medieval stone decorations were excavated (fig. 10) together with earlier mentioned fragments of pots from the same period (fig. 5)⁴⁴.

Therefore, it is possible to conclude that currently available evidence indicating presence of early Slavic migrants (the Zahumljani) in the area of Mostara remains unclear as we have on disposal only patchwork made by different sources. However, it is still possible to argue that the presence of early medieval Slavic migrants in this area should not be questioned, so that any future research in this field would bring important results. Apart from archaeological excavations, new avenues of research should in particular focus on exploiting and better clarifying information from the DAI confirming settlement of the Slav Litzikes from upper flow of Visla, known

from other early medieval sources, in this area of Hercegovina⁴⁵.

Earlier mentioned archaeological and historical sources provide grounds to assume that the Slavic Litzikes settled in the areas of Hum and Zahumlje at very end of the eighth/beginning of the ninth century. Their settlement is characterised with well-attested horizon of the finds containing Carolingian or Carolingian-influenced weapons and military equipment⁴⁶. Such an interpretation would imply that social and ethnic changes in this part of the western Balkan peninsula are not so different to contemporary Croatia. The only difference is that the Croats were in a long run successful in maintaining their group name and even imposing it on the existing inhabitants (the descendants of late antique population and the Slavs) between rivers Cetina and Zrmanja⁴⁷. The Litzikes, however, took over existing geographical terminology of earlier shaped and defined Sclavinias (Hum and Zahumlje), located at middle and lower flow of Neretva, that

⁴³ Patsch 1904, 274, fig. 150-151.

⁴⁴ Anđelić T., 1976, 194, sl. 8, T. 6.1, 3, 9.1-5 (fragments of the sculptures) 206-208, T. 17-18 (pottery fragments).

⁴⁵ On Slavic settlement of the western Balkans and development of different Sclavinia as well as on the process of their acculturation with surviving local population in post-Roman Illyricum see Džino 2010, 155-174. On Hum and Zahumlje, Humljani and Zahumljani see more recently Ančić 2011, 217-278.

⁴⁶ Milošević 2001, 97-127; Milošević 2005, 245-270; Milošević 2018, 63-85.

⁴⁷ Ančić 2000, 70-105.

were inhabited by population of similar ethnic composition to the territory between Cetina and Zrmanja⁴⁸. Such an interpretation, explaining origins of these two early medieval duchies, makes clearer their intensive contacts in all important social, economic and political domains, including the renewal of ecclesiastical infrastructure in following centuries.

Rezime

Tragovi ranih Slavena u okolini Mostara

Tijekom proteklih stotinjak godina, u široj okolini Mostara, pronađeno je slučajno ili kao rezultat zaštitnih arheoloških istraživanja više ostataka koje možemo dovesti u užu vezu s ranim Slavenima na tome području. U tome nesumnjivi primat pripada velikom groblju s urnama koje je 1888. godine evidentirano na položaju Žarovište u Bišćem polju južno od Mostara. Prema izvještaju V. Radimskog riječ je o vrlo prostornom groblju koje je djelomično uništeno krčenjem zemljišta, a nekoliko tada prikupljenih keramičkih ulomaka vrlo vjerojatno upućuje na pretpostavku da je ovdje riječ o ranosrednjovjekovnim slavenskim urnama. Veličina toga groblja, koje nikada poslije nije istraživano, vrlo je impresivna i do danas je, ako je Radimský dobro proučio teren, najveće takvo groblje na zapadnom Balkanu. Sličnih ranoslavenskih nalaza pronađeno je i u ruševinama velebne starokršćanske crkve u Cimu zapadno od Mostara. Uz ove arheološke podatke u raspravi se upozorava i na nekoliko sačuvanih toponima kojima je nesumnjivo porijeklo u staroslavenskom *Panteonu* (Porim = Perun, Velež = Veles, Mukoša = Mokoš), a njihov raspored ne terenu upućuje na vjerojatnost da su tadašnji Slaveni u potpunosti sakralizirali novozaposjednuti prostor svojim vrhovnim božanstvima i to shemom tzv. *svetih trokuta* koja je prisutna u gotovo cijelom zapadnoslavenskom svijetu. U manjoj mjeri, prema podacima iz djela *De administrando imperio*, pokušava se reinterpretirati i ranosrednjovjekovna povijesna topografija mostarske okolice.

⁴⁸ The Humljani and Zahumljani in early medieval period, as well as some other Slavic groups in the northwestern Balkans are perceived by *De administrando imperio* as »ethnic« Serbs, which shows perception of the outside sources, rather than their actual ethnic affiliation, see most recently Džino 2021, 178-180.

Literatura:

- Алимов, Д. Е. 2015, Хорваты, культ перуна и славянский «гентилизм». (Комментарий к гипотезе Анте Милошевича о тождестве порина и перуна), *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana* 2/2015, St Petersburg, 2015, pp. 21-64.
- Alimov, D. J. 2016, Hrvati, kult Peruna i slavenski gentilizam (Komentari na hipotezu Ante Miloševića o identitetu Porina i Peruna), *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, vol. 43, Split, 2016, pp. 141-164.
- Ančić, M. 2000, U osvjet novoga doba: Karolinško carstvo i njegov jugoistočni obod, in: *Hrvati i Karolinzi. Rasprave i vrela* (ed. A. Milošević), Split, 2000, pp. 70 - 105.
- Ančić, M. 2011, Ranosrednjovjekovni Neretvani ili Humljani, in: *Hum i Hercegovina kroz povijest* (ed. I. Lučić) Zagreb, 2011, pp. 217-278.
- Anđelić, P. 1957, Turski put od Ivan-planine do Porima, *Naše strarine* 4, Sarajevo, 1957, pp. 169-179.
- Anđelić, P. 1959, Slavenska keramika sa Crkvine u Neretima kod Čapljine, *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, N. ser., vol. 14, Sarajevo, 1959, pp. 175-178.
- Anđelić, P. 1981, Bišće i Blagaj, politički centar humske zemlje u srednjem vijeku, *Hercegovina* 1, Mostar, 1981, pp. 41-72.
- Anđelić, P. 1999, Srednjovjekovna župa Večenike (Večerić) i postanak Mostara, in: *Srednjovjekovne humske župe*, (ed. R. Dodig), Mostar, 1999, pp. 161-189.
- Anđelić, P. 1999a, Bišće i Blagaj, politički centar humske zemlje u srednjem vijeku, in: *Srednjovjekovne humske župe*, (ed. R. Dodig), Mostar, 1999, pp. 223-254.
- Anđelić, T. 1974, Kasnoantička bazilika u Cimu kod Mostara, *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, N. ser., vol. 29, Sarajevo, 1974, pp. 174-244.
- Basler, D. 1993, Spätantike und frühchristliche Architektur in Bosnien und der Herzegovina. Schriften der Balkan-Kommission. Antiquarische Abteilung 19, Vienna, 1993.
- Belaj, V. / Belaj, J. 2014, Sveti trokuti: topografija hrvatske mitologije. Zagreb, 2014
- Belošević, J. 1980, Materijalna kultura Hrvata od 7. do 9. stoljeća. Zagreb, 1980.
- Bojanovski, I. 1988, Bosna i Hercegovina u antičko doba. Sarajevo, 1988.
- Cipot, D. 2008, Zgodnjesrednjeveški jami iz Popave I pri Lipovcih, in: *Guštin* 2008, pp. 59-63.
- Čremošnik, I. 1952, Keramika iz rimskog nalazišta Mogorjela, *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, N. ser., vol. 7, Sarajevo, 1952, pp. 241-272.
- Dodig, R. 2010, Perun na Prenju, Veles na Veležu, *Status* 14, Mostar, 2010, pp. 330-338.

- Dodig, R. 2014, Svetigora - prilog kulturnoj toponimiji, Hrvatski neretvanski zbornik 6, Zagreb, 2014, pp. 299-305.
- Džino, D. 2010, Becoming Slav, Becoming Croat. Identity Transformations in Post-Roman and Early Medieval Dalmatia, Leiden/Boston 2010.
- Džino, D. 2021. From Justinian to Branimir: the making of the Middle Ages in Dalmatia, London - New York 2021.
- Fekeža, L. 1989, Keramičke posude u grobovima ranoslavenskog perioda ranog srednjeg veka na teritoriji Bosne i Hercegovine, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, N. ser., vol. 44, Sarajevo, 1989, pp. 209-231.
- Fekeža, L. 2005, Trasa srednjovjekovnog puta od Mostara do Konjica, in: Herceg Stjepan Vukčić Kosača i njegovo doba, (ed. M. Maglajlić), Mostar, 2005, pp. 19-44.
- Gržetić Gašpićev, N. 1900, O vjeri starih Slovena prema pravjeri Arijevaca i Prasemita (mythologia comparativa Slavorum) na temelju starih hronista, narodnih običaja, starih pjesama, mjestnoga, ličnoga i obiteljskoga nazivlja. Mostar, 1900.
- Guštin, M. (ed.), 2002, Zgodnji Slovani / Die frühen Slawen. Ljubljana, 2002.
- Guštin, M. (ed.), 2008, Srednji vek. Arheološke raziskave med Jadranskim morjem in Panonsko nižino / Mittelalter. Archäologische Forschungen zwischen der Adria und Pannonischen Tiefebene. Ljubljana, 2008.
- Guštin, M / Tiefengraber, G. 2002, Formen und Chronologie frühmittelalterlicher Keramik in Nova tabla bei Murska Sobota, in: Guštin 2002, pp. 46-62.
- Gutjahr, C. 2002, Ein Überblick zur frühmittelalterlichen Keramik forschung in der Steiermark, in: Guštin 2002, pp. 146-160.
- Imamović, E. 2005, Arheološka slika Blagaja, stolnog mjesta hercega Stjepana Vukčića Kosače, in: Herceg Stjepan Vukčić Kosača i njegovo doba, (ed. M. Maglajlić), Mostar, 2005, pp. 9-17.
- Jakšić, N. 1982, Iz srednjovjekovne topografije Knina, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru 20 (9), Zadar, 1982, pp. 43-52.
- Jireček, K. 1892, Spomenici srpski. Vol. 11, Belgrade, 1892.
- Jireček, K. 1959, Trgovački putevi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku, in: Zbornik Konstantina Jirečeka 1, Belgrade, 1959, pp. 205-301.
- Katičić, R. 2008, Božanski boj. Tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine. Zagreb - Mošenička Draga, 2008.
- Katičić, R. 2011, Gazdarica na vratima. Tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine. Zagreb, 2011.
- Katičić, R. 2012, Gospa međugorska i mokra Mokoš, Ethnologica Dalmatica 19, Split, 2012, pp. 9-19.
- Klaić, V. 1990, Povijest Bosne. (Phototype edition from 1882., ed. D. Lovrenović), Sarajevo, 1990.
- Konstantim Porfirogenet, 2003, O upravljanju carstvom. (Translation and commentary N. nob. Tomašić), Zagreb, 2003.
- Mandić, D. 2013, Gdje je bilo sjelo biskupije Sarsiterensis?, in: Sabrana dijela, vol. 4, (ed. M. Akmadža), Mostar 2013, pp. 48-51.
- Milošević, A. 1990, Porijeklo i datiranje keramičkih posuda u grobovima ranog srednjeg vijeka u Dalmaciji, Diadora 12, Zadar, 1990, pp. 327-370.
- Milošević, A. 2001, Influenze carolingie nel principato croato alla luce dei reperti archeologici, in: Bizantini, Croati, Carolingi. Alba e tramonto di regni e imperi, Milano, 2001, str. 97-127.
- Milošević, A. 2005, Oggetti preziosi segni carolingi distintivi della Croazia. I tesori della Croazia altomedievale, in: L'Adriatico dalla tarda antichità all'età Carolingia, Firenze, 2005, pp. 245-270.
- Milošević, A. 2011, Slika "Božanskog boja" - likovni i ikonografski pogled na konjanički reljef iz Žrnovnice u Dalmaciji: in: Perunovo koplje (eds. A. Pleterski, T. Vinšćak), Studia mythologica slavica, Supplementum 4, Ljubljana, 2011, pp. 17-72.
- Milošević, A. 2013, Tko je Porin iz 30. glave De administrando imperio? Starohrvatska prosvjeta, ser. 3, vol. 40, Split, 2013, pp. 127-134.
- Milošević, A. 2018, Ostatci naših pretkršćanskih vjerovanja u okolini Ljubuškog u Hercegovini, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH 48, Sarajevo, 2018, pp. 249-266.
- Milošević, A. 2018, The Products of the "Tetgis Style" from the Eastern Adriatic Hinterland, in: Migration, Integration and Connectivity on the Southeastern Frontier of the Carolingian Empire (eds. D. Džino, A. Milošević, T. Vedriš), Leiden - Boston, 2018, pp. 63-85.
- Milošević, A. / Peković, Ž. 2006, Povijesne i arheološke potvrde za srednjovjekovni Mostar, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH 33, Sarajevo, 2006, pp. 5-50.
- Moravschik, G. - Jenkins, R. J. H. 1967, Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio. Washington DC, 1967.
- Mulović, E. 2018, Katalog kamene arheološke zbirke Muzeja Hercegovine Mostar. Mostar, 2018.
- Nikolajević Stojković, I. 1958, Skulptura srednjovjekovnih crkava Bosne i Hercegovine, Zbornik radova Vizantološkog instituta 5, Beograd, 1958, pp. 111-146.
- Patsch, C. 1904, Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Herzegowina 9, Vienna, 1904, pp. 171-301.

- Petrović, S.* 2014, Srpska mitologija: u verovanju, običajima i ritualu. Beograd, 2014.
- Pletherski, A.* 1996, Strukture tridelne ideologije v prostoru pri Slovanih, Zgodovinski časopis 50/ 2, Ljubljana, 1996, pp. 163-185.
- Pletherski, A.* 2014, Kulturni genom. Prostor in njegovi ideogrami mitične zgodbe. Ljubljana, 2014.
- Puljić, B.* 2012, Čitati grad. Urbana struktura Mostara u razdoblju 1440-1878. Zagreb, 2020.
- Puljić, I. / Škegro, A.* 2006. The Diocese of Sarseneris, Arheološki vestnik 57, Ljubljana, 2006, pp. 219-241.
- Rački, F.* 1877, Documenta historiae Chroaticae periodum antiqua illustrantia. Zagreb, 1877.
- Radimský, V.* 1891, Bišće polje kod Mostara, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH 3/2, Sarajevo, 1891, pp. 159-192.
- Radimský, V.* 1894. Das Bišćepolje bei Mostar. Archäologisch-topographische Studie, Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Herzegowina 2, Wien, 1894, pp. 3-34.
- Ribarević Nikolić, I.* 2019, Mostar u svjetlu znanstvenog interesa starokršćanske arheologije, Hercegovina, N. ser., 5. Mostar, 2019, pp. 7-39
- Sekelj Ivančan, T. / Tkalčec, T.* 2006, Slavensko paljevinsko groblje na položaju Duga ulica 99 u Vinkovima / Slawisches Brandgräberfeld am Standort Duga ulica 99 in Vinkovci, Prilozi Instituta za arheologiju 23, Zagreb, 2006, pp. 141-212.
- Šišić, F.* 1925, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara. Zagreb, 1925.
- Takács, M.* 2002, Die Keramik des Siedlungobjektes Nr. 373 von Lébény Kaszás-domb, in: Guštin 2002, pp. 170-178.
- Tica, G.* 2008, Zgodnjesrednjeveška naselbina Močna ob Pesnici, in: Guštin 2008, pp. 41-45.
- Tušek, I.* 2002. Spätantike und frühmittelalterische Keramik vom Fundort Pod Kotom – cesta, in: Guštin 2002, pp. 36-45.
- Vego, M.* 1937, Povijest Humske zemlje (Hercegovine). I. Vol, Samobor, 1937.
- Vego, M.* 1957, Naselja bosanske srednjovjekovne države. Sarajevo, 1957
- Vego, M.* 1978, Kulna mjesta u topografiji stare Hercegovine u srednjem vijeku, Starine JAZU 57, Zagreb, 1978, pp. 93-110.
- Žeravica, Z.* 1985/86, Ranoslavenska nekropola Bagruša u Petoševcima kod Laktaša, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, N. ser., vol. 40-41, Sarajevo, 1986, pp. 1.

Srednjovjekovni kameni spomenici u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine

Zijad Halilović

Azra Delalić

Sarajevo

Abstract: In addition to a historical overview of development of stećak tombstones, this paper also includes their overview in a catalog form, containing individual descriptions with photographs. Stećak tombstones located in the National Museum were declared a movable property by the Decision of the Commission to Preserve National Monuments of Bosnia and Herzegovina, adopted at its 30th session, held on June 26, 2019, entitled: *Collection of Ancient and Medieval Stone Monuments at the National Museum of Bosnia and Herzegovina, Sarajevo.*

Keywords: National Museum, stećak tombstones.

Historijski okvir

Ulazak bosanskih i humskih srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika – popularno nazvanih stećcima – u svijet nauke, nije se odigrao u naj-sretnijim okolnostima. Najranije bilješke i podatke o njima nalazimo u putopisu Benedikta Kuripešića iz 1530. godine.¹ Nekoliko stotina godina kasnije, nakon što je ovaj kulturološki fenomen postao reliktom jedne historijske epohe, ponovno se javljaju informacije o stećcima i to na prelazu iz XVIII u XIX stoljeće.

U zapadni svijet kroz putne zabilješke Alberta Fortisa² te pruskog konzula Otta Blaua,³ počele su prodirati vijesti o postojanju jedne neobične umjetnosti na nadgrobnim spomenicima iz Bosne i Hercegovine i Dalmacije. Zapadna nauka je tada bila zauzeta analizom potpuno drukčijih umjetničkih djela, tako da realistični pa i nezgrapni prizori sa stećaka tada nisu mogli izazvati ni pažnju ni oduševljenje. S druge strane, u tadašnjoj osmanskoj Bosni nije bilo snaga sposobnih za samostalno proučavanje i prezentiranje ovog umjetničkog blaga.⁴

U takvim su okolnostima već od sredine XIX. st., kada su se zahuktavali procesi modernih nacionalnih integracija, a pitanje čija je Bosna sve više poprimalo političko pa i apokaliptičko značenje, istraživači su bili skloni umjetnost stećaka tumačiti kao posljedicu bogumilskog učenja.⁵ Nisu, također, izostali ni pokušaji da se na stećke utisne čisto srpski⁶ i hrvatski⁷ nacionalni žig.

Od sredine XX. stoljeća u nauci je postepeno prevladalo mišljenje da se stećci ne mogu objasniti bogumilizirajućom, kao ni bilo kojom isključivo nacionalnom teorijom, nego da ih treba vratiti u njihov izvorni svijet u kojem su nastali, razvijali se i s nestankom srednjovjekovne bosanske države, krajem XV. stoljeća doživjeli svoj kraj.

Stećci predstavljaju posebnu pojavu i vrlo specifičnu sintezu jezika i pisma, vjere i običaja, historije i hronologije, kulture, umjetnosti i estetike.⁸

Bosanski kontekst pojave stećaka određen je naraslim ekonomskim snagama bosanskog feudalnog društva XIV. stoljeća, otvaranjem rudnika i urbanizacijom, odnosno željom pojedinaca

¹ Curipeschitz, 1530; Kuripešić, 1950, 24-25.

² Fortis, 1774, vol. II, 191, 197.

³ Blau, 1877.

⁴ Benac, 1963, XVII, XXIX.

⁵ Ibidem, XXIX.

⁶ Glušac, 1924, 31-35, 36-37, 50.

⁷ Südland, 1990, 95, 96.

⁸ Bobaš, 1985, 103.

da vanjskim znakom na grobu afirmiraju svoj ugled i svoju moć. Veći broj grobova i grobalja bez stećaka upućuje na duboku klasnu diferenciranost tog istog društva, što znači da su stećci u hronološkom pogledu pratili razvoj pa i propast feudalizma, odnosno razvoj gradova i građanske klase.

Srednjovjekovni kameni nadgrobni spomenici – stećci, karakteristični su za područje stare Bosanske države.⁹ Javljaju se kao dio neprekinutog sepulkralnog kontinuiteta na bosanskom području, čiji korijeni sežu duboko u prahistorijsko vrijeme, gdje se uočava njihova vezanost za lokalitete starijih epoha – prahistorijska naselja i kulturna mjesta, antičke aglomeracije i groblja, kasnoantičke i ranosrednjovjekovne crkve i utvrđene gradove. Neizostavan element ovog kontinuiteta ogleda se u činjenici da nekropole stećaka pripadaju tzv. grobljima na redove, čija je pojava označila epohalnu promjenu u pogrebnoj praksi evropskoga srednjeg vijeka.¹⁰

Rašireni su po čitavoj Bosni i Hercegovini, u manjem broju ima ih na prostorima zapadne Srbije i Crne Gore, zatim u Dalmaciji i mjestimično u Lici.

Prema svjedočanstvima natpisa postoje sljedeći nazivi, koji se preklapaju i paralelno koriste za obilježavanje stećaka: bilig, kâmi (kamen), kuća, zlamenije i dr.¹¹

Nazivi ukorijenjeni u narodu su: mramorje, mašeti, grčki grobovi, stare grobnice, kaursko groblje, divovsko kamenje¹², ali i svatovsko groblje i dr.

Najčešće korišten naziv u literaturi je *stećak*,¹³ čije ime dolazi od njegove glavne namjene da *stoji iznad groba* kao spomenik.¹⁴

Iako sistematizacija stećaka još nije razrađena do kraja, raspoznavamo osnovne oblike stećaka; položeni i uspravni kameni monoliti. Najveći broj stećaka pripada vrsti položenih monolita, koji se pojavljuju u tri osnovna oblika: ploča, sanduk i sljemenjak sa svojim vrstama i podvrstama. Po zastupljenosti najbrojniju skupinu čine ploče, zatim sanduci, a najmanji broj je sljemenjaka. Položeni spomenici predstavljaju primarnu i

glavnu formu stećaka i zastupljeni su na čitavom području njihovog rasprostiranja.¹⁵

Među uspravnim kamenim monolitima raspoznaju se dva osnovna oblika: stub i krstača sa svojim vrstama i podvrstama.¹⁶ Stubovi su nastali pod izvjesnim uticajem muslimanskih nišana, a krstače su relativno najmlađi oblici.¹⁷ Spomenici ove vrste u većem broju nalaze se u sjeveroistočnoj Bosni (okolina Srebrenice i Zvornika), dok se u drugim predjelima Bosne i Hercegovine pojavljuju pojedinačno.

Umjetničko oblikovanje stećaka očituje se u formi i ukrasu. Osim čiste funkcije trajnog obilježavanja groba, stećak ima zadatak da kod gledaoca probudi osjećanje lijepoga, čija se estetska tendencija ogleda u formama sljemenjaka i tzv. visokih sanduka. Osnovni umjetnički kvalitet stećaka predstavljaju ukrasi izvedeni u dvije klesarske tehnike. Najčešća tehnika je plitki reljef, ali nisu rijetki ni gravirani klesarski crteži.

Među ukrasnim motivima na stećcima, uz njihov naglašeni simbolizam svojstven srednjovjekovnoj umjetnosti, Š. Bešlagić je definisao fond od 78 osnovnih vrsta i preko 300 podvrsta podijeljenih u 11 kategorija; *bordure, astralni motivi, krstovi, biljni motivi, simboli oružja, simboli zanimanja, predstave životinja, predstave ljudi, scene sa ljudima i životinjama, arhitektonski i ostali motivi*,¹⁸ za koje M. Wenzel koristi termin *nekategorisani motivi* u koje spadaju, motivi simbolične funkcije, znakovi geometrijskog oblika, predstave nekih neobičnih predmeta i oštećeni motivi, čije značenje nije moguće odgonetnuti.¹⁹

Najbrojnije su bordure i astralni motivi, dok se kod pojedinačnih izdvajaju zvijezde (roze), a potom krstovi. Najizrazitiji reljefni motiv je povijena lozica sa trolistovima, karakteristična za područje današnje Hercegovine, gdje dominiraju još arkade i četverouglasti štitovi, dok su na području Bosne zastupljeni biljni motivi, spirale, zatim oružje – koplja i pokrov od šindre na krovnim ploham a stećaka. Zajednički skoro svim oblastima su solarno-lunarni motivi i motivi krstova.²⁰

⁹ Bešlagić, 1982, 32.

¹⁰ Miletić, 1982, 22-23.

¹¹ Anđelić, 1966, 487.

¹² Truhelka, 1891, 369.

¹³ Ibidem, 373.

¹⁴ Škopalj, 1970, 220-221.

¹⁵ Bešlagić, 1982, 75-103.

¹⁶ Ibidem, 103-124.

¹⁷ Bešlagić, 2015, 15.

¹⁸ Bešlagić, 2004, 15.

¹⁹ Wenzel, 1965, 413-421.

²⁰ Bešlagić, 2004, 15.

Svijet stećaka Bosne i Hercegovine, prebogat je simbolima, ispunjen krstovima, polumjesecima, solarnim krugovima, svastikama i zvijezdama, scenama razigranih kola, predstavama turnirskih dvoboja, povorkama konjanika, bojnim oružjem, štitovima i arkadama, lozama i grozdovima, stiliziranim ljiljanima i rozetama, jelenima i vepovima, grbovima, mačevima i kopljima, portretima pokojnika s uzdignutom desnicom neproporcionalno uvećanog dlana i knjigama, krovovima, predstavama kuća, episkopskim (djedovskim) štapovima, otkrivajući nam shvaćanja i osjećanja cjele jedne epohe, kako ljudi koji su učestvovali u njihovoj izradi tako i pokojnika koji su tu našli svoja zadnja odredišta, po čijoj su želji–kako kažu pojedini natpisi–stećci i klesani.²¹

Približno jednake političke, ekonomske i kulturne prilike regiona u određenom vremenskom razdoblju, uslovile su da stećci imaju dosta toga u zajedničkog u umjetničkom izrazu. Prema A. Bencu na području rasprostiranja stećaka su postojale dvije posebne umjetničke škole (hercegovačka škola sa centrom u Stocu i istočna Bosna sa užim centrom u Ludmeru) sa određenim brojem radionica. Na području Hercegovine razlikuju se radionice sa posebnim lokalnim stilovima; prva je u okolini Stoca, čiji se utjecaj osjeća oko Ljubinja i Nevesinja te Kalinovika, na čijem čelu je bio jedan od najaktivnijih klesara Grubač, druga na području Trebinja i Bileće, čiji se utjecaj osjeća u Dubrovačkom primorju, u susjednim krajevima Crne Gore (Banjani i Grahovo) te južni dijelovi Gacka, treća na području Gacka i Nevesinja, četvrta radionica je djelovala u široj oblasti Konjica, a peta u okolini Lištice. Glavni klesarski centri u zapadnoj Bosni pokrivali su područje između Kupresa i Duvna, a u centralnoj Bosni okolinu Travnik. U istočnoj Bosni zapaženo je djelovanje četiri radionice–jedne između Kladnja, Olova i Ilijaša, druge oko Zvornika, treće na Ludmeru i četvrte u okolini Rogatice. Na području Srbije nije postojala posebna radionica, dok se na području Hrvatskog primorja uočavaju dvije; jedna oko Ciste (Imotska krajina) a druga oko Čepikuća u zaleđu Pelješa. Prva ima zajednička svojstva sa stećcima oko Kupresa, Duvna i Livna, a druga sa stećcima u okolini Stoca.²²

Slično klesarskim, postojala su i pisarska središta među kojima je, vjerovatno s nekoliko centara ili radionica, vodeće mjesto pripadalo hercegovačkoj školi. Snažan centar ove epigrafske pismenosti nalazio se u okolini Stoca sa Semoradom kao najistaknutijom figurom.²³

Najznačajniji faktor naučne, a potom i umjetničke vrijednosti stećaka (uz oblike i ukrase) su natpisi na njima. Natpisi na stećcima imaju svoje paleografske, jezičke, likovne i historijsko-dokumentarne vrijednosti. Š. Bešlagić je obrazložio da pismo ćirilčkih epigrafskih spomenika srednjovjekovne Bosne i Hercegovine, nije nastalo i razvilo se nezavisno od južnoslavenske ćirilice, već da je upravo jedna njena varijanta, sa izvjesnim posebnim odlikama, koje dozvoljavaju i opravdavaju naziv *bosanska epigrafska ćirilica* te da izvjesnog opravdanja ima i naziv *bosančica*. Prvi naziv ima puno naučno opravdanje, pa bi ga trebalo prvenstveno tako i upotrebljavati, a drugi je praktičniji za upotrebu, na svoj način pomiruje isključivosti nacionalnih naziva, bolje rečeno povezuje zajednička obilježja srpskog i hrvatskog pisma i jezika, zbog čega ima izvjesnog razloga za njegovo korištenje i to prvenstveno u našim internim regionalnim komunikacijama.²⁴

Ukupno je evidentirano 386 primjeraka spomenika na kojima su uklesani natpisi. U Srbiji je evidentirano 18 primjeraka, također i u Crnoj Gori 18 primjeraka, Hrvatskoj 22 primjerka, te u Bosni Hercegovini 328 primjeraka, međutim, ovaj broj danas nije konačan.

Među najstarije ćirilčke epigrafske spomenike Bosne i Hercegovine ubrajaju se: 1. Humačka ploča iz X. i XI. stoljeća, ktitorska ploča sa bivše crkve sv. Arhandela Mihajla u Humcu kod Ljubuškog, danas u Muzeju Gorica u Ljubuškom. Iz XII stoljeća je 6 epitafa: 1. Nadgrobna ploča župana Grda u Policama, kod Trebinja iz 1151–1177. godine, 2. odlomak nadgrobne ploče matere kneza Hramka iz Čičeva, kod Trebinja iz 1177–1200. godine, 3. Ktitorski natpis Kulina bana u Biskupićima (Muhašinovići) kod Visokog iz 1193. godine, 4. Ktitorski natpis velikog Kulinovog sudije Gradiše iz Podbriježa kod Zenice, nastao nešto iza 1193. godine, 5. Ploča sa crkve sv. Kuzme i Damjana iz Blagaja kod Mostara datirana u 1194. godinu, 6. Ploča sa

²¹ Lovrenović, 2009, 62, 91.

²² Bešlagić, 1982, 466–472.

²³ Ibidem, 479.–482.

²⁴ Bešlagić, 2015, 25.–27.

crkve u Moševićima kod Neuma, kraj XII. stoljeća. Iz XIII. stoljeća su 4 epitafa: 1. Nadgrobna kamena ploča na kojoj se spominje raba božija Marija Divica i pop Dabiživ, Vidoštak kod Stoca, 2. Natpis urezan u živu stijenu, na kojem se spominje kralj Vladislav, rab božiji Grdomil i župan Pribilša, Police kod Trebinja, 3. Natpis na kame-nom odlomku nadgrobne ploče, na kojoj se spo-minje rab božiji Đeorgije i župan Krnja, u crkvi u Arandelovu kod Trebinja i 4. Ploča na kojoj se spominje kaznac Nespina i njegova žena Bjeloka iz Malog Čajna kod Visokog. Ostali ćirilčki epi-tafi su iz perioda XIV–XVI. stoljeća.²⁵

Od pojedinačnih nekropola sa 19 natpisa prednjače Boljuni kod Stoca, od majstora-kovača na prvom je mjestu Grubač, a među dijacima-pi-sarima Semorad.²⁶

Danas su stećci raspoređeni na prostoru četi-ri države; Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Crne Gore i Srbije. Prema još uvijek zvaničnom Popisu stećaka stećaka, koji je priredio Šefik Bešliagić 1971. godine na 3162 lokaliteta, evidentirano je 69.356 stećaka. U Bosni i Hercegovini na 2687 lokaliteta, evidenitrano je 59.593 stećka. Među pojedinačnim oblicima evidentirano je 12884 ploča, 37955 sanduka, 5606 sljemenjaka, 2550 stubova, 305 krstača te 293 amorfn oblika. Od navedenog broja evidentiranih stećaka, ukrasi su zabilježeni na ukupno 4638 primjeraka.²⁷ Brojno stanje stećaka danas predstavlja još uvijek neri-ješeno pitanje, zbog čega se nameće potreba za revizijom zvaničnog Popisa stećaka. Na tu potre-bu ukazuju rezultati provedenih istraživanja na području pojedinih Općina.

Ranijim popisom na području Zenice je bilo registrirano 26 lokaliteta sa stećcima na kojima je bilo zastupljeno svega 146 stećaka. Popisom iz 2012. i 2013. godine registriran je manji broj lokaliteta–17, na kojima su se stećci sačuvali i sa manjim brojem stećaka, svega 69 primjeraka. Godine 2013. izvršen je popis stećaka i na po-dručju Jajca, gdje je ranijim popisom registrirano 10 lokaliteta sa 118 stećaka, a novijim popisom su registrirana 32 lokaliteta sa 359 stećaka.²⁸ Slična

situacija je utvrđena i na području Hadžića, gdje je ranijim popisom kod Š. Bešliagića evidentirano 19 lokaliteta sa 451 stećkom,²⁹ odnosno 34 lokaliteta sa 540 stećaka evidentiranim u Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine,³⁰ a novijim popi-som provedenim 2015. godine evidentirano je 46 lokaliteta sa 730 stećaka.³¹ Identična je situacija i na području Olova, gdje je ranije bilo evidenti-rano 26 lokaliteta sa 460 stećaka, a novijim istra-živanjima utvrđeno je postojanje 82 lokaliteta sa 1039 stećaka.³² I na području Kalesije je slična situacija. Prethodno je bilo evidentirano 20 lo-kaliteta sa 251 stećkom, a novijim istraživanjima evidentirano je 38 lokaliteta sa 428 stećaka.³³ Na području općina Široki Brijeg, Posušje, Grude i Ljubuški provedena su istraživanja stećaka, gdje su utvrđene određene nepodudarnosti u broj-nom stanju stećaka sa ranijim popisima.³⁴ Sve ovo ukazuje na već spomenuto da je potrebno izvršiti reviziju Popisa stećaka Bosne i Hercegovine.

Prema Popisu stećaka stećaka koji je priredio Š. Bešliagić, u Hrvatskoj je na 247 lokaliteta evi-dentirano 4447 stećaka. Od pojedinačnih oblika evidenitrano je 2229 ploča, 2038 sanduka, 160 sljemenjaka, 3 stuba i 17 krstača. Od navedenog broja evidentiranih stećaka, ukrasi su zabilježeni na ukupno 680 primjeraka.³⁵ Prema podacima koje navodi Edin Bujak u Hrvatskoj je evidenti-rano oko 500 lokaliteta sa više od 6000 stećaka.³⁶

U Crnoj Gori na 107 lokaliteta, evidentirano je 3049 stećaka. Od pojedinačnih oblika eviden-tirano je 521 ploča, 2147 sanduka, 97 sljemenja-ka, 26 stubova, 8 krstača i 250 amorfnih oblika. Od navedenog broja evidentiranih stećaka, ukrasi su zabilježeni na ukupno 520 primjeraka.³⁷

Prema podacima koje navodi Edin Bujak u Crnoj Gori postoje određene nelogičnosti spram broja lokaliteta, gdje se spominje samo 50 lokaliteta sa oko 3500 stećaka te naglašava da je u tom kontekstu potrebno provesti reviziju brojnog sta-nja i lokaliteta i stećaka zastupljenih na njima.³⁸

²⁹ Bešliagić, 1971, 171–173.

³⁰ Arheološki leksikon BiH, TOM III, 1988, 39–58.

³¹ Bujak, Alađuz, Jasika, Džemidžić, 2016, 4.

³² Hasanspahić, 2016, 55.

³³ Bujak, 2018, 48.

³⁴ Vučić, 2018.

³⁵ Bešliagić, 1982, 67, 130.,

³⁶ Bujak, 2018, 48.

³⁷ Bešliagić, 1982, 67, 130.

³⁸ Bujak, 2018, 48.

²⁵ Ibidem, 18–21; Vego, 1962, knj. I, 30–31, br. 14; 38–39, br. 19; 46–47, br. 26; 1964, knj. II, 10–11, br. 53; 1964, knj. III, 10–11, br. 128; 12–13, br. 129, 130; 14–15, br. 133; 1970, knj. IV, 58–59, br. 247; 66–67, br. 252; 70–71, br. 254.

²⁶ Bešliagić, 2004, 16.

²⁷ Bešliagić, 1982, 67, 130.

²⁸ Bujak, 2018, 47.

Prema Popisu stećaka stećaka koji je priredio Š. Bešlagić, u Srbiji je na 121 lokalitetu, evidentirano 2267 stećaka. Od pojedinačnih oblika evidentirano je 957 ploča, 424 sasnuka, 215 sljemnjaka, 253 stuba, 6 krstača i 412 amorfnih oblika. Od navedenog broja evidentiranih stećaka, ukraši su zabilježeni na ukupno 190 primjeraka.³⁹ Emina Zečević u svojoj knjizi navodi podatak da je na teritoriji Srbije evidentirano 203 lokaliteta sa tačno utvrđenim oblikom za 3090 stećaka i još 1028 stećaka za koje nije utvrđen oblik.⁴⁰

Po brojnosti stećaka prednjače hercegovačke općine Nevesinje i Konjic sa preko 3000 primjeraka, dok se od bosanskih općina sa 2628 stećaka ističe Rogatica. U Hrvatskoj, općina Sinj ima 1313 stećaka, u Crnoj Gori, općina Nikšić 949 stećaka, a u Srbiji općina Prijepolje 523 stećaka.⁴¹

Brojnost stećaka na pojedinim nekropolama važan je pokazatelj kretanja u društvu srednjovjekovne Bosne XIV i XV stoljeća. Nekropole sa manjim brojem stećaka, predstavljaju groblja pojedinaca, dok nekropole sa 30 do 50 stećaka predstavljaju groblja čitavih rodova, a nekropole sa više stotina stećaka predstavljaju groblja seoskih općina.⁴²

Pogrebna praksa personificirana u stećcima, gasi se u decenijama nakon uspostave osmanske vlasti u Bosni i Humu kada grobna obilježja primaju različite konfesionalne oznake.

Kompleksna umjetnost stećaka ne može se u cjelosti sagledati ni pravilno razumjeti samo u okviru uske perspektive odnosa između Jadranskog primorja i unutrašnjosti – unutar kratkih relacija na kojima se vršio proces davanja i primanja sa obalom kao prividno jačim partnerom. Slika postaje znatno jasnija ako se proces primopredaje proširi na Zapadnu Evropu, jer se tek onda pokazuje da srednjovjekovna Bosna sa svojim graničnim oblastima nije samo zadnja stepenica provincijske umjetnosti Zapadne Evrope, nego područje specifičnog umjetničkog izraza baziranog na izvornim nadahnućima.⁴³

Važan putokaz u izučavanju stećaka predstavlja ocjena da „umjetnost stećaka zauzima

dostojno mjesto u balkanskom i evropskom umjetničkom naslijeđu“.⁴⁴

Kataloški pregled spomenika

Na prostoru omeđenom živom ogradom ispred istočnog krila Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, raspoređeno je 10 spomenika (Sl. 1), dok se u botaničkoj bašti nalazi 21 primjerak (Sl. 2). Dva spomenika se nalaze na spratu Muzeja u sali broj 35. i dio su stalne postavke „*Bosna i Hercegovina u srednjem vijeku*“, označeni su brojevima 68. i 96. Plan rasporeda stećaka u Botaničkoj bašti u 3D formi priredio je Šefik Bešlagić, još davne 1968. godine (Sl. 3).⁴⁵

Prilikom pripremanja Odluke Komisije, priređena je skica postojećeg rasporeda stećaka u botaničkoj bašti i ispred istočnog krila Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine (Sl. 4).⁴⁶

Na skici se nalaze ucrtani i kameni spomenici sa natpisima, pod rednim brojevima 22. i 23. za koje se smatra da nisu srednjovjekovni nadgrobnici. Nalaze se sa zapadne strane Etnološkog odjeljenja, nemaju inventarne brojeve, tako da nisu kataloški ni obrađeni. (Sl. 5. i 6)

Osim ova dva spomenika sa istočne strane zgrade Etnološkog odjeljenja nalaze se četiri primjerka stećaka, koji također nisu kataloški obrađeni i za koje se smatra da su doneseni sa lokaliteta Skenderija. (Sl. 7)

Sa lokaliteta na području više gradova Bosne i Hercegovine u Zemaljski muzej su dopremani srednjovjekovni spomenici i to; Rogatica–7 primjeraka, Bileća–3 primjerka, Srebrenica–3 primjerka, Kakanj–2 primjerka, Olovo–2 primjerka, Čitluk–2 primjerka, Gacko–2 primjerka, Foča, Ljubuški, Ilijaš, Neum, Ljubinje, Zvornik, Bratunac, Kladanj, Široki Brijeg, Čapljina, Konjic i Mostar–po 1 primjerak.

Od ukupnog broja stećaka najbrojniji su sljemnjaci–12 primjeraka, zatim sanduci–8 primjeraka, stubovi u formi kvadra i prizme–5 primjeraka, nišani–2 primjerka, sudačke stolice–2 primjerka i stela–1 primjerak.

⁴⁴ Benac, 1963, XXXV.

⁴⁵ Plan rasporeda stećaka, preuzet je od Fondacija Stećak Bosna i Hercegovina.

⁴⁶ Plan rasporeda stećaka za potrebe ovog rada priredila je dipl.ing arh.Nermina Katkić, stručni savjetnik za graditeljsko naslijeđe u Komisiji za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine.

³⁹ Bešlagić, 1982, 67, 130.

⁴⁰ Zečević, 2005, 23, 24.

⁴¹ Ibidem, 68.

⁴² Anđelić, 1966, 487.

⁴³ Radojčić, 1961, 12.

U pojedinačnom opisu predstavljeni su ukrasni motivi, simboli, reljefi i epitafi–15 primjeraka, zastupljeni na spomenicima.

Spomenik br. 1.

Pocrnje kod Ljubinja

Tip/oblik: krstača sa pripadajućim sandukom

Dimenzije: sanduk 205 cm x 180 cm x 50 cm

krstača: nekadašnja visina 272 cm

sada 258 cm

dužina poprečnog kraka 145 cm,

prosječna debljina krstače 40 cm, a

donjeg dijela kraka 47 cm – 51 cm

Inventarni broj: 5801⁴⁷

Krstača je pronađena na nekropoli Rđusi, zaseoku koji pripada naselju Pocrnje kod Ljubinja. Danas je smještena u Botaničku baštu Zemaljskog muzeja, gdje je prenesena 1963. godine.

Prilikom prenosa, spomenik je oštećen, prelomljen mu je donji uspravni krak, tako da krst danas nije visok kao što je bio⁴⁸. Na spomeniku su vršeni određeni konzervatorski zahvati o kojima nema podataka. Spomenik je bogato ukrašen. Izvorno je bio orijentisan u pravcu zapad–istok, na sekundarnoj lokaciji sada je orijentisan u pravcu sjever–jug.

Pri vrhu uspravnog kraka sa južne strane pružaju se tri friza od cik-cak linija, ispod toga je urezan motiv kružnog vijenca sa kosim krstom unutar njega. Nešto ispod toga, tj. upravo u centru krsta, nalazi se krst rađen u formi četvorolisne rozete, oko koje je niz romboidnih listova. Desno i lijevo, tj. u sredini vodoravnog kraka, je motiv tordiranog kružnog vijenca sa kosim krstom unutar njega, a u sredini drugoga kraka je tordiran kružni vijenac i krst unutar njega, te pokraj vijenca mala uspravna vrpca od cik-cak linija. Ispod centralne rozete vodoravno se proteže

kratka dvostruka cik-cak linija, a ispod nje, paralelno sa ivicama donjeg dijela uspravnog kraka, spušta se po jedna cik-cak vrpca, sa tačkicama u međuprostorima, i po jedna vrpca od kosih paralelica.

Isti ukras se nalazi i sa sjeverne strane krsta, s jednom malom razlikom u centru krsta i sa malim cik-cak frizovima kod vodoravnih krakova.

Na istočnoj bočnoj strani ispod kraka krsta, paralelno sa njegovim ivicama, prema dole se spuštaju po dvije bordure u formi cik-cak linija. Na zapadnoj bočnoj strani iznad kraka krsta, paralelno sa njegovim ivicama kao okvir pruža se bordura u formi kosih linija, a u centru, u uspravnom položaju se nalaze dva romboidna lista međusobno spojena urezanom linijom. Na zapadnom bočnom kraku krsta, nalazi se motiv krsta rađen u formi četvorolisne rozete, oko koje se pruža dvostruka bordura u formi cik-cak linija. Ispod kraka krsta paralelno sa njegovim ivicama, prema dole se spuštaju dvije bordure u formi cik-cak linija i to u južnom dijelu, a u sjevernom jedna bordura u formi cik-cak linija. (Sl. 8)

Sanduk uz krst na vodoravnoj strani kao okvir ima pravougaonu borduru od cik-cak linija sa dvostrukom trakom kroz sredinu.⁴⁹ Sl. 9)

Spomenik br. 2.

Čerin kod Čitluka

Tip/oblik: sljemenjak

Dimenzije: 185 cm x 68 cm x 100 cm

(od toga visina sanduka 80 cm)

Inventarni broj: 1250

Stećak smješten u Botaničku baštu Zemaljskog muzeja, pronađen na *zaravanku iznad Čerinskog polja, nekoliko stotina metara južno od naselja Čerin*.⁵⁰ Na spomeniku su vršeni određeni konzervatorski zahvati o kojima nema podataka.

Stećak je ukrašen na svim stranama, uključujući i sjevernu krovnu plohu na kojoj se nalazi motiv polumjeseca. Na sjevernoj bočnoj strani prikazana je scena lovca kako gađa jelena. Iza jelena su pas i soko koji ga napadaju. Na južnoj bočnoj strani, prikazane su četiri ptice (sokoli) u gornjoj zoni. Ptice su razdijeljene pravom linijom isklesanom pri vrhu stećka, dok se u sredini nalazi ženski lik sa raširenim rukama. Taj ženski lik isklesan je

⁴⁷ Dopisom Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, broj: 150-109-1/19 od 05. 02. 2019. godine, Komisiji za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je dostavljen Elaborat pod nazivom: *Zbirka srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika – stećaka u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine (kataloški pregled)*. Elaborat su pripremile; Adisa Lepić, kustos, Valentina Kavazović, dokumentarista i Ana Marić, načelnica Odjeljenja za arheologiju. U Elaboratu su navedeni inventarni brojevi za sve pojedinačne spomenike tretirane ovim radom kao i podaci o literaturi, opisu i trenutnom stanju spomenika.

⁴⁸ Bešliagić, 1965, 144. Š. Bešliagić je zabilježio visinu krsta 272 cm.

⁴⁹ Ibid. 144.

⁵⁰ Bešliagić, 1971, 314.

na prelazu između gornje i donje zone, dok su četiri ptice u vrhu okrenute prema njoj (dvije prema lijevo i dvije prema desno). (Sl. 10)

Na istočnoj čeonj strani nalazi se prikaz štita sa mačem isklesanim dijagonalno, sa kuglom na držaču, dok je na zapadnoj čeonj strani šematski prikaz ženske figure u sjedećem položaju sa prekrštenim nogama, tankim strukom, savijene ruke, među kojima je poprsje, a iznad manja glava. (Sl. 11)

Spomenik br. 3.

Stepen kod Gacka

Tip/oblik: visoki sljemenjak

Dimenzije: 175 cm x 80 cm x 180 cm

(od toga visina sanduka 150 cm)

Inventarni broj: 5800

Stećak je prenesen s lokaliteta Stepen kod Gacka, nema podataka kada, trenutno je smješten u Botaničkoj bašti Zemaljskog muzeja. (Sl. 12) Na spomeniku su vršeni određeni konzervatorski zahvati o kojima nema podataka.

Sljemenjak je ukrašen sa sve četiri strane kombinacijom tehnika plitkog reljefa i urezivanja. Na istočnoj bočnoj strani u udubljenju u gornjoj polovini stećka, prikazana je scena lova na jelena, koji se nalazi između dva konjanika. Jelen je okrenut prema južnoj strani i konjaniku, koji je uperio koplje u njegova prsa. Iza je drugi konjanik s kopljem, koji jelena gađa u glavu.

Na zapadnoj bočnoj strani u udubljenju u gornjoj polovini stećka je prikazana scena konjanika, koji jaše u laganom kasu, okrenut prema južnoj strani. Na ramenu lijevom rukom drži koplje, a desnom na povodcu vodi osedlana konja. Oko pasa mu je okačen mač. Za njim ide još jedan konjanik, koji oko pasa ima okačen mač. Iznad ove scene pri vrhu sanduka nalazi se niz od sedam arkada uokviren dvjema trakama. Iznad arkada nalazi se niz od pet ptica.

Na sjevernoj čeonj strani u zabatu stećka se nalazi prikaz žene, koja sjedi na zidinama grada i drži ruke na bokovima. Ispod nje je scena dva konjanika, koji imaju isukane mačeve i spremaju se za dvoboj, a između njih je osoba (zbog duge haljine smatra se da je ženska osoba), koja drži oba konja za uzde. Ispod ove scene je prikazan

lovac–pješač, kako kopljem ubija životinju (medvjeda).⁵¹ (Sl. 13)

Na južnoj čeonj strani u naglašenom zabatu je prikaz ženske figure u dugoj haljini s jednom rukom podignutom uvis, a drugom odvojenom od tijela. Kosa je naglašena uz lice. Ispod zabata na sredini se vidi dio mača sa nakrsnicom na kojoj se nalaze dvije ptice. Ostatak mača se ne vidi od ovalnog štita s kosom gredom, polumjesecom u gornjem dijelu štita i rozetom u donjem suprotnom uglu. Štit je uokviren tordiranom trakom.

Spomenik br. 4.

Klobuk kod Ljubuškog

Tip/oblik: visoki sanduk

Dimenzije: 180 cm x 170 cm x 60 cm

Inventarni broj: 954

Stećak u obliku visokog sanduka prenesen je u Zemaljski muzej 1959. godine i trenutno se nalazi u Botaničkoj bašti. Konzervatorske intervencije rađene su prije trideset godina.

Stećak je pronađen na nekropoli Borje kod sela Klobuka. Marko Vego je opisao nekropolu na kojoj se, po njemu, nalazilo pedeset ili više komada stećaka, od kojih su neki prevrnuti, neki srušeni ispod humka, dok je jedan dio njih uzidan u cestu u vrijeme austrougarske uprave. Stećci su izrađeni od trošnog krečnjaka pa su zato neki izlizani.⁵²

Stećak koji je prenesen u Zemaljski muzej, pronađen je oboren *pod istočni dio obronka*. Izvorno je bio orijentisan zapad–istok, međutim na sekundarnoj lokaciji orijentisan je suprotno od ovog pravca.

Na istočnoj strani, koja je bila okrenuta prema zapadu, uklesan je štit sa mačem, kosom trakom podijeljen na dva dijela. Na gornjoj polovini štita uklesan je polumjesec, a na donjoj šestokraka zvijezda.

Na sada zapadnoj čeonj strani, uklesan je latinski krst na čijem vrhu se nalazi predstava ptice. Južna bočna strana stećka ukrašena je u gornjem dijelu sa dva konjanika u dvoboju između kojih su dvije ženske figure. Ispod te scene prikazano je kolo sa pet muških i četiri ženske figure sa spojenim rukama koje se završavaju u obliku trolisne loze. Sve to je uokvireno tordiranom

⁵¹ Slijepčević, 1928, 62, T. I, sl. 4 i 5.

⁵² Vego, 1954, 34.

trakom. (Sl. 14.) Sjeverna bočna strana ukrašena je sa četiri figure jelena.

Spomenik br. 5.

Krehin Gradac kod Čitluka

Tip/oblik: visoki sanduk

Dimenzije: sanduk 130 cm x 67 cm x 196 cm
postolje 207 cm x 104 cm x 40 cm

Inventarni broj: 1248

Stećak je smješten u Botaničku baštu Zemaljskog muzeja, nema podataka kada je prenesen u muzej. Konzervatorskim zahvatima vršene su intervencije pranje stećka destilovanom vodom.

Stećak je u formi visokog sanduka sa postoljem. Na ovom lokalitetu (Krehin Gradac) Šefik Bešlagić je evidentirao nekropolu sa jedanaest stećaka u formi sanduka.⁵³ Ukrašen je sa sve četiri strane. Gornji dio stećka na svim stranama ima uklesanu tordiranu traku ispod koje je vijenac sa kružnicama u kojima je upisan krst. Na bočnim stranama stećka nalaze se arhitektonski motivi u obliku pet lukova. Svaki luk je uokviren trakom sa uklesanim kosim linijama.

Na čeonim stranama, u gornjem dijelu, nalazi se tordirana traka. Sa zapadne čeonice strane stećak je ukrašen konjanikom sa kopljem, dok se na istočnoj nalazi štit sa mačem. Štit je uokviren trakom, kao i potkovičasti lukovi, dok je sredina ukrašena sa četiri kružnice iste kao i na vijencu na širim stranama. (Sl. 15)

Spomenik br. 6.

Vranjevo selo kod Neuma

Tip/oblik: sanduk

Dimenzije: 196 cm x 96 cm x 57 cm

Inventarni broj: 1249

Stećak u formi sanduka pronađen na lokalitetu Vranjevo selo kod Neuma, smješten je danas u Botaničku baštu Zemaljskog muzeja. Nema podataka kada je prenesen u muzej. Na spomeniku su vršeni određeni konzervatorski zahvati o kojima nema podataka.

Sanduk je ukrašen na sve četiri vertikalne strane i na gornjoj horizontalnoj na kojoj se nalazi ruka sa raširenim prstima, koja drži mač. Mač je ukrašen sa kuglom na vrhu držača (balčaka).

Na bočnim stranama, pri vrhu vidljiva je tordirana traka, iznad koje se pruža povijena loza sa trolistom.

Stećak je ukrašen figuralnim scenama. Na sjevernoj bočnoj strani je povorka od dva jelena i dvije srne, koje su okrenute prema lovcu, prikazanom u uglu, koji drži luk i strijelu, dok mu je za pojasom prikazan mač. Na južnoj bočnoj strani prikazana je svečana povorka u vidu muške figure sa kopljem preko ramena jedne ruke dok drugom rukom vodi konja. Iza je žena koja vodi konjanika sa sokolom dok je na kraju pas. Na čeonj istočnoj strani nalazi se prikaz žene sa posebno naglašenom kosom, koja pridržava konjanika s kopljem. (Sl. 16) Na zapadnoj čeonj strani prikazana su dva lovca koji se bore sa dva medvjeda.

Spomenik br. 7.

Oprašići kod Rogatice

Tip/oblik: stup (visoki nišan)

Dimenzije: 250 cm x 43 cm

Inventarni broj: 929

Nišan u Botaničkoj bašti Zemaljskog muzeja, prenesen je tu iz sela Oprašići kod Rogatice, susjednog sela Brankovića, pripadao je vojvodi Radivoju Oprašiću. Konzervatorsko-restauratorski radovi na stećku nisu poduzimani.

Po obliku je isti kao i nišan br. 9, u vidu četverostranog stupa, sa piramidalnim završetkom i nešto plastičnijom polujabukom (poluloptom) na vrhu. Ukrasi ovog nišana su vrlo slični ukrasima nišana br. 9, što upućuje na to da je oba nišana isklesao isti majstor i da je vojvoda Radivoj bio valjda roda Brankovića, dok se služio istim grbom.⁵⁴

Na svakoj krovnoj plohi je po jedna polujabuka. Na sadašnjoj zapadnoj vertikalnoj strani je najprije plastična predstava lava, vrlo slična onoj na Brankovića obelisku, a ispod toga je urezan mač, koji je jednak prethodnom, s tom razlikom što je drška nakošena na lijevu stranu. Na istočnoj strani se nalazi plastičan topuz, a ispod njega je u 13. redova urezan natpis, koji se odnosi na vojvodu Radivoja Oprašića. Dvije suprotne strane piramidalnog završetka imaju po jednu polujabuku. Pri vrhu vertikalnih strana se proteže urezana linija. Sa južne strane obelisk ima koplje sa zastavicom,

⁵³ Bešlagić, 1971, 317.

⁵⁴ Truhelka, 1914, 252.

kao i onaj Brankovića, a sa sjeverne disk u kojemu su urezane dvije koncentrične kružnice i kružno središte nešto ispupčenije. Urezanim kosim linijama disk je spojen sa vodoravnom linijom pri vrhu stranice. Ispod toga je jedna polujabučica, ispod koje je polumjesec, a opet ispod njega su dvije polujabučice. Spomenik potiče iz druge polovine XV st⁵⁵. (Sl. 17.)

U transkripciji natpis pisan srednjovjekovnom bosanskom epigrafskom ćirilicom, glasi:

1. red: **Ѧ СНЕ БНЛЕГЪ**
2. red: **ПОВПІЕНОГѦ □**
3. red: **НПІЗѦ □ОЕ□ОАЕ**
4. red: **РѦАНМОЪ ѠПР**
5. red: **ѦШНѦѦ АОКЛЕ**
6. red: **БНХЪ ПОВПІЕ**
7. red: **НО Н ГЛѦСНП**
8. red: **О ПРЕБНХЪ Н Л**
9. red: **ЕГОХЪ У ПІУѦ**
10. red: **ОН ЗЕМАН Ѧ**
11. red: **БНЛЕГ МН С**
12. red: **ПОН НѦ БѦЦН**
13. red: **НН**

Transliteracija natpisa u cjelosti: *A si(j)e bi-legъ počtenoga vit(e)za vovevode (vojvode) Radivoč (Radivoja) Oprašića. Dokle bihъ počteno i glas(i) to (glasovito) prebihъ (živjeh). I legohъ u tuđoj zemlji, a bileg mi stoji na baštini.*⁵⁶ (Sl. 18.)

Spomenik br. 8.

Banja Stijena kod Rogatice

Tip/oblik: sljemenjak s postoljem

Dimenzije: sljemenjak 225 cm x 125 cm

(od toga visina sanduka 93 cm)

postolje 250 cm x 130 cm x 25 cm

Inventarni broj: 5802

Stećak je trenutno smješten u Botaničku baštu Zemaljskog muzeja, nema podataka kada je prenesen sa lokaliteta Banja Stijene. Konzervatorskim zahvatima vršene su intervencije sa malterom.

Ukrašen je sa tri strane, dvije čeonice i jedne bočne strane. U visokom reljefu, na južnoj bočnoj strani prikazan je konjanik kako lijevom rukom drži uzde, dok mu je desna ruka uz tijelo.

⁵⁵ Bešlagić, 1978, 28.

⁵⁶ Vego, 1970, 36.–37., br. 226.

Prikaz je pozicioniran na zapadnu polovinu slobodne površine stećka. Na glavi ima šljem. Isti takav profil, sa šljemom, ima i figura na čeonnoj zapadnoj strani, prikazana skoro dopojasno, iznad scene na kojoj je prikazan stol (ili postolje), sa još jednom figurom, koja drži čašu (kriglu) u ruci. Na stol je naslonjen štap.

Sa istočne čeonice strane prikazan je pijetao na postolju (stolu) istom kao i na suprotnoj čeonnoj strani sa figuralnom scenom⁵⁷. (Sl. 19)

Spomenik br. 9.

Brankovići kod Rogatice, nekropola na Petrovu polju

Tip/oblik: stup (visoki nišan)

Dimenzije: 282 cm x 45 cm x 45 cm

Inventarni broj: 928

Nišan Mahmuta Brankovića iz sela Brankovići kod Rogatice prenesen je u Zemaljski muzej 1913. godine. Konzervatorske intervencije nišana vršene su prije 30 godine, a podrazumijevale su saniranje pukotina.

Nišan pripada tzv. prelaznom periodu prvih godina osmanske vlasti. U ovom periodu još uvijek se prepoznaje snažan uticaj klesarske tradicije stećaka. To je period druge polovine XV i XVI stoljeća. Opšta karakteristika ovih spomenika odlikuje se u njihovim relativno velikim dimenzijama i reljefnim motivima koji su direktno preneseni sa stećaka.⁵⁸

Nišan je ukrašen životinjskim prikazom, polujabukama, mačem, kružnicama, polumjesecom i uklesanim natpisom. Oblik mu je u vidu četverostranog stupa (prizme) sa piramidalnim vrhom koji se završava poluloptom. Detaljan opis ukrasa na nišanu dao je Šefik Bešlagić *Dvije suprotne stranice piramidalnog završetka imaju po jednu polujabuku. Pri vrhu svih vertikalnih strana stupa tehnikom urezivanja predstavljena je jedna četveronožna životinja koja zbog dugačkog, gore izdignutog i naprijed zavinutog repa, najviše podsjeća na lava. Na zapadnoj strani ispod te predstave je istom tehnikom isklesan dugačak mač, sa krsnicom i nešto nakošenom drškom, sa privjeskom. U površini između lava i mača, kao i*

⁵⁷ Bešlagić, 2004, 99. Prema Šefiku Bešlagiću, pijetao se smatra vjesnikom Kristove nauke, on se može naći i u srednjovjekovnim grobovima, pa je moguće da je na stećcima zadržao nešto od te simbolike.

⁵⁸ Bešlagić, 1978, 11.

lijevo od mača (gledajući ka spomeniku) urezan je u 15 redova natpis. Na suprotnoj strani je prikazano koplje sa trouglastom zastaviom blizu vrha. Na južnoj strani je ovek i disk – krug sa dvije urezane koncentrične kružnice, od koga se spušta kraća obična vrpca na čijem je kraju polujabučica. Ispod toga su još dvije polujabučice, zatim polumjesec, a onda opet jedna pulujabučica. Na suprotnoj strani vidimo plastičnu predstavu čomage (topuza).⁵⁹ (Sl. 20)

Prema Dubravku Lovrenoviću „oblik slova i samoga spomenika, jezični izrazi, historijski podaci i sve druge okolnosti upućuju na to da je ovaj nišan nastao oko 1480. godine“⁶⁰.

Najinteresantniji detalj ukrasa su sigurno predstava životinje ili lava, koja se može pronaći na stećcima u raznim predstavama, nekada samostalno, nekada u borbi sa zmajem, međutim na ovom spomeniku prenesen je najvjerovatnije sa grba srpske despotske kuće Brankovića⁶¹. Krug, jabuka i polumjesec pripadaju astralnoj grupi reljefnih motiva, dok je mač simbol društvenog statusa umrlog.⁶²

U transkripciji natpis pisan srednjovjekovnom bosanskom epigrafskom ćirilicom, glasi:

1. red: Н ПОГНБЕ НД БО
2. red: Ю АЕСПОПМОУ
3. red: Д СНЕ БНЛГБ
4. red: МДХМУПД
5. red: БРДНКО
6. red: НДНД НД КО
7. red: Н БДШПН
8. red: НЕ
9. red: НД ПЕППО
10. red: ОУ ПОЛУ
11. red: АД Е БЛД
12. red: ОЕНД Р
13. red: УДНД КО
14. red: Б СНЕВЕ
15. red: Н ПНСД

Transliteracija natpisa u cjelosti: *I pogibe na boju despotovu. A si(j)e bil(e ili i)gъ Mahmuta Brankovića na svoi(e ili joj) baštine(i) na Petrovu*

pol(j)u. Da je blasovena (blagoslovena) ruka koč (koja) si(j)eče i pisa!⁶³ (Sl. 21)

Spomenik br. 10.

Blagaj kod Mostara (selo Kosara/Kosor)

Tip/oblik: sudačka stolica

Dimenzije: sjedište 50 cm x 30 cm x 68 cm

naslon 50 cm x 20 cm

ukupna visina 120 cm

Inventarni broj: 925

Stolica iz Blagaja, prenesena je u Zemaljski muzej 1953. godine i trenutno se nalazi u Botaničkoj bašti.

Stolica je pronađena u selu Kosor, oko jedan kilometar udaljena od kuća. Stolicu je pronašao, krajem XIX stoljeća i prvi pisao o njoj Václav Radimský. Zabilježio je natpis na stolici, dimenzije i naznačio da je propala u zemlju. Bešlagić je dimenzije ispravio i detaljnije opisao stolicu.⁶⁴ Sjedište je pravougaonog oblika, u podnožju usječena da bi se noge mogle podviti. Vanjski izgled usječne šupljine je kvadrat, dok je naslon za leđa nešto malo koso nagnut pravougaonik. Bočne strane stolice su u svom srednjem dijelu više od naslona za leđa, dok su u prednjem usječene i povijene, da bi služile kao naslon za ruke. (Sl. 22) Na vanjskoj, desnoj strani, stolice, nalazi se u šest redova natpis.

U transkripciji natpis pisan srednjovjekovnom bosanskom epigrafskom ćirilicom, glasi:

1. red: СН КДМН
2. red: НБ ВД РАД
3. red: ВН ЛН Ъ БНУ
4. red: ВН ЛН Е ЦДАЕ
5. red: ВН ЛН НЕТ
6. red: БПН

Transliteracija natpisa u cjelosti: *Si kami нь (na) Varda. Či li je bio, či li (j)e sade, či li neć(e) b(i)ti?*⁶⁵

⁵⁹ Ibidem, 27.

⁶⁰ Lovrenović, 2009, 125.

⁶¹ Bešlagić, 2004, 87.

⁶² Ibidem, 91. Ovo oružje na stećcima ima značenje atributa vojnih i uglednih lica, ali često i simbola vlastelinskog društvenog statusa, a u krajnjoj liniji, i simbola vlasti.

⁶³ Vego, 1970, 36. – 37, br. 225.

⁶⁴ Radimsky, 1891, 181-182. U narodu stolica poznata kao „Herceg-Stjepana stolica“, jer je na njoj često sjedio herceg-Stjepan Vukčić i sudio narodu.

⁶⁵ Vego, 1962, 40.-41, br. 21.

Spomenik br. 11.

Donja Zgošća kod Kaknja (nekropola Crkvina)

Tip/oblik: stup

Dimenzije: 245 cm x 52 cm x 46 cm

Inventarni broj: 927

Stećak u obliku četverostranog stupa, prenesen iz Donje Zgošće, zajedno sa sljemenjakom br. 12, 1913. godine u Botaničku baštu Zemaljskog muzeja. Konzeravtorsko-restauratorski radovi nisu poduzimani.

Pored svoje ornamentike, koja je u vezi sa sljemenjakom iz Zgošće, stup ili stupac je interesantan i po svome obliku. Donji dio, postolje i „glavica“ je u obliku četverostrane prizme, a „tijelo“ je osmostrano. Đ. Stratimirović je ovakav oblik okarakterisao kao posve originalan, čiji se uzor ne može pronaći u starijim pronalascima.⁶⁶

Đoko Mazalić se detaljnije bavio oblikom stupca i doveo ga je u vezu sa nišanima, potkrepljujući to činjenicom da je oblik četverostrane prizme i osmostranog tijela tipičan za „islamsko graditeljstvo“, te da je još tipičniji za to graditeljstvo način na koji se izvodi prelaz iz kvadrata, u osmero, odnosno višestrukom prizmu. *To je koso otsjecanje uglova kvadrata, odnosno četverostrane prizme, koje se može pronaći na bogomoljama, gdje osmostrano ili višestruko minare nastaje prelazom iz svoje kvadratne baze u poligon*⁶⁷. S tim u vezi on je stupac datirao na prelaz iz XV u XVI stoljeće. U gornjem dijelu stupa na sve četiri strane bio je zastupljen natpis od kojeg su danas ostali obrisi, jer je jako oštećen i još uvijek nepročitan u potpunosti. Marko Vego je natpis pisan srednjovjekovnom bosanskom epigrafskom ćirilicom, u transkripciji pročitao u sljedećem obliku:

I. strana:

1. red: Б...АРЧГНЦД...

2. red: ЧН..Λ.....

II. strana:

1. red:

III. strana:

1. red:

⁶⁶ Stratimirović, 1891, 139.

⁶⁷ Mazalić, 1950, 231 -241. U vezu sa prvim godinama Osmanskog perioda Mazalić dovodi i ukrase na stupcu, stol, ribu, kalež i hljeb, predmeti koji upućuju na posljednju večeru, gdje je primjetan nedostatak krsta.

2. red: БЧНЧ БЧНБ?) . . .

IV. strana:

1. red: Б(РЧМ)Б Н(ЕГЧ) ГА(НБ)

2. red: . . . Н . . .

Transliteracija natpisa u cjelosti glasi: B . . . Dragiša . . . b(rat)ъ nj(ega) g(ospo)d(inъ) si . . . l(eži) . . . bana (banъ?) . . . i . . .⁶⁸

U svome istraživanju sljemenjaka iz Donje Zgošće, Ema Mazrak je pročitala ime Batala⁶⁹, historijske ličnosti koja se spominje u velikom broju kraljevskih povelja s kraja XIV. stoljeća.

Stup je u svome donjem dijelu bogato ornamentisan na sve četiri strane. Sa sjeverne strane u donjem dijelu ukras počinje sa dvostrukom spiralom, nastavlja geometrijskim oblicima, većom rozetom, jednostrukom spiralom te nizom manjih rozeta–šest primjeraka. U gornjem dijelu dvije unakrsne paralelne opruge se pretvaraju u luk, u čijem međuprostoru su raspoređene četiri manje i jedna veća rozeta. Sa južne strane, gornjeg dijela, isklesana je jedna veća rozeta na kojoj uspravno stoji jedna opruga, dok su sa strana geometrijski motivi, donji dio je ukrašen jednom tordiranom trakom koja se proteže od dna prema vrhu. Gornji dio istočne strane stuba ukrašen je rozetom, kružnicom i geometrijskim motivima, sa dvije ribe, stolom (trpezom) i kaležom, dok je donji dio bez dekoracije. Sjeverna strana na donjem dijelu ima tordiranu traku, dok je u gornjem dijelu vidljiva jedna opruga i luk. Samo dno cijelog stupa također je bogato ukrašeno geometrijskim motivima, dok je gornji dio na sve četiri strane uokviren tordiranom trakom. (Sl. 23)

Spomenik br. 12.

Donja Zgošća kod Kaknja (nekropola Crkvina)

Tip/oblik: sljemenjak sa postoljem

Dimenzije: sarkofag 248 cm x 136 cm x 142 (167) cm

ploča 310 cm x 204 cm x 34 cm

Inventarni broj: 926

Stećak pronađen na nekropoli u Donjoj Zgošći kod Kaknja, prenesen je u Zemaljski muzej 1913. godine i smješten u Botaničku baštu.

⁶⁸ Vego, 1970, 56.–57, br. 246.

⁶⁹ Mazrak, 2012, 31. Prethodno je Truhelka iščitao ime Bakula.

Konzervatorski radovi su rađeni u periodu austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini, zatim nakon Drugog svjetskog rata. Rekonstrukcija oštećenih dijelova, kao i sastav sljemenjaka urađen je cementom. Zadnjih 15–20 godina stećak je samo održavan pranjem.

Po svojoj umjetničkoj obradi i ornamentici, predstavlja jedan od najreprezentativnijih primjera stećaka u Bosni i Hercegovini. Sama nekropola je od izuzetnog značaja time što je smještena u *samom srcu bosanske države, gotovo podjednako udaljena od dviju kraljevskih rezidencija u Sutjesci i na Bobovcu*.⁷⁰

Bogatstvo ukrasa stećka ogleda se na sve četiri strane sljemenjaka ornamentisane ljudskim i životinjskim figurama, biljnom i geometrijskom ornamentikom te arhitektonskim motivima. Od natpisa ostale su dvije ploče na kojima je Đ. Stratimirović utvrdio dva posljednja slova **NB**, te i to da po veličini pločice je moglo stati jedanaest slova, te je natpis pročitao kao: **БДНБ СТИЕФДНБ** i tako stećak pripisao banu Stjepanu II Kotromaniću.⁷¹

On je utvrdio da četiri figure na pročelju pripadaju banu Stjepanu, njegovoj ženi i kćerci te Banovom nasljedniku Tvrtku.⁷² Čiro Truhelka je stećak pripisao banu Stjepanu Prijezdi. Dubravko Lovrenović iznosi ove tvrdnje za koje kaže da se *nisu pokazale održivim*, ali se slaže da četiri figure predstavljaju članove neke lokalne feudalne porodice.⁷³

Na istočnoj čeonj strani spomenika, prikazan je na strmoj stijeni grad sa kapijom, do nje dvije visoke kule, a na uglovima po dvije manje kule. Pred gradom sjedi „ban“ na prijestolu, a do njega lijevo i desno stoje dva „dvorjanika“. Na jednoj kuli sjedi na otvorenom balkonu gospođa i gleda napolje. Ispod ove kompozicije drže dva konjušara dva osedlana konja spremna da ih gospođa užjašu.

Sjeverna bočna strana je u vidu biljne stilizacije, horizontalnom širom trakom podijeljena na dva dijela: u gornjem dijelu prikazano je pet vitezova na konjima, koji jašu jedan za drugim prema istočnoj čeonj strani. Vitezovi su u oklopu, imaju šljem sa čelenkom, u denoj ruci koplja

sa zastavama, a o lijevom bedru kratak mač. Na gornjem dijelu raspoznaju se tri ružice, stilizovano cvatuće drvo i dvije uske pločice (tablice) na kojima se nalazio gore spomenuti natpis, u donjem dijelu prikazana je kompozicija lova u šumi. Donji dio je podijeljen sa tri stilizovana drveta na četiri odjeljka. U prvom istočnom odjeljku je lovac sa napetim lukom i strijelom i dočekuje jelena, koji je u drugom odjeljku i kojeg tjeraju psi. U trećem odjeljku je prikazan lovac, koji teškim kopljem navaljuje na divljeg veptra, kojeg tjeraju kerovi, iznad kojih se nalazi krin, a u četvrtom odjeljku, koji je važan za određivanje perioda u koji se datira nastanak stećka, prikazana je životinja duga repa i pjegava tijela, dakle gepard (leopard), koji se u srednjem vijeku upotrebljavao u lovu kao pomagač. Iznad njega prikazan je leteći zmaj (aždaha) sa razapetim ljljkovim krilima, isprepletenim repom i u čeljustima drži stručak cvijeća. (Sl. 24)

Zapadna čeonj strana spomenika je u vidu biljne stilizacije, horizontalnom užom trakom, podijeljena na dva dijela kao i sjeverna bočna strana. U gornjem dijelu prikazane su četiri arkade, u kojima su prikazane po četiri koluta u dva niza sa šesterolistom u kolutu. U donjem dijelu su prikazane također četiri koluta, u čijoj unutrašnjosti je prikazan šesterolist. Prostor oko koluta ukrašen je manjim cvjetovima, 28 primjeraka.

Južna bočna strana je kao i zapadna čeonj strana u vidu iste biljne stilizacije, horizontalnom užom trakom, podijeljena na dva dijela. Vertikalno su oba dijela podijeljena u pet odjeljaka (polja). U donjim manjim poljima prikazani su vitezovi kako jezde na konjima i sa ustremljenim kopljima. Četiri viteza su okrenuta prema čeonj istočnoj strani, a peti u polju do istočne čeonj strane, okrenut prema zapadnoj čeonj strani, odnosno prema ova četiri viteza. Od gornjih pet polja, srednja tri su ukrašena sa po dva koluta i šesterolistom u unutrašnjosti koluta. Krajnje polje u zapadnom dijelu odjeljka također ima dva koluta, ali mjesto šesterolista u njima se nalazi po šest cvjetića raspoređenih u kolutu i sedmi cvijet u sredini.

Krajnje polje u istočnom dijelu odjeljka prikazuje stilizirajuću stablo sa devet grančica, od kojih je sedam sa listovima, a na dvije su prikazane ptice (golubovi). S lijeve i desne strane drveta

⁷⁰ Lovrenović, 2009, 168.

⁷¹ Stratimirović, 1926, 45.

⁷² Ibid. 46

⁷³ Lovrenović, 2009, 169.

isklesan je po jedan lijer, a iza njih po dva cvjetića. (Sl. 25)

Dekoratívne jedinice ove kompozicije na stećku odijeljene su bogatim, bilo širim, bilo užim ornamentalnim prugama, kojima su motivi vrlo srodni sa ornamentalnim motivima, poznatim nam iz bazilike u Zenici, te idu otprilike u XII vijek. Uz ove romanizirajuće motive nalazimo i geometričke, koji predstavljaju refleks domaće narodne umjetnosti, a osobito stilizovane cvjetove, kojim se ispunjavaju manje praznine u poljima.

Od heraldičkih motiva nalazi se samo krin u polju lovačke scene. Njega srećemo na grbovima bosanskih vladara vrlo često i on nas možda upućuje na vezu sa kojim pretećom bosanske vladalačke dinastije⁷⁴.

Po bogatstvu motiva i kvalitetu izrade ornamentike pretpostavlja se da je klesar bio neki dalmatinski majstor iz druge polovine XIV stoljeća⁷⁵.

Ema Mazrak se osvrće na sva dosadašnja istraživanja i tumačenja likovnog repertoara stećka te iznosi tumačenja ikonografske i likovne analize sljemenjaka kao cjeline. Detaljna analiza se odnosi na simboliku religijskih motiva knjige Otkrivenja i bazira se na srednjovjekovne rukopise Bosne i iluminacije Hvalovog, Mletačkog Radosavljevog zbornika, te Nikoljskog evanđelja i Giljferdingovog Apostola.

Zaključak ovog istraživanja je da je *sljemenjak posvećan dvojici visokih vlastelina, koji su u krvnom srodstvu*, s tim da je jedan od njih bio višeg društvenog ranga. Analizom rozeta koje u osnovi imaju šesterolist, u ovom radu se zaključuje, da bi obzirom na iste motive prethodnih nalaza pretpostavka mogla biti da je sljemenjak mogao pripadati nekome iz dinastije Kotromanića ili *nekome veoma bliskom njima*.

Datacija u drugu polovinu XIV i početak XV stoljeća u ovom radu veže se i za tipove oružja, odjeće, šljemova/kaciga te načina izvedbe, dok je konačan zaključak da je stećak zasigurno rad jednog umjetnika skulptora.⁷⁶

⁷⁴ Truhelka, 1914, 250 i 251.

⁷⁵ Stratimirović, 1891, 139.

⁷⁶ Mazrak, 2012, 31 – 36. Da li je on bio umjetnik iz Primorja (nekog većeg gradskog središta istočne obale Jadrana), Moravske škole ili „domaći majstor”, nije lako ustvrditi.

Spomenik br. 13.

Vladevine kod Rogatice

Tip/oblik: sanduk sa postoljem

Dimenzije: sanduk 260 cm x 165 cm x 108 cm

postolje (ploča) 295 cm x 190 cm x 36 cm

Inventarni broj: 922

Stećak vojvode Mitoša pronađen u Vladevinama kod Rogatice, trenutno je smješten u Botaničku baštu Zemaljskog muzeja. Sanirane su male pukotine. Konzervatorskim zahvatima urađena je konsolidacija ivica između bočnih i čeonih strana sanduka.

Stećak je pronađen odmah pored stećka br. 16. na istom lokalitetu. Natpis je uklesan na sve četiri bočne strane, u jednom redu, sa jedne strane, dva, tri i četiri reda na preostalim stranama.

Sanirane su male pukotine. Uređena konsolidacija ivica između bočnih i čeonih strana sanduka. Vidljivi su i tragovi ranijih konzervatorskih zahvata iz 1980-ih godina.

U transkripciji natpis pisan srednjovjekovnom bosanskom epigrafskom ćirilicom, glasi:

Zapadna čeona strana:

1. red: † ВЪ НМѢ ѠЧД Н СД Н СВѢТО

Južna bočna strana:

1. red: АХД СЕ ЛЕЖИ ВОЕВОДѢ МНѠТОШЬ
СВОИМЪ

2. red: КОИ МЪ ПОСЛУЖИ ЖИВУ Д МРТВѢ
ПОБЛАНЖИ БОЖИМЪ

3. red: Н ПРДВН ВОЕВОДѢ МНѠТОШЬ Н
МНОГО Ѡ МОЕ РЪ

4. red: ОРЪ НЕ БИ МРТВЪ НЕХ ГД УБИТ
Sl. 26)

Istočna čeona strana:

1. red: Н НОМЪ СТѢПКОМЪ СВОМУ

2. red: (П)ОМОТѠ Н КНЕЗѢ ПДВЛѢ МНЛОСТНѠ

3. red: КЕ НД ЗЕМЛИ БИ Д Ъ НН Ѡ КНЕ Н ННѢ

Sjeverna bočna strana:

1. red: ГАНУ ВЛДѢУ ВЛДѢВНѢУ КОИ НОГУ

2. red: Д Н СЕ КОПЧНТЕ НД ПЛЕМѢТОМЪ

Transkripcija natpisa u cjelosti: † ВЪ *ime* o(t) *ca* i s(i)na i sveto(ga) d(u)ha. Se leži vo(j)evoda Mitošъ (sa) svo(j)imъ (s)inomъ Stěpkomъ svomu

g(ospo)d(i)nu Vlatku Vlađeviću konь (kod) nogu ko(j)i tu posluži živu a mьrtva pobiliži boži(jo) mь (p)omoćju i kneza Pavla milostiju. A i se(j) kopajte na pleme(ni)tomь! I pravi vo(j)evoda Miotošь: I mnogo ot (od) mo(j)e ruke na zeml(j)i bi, a ę (ja) ni ot (od) (j)e(d)ne i nikorь ne bi mьrt(a)vь neh ga ubit(i). Marko Vego je ovu rečenicu definisao na sljedeći način; I mnogo na zemlji bi (ubijeno), a ę (ja) ni ot (od) ene (jedne) i nikorь (niko) ot (od) moje ruke ne bi mьrt(a)vь. Ne (hte)h ga ubit(i).⁷⁷ (Sl. 27.)

Spomenik br. 14.

Vlađevine kod Rogatice

Tip/oblik: sanduk

Dimenzije: 154 cm x 83 cm x 84 cm

Inventarni broj: 923

Stećak u obliku sanduka trenutno je smješten u Botaničku baštu Zemaljskog muzeja. Konzervatorsko-restauratorski radovi nisu poduzimani.

Stećak je ornamentiran sa tri strane, dvije čeonice strane i jedna bočna. Sa zapadne čeonice strane vidljiv je isklesani latinski krst, dok se sa obje strane krsta nalazi po jedno stilizovano stablo isklesano u vidu linije sa po tri spirale sa obje strane. Iznad krsta i predstava stabala, isklesane su dvije veće spirale. Istočna čeonica strana ukrašena je slično kao i suprotna. U gornjem dijelu isklesane su dvije veće spirale, a u sredini jedno stilizovano stablo. Južna bočna strana ukrašena je sa četiri veće spirale, srednje dvije u širokom trakom izrastaju iz donjeg dijela bočnih strana, a krajnje se spuštaju iz gornjeg dijela. Ukrašen je uokviren uklesanom pravolinijskom trakom. (Sl. 28)

Spomenik br. 15.

Humsko kod Foče

Tip/oblik: stup (sa postoljem)

Dimenzije: stup 145 cm x 54 cm x 42 x 47 cm

podnožje: 45 cm x 64 cm x 61 x 50 x 54 cm

Inventarni broj: 924

Stećak u obliku četverostranog stupa ukrašen sa sve četiri strane, ornamentima, ljudskom figurom i natpisom. Stećak je pronađen 1933. godine, a u Botaničku baštu Zemaljskog

muzeja prenesen u augustu 1934. godine.⁷⁸ Konzervatorsko-restauratorski zahvati su vršeni u sklopu tekućeg održavanja pranjem stećka destilovanom vodom.

Ukrašen je tordiranim trakama⁷⁹ na svim ivicama stupa, sa tordiranim oprugama na sjevernoj i južnoj strani. Na dnu se ta tordirana opruga završava sa alkom dok je vrh ukrašen biljnim ornamentom gdje se ističu dva lista. Natpis se nalazi na tri strane stupa istočnoj, južnoj i zapadnoj dok je ljudska figura predstavljena na istočnoj strani.

Vladislav Skarić detaljno opisuje figuru kao pokojnika gosta Milutina *izrađen je vrlo primitivno. Prikazuje čovjeka gologlava, odjevena haljinom, skrojenom na struk, koja dopire do polovine bedara. Kroj haljine je onakav, kako je prikazan na bosanskim spomenicima kod svih muškaraca. Haljina nema na vratu jăke⁸⁰, nego ostavlja vrat slobodan. Od vrata se pruža dolje niz prsa jedan kratak zarez. Valjda je zarez imao da služi za proširenje vratnog isijeka na haljini, kroz koji je pri oblačenju provlačena glava. U struku je čovjek opasan usukanim pojasom u obliku gužve. U lijevoj ruci drži knjigu. Desnom se oslanja na štap, koji na vrhu ima horizontalnu prečku sa jabukama na obadva kraja. Za 11 cm ispod prečke nalazi se veća jabuka. Ovo je prvi put, što se našao spomenik, na kome je prikazan gost sa odijelom i znacima svoga zvanja. Na zapadnoj strani, pri dnu, izrađena je rozeta, uokvirena tordiranom trakom, sa petljicama na sve četiri strane u obliku kruga.⁸¹ (Sl. 29)*

⁷⁸ Skarić, 1934, 79.

⁷⁹ Bešlić, 2004, 111. Tordirana traka (uže)-vrlo čest i omiljen dekorativni reljefni motiv stećaka svih vrsta i u svim područjima. Ima više funkcija-obrubljuje, uokviruje i razdjeljuje stranice ili neke druge motive stećaka, a posebno se ističe kada se proteže podno horizontalnih krovnih ivica sljemenjaka i vrhom vertikalnih strana sanduka, stvarajući iluziju streha kuća i kapaka sanduka. Ponekad su i neki dijelovi drugih motiva predstavljeni tordiranom umjesto običnom vrpcom, kao, na primjer, stupovi i lukovi arkada, a u nekim slučajevima se pojavljuju po dvije pa i po tri spojene tordirane vrpce ili takozvano dvostruko uže. Ovaj motiv je vrlo star, a poznat je u rimskoj i starokršćanskoj umjetnosti, posebno u romaničkoj i naročito u gotičkoj srednjovjekovnoj umjetnosti.

⁸⁰ Šehović, Haverić 2017. – jăka <tur.> ž. presavijeni dio nekog odjevnog predmeta (košulje, jakne i sl.) oko vrata; kragna, okovratnik, ovratnik.

⁸¹ Vego, 1964, 208. Ovo vjerovatno ukazuje na oblik stilizovanog krsta.

⁷⁷ Vego, 1970, 32.-33, br. 222.

Vladislav Skarić je opisao i detalje vezane za iskop groba 1933.godine⁸². Između ostalog, u grobu je pronađeno i brokatno tkanje, haljina u kojoj je pokojnik bio odjeven. Tkanje je imalo na sebi utkane figure od lavova i zvjezdica.⁸³

U transkripciji natpis pisan srednjovjekovnom bosanskom epigrafskom ćirilicom glasi:

Istočna strana:

1. red: ВѢ НМѢ ПІ ВОЄ П
2. red: ПРНВНСПѢ ПІ Р
3. red: ОНЧЕ ГАНѢ ГС
4. red: ПІН М
5. red: НЛУП
6. red: ННѢ
7. red: БНЛН
8. red: Г
9. red: Ъ

(Od 5. reda do 9. čita se s desne strane)

4. red: РОА
5. red: ОМЪ
6. red: ЧРНЪН
7. red: НВѢН
8. red: Ъ

Južna strana:

1. red: ПО
2. red: ГНБ
3. red: НН
4. red: О Н
5. red: ЕГО
6. red: ЛН
7. red: МН
8. red: ЛОС
9. red: ПІН
10. red: БО
11. red: ЖН
12. red: ЕН

Zapadna strana

1. red: ЖНПІНѢ
2. red: Ѣ ЖНХЪ У V
3. red: ѢСПІЕ БО
4. red: СѢНІЕ ГСП
5. red: ОАЕ ПРНМН

6. red: ХЪ АѢРОВЕ Ѡ
7. red: ВЕЛНІЕ ГСПО
8. red: АЕ Н ВЛѢСТ
9. red: ЕО Н Ѡ ГРЪВІЕ
10. red: ГСПОАЕ Ѣ ВСЕ
11. red: ВНАОМО

Transliteracija natpisa u cjelosti: *Va ime tvo(j)e, pričista Tro(j)ice! G(ospo)d(i)na gsti (=gosta) Milutina biligъ, rodомъ Срѣничанъ. Pogib(e) ino, nego li milosti boži(j)e(j)i. Žiti(j)e: A žihъ u časte bosan(s)ke g(o)spode. Primiъ darove ot (od) ve-like g(o)spode i vlasteo (vlastele) i ot (od) grъčke g(o)spode. A vse (sve) vidomo (znano)!⁸⁴ (Sl. 30.)*

Spomenik br. 16.

Vlađevine kod Rogatice

Tip/oblik: sanduk sa postoljem

Dimenzije: sanduk 288 cm x 115 cm x 136 cm

postolje (ploča): 351 cm x 159 cm x 66 cm

Inventarni broj: 921

Stećak Vlatka Vlađevića pronađen u mjestu Vlađevine kod Rogatice, trenutno je smješten u Botaničku baštu Zemaljskog muzeja. Konzervatorskim radovima sanirane su manje pukotine, urađena je konsolidacija ivica između bočnih i čeonih strana sanduka. Konzervatorski radovi rađeni su osamdesetih godina prošlog stoljeća. Prvi je stećak pronašao i o njemu pisao Ćiro Truhelka, on je zabilježio nekropolu „bogumilsko groblje“, od trideset stećaka⁸⁵.

Stećak nema dekoracije, samo natpis na tri strane. Natpis je pisan s lijeva na desno. Početak natpisa nalazi se na zapadnoj čeonoj strani (Sl. 31.) nastavlja se na sjevernoj bočnoj (Sl. 32.) i završava na istočnoj čeonoj strani (Sl. 33.). Južna bočna strana stećka je bez natpisa. Pisan je u tri reda, koji se nastavljaju kroz sve tri strane stećka, a samo na trećoj (istočnoj) strani su četiri reda.

U transkripciji natpis pisan srednjovjekovnom bosanskom epigrafskom ćirilicom, glasi:

Zapadna čeona strana:

1. red: † ВѢ НМѢ ѠЧѢ Н
2. red: Н БѢАНОГѢ ВЛОВІѢ Т
3. red: ѢНѢ НѢ УЧНВЕ ІѢМН НЕГО

⁸² Skarić, 1934, 82.

⁸³ Vego, 1964, 208. M. Vego ukrase veže za motive iz romaničkog doba koji su preneseni iz Italije ili rađeni u jednom od njenih gradova. Motive na tekstilu datira u prve decenije XIV stoljeća.

⁸⁴ Vego, 1964, 52.–53, br. 190.

⁸⁵ Truhelka, 1889, 72.

Sjeverna bočna strana:

1. red: **CHND H CBETFO AXD D CE ΛEЖH**
BLATIKO BLABH
2. red: **AKMOPHD D OBNAC MHOFO**
ЗЕМЛЕ D AOMD ПОГНБЕ D З
3. red: **BB BOEBOAD MHATOШЬ CЛYЖH**
ГND БОЖHOMЬ ПОМ

Istočna čeona strana:

1. red: **†D (D=B) KOH NE MOΛAШE**
2. red: **D NHMB NE OCTD NH CHNB NH BPCTB**
3. red: **OXTO H KNEЗD ПДВЛД MHOCTOTO**
4. red: **KOH YKOPD BLATIKD POMENY БГD**

Transliteracija natpisa u cjelosti: † *Va ime otca (oca) i s(i)na i svet(a)go d(u)ha a se leži Vlatko Vla(đe)vić koji ne mol(j)aše n(ij)ednoga človka (čovjeka) takmoria (osim), a obide mnogo zemlje, a doma pogibe. A za n(j)imъ ne osta ni sinъ ni bratъ. A na na(nj=njega) usiće kami n(j)egovъ vojvoda Mitošъ. Služi g(ospodi)na božiomъ pomoćju i kneza Pavla milostoju (milošću), koji ukopa Vlatka, pomenu b(o)ga.*⁸⁶

Spomenik br. 17.

Varošište, Begovina kod Rogatice

Tip/oblik: sljemenjak s postoljem

Dimenzije: 220 cm x 95 cm x 15 cm (van zemlje)

sljemenjak 203 cm x 83 cm x 76 cm

(od toga visina sanduka je 60 cm)

Inventarni broj: 1202

Stećak je pronađen na lokalitetu Begovina kod Rogatice i prenesen je u Zemaljski muzej krajem pedesetih ili početkom šezdesetih godina prošlog vijeka. Trenutno je smješten u Botaničkoj bašti muzeja. Konzervatorskim zahvatima restaurirana je čeona strana stećka te sanirane pukotine prije 12–15. godina.

U predjelu Varošište pronađene su tri nekropole u neposrednoj blizini srednjovjekovnog utvrđenog grada Borač, centra Pavlovića oblasti.⁸⁷ Stećak u Zemaljskom muzeju je identifikovan kao nadgrobnik Ozrena Kopijevića, župana kneza Pavla. Spomenik je sa natpisom, a na nekropoli je bio orijentisan Z-I. Ornamenti su

urađeni na sve četiri strane i na krovnim ploham. Same ivice čeonih strana, zatim ivice bočnih strana i hrbat su rađeni u vidu reljefnog ispupčenja, poluokrugle forme. Na istočnoj strani su vidljive tri trake po sredini (stabla), sa lijeve i desne strane su predstavljene ruke koje drže po jednu jabuku, koje su na sredini udubljene, dok je donji dio ukrašen sa dvije veće spirale. Spirale su sa unutrašnje strane uokvirene trakom sa spiralama, dok je vanjska strana uokvirena ornamentom niza rozetica. (Sl. 34)

Zapadna čeona strana slično je ornamentisana kao istočna, s tim da su izostavljene ruke, mjesto kojih su grančice koje drže dvije jabuke, koje su na sredini udubljene i sa istim trakama po sredini i spiralama sa strane. U lijevom gornjem uglu se nalazi se reljefno ispupčenje rađeno u volutama i kružnog je oblika. Na krovnim ploham kao okvir pruža se ornamentisana traka sa nizom rozeta. Isti ukras, ornamentisana traka sa nizom rozeta se pruža ispod krovne plohe i sa bočnih strana na bočnoj južnoj strani. U istočnom dijelu ove južne bočne strane nalazi se scena lova na jelene i predstavlja konjanika sa kopljem, na kojem je zastavica, kojim ubija jelena⁸⁸. (Sl. 35.) Na sjevernoj bočnoj strani, također se kao okvir ispod krovne plohe i sa bočnih strana pruža ornamentisana traka sa nizom rozeta, unutra koje se nalazi natpis. (Sl. 36.) Ukrasi su rađeni tehnikom reljefnog ispupčenja.

U transkripciji natpis pisan srednjovjekovnom bosanskom epigrafskom ćirilicom glasi:

Istočna čeona strana:

1. red: **BB HME BOЖHE D CE ΛEЖH OЗPHNB**
KOPHEHXB
2. red: **ЖYПДN KNEЗD ПДВЛД CE ПHCD**
AHTECB MHOCTBANH?

⁸⁸ Bešlagić, 2004, 88–89. Lov na jelena je čest motiv na stećcima, obično se prikazuje konjanik, a nekada i pješak ili dva lovca na konjima ili jedan pješak, a drugi na konju. Pojava ovog motiva nije poznata. Jedno objašnjenje govori da je taj motiv laičkog karaktera, odnosno da je ilustracija života i zabave feudalaca, a drugo objašnjenje bi moglo biti religioznog karaktera, odnosno prikaz kršćanske ikonografske teme izbavljenja duše.

⁸⁶ Vego, 1970, 32–33, br. 223.

⁸⁷ Bešlagić, 1971, 253.

Sjeverna bočna strana:

1. red: БДРОЕВНАЪ СМРЪПЪ НЕ ПОИСКЪХЪ
НАВНАЪНЪ КРАЛЕВСЪ БОСЧНС
2. red: КОГД Н ГОСПОЧПОВ СРЪБЪСКОГД ЗД
МОГД ГНД СЛУЖБУ БОАОШЕ
3. red: МЕ Н СЪЕКОЦЕ МЕ НСПИЕРДШЕ
Н ПУ Н СМРЪПН НЕ АОПДАОХЪ Н
4. red: УМРЪХЪ Н РОЦСПИВО ХРНСПОВО
Н ГН МЕ ВО ЕВОАД ОКРНАН Н УКОПД
5. red: Н ПОБЪЖН

Transliteracija natpisa u cjelosti: *Va ime bo-
žije a se leži Ozrinъ Kopi(j)evičъ, župan kneza
Pavla. Se pisa diěkъ Milosalićъ? Baro(j)evi(ć)ъ.
Smrъtъ ne (p)oiskaъ navid(ě=je)нъ kralevsъ
(kraljevstva) bosanskoga i gospočtva (gospodstva)
srъbskoga za moga g(ospodi)na službu. Bodoše
me i s(ě=je)koše me (i) istjeraše i tui (tuj=tu)
smrъti ne dopadoъ, i umrъhъ (umrijeh) na rošt-
stvo Hristovo i g(ospodi)n me vo(j)evoda okrili i
ukopa i poběži (pobilježi).*⁸⁹

Spomenik br. 18.

Jela šuma kod Olova

Tip/oblik: sljemenjak s postoljem

Dimenzije: sljemenjak 108 cm x 75 cm x visina

52 cm od toga sanduk 38 cm

postolje 200 cm x 87 cm x 19 cm

Inventarni broj: 1203

Stećak pronađen pored Olova trenutno je smješten u Botaničku baštu Zemaljskog muzeja, nema podataka kada je prenesen u Muzej. Konzervatorskim zahvatima restaurirani su dijelovi krova, prije deset godina.

Spomenik je u obliku sarkofaga, koji se prema dole sužava i ornamentisan je sa svih strana. Orijeantisan je u pravcu sjever–jug. Na južnoj čeo-
noj strani izrađen je krst, čiji se kraci u gornjem dijelu završavaju manjim krugovima. Ispod horizontalnog dijela krsta isklesani su sa obje strane po jedan grozd. Ispod grozdova, sa obje strane su dvije veće spirale. Gornji uglovi sljemenjaka ispunjeni su sa po jednom rozetom sa šest listova. (Sl. 37). Sjeverna čeona strana ima isti ornament samo su izostavljeni grozdovi.

Sa istočne bočne strane nalaze se četiri spirale koje se protežu cijelom površinom, a sa bočne

zapadne strane dvije spirale te predstava ruke sa ispruženim prstima i savijena u laktu. (Sl. 38.)

Zanimljivost ovog stećka su ukrašene krovne plohe, sa redovima uklesanih trouglova. Na ovaj način stećak predstavlja imitaciju srednjovjekovne bosanske kuće. Obje strehe su sa svih strana oivičene plastičnim užetom. Prema užim stranama stećka ostali su mali ispusti. Plastično uže na donjim ivicama streha produžava se, međutim, do kraja i onda spušta niz okomite bridove bočnih strana. Na obje strane krovnih ploha i na udaljenosti do 10 cm od krajnjih bridova, poprečno se pruža tordirana vrpca.

Svi ornamentalni motivi izvedeni su duboko udubljenim linijama. Spiralni motivi su osim toga zaobljeni. Dobiva se utisak, zbog dubine linije i zaobljenosti motiva, da su ornamenta plastični, a ustvari visina ornamenta nigdje ne prelazi visinu okolne površine⁹⁰.

Spomenik br. 19.

Mramorje u Donjim Čevljanovićima, Ilijaš

Tip/oblik: sljemenjak s postoljem

Dimenzije: sljemenjak 185 cm x 81 cm x 87 cm

(od toga visina sanduka 50 cm)

postolje 204 cm x 91 cm x 15 cm

Inventarni broj: 1204

Stećak je pronađen na lokalitetu Čevljanovići u blizini Ilijaša. Nema podataka kada je prenesen u Zemaljski muzej, danas je smješten u Botaničku baštu. Konzervatorskim zahvatima vršene su intervencije kojima su sanirane pukotine na bočnim stranama i na krovu stećka.

Šefik Bešlić je u Donjim Čevljanovićima evidentirao dvije nekropole, jednu na lokalitetu Mramorje sa 41 stećkom (9 sanduka i 32 sljemenjaka)⁹¹ i drugu na lokalitetu Drina sa 6 stećaka u obliku sljemenjaka⁹².

Dvije čeo-
ne strane stećka ukrašene su istom dekoracijom u vidu trake koja je isklesana po sredini i završena horizontalno na vrhu formirajući zabat u gornjem dijelu. Vertikalni dio trake

⁹⁰ Benac, 1951, 7.

⁹¹ Stećci sa lokaliteta Mramorje iz Donjih Čevljanovića, 2013. godine, premješteni su na lokalitet Dolovi u Zaštićeno područje Bijambare, općina Ilijaš. Opširnije vidjeti: Halilović, Zijad. *Srednjovjekovni nadgrobnici–stećci u sklopu Zaštićenog pejzaža Bijambare, Ilijaš*, Naše starine XXIII, Sarajevo 2014. str. 73. – 82.

⁹² Bešlić, 1971, 161.

⁸⁹ Vego, 1970, 34–35, br. 224.

se sa dvije strane grana u veće spirale, dok se na vrhu završava ljiljanom. Zabat je ukrašen sa još tri četverolisne rozete. Poprečno preko krovniha ploha, na udaljenosti do 10 cm od bridova, pruža se tordirana vrpca. Na obje strane krovniha ploha i na udaljenosti do 10 cm od krajnjih bridova, poprečno se pruža teško primjetna vrpca, u vidu reljefnog ispupčenja. (Sl. 39)

Spomenik br. 20.

Kravica kod Bratunca

Tip/oblik: stup

Dimenzije: 103 cm x 65 cm x 32 cm

– 34 cm i 39 cm

Inventarni broj: 5804

Stećak je pronađen na području Kravica kod Bratunca, nema podataka kada je prebačen u Zemaljski muzej, danas je smješten u Botaničku baštu muzeja. Konzervatorskim zahvatima sanirane su manje pukotine od gelera na prednjoj strani.

Pronađen je na lokalitetu Mramorica, gdje je Šefik Bešlić evidentirao nekropolu od petnaest stećaka (1 sljemenjak i 14 stupova).⁹³

Na sjevernoj strani prikazana je stilizirana biljka, koja raste iz postolja, ima dva para savijenih listova, dva cvata u obliku zvijezde i na vrhu jedan cvat, koji liči na grozd. Na južnoj strani je povijena loza koja izrasta iz zemlje i završava se savijenim listovima iz kojih se pojavljuju tri cvata. Na istočnoj i zapadnoj bočnoj strani također su prikazane povijena loza koja izrasta iz zemlje i završava se savijenim listovima iz kojih se pojavljuju tri cvata. Sve strane imaju jednostavni okvir, koji je isklesan tako da su strane plitkije u odnosu na obrub kamena. (Sl. 40.)

Spomenik br. 21.

Sopotnik kod Zvornika

Tip/oblik: stup

Dimenzije: 161 cm x 93 cm x 57 cm,

izraženo usko postolje visine 15 cm

Inventarni broj: 5803

Stećak je smješten u Botaničku baštu Zemaljskog muzeja. Po obliku je nepravilan sa slabo naglašenim postoljem. Prednja (šira) strana je viša od zadnje, a bočne (uže) strane su

također nejednake visoke. Konzervatorskim zahvatima sanirana su oštećenja od granata.

Sve strane imaju cik-cak okvir, koji je isklesan tako da su strane plitkije u odnosu na obrub kamena. Na čeonj istočnoj strani je stilizirana biljka, koja raste iz vaze (ili lukovice), ima dva para savijenih listova, dvije grančice na čijem vrhu po jedan cvat u obliku zvijezde i na vrhu pupoljak u obliku baklave na kojem se nalazi jedan cvat. Sa bočne strane su identični ukrasi; plastična cik-cak linija sa četiri savijena lista i sa četiri cvata u obliku zvijezde. Sa sjeverne strane spomenik je oštećen tako da u njegovom gornjem dijelu nedostaje i dio ukrasa – jedan savijeni list i jedan cvat u obliku zvijezde.

Na čeonj zapadnoj je također biljni ornament–vertikalna grana u sredini sa cvatom–zvijezdom na vrhu. Sa obje strane pruža se loza u vidu cik-cak linije sa po 5 savijenih listova i sa po četiri cvata–zvijezde. (Sl. 41.)

Spomenik br. 22.⁹⁴

Kameni spomenik sa ćirilćnim natpisom.

Spomenik br. 23.

Kameni spomenik sa ćirilćnim natpisom.

Spomenik br. 24.

Opravđići kod Srebrenice

Tip/oblik: stela

Dimenzije: 128 cm x 77 cm x 16 cm

Inventarni broj: 951

Stela nepravilnog oblika sa sljemenom, prenesena u Zemaljski muzej 1951. godine. Trenutno je smještena ispred istoćnog krila Odjeljenja za arheologiju, ispred muzeja. Konzervatorskim zahvatima rađenim prije 18 godina, vršeno je plombiranje stećka na određenim mjestima.

Prema Sergejevskom D., nepravilan oblik stele upućuje na to da je bila uzeta prirodna ploća donekle odgovarajućeg oblika, nešto dotjerana gore i upotrebljena kao nadgrobni spomenik. Gore je nešto šira nego dolje.

⁹³ Ibid. 227.

⁹⁴ Na osnovi opservacije terena i konstatacije sa uposlenicima Muzeja, spomenici pod rednim brojem 22. i 23. se ne datiraju u period srednjeg vijeka, već u period XVIII pa čak i XIX stoljeća, zbog čega nisu sastavni dio ove Pokretne zbirke. Oni se nalaze u Botanićkoj bašti sa zapadne strane Etnološkog odjeljenja, nemaju inv. brojeve i nisu kataloški obrađeni.

Dominantni dio ukrasa stele predstavlja u reljefu isklesan muškarac, sa skrštenim rukama na prsima. Na licu se ističu oči u obliku dva koluta, nos izrađen vrlo jednostavno i usta prikazana kao jedna vodoravna crta. Kosa je prikazana u obliku tordirane trake. Iznad desnog ramena urezan je mali krst, a iznad lijevog ramena rozeta. Pored lijeve ruke površina je ukrašena nepravilnim cik-cak linijama i spiralama. Ispod lijeve ruke nalazi se neki četverokut, možda štit.

Od ostale dekoracije vidljiva je sa druge strane plastična jabuka sa urezanim krstom. Ta zadnja strana je inače neravna, dok se na gornjoj površini nalaze tri jabuke, od kojih srednja ima urezan krst.⁹⁵ (Sl. 42)

Spomenik br. 25.

Tekija kod Srebrenice

Tip/oblik: stup (obelisk)

Dimenzije: 128 cm x 77(59) cm x 16 cm

Inventarni broj: 952

Stećak u obliku nepravilne četverostrane prizme, prevezen u Zemaljski muzej 1951. godine, trenutno smješten ispred istočnog krila Odjeljenja za arheologiju. Konzervatorskim zahvatima rađenim prije 18 godina, vršeno je plombiranje stećka na određenim mjestima.

Stećak je pronađen u dolini potoka Kravice, nalazio se pored puta i bio je jedini u tom dijelu. Zbog izloženosti opasnosti da bude oštećen prenijet je u Zemaljski muzej.

Stećak je nepravilnog oblika, u donjem dijelu uži nego u gornjem sa koso nagnutom gornjom površinom. Ornamenti su vidljivi na sve četiri okomite strane, plastičnom dekoracijom na tri strane i uklesanim reljefom na jednoj strani.

Od dekoracije ističe se čovječija figura,⁹⁶ muški lik, an-face, sa nogama u profilu i rukama savijenim u laktu i dignute otvorenih dlanova. Lice je okruglo, oči potpuno okrugle i ispupčene, kosa nije prikazana. Usta imaju oblik horizontalne crte. Nos je bio izrađen, ali je obijen. Iznad desne ruke prikazan je mali krst i jabuka, iznad lijeve plastična spirala. Iznad glave smještena

je vodoravno tordirana traka, iznad koje je polumjesec i dvije rozete. Osim toga slobodan prostor zauzimaju dvije male jabuke i nekoliko spiraloidnih likova. Na zadnjoj strani ornament je urezan. Prikazana je jako stilizovana biljka. Okolo je urezan okvir, osim toga čitava je površina ukrašena sa šest kolutova, dva mala krstića i dvije figure u obliku T.

Bočne strane liče jedna na drugu. Cijelu bočnu stranu zauzima vitica vinove loze, oko koje je urezan okvir. Stabljika ide u cik-cak, a u slobodnom prostoru prikazana su četiri grozda. Lišće nije prikazano. Na desnoj bočnoj strani okvir gore ima oblik tordirane trake. To je jedina razlika ove dvije strane.⁹⁷ (Sl.43.)

Spomenik br. 26.

Klisa kod Donjih Bakića, Olovo

Tip/oblik: sljemenjak s postoljem

Dimenzije: sljemenjak 155 cm x 60 cm x 52 cm

(od toga je visina sanduka 37 cm)

postolje 183 cm x 82 cm x 18 cm

Inventarni broj: 5805

Stećak je pronađen na lokalitetu Klisa kod sela Donji Bakići⁹⁸ blizu Olova, danas je smješten ispred istočnog krila Odjeljenja za arheologiju. Konzervatorske intervencije na stećku su vršene prije trideset godina.

Sarkofag je dobre obrade. Krovne strehe su naglašene usječenim ispustom. Ukraša se sastoji od ovalnih rebara. Ta rebra su okomita i gusto poredana na svim pobočnim stranama. Izuzetak čine zabati na užim stranama. Svaki zabat je odvojen jednim horizontalnim rebrom sa posebnom stilizacijom unutar njega. Ornament je izveden tehnikom udubljivanja, a rebra su naknadno zaobljena⁹⁹. Stećak je jedinstven zbog svojih plastičnih rebara, koja predstavljaju imitaciju drvenih oblica na srednjovjekovnoj bosanskoj kući. (Sl. 44.)

⁹⁷ Ibid. 273.

⁹⁸ Benac, 1951, 19. U Donjim Bakićima Alojz Benac je evidentirao pet lokaliteta sa stećcima a) pod Klisom, b) Klisa, c) Grebljica, d) Vlaškovac i e) Slavanj. Opširnije o ovim lokalitetima vidjeti: Halilović, Zijad. *Kulturno-historijski spomenici na području Bakića kod Olova*, Baština sjeveroistočne Bosne, broj 11, Tuzla 2019, 149-167.

⁹⁹ Ibid. 22.

⁹⁵ Sergejevski, 1952, 19.

⁹⁶ Sergejevski, 1954, 274. Figura oranta. Prastari motiv čovjeka u stojećem stavu, an-face, podignutih ili raširenih ruku u znak molitve. Postao je u hrišćanskim katakombama pravim simbolom i redovnim ukrasom. Prvi put u Bosni i Hercegovini primijećen na ovom stećku.

Spomenik br. 27.

Dopasci (Nabojine), Kladanj

Tip/oblik: sljemenjak sa postoljem

Dimenzije: 109 cm x 80 cm x 10 cm;

sljemenjak 175 cm x 60 cm x 68 cm

(od toga visina sanduka je 56 cm)

Inventarni broj: 5806

Stećak pronađen u selu Dopaci kod Kladnja danas je smješten ispred istočnog krila Odjeljenja za arheologiju Zemaljskog muzeja. Na spomeniku su vršeni određeni konzervatorski zahvati o kojima nema podataka.

Stećak je u formi visokog monolitnog sljemenjaka, koji se pri dnu sužava. Krov je izbačen, a vertikalni rubovi stranica su zadebljani. Na obje bočne strane isklesano je po šest većih spirala, u gornjem dijelu površine. Istočna čeona strana, ukrašena je sa dvije horizontalne dvostruke spirale, iz čijeg središta izlazi uspravna stabljika sa ukrasom u obliku četverokrake zvijezde na vrhu.

Zapadna čeona strana je ukrašena sa istim motivom dvostruke spirale sa stabljikom i zvijezdom na vrhu, dok je donja zona te površine ukrašena sa dva grozda obješena na gornje spirale, sa spiralno zavijenim listovima. (Sl. 45)

Spomenik br. 28.

Barevište kod Mokrog, Široki Brijeg

Tip/oblik: sljemenjak

Dimenzije: sljemenjak 155 cm x 60 cm x 52 cm

(od toga je visina sanduka 37 cm)

postolje 183 cm x 83 cm x 18 cm

Inventarni broj: 5807

Sljemenjak iz Barevišta kod Mokrog smješten je ispred istočnog krila Odjeljenja za arheologiju Zemaljskog muzeja. Konzervatorske intervencije na stećku su vršene prije četrdeset godina.

Stećak je bogato ukrašen na svim stranama figuralnim predstavama, sa natpisom na jednoj užoj strani. Krovni dio odvojen je od sanduka tordiranom trakom koja se pruža na svim stranama i odvaja zabate sa užih strana. Ispod se nalazi deblja ornamentalna traka koja ide oko čitavog sanduka omeđena tanjom tordiranom trakom. Ornamentalna traka je ispunjena motivom povijene trolisne lozice. Na istočnoj čeonoj strani u zabatu je krug omeđen tordiranom trakom, ispunjen rozetom sa kružićem u sredini.

Ispod trake s trolistom je natpis pisan srednjovjekovnom bosanskom epigrafskom ćirilicom koji u transkripciji glasi:

1. red: **Д СЕ ЛЕЖИ ВИТИК**

2. red: **О НА СВОМЪ ПЛЕ**

3. red: **МЕНІТОМЪ**

Transliteracija natpisa u cjelosti: *A se leži Vitko na svomъ plemenitomъ*.¹⁰⁰

Južna bočna strana je ukrašena scenom lova na jelene. Lovac na konju ima jednu ruku podbočenu, a drugom, s raširenim prstima, izbacuje koplje prema jelenu. Glava lovca je uokvirena pletenim užetom i ima tačkicu u sredini. Jelen s razgranatim rogovima prikazan je u skoku. Za jelenom trči jedan pas, dok su druga dva psa iza konja, jedan iznad drugoga. Predstava konja i jahača odgovara potpuno stilu takvih figura na drugim stećcima u Hercegovini. (Sl. 46.)

Na zapadnoj čeonoj strani u zabatu je krug omeđen tordiranom trakom, ispunjen rozetom sa kružićem u sredini. U centralnom dijelu je muška figura. Jedna ruka je podbočena, a druga uzdignuta (dlan sa raširenim prstima). Glava je uokvirena tordiranom trakom. Odjeća (košulja) je izbrazdana horizontalnim linijama. Noge su predstavljene s vani izbačenim stopalima.

Na sjevernoj bočnoj strani je prikaz sa četiri plesača, dva muškarca i dvije žene. Muškarci su prikazani kao i muška figura na čeonoj zapadnoj strani, a žene nose duge haljine ispod kojih se vide stopala nogu. Krajnje figure drže ruke na boku. Sve figure se drže za ruke. Svi ornamenti su izvedeni u plitkom reljefu. Krovni dio je slabije obrađen.¹⁰¹ (Sl. 47.)

Spomenik br. 29.

Cernica kod Gacka (Stepen) – Pusto polje, lok. Veliko groblje

Tip/oblik: sljemenjak

Dimenzije: 170 cm x 97 cm x 135 cm

(od toga visina sanduka je 114 cm)

Inventarni broj: 5808

Stećak pronađen kod Gacka na lokalitetu Veliko groblje¹⁰², prenesen je u Zemaljski muzej

¹⁰⁰ Vego, 1962, 16.–17, br. 3.

¹⁰¹ Benac, 1952, 8 + Tabla III i IV sl. 5 a, b c, d.

¹⁰² Bešlić, 1971, 365. Š. Bešlić je na ovom lokalitetu zabilježio nekropolu od 17 stećaka (9 ploča, 5 sanduka i 3 sljemenjaka) orijentisani u pravcu Z–I.

1963. godine i danas je smješten ispred istočnog krila Odjeljenja za arheologiju. Konzervatorske intervencije na stečku su vršene 80-ih godina XX stoljeća.

Stećak je bogato ukrašen figuralnim predstavama sa natpisom na južnoj bočnoj strani.

Ispod krovnih ploha sa bočnih strana pruža se traka sa motivom povijene loze sa trolistom, koja se na svojim krajevima završava rozetom od devet listova. Bočne strane su podijeljene u dva okvira, kojeg čini tordirana vrpca (uže), koja se pruža ispod traka sa motivom povijene loze sa trolistom. Od ivice čeonih strana prema sredini pruža se tordirana vrpca, koja se na sredini okomito spušta prema kapitelu sa stupom, iznad kojeg je rozeta od devet listova.

Na južnoj bočnoj strani u zapadnom polju je konjanik sa kopljem u desnoj ruci i juri za jelenom, koji je u istočnom polju. Jelena za lijevu butinu hvata pas, a ispred njega je drugi lovac na zemlji sa lukom i strijelom u rukama.

Iznad scene lova, nalazi se natpis pisan srednjovjekovnom bosanskom epigrafskom ćirilicom, koji u transkripciji glasi:

1. red: † ♂ ♂ ♂ ♂ ♂ ♂ ♂ ♂ ♂ ♂
2. red: ♂ ♂ ♂ ♂ ♂ ♂ ♂ ♂ ♂ ♂
3. red: ♂ ♂ ♂ ♂ ♂ ♂ ♂ ♂ ♂ ♂

Transliteracija natpisa u cjelosti: † A se leži Vig(a)нь Vuksava Pliščica sinь. Pisa Sracinь Vukosalić. ¹⁰³ (Sl. 48)

Na sjevernoj bočnoj strani u istočnom polju prikazan je konjanik sa čelenkom, ¹⁰⁴ a ispred je ženska figura koja drži konja za uzdu, dok su u zapadnom polju prikazane dvije životinje.

Na čeonj zapadnoj strani u zabatu, koji je odvojen tordiranom vrpcom, prikazana je (sa rozetama u uglovima) ženska figura ispred vrata utvrde (dvorca). Ispod su dva konjanika u trenutku dvoboja sa podignutim rukama i oružjem. Sa njihove bočne strane prikazana je figura osobe, koja posmatra dvoboj. (Sl. 49.)

¹⁰³ Vego, 1964, 58 – 59. br. 199.

¹⁰⁴ Šehović, Haverić 2017. – Čelenka (tur) ž. 1. hist. perjanica od zlata ili srebra ili odlikovanje za junaštvo; nosila se na kalpaku ili saruku s prednje strane: *nijesam ti u haznu sipao, već kovao od zlata ~e* (Narodne pjesne I, 84:34–35) 2. lov. čeona kost divljači s rogovima koja služi kao trofej 3. žarg. glava <pa> da je ~ za kapom kome ni u kom slučaju; nikako (< osm. tur. *čelenk* – vijenac; perjanica; dijadema).

Na istočnoj čeonj strani nalazi se scena trunira. Istočna čeona strana je također sa stupom s podnožjem i kapitelom iznad kojeg je rozeta, podijeljena na dva polja, kao i bočne strane. U zabatu su dvije rozete, sa svake strane po jedna i u sredini četiri ljiljana. U južnom polju predstavljen je konjanik, koji u laganom kasu jaše konja i drži uzde. U sjevernom polju predstavljen je konjanik, koji lijevu ruku drži iza leđa, a desna mu je podignuta i u njoj drži mač. Sa konjanikove lijeve bočne strane prikazana je figura osobe, koja se divi svome vitezu. ¹⁰⁵ (Sl. 50.)

Spomenik br. 30.

Opličići kod Čapljine

Tip/oblik: sljemanjak sa postoljem

Dimenzije: sljemenjak 160 cm x 66 cm x 125 cm
(od toga je visina sanduka 95 cm)
postolje 192 cm x 92 cm x 31 cm

Inventarni broj: 5809

Stećak je 1959. godine prenesen iz sela Opličići ¹⁰⁶ kod Stoca u Zemaljski muzej. Danas je smješten ispred istočnog krila Odjeljenja za arheologiju. Stećak je plombiran prilikom konzervatorskih radova prije trideset godina.

Sljemenjak sa postoljem koji je prema dolje nešto uži. Na svim uspravnim stranama nalaze trostruko urezane arkade sa lukovima, u kojima je po jedan plastičan ljiljan.

Čeone strane uz ivice imaju vrpce od elipsasto i vijugasto povijenih linija, a u samome zabatu rozetu od više listova. Na izvornoj lokaciji stećak je bio orijentisan u pravcu zapad–istok, međutim, danas na sekundarnoj lokaciji njegova orijentacija je u pravcu sjever–jug. Iznad arkade na sjevernoj čeonj strani lučno je uklesan natpis, a koji se nastavlja na vodoravnom dijelu postolja iste strane. (Sl. 51)

Natpis pisan srednjovjekovnom bosanskom epigrafskom ćirilicom, u transkripciji glasi:

Natpis iznad arkade:

1. red: † ♂ ♂ ♂ ♂ ♂ ♂ ♂ ♂ ♂ ♂
2. red: ♂ ♂ ♂ ♂ ♂ ♂ ♂ ♂ ♂ ♂

¹⁰⁵ Slijepčević, 1928, 62, T. I, sl. 6.

¹⁰⁶ Bešlagić, 1960, 150. Na ovom lokalitetu je Šefik Bešlagić evidentirao 102 stećka, od kojih 57 sanduka, 37 ploča, 6 sljemenjaka i 2 krsta.

1. red: † Ѧ Ѫ Ѭ Ѯ Ѱ Ѳ Ѵ Ѷ Ѹ Ѻ Ѽ Ѿ ѿ.¹⁰⁷

Transliteracija natpisa u cjelosti: † *A se leži Radoje Bogčinić*. † *A se sēče Grubač*.¹⁰⁸ (Sl. 52.)

Spomenik br. 31.

Radmilovića Dubrave, Bileća

Tip/oblik: sanduk

Dimenzije: 180 cm x 68 cm x 115 cm

Inventarni broj: 5810

Stećak je trenutno smješten ispred istočnog krila Odjeljenja za arheologiju Zemaljskog muzeja. Na spomeniku su vršeni određeni konzervatorski zahvati o kojima nema podataka.

Bogato je ukrašen na svim vertikalnim stranama figuralnim predstavama. Na južnoj bočnoj strani je pri vrhu urezana traka sa kosim paralelnim linijama. Ispod je prikazano mješovito kolo sa osam figura – šest muškaraca i dvije žene u sredini kola.¹⁰⁹ Ispod se ponovo pruža urezana traka sa kosim paralelnim linijama, ispod koje je u nizu uklesano šest ptica, dvije krajnje ptice su okrenute jedna prema drugoj, dok su ostale u nizu. (Sl. 53.)

Na sjevernoj bočnoj strani je također kao i na južnoj pri vrhu urezana traka sa kosim paralelnim linijama. Ispod je prikazano mješovito kolo sa osam figura – sedam muškaraca i jedna žena odmah do vođe kola. Ispod se ponovo pruža urezana traka sa kosim paralelnim linijama, ispod koje je prikazana scena borbe pasa – pet pasa, po dva para i jedan sam. Na obje čeonu strane prikazana je predstava konjanika sa kopljem u ruci. (Sl. 54.)

Spomenik br. 32.

Simiova kod Bileće

Tip/oblik: krstača

Dimenzije: visina krstače 220 cm,

visina poprečne grede 53 cm,

dužina grede 93 cm, visina donjeg

¹⁰⁷ Vego, 1962, 58 – 59. br. 37.

¹⁰⁸ Bešliagić, 1960, 153. „Već sam rekao da je na našoj nekropoli djelovao majstor Grubač. Upravo se može tvrditi da je najvažnije stečke ove nekropole klesao Grubač. Vjerojatno njemu i njegovim saradnicima pripada i najveći broj spomenika Opličića“.

¹⁰⁹ Bešliagić, 2004, 84. Kolo na stećcima je nedovoljno proučeno. Većina istraživača ga smatraju žalobnim, simbolom smrti i uskrsa čovjeka, a neki u njemu vide izraz životne radosti i smisla za ritam i muziku.

kraka 105 cm, debljina krstače: glava
41 cm, donji krak 52 cm, poprečni
krak 54 cm

Inventarni broj: 5811

Krstača, sa gornjim krakom koji se završava polukružno. Smještena je trenutno ispred istočnog krila Odjeljenja za arheologiju Zemaljskog muzeja. Na spomeniku su plombirana oštećenja nastala u posljednjem ratu.

Krstača je sa zapadne strane ukrašena figuralnim predstavama, dok se sa istočne strane nalazi natpis u kombinaciji sa dekorativnim ornamentima.

Na zapadnoj strani je, u gornjem kraku, krug obrubljen paralelnim urezanim crticama, a u sredini je urezano srce i u njemu krst, čiji krakovi se završavaju kružnicama. Ispod se nalazi s lijeve strane slovo Z, a sa desne strane slovo V. Razdvojenost gornjeg dijela od centralnog naglašena je sa urezanom linijom. Na križištu krakova krsta prikazan je centralni motiv u vidu veće ženske i manje muške figure. Iza glave muške figure je slovo Ž, a iza nogu slovo T. Iza leđa ženske figure nalazi se motiv razgranatog stabla iza kojeg je slovo E. U donjem dijelu vertikalnog kraka, uklesane su po dvije arkade s jako suženim lukovima. Slovo Ž nema brojčanu vrijednost pa je M. Vego ostalim slovima ZVTE odredio sljedeće brojčane vrijednosti = 7235 te na osnovi njih definisao 1727. godinu nastanka ovog spomenika, što je pod znakom pitanja, jer je to period kada se ova vrsta spomenika ne upotrebljava kao nadgrobnik, kao ni pismo zastupljeno na njemu. Navedena slova imaju svoje značenje i to: Z = zemli, V = vědē, Ž = živjeti, T = tvrdo, E = estъ. Na osnovi njihovog značenja može se ponuditi tekst: *Živjeti na zemlji ovdje tvrdo (teško) jeste.*

Na istočnoj strani je gornji krak krsta ukrašen urezima. Cjeli taj dio krstače, sve do poprečnih krakova, uokviren je dublje urezanim paralelnim crticama. Ovalni, krajnji gornji dio kraka, ispunjen je rozetom od urezanih linija, koje su raspoređene od centralnog manjeg kruga i šire se prema kraju krsta. Ispod toga je manji kružić, ispod kojeg se nalazi slovo Ž. Na centralnom dijelu i kracima je natpis, a ispod u donjem dijelu vertikalnog kraka, uklesane su po dvije arkade s jako suženim lukovima. Na sjevernoj bočnoj strani kraka krsta nalazi se dio natpisa. (Sl. 55.)

Natpis pisan srednjovjekovnom bosanskom epigrafskom ćirilicom, u transkripciji glasi:

Natpis sa istočne čeonice strane:

1. red: ✱
2. red: ⑈ ⑈⑈ ⑈⑈⑈⑈ ⑈
3. red: ⑈⑈⑈⑈⑈⑈ ⑈⑈⑈⑈
4. red: ⑈⑈⑈⑈⑈⑈ ⑈ ⑈⑈⑈⑈⑈⑈

Natpis na sjevernoj bočnoj strani:

1. red: ⑈⑈⑈⑈⑈⑈
2. red: ⑈⑈⑈⑈
3. red: ⑈⑈⑈⑈

Natpis sa zapadne čeonice strane:

1. red: ⑈ ⑈
2. red: ✱
3. red: ⑈ ⑈

Transkripcija natpisa u cjelosti: *Ž (živjeti). A se(j)i krstъ Cvi(j)etka Dragišića. U veliku umri(j)ehъ (ža)loštju timъ. Z V Ž (živjeti) T E. (ZVTE=7235=1727.)*¹¹⁰

Spomenik br. 33.

Radmilovića Dubrave, Bileća

Tip/oblik: visoki sanduk

Dimenzije: 107 cm x 50 cm x 160 cm

Inventarni broj: 5812

Stećak sa natpisom na jednoj od užih strana. Trenutno je smješten ispred istočnog krila Odjeljenja za arheologiju Zemaljskog muzeja. Na spomeniku su plombirana oštećenja nastala u posljednjem ratu.

Stećak je oivičen bordurom sa urezanim crtama, sa gornje strane i tordiranom trakom sa donje strane, iznad arkada. Unutar bordure je povijena loza sa trolistom. Sanduk se pri dnu sužava. Bočne strane su ukrašene arkadama u nizu od po šest primjeraka, sa prelaznom formom lukova iz polukružnih u potkovičaste i naglašenim kapitelima.

Na sjevernoj čeonici strani u donjem dijelu nalazi se predstava konjanika sa uzdignutim mačem. Na južnoj strani se nalazi natpis iz kojeg se saznaje da je stećak pripadao Vukši Dubčeviću, Marko Vego je po obliku predstavljenog

konjanika i po grafiji slova natpisa stećak datirao u XV st.¹¹¹ (Sl. 56)

Natpis pisan srednjovjekovnom bosanskom epigrafskom ćirilicom, u transkripciji glasi:

Natpis sa istočne čeonice strane:

1. red: ⑈ ⑈ ⑈⑈⑈
2. red: ⑈⑈⑈⑈⑈
3. red: ⑈⑈⑈⑈⑈⑈
4. red: ⑈⑈ ⑈⑈⑈⑈⑈
5. red: ⑈ ⑈⑈ ⑈⑈⑈⑈
6. red: ⑈⑈⑈ ⑈⑈⑈⑈
7. red: ⑈⑈ ⑈ ⑈⑈ ⑈⑈⑈
8. red: ⑈ ⑈

Transliteracija natpisa u cjelosti: *A se leži Vukšъ (Vukša) Dubčevićъ. Bratie (Bratijo) ěa (ja) samъ bio kako vi, a vi ěete b(iti kako i ěa (ja)).*¹¹²

Spomenik br. 34.

Bukovice/Bukovica kod Konjica

Tip/oblik: sudačka stolica /stolica kraljice Jelene Grube

Dimenzije: sjedište 70 cm x 60 cm x 50 cm

naslon 90 cm x 30 cm

ukupna visina 135 cm

Inventarni broj: bb

Sudačka stolica iz Bukovice prenesena je u Zemaljski muzej oko 1956. godine i trenutno se nalazi u stalnoj postavci „Bosna i Hercegovina u srednjem vijeku“ u Sali 35, na postolju 96. Na spomeniku su vršeni određeni konzervatorski zahvati o kojima nema podataka.

Selo Bukovica udaljeno je oko 4 km na sjevernu stranu od ruševina srednjovjekovnog grada Bokševce, odnosno Bukovca¹¹³. Na području Donje Bukovice, odnosno zaseoka Dolac, Đoko Mazalić i Ante Kućan su 1953. godine pronašli stolicu, za koju su tada pretpostavili na je imala

¹¹¹ Ibid. 189.

¹¹² Ibid. 22 – 23. br. 143.

¹¹³ Bešliagić, 1985, 35. Na tom području su 1969. godine otkopani temelji srednjovjekovne palače. Pavao Anđelić smatra da je to bio grad Bokševac, koji je zajeničkom akcijom ugarsko-hrvatskog kralja Matije Korvina i bosanskog vojvode Vladislava sina herceg Stjepana, u drugoj polovini 1463. godine, zajedno sa Neretvom, Ramom, Uskopljem, Livnom i nekim krajevima Bosne, među kojima onim oko Lašve i Jajca, oslobođeni od Turaka. Po njegovom mišljenju, Bokševac je tada bio središte političko-teritorijalne jedinice–oblasti Neretve, a sam je grad podignut u XV st. Ima mišljenja da se ovaj grad zvao Bukovac, a ne Bokševac“.

¹¹⁰ Vego, 1964, 28–29. br. 155.

funkciju nadgrobnika, ali da to nije izvorna lokacija. Mazalić i Kućan su tvrdili da je stolica stajala na lokalitetu Zapode, oko 300 m daleko od groblja na kome je pronađena, a da je na Zapode prenesena sa položaja Kraljev Stolac, na planini Bokševici, koji je po toj stolici dobio svoje ime. Prije Mazalića i Kućana, Ćurčić je od naroda čuo priču da je stolica ranije bila na gumnu Zapode. Pavao Anđelić, je bio mišljenja da je Kraljev Stolac na Bokševici daleko i visoko od naselja, da ni samo naselje Bukovica nije podesno za njeno prvobitno mjesto, nego da je ona prvobitno stajala na lokalitetu Stolac, u blizini sela Čeline, oko 2 km sjeverno od Bukovice, gdje se naišlo na tragove starog naselja, na ruševine „grčke“ crkve i nekropolu stećaka oko nje, zatim gdje je bilo križište puteva koji su vezali Ramu i Neretvu, te Neretvu i Skoplje, a odakle se pruža „veličanstven pogled na područje Neretvice, Donje Rame i jednog dijela Neretve, sve do Konjica. Bešlagić je mišljenja da pretpostavka P. Anđelića ima najviše opravdanja.¹¹⁴

Stolica je klesana od jednog komada krečnjaka. Sjedište joj je oblika istokrakog trapeza, koji je sa prednje strane koso zasječeno, da se noge mogu „podviti“. Naslon za leđa je gotovo vertikalni i završava se trouglasto. Pozadina stolice nije ravna, nego je prema sredini svoje visine blago koso izbočena. U cjelini gledana, stolica je u svom zadnjem dijelu duža. (Sl. 57.)

Stolica je sa frontalne strane naslona, sa bočnih strana naslona i sa jedne krovne plohe ukrašena reljefima, a na drugoj krovnoj plohi je uklesan natpis bosančicom.

Na frontalnoj strani naslona plastično je prikazano stilizovano stablo (drvo života). Na lijevoj bočnoj strani se nalazi plastična figura žene sa krunom na glavi, iznad koje se na pravougaonoj površini kose krovne strane naslona stolice nalazi epitaf. Na desnoj strani je predstavljena figura muškarca, koji drži mač, iznad kojeg se na pravougaonoj površini kose krovne strane naslona stolice nalazi grb, koji se sastoji od srcolikog štita i šljema iznad njega. (Sl. 58.)

Đoko Mazalić i Ante Kućan su u svom radu dali detaljan opis i nacrt stolice uz dimenzije napominjući da stolica svojom izradom odskače od ostalih bosanskih spomenika s plastičnim dekoracijama, po tome što je majstor koji je

klesao spomenik imao smisla za čisto umjetničku plastiku, za punu simetriju, za podjelu i iskorištenje raspoloživog prostora i zaokruživanje okvirom svojih plastičnih ostvarenja. Po njima, to je svojstveno samo školovanom majstoru, pa prema tome najvjerovatnije je da je majstor stoca bio neko iz Dalmacije, najvjerovatnije iz Dubrovnika, ali se *vjerovatno zanosio i dekorativnom plastikom preostalih rimskih spomenika u svojoj okolini*.¹¹⁵

Natpis se nalazi na pravougaonoj površini kose krovne strane naslona stolice sa lijeve strane, pisan srednjovjekovnom bosanskom epigrafskom ćirilicom, u transkripciji glasi:

1. red: **CH € ΓPOB**
2. red: **ΠΔΒΛΟΒ**
3. red: **ΗΤΔ ΗΒΔ**
4. red: **ΝΔ**

Transliteracija natpisa u cjelosti: *Si (j)e grob Pavlovića Ivana*.¹¹⁶

Spomenik br. 35.

Radeljevac kod Srebrenice

Tip/oblik: sanduk

Dimenzije: 75 cm x 55 cm x 36 cm

Inventarni broj: 950

Stećak je prevezen u Zemaljski muzej 1951. godine iz sela Radeljevac iz predjela Ludmer i trenutno se nalazi u stalnoj postavci „Bosna i Hercegovina u srednjem vijeku“ u muzeju¹¹⁷.

Na spomeniku su vršeni određeni konzervatorski zahvati o kojima nema podataka.

Stećak je u obliku uspravnog sanduka (kvadratni cipus) sa klinastim donjim dijelom za ukopavanje u zemlju i bogato je ukrašen na svim stranama i na vrhu, od čega je najzanimljivija predstava ljudske muške figure koja u jednoj ruci drži krst na štapu. Natpisa nema.

Gornja površina spomenika nije potpuno ravna, blago se spušta na jednu stranu. Detaljniji opis stećak dao je Dimitrije Sergejevski koji je istraživao nekropole predjela Ludmer. Jedna strana ornamentisana je u udubljenom polju s lijeve strane sa plastičnom biljkom sa vertikalnom

¹¹⁴ Ibid. 35.

¹¹⁵ Kućan, Mazalić, 1955, 43.

¹¹⁶ Vego, 1962, 22 – 23. br. 8.

¹¹⁷ Sala 35, postolje 68.

stabljikom i dva para savijenih listova. Na vrhu stabljike je cvat u obliku rozete ili grozda. S desne strane biljke stoji čovječija figura sa disproporcionalno velikom glavom. Desnu je ruku savio, lijevom drži veliki krst na štapu. Tlo je prikazano neravno sa tri četvrtasta uzvišenja.

Druge dvije strane ukrašene su potpuno identičnim ornamentom: vinova loza sa dva grozda i rašlikama, a bez lišća. Zadnja strana novi ornament sličan kao na prve dvije strane, u sredini vertikalna plastična crta, sa strana po jedna cik-cak linija, i to tako, da je desna ukrašena uskim savijenim listovima i cvatovima u obliku zvijezde, dok lijeva ima oblik vinove loze sa dva grozda¹¹⁸ i jednim listom. Ornament gornje površine je produženje ornamenta sa zadnje strane, dva cvata na jednoj, list vinove loze na drugoj strani. Orijehtacija spomenika nije poznata.¹¹⁹ (Sl. 59.)

Summary

Medieval stone monuments in the National Museum of Bosnia and Herzegovina

Stećak tombstones present unique products of historical context and events that marked the Middle Ages of Southeast Europe. They form an impressive proof of the growing economic power of Bosnian feudal society in the 14th century reflected also in opening of mines, increased urbanization and growing individual wishes for presenting ones status and power through external appearance of the tombstone.

At the 40th session of the UNESCO's World Heritage Committee, held in the period 10th-20th July 2016 in Istanbul, Turkey, under the title: Stećak tombstones – medieval graveyards with tombstones, they were included in the UNESCO's World Heritage List by meeting *Criterion iii and iv*.

¹¹⁸ Bešlić, 2004, 82. Grozd je poznat kao prahistorijski, a još više kao srednjovjekovni likovni motiv, posebno u kršćanskoj umjetnosti. Uz lozu i spiralu, on simbolizira Krista i njegove sljedbenike. U vrijeme nastajanja stećaka, svijest o simboličnosti ovoga motiva u dobroj mjeri već je bila oslabljena i zaboravljena, zbog čega je grozd na stećcima poprimio karakter dekoracije.

¹¹⁹ Sergejevski, 1952, 15.

Criterion iii – a unique phenomenon in the medieval European artistic and archaeological heritage, characterized by diversity of types, their abundance, richness of decorative motifs, inscriptions of different content, and the context of their origin.

Criterion iv – from its inception until today, stećak tombstones are deeply rooted in various customs and beliefs. Phenomena related to them (superstitions, folk tradition, stories) reveal several extremely similar patterns that we encounter throughout the area of their spread. Epigraphy and symbols on stećak tombstones have significantly influenced contemporary literature and other forms of art.

There are 21 monument distributed along the Botanical Garden of the National Museum of Bosnia and Herzegovina, and in the area fenced by a hedge in front of the east wing there are 10 monuments arranged. Two monuments belong to the permanent exhibiton „Bosnia and Herzegovina in the Middle Ages“ set up in the room 35, pedestal numbers 68 and 96.

Monuments were brought to the Museum from various localities and areas of several cities in Bosnia and Herzegovina; Rogatica - 7 specimens, Bileća - 3 specimens, Srebrenica - 3 specimens, Kakanj - 2 specimens, Olovo - 2 specimens, Čitluk - 2 specimens, Gacko - 2 specimens, Foča, Ljubuški, Ilijaš, Neum, Ljubinje, Zvornik, Bratunac, Kladanj, Široki Brijeg, Čapljina, Konjic and Mostar - 1 item each.

Considering the total number of stećak tombstones, the most numerous tombstones are gabled – 12 specimens, than chest tombstones – 8 specimens, square and prism-shaped pillars – 5 specimens, nišan tombstones – 2 specimens, judges' chairs – 2 specimens and stela – 1 specimen. Epitaphs, written in medieval Bosnian epigraphic Cyrillic, are presented

Literatura:

- Andelić, P. 1966, Doba srednjovjekovne bosanske države u: Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do početka turske vladavine, Sarajevo, 405. – 536.
- Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, TOM III, Sarajevo, 1988, 39–58.
- Basler, D. 1990, Kršćanska arheologija, II. izdanje, Crkva na kamenu, Mostar 1990.
- Benac, A. 1951, Olovo – Srednjovjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine, Sveska II, Beograd.
- Benac, A. 1952, Široki Brijeg, srednjovjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine, sv.III, izdanje Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Sarajevo.

- Benac, A. 1963, Stećci, Prosveta, Beograd.
- Bešlagić, Š. 1960, Stećci u Oplićima, Naše starine VII., Sarajevo, 145. – 154.
- Bešlagić, Š. 1965, Ljubinje, Naše starine X., Sarajevo, 113. – 164.
- Bešlagić, Š. 1971, Kataloško – topografski pregled stećaka, Sarajevo.
- Bešlagić, Š. 1978, Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini, ANUBiH, Knjiga LIII, Sarajevo.
- Bešlagić, Š. 1982, Stećci – kultura i umjetnost, Sarajevo.
- Bešlagić, Š. 1985, Kamene stolice srednjovjekovne Bosne i Hercegovine, ANUBiH, Djela, Knjiga LIX, Sarajevo.
- Bešlagić, Š. 2004, Leksikon stećaka, Svjetlost, Sarajevo.
- Bešlagić, Š. Ćirilski epigrafski spomenici srednjovjekovne Bosne i Hercegovine, Društvo za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije – Stanak, Sarajevo, 15, 25. – 27.
- Blau, O. Reisen in Bosnien und der Herzegowina, Berlin 1877.
- Bobaš, M. 1985, Stećak Mihovila Grahovčića, Jukić 15, Sarajevo, 103. – 110.
- Bujak, E. 2018, Stećkopedija, kameno blago Stare Bosanske države, Sarajevo, 48.
- Bujak, E., Aladžuz, V., Jasika, D., Džemidžić, A. 2016, Stećci Hadžića - popis stećaka na području općine Hadžići, Hadžići.
- Curipeschitz, B. Itinerarium Wegrays Kün. May. potschafft gen Constantinopel zu dem Türckischen keiser Soleyman. Anno XXX, 1530.
- Fortis, A. Viaggio in Dalmazia, Venezia 1774, vol. II, 191, 197.
- Glušac, V. 1924, Srednjovjekovna “bosanska crkva”, u: Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, IV, Beograd, 1. – 55.
- Halilović Z. 2014, Srednjovjekovni nadgrobni – stećci u sklopu Zaštićenog pejzaža Bijambare, Ilijaš, Naše starine XXIII, Sarajevo, 73. – 82.
- Halilović Z. 2019, Kulturno-historijski spomenici na području Bakića kod Olova, Baština sjeveroistočne Bosne, broj 11, Tuzla, 149-167.
- Hasanspahić, M. Mramorovi olovskog kraja, u: Zbornik radova – Rijeka krivaja kroz prošlost, Institut za istoriju – Udruženje za modernu historiju, Sarajevo, 2016, 49.–79.
- Kučan A., Mazalić, Đ. 1955, Kameni stolac iz Bukovica, GZM, Sarajevo, 42. – 48.
- Kuripešić, B. Putpopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530, Sarajevo 1950, 24-25.
- Lovrenović, D. 2009, Stećci, Sarajevo.
- Mazalić, Đ. Kraći članci i rasprave – Zgoščanski „obelisk“, GZM, 1950, 231 -241.
- Mazrak, E. 2012, Stećak sljemenjak iz Donje Zgošće kod Kaknja – novo ikonografsko tumačenje, Bosna franciscana: časopis Franjevačke teologije, Sarajevo, 99 – 132.
- Miletić, N. 1982. Stećci, u: Umetnost na tlu Jugoslavije, Beograd-Zagreb-Mostar, 22. – 23.
- Odluka o proglašenju pokretnog dobra – zbirka antičkih i srednjovjekovnih kamenih spomenika u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine u Sarajevu, nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine, broj: 09-2.3-42/19-14 od 26. juna 2019. godine, “Službeni glasnik BiH“, broj: 56/19, Sarajevo.
- Radimský, V. 1891, Bišće – polje kod Mostara, GZM, Sarajevo, 159. – 192.
- Radojčić, S. 1961, Reljefi bosanskih i hercegovačkih stećaka, LMS, knj. 387/1, Novi Sad, 1. – 15.
- Sergejevski, D. 1952, Ludmer – Srednjovjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine, Sveska IV, Zemaljski muzej u Sarajevu.
- Sergejevski, D. 1954, Stećak kod sela Tekije, GZM, Arheologija NS, knj. IX, Sarajevo, 273.–274.
- Skarić, V. 1934, Grob i grobni spomenik gosta Milutina na Humskom u fočanskom srezu, GZM, XLVI, sveska za historiju i etnografiju, Sarajevo, 79.–82.
- Sljepčević, P. 1928, Staro groblje po Gacku, GZM, XL, Sarajevo, 57. – 64.
- Stratimirović, Gj. 1891, Srednjovjekovno groblje kod Zgošće, GZM Sarajevo, 122. – 141.
- Stratimirović, Gj. 1926, Zgoščanski stećak; GZM, XXXVIII, Sarajevo, 45. – 46.
- Südland, L. V. (Ivo Pilar), 1990, Južnoslavensko pitanje. Prikaz cjelokupnog pitanja, Varaždin. Naslov originala: L. v. SÜDLAND, Die Südslawische Frage und der Weltkrieg. Übersichtliche Darstellung des Gesamt-Problems, Wien.
- Šehović, A., Haverić, Dž. 2017, Leksika orijentalnog porijekla u frazemama bosanskog jezika, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo.
- Škobalj, A. 1970. Obredne gomile. Na temelju arheoloških nalaza povijesno-teološka rasprava o religiji magiji, Sveti Križ na Čiovu, 220. – 221.
- Truhelka, Č. 1891. Starobosanski mramorovi, GZM, III, Sarajevo, 368. – 387.
- Truhelka, Č. 1889, Vladevine i natpisi njezini, GZM, knj. 1. Sarajevo, 72. – 77.
- Truhelka, Č. 1914, Osvrt na sredovječne kulturne spomenike Bosne – Vođa kroz sredovječnu zbirku zemaljskog muzeja, GZM, XXVI, Sarajevo, 221. – 252.
- Vego, M. 1954, Ljubuški – Srednjovjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine, Sveska VI, Zemaljski muzej u Sarajevu.
- Vego, M. 1962, Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine, knjiga I, Izdanje Zemaljskog muzeja, Sarajevo.
- Vego, M. 1964, Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine (nastavak), GZM, NS, knj. XIX., Sarajevo, 173. – 211.

- Vego, M.* 1964, Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine, knjiga III, , Izdanje Zemaljskog muzeja, Sarajevo.
- Vego, M.* 1970, Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine, knjiga IV, Izdanje Zemaljskog muzeja, Sarajevo.
- Vučić, E.* Kasnosrednjovjekovne nekropole stećaka zapadne Hercegovine, doktorski rad, Zagreb, 2018.
- Wenzel, M.* 1965, Ukrasni motivi na stećcima, Veselin Masleša, Sarajevo, 413. – 421.
- Zečević, E.* 2005, Mramorje, stećci u zapadnoj Srbiji, Srpsko arheološko društvo, posebna izdanja 3, Beograd, 23, 24.
- Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 2018, Elaborat: Zbirka srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika – stećaka u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine (kataloški pregled). Elaborat pripremile; Adisa Lepić, kustos, Valentina Kavazović, dokumentarista i Ana Marić, načelnica Odjeljenja za arheologiju, a Komisiji za očuvanje nacionalnih spomenika je dostavljen dopisom broj: 150-109-1/19 od 05. 02. 2019. godine.

Trebinjska vlastela Dragančići*

Esad Kurtović
Sarajevo

Abstract: The Trebinje nobles Dragančići mark the history of the Trebinje region in the second half of the 14th and the first half of the 15th century. The author completes earlier contours of Mihailo Dinić's approach with new indicators. Dragančići are located in the Trebinje settlements of Poljice and Kremeni Dol, in the southern parts of Travunija on the border with Konavle. Their seniors are Pavlovići, and from 1438, Kosače. They are in the rank of families Ljubibratić, Kobiljačić, Starčić, Krasomirić, Poznanović and Priljubović. With their vassals, they are engaged in cattle breeding, agriculture and trade, and in the 15th century they significantly participated in looting, contextualized by the general action of their seniors Pavlović and Kosač towards the people of Dubrovnik. Thanks to the preserved sources, more detailed observations are dedicated to the Pribatovići (successors of Pribat Dragančić) and the Usinovići (successors of Usin Brajanović Dragančić).

Keywords: Dragančići, Pribatovići, Usinovići, Pavlovići, Trebinje, Poljica, Kremeni Dol, Dubrovnik, road robbery

Dragančići predstavljaju vlastelu koja se može pratiti na trebinjskom području u drugoj polovini XIV. i prvoj polovini XV. stoljeća. Polazišne informacije o Dragančićima dovoljne su za primarnu leksikonsku obradu. Ponuđene su pristupom Mihaila Dinića u radu o humsko-trebinjskoj vlasteli i apostrofirane kod Đure Tošića u radu posvećenom trebinjskom području.¹ Na osnovu spoznaja spomenutih znanstvenika, moguće je uočavati praznine i kretati se u nove pretrage. Uz fragment izvora više, na ovom mjestu, upravo problematiziramo i definiramo nekoliko pitanja iz života ovog vlastelinskog roda i potičemo na nova traganja.

Najraniji Dragančići – problemski osnovi i pretpostavke

Pretpostavka je da rodonačelnika među Dragančićima treba tražiti u izvjesnom Draganču

* Rad je realiziran u okviru projekta "Srednjovjekovna bosanska vlastela", Kanton Sarajevo, Ministarstvo za nauku, visoko obrazovanje i mlade za 2021.

¹ Динић 1967, 49; Тошић 1998, 31, 120, 214. Тошићев pristup Dragančićima zasnovan je na istraživanjima Mihaila Dinića.

koji se spominje u drugoj polovini augusta 1343. godine. Tada je zabilježeno da izvjesni Božitko Đorđević, čovjek Draganča (*Bositicus Giorgeuich homo Draganče*) daje svoga konja u zamjenu za vola, kravu i tele. Polazišta za ovu pretpostavku su: specifično ime, društvena pozicija i odgovarajući vremenski kontekst.² Iako navedeno nije dovoljno za konačnu argumentaciju, ova pretpostavka i dalje ostaje jedinom po pitanju porijekla porodice i roda Dragančića.³

Izvjesno je da rodonačelnik Dragančića pripada turbulentnom vremenu kroz koje je područje Travunije prolazilo, obilježeno teškim feudalnim borbama srpskih velmoža poslije smrti cara Dušana (1355), a koje je u historiografiji poznato kao borba oblasnih gospodara. Po svemu "Draganče" je uspio da opstane u krugu sitnijeg plemstva lavirajući među magnatima čiji se utjecaj i moć nad Travunijom mijenjao sve do dolaska pod bosansku vlast. Jedan od prvih problemskih osnova koji definiramo predstavlja upravo status travunijske vlastele u drugoj polovini XIV. i prvoj polovini XV. stoljeća, odnosno u vrijeme bosanske vlasti. Dolaskom pod

² (24. 8. 1343), Državni arhiv u Dubrovniku (dalje: DAD), *Diversa Cancellariae*, XIV, 43; Kurtović 2019, 9.

³ Динић 1967, 49; Тошић 1998, 214.

bosansko kraljevsko okrilje ranije, češće promjene izazvane borbom krupnih velmoža bile su završene. Pretpostavka u historiografiji je da je dolasku Tvrtka Kotromanića u posjed Travunije kumovalo i raspoloženje domaćih čimbenika.⁴ Ulaskom u sastav srednjovjekovne bosanske države 1377. godine travunjsko područje (kao i područja Konavala i Dračevica, a naročito Konavala jer su više povezana uz Travuniju) se našlo u drugačijem političkom ambijentu. Iako je zemlja Travunija u sastav Bosne pripojena s već izgubljenim političkim posebnostima koje otuda nisu ni mogle biti precizno ugrađene u titulaturi bosanskih vladara, bit će ispravna pretpostavka da su najvažniji predstavnici na travunjskom području produžili raniju politiku odnosa prema magnatima i osigurali svoje pozicije i beneficije kod novih seniora u novoj državi. To je uobičajena feudalna praksa. Taj prelazak se dešava u vrijeme kada je u Bosni u potpunosti izgrađen društveni poredak u kojem je novo područje inkorporirano u posjede krupnije bosanske vlastele koja je učestvovala u stjecanju Travunije i dobila posjed na ime zasluge. Pripojeno travunjsko područje najvećim je dijelom zaslugom pripalo velmožama iz roda Pavlovići.⁵ Opća karakteristika stečenog posjeda u skladu je s položajem Travunije u toku XIV. stoljeća. Pored izostanka jednog istaknutog vlastelinskog roda ravnog bosanskim magnatima Travunija nije imala ni prateće snažne odbrambene i rezidenijalne elemente. Iako je imala dobru privrednu osnovu pozicija Travunije pri ulasku u sastav Bosanskog kraljevstva predstavljena je feudalcima koji su djelovali na svojim usitnjenim posjedima. Tek dvije decenije kasnije u javnom, političkom izrazu bosanske vlastele Pavlovića prepoznajemo najvažnije travunjske predstavnike kao i činjenicu da su u krilu Pavlovića vidljiviji elementi njihove ranije posebnosti i važnog statusa koji su osigurali u novom ambijentu. U povelji kneza Pavla Radinovića Dubrovčanima iz 1397. spominju se kao svjedoci od Primorja Vukosav Kobiljačić, Ljubiša Bogdančić i Vukosav Poznanović.⁶ To su najvažnije poluge na koje se knez Pavle oslanjao na travunjskom području. Oni su izraz ranijeg

domaćeg elementa "od Primorja". Iako Dragančići ne pripadaju najvažnijim predstavnicima sa travunjskog područja, izvjesno je da je njihov status na posjedu Pavlovića hijerarhijski tada nešto niže, ali i usko vezan za statusna obilježja koja su imali Kobiljačići, Bogdančići i Poznanovići te 1397. godine. Definiranje pojašnjavanja statusa travunjske vlastele pod bosanskom vlašću je problemski otvoreno i po svemu će se rješavati u razumijevanju rusaga kneza Pavla Radinovića i njegovih nasljednika. Polazni poticaj u tom pravcu bi bilo pojašnjavanje egzistencija titulature trebinjske vlastele koju su Pavlovići poštovali, ali i koja se kosila s društvenim poretom u Bosni i stoga je vremenom prestala da postoji.

Snagu Dragančićima daje izražena duža težnja njihove identifikacije povezana uz prezime Dragančić, učestalija praksa, tj. pojava u izvorima, a i prepoznatljivost u očima obližnjih Dubrovčana. Nastojanje da se čitavom rodu kroz duže vrijeme da prepoznatljivo ime je redovno parametar učestalije, poznatije, uticajnije i trajnije vlastelinske zajednice. Zbog manjka izvora ta živost i razvojnost koju pratimo i kod druge trebinjske vlastele nije uvijek uočljiva. Otuda je iz današnje perspektive ponekad nejasna identifikacija članova pojedinih porodica, ali i šireg roda kroz duže vrijeme. Dragančići (1375-1456) su pravi primjer za ovu pojavu.

Mihailo Dinić prvog poznatog člana ove vlastelinske kuće vezuje za Pribata Dragančića iz 1412. godine. U odnosu na eventualnog rodonačelnika (1343) to je razlika od skoro 70 godina i nešto je duži razmak za promatranje dvije generacije pa otuda i nije kazano da se radi o Pribatu kao sinu rodonačelnika.⁷ Tu smo već u problemima praćenja prvih Dragančića. Srećom postoje i druge informacije koje govore o Dragančićima starijim od ovog pokazatelja. One upućuju na Brajana Dragančića kao najranijeg zasad poznatog, izvorom zasvjedočenog predstavnika među Dragančićima. Označen da je iz Trebinja (*Brayan Dragančich de Tribunio*), decembra 1375. on prodaje Skoroju Milenoviću crnu kobilu za 15 perpera dubrovačkih dinara.⁸ Pokazatelj ne nudi

⁴ Динић 1932, 36; Михальчић 1975, 122, 124, 132-135, 187-203.

⁵ О Павловићима, Радонић 1902; Тошић 2001; Ивић 1907, Нилевић, 1978; Нилевић 1980; Куртовић 2010.

⁶ Стојановић 1929, 245; Смиљанић 2008, 101-102.

⁷ Динић 1967, 49; Тошић 1998, 214.

⁸ (11. 12. 1375), DAD, Diversa Cancellariae, XXIV, 94; Kurtović 2019, 108.

preciznije karakteristike koje bi Brajana povezala uz vlastelinski sloj, mada trgovina nije strana trebinjskoj vlasteli. Ova je informacija kamenčić kojim se mozaik Dragančića polako upotpunjuje.

Prema pokazatelju iz 1375. godine prezime i pripadnost trebinjskom području su polazna osnova, no tek nasljednik Brajana Dragančića u potpunosti detektuje svoga oca. To je Usin Brajanović, u radu Mihaila Dinića poznat samo kao Usin Dragančić. Novembra 1387. godine Usin, označen da je sin Brajana Dragančića iz Trebinja (*Usinus, filius Brayani Dragančich de Tribinio*) prima od gospode Rade, supruge vlastelina Martola Tudisića, 36 muznih koza na uzgoj i podjelu dobitka.⁹ Krajem 1392. godine, on se opet pojavljuje u izvorima, a označen je kao Usin Brajanović iz Trebinja (*Usin Brayanouich de Tribinio*). Tada pravi dogovor s dubrovačkim vlastelinom Vlahom Sorkočevićem oko srebrnine i nakita kojeg ostavlja kao zalog za 18 perpera i osam groša. Zalog je postavljen do praznika svetog Vlahe, a kao jemci za Usina su imenovani Borak Radosalić i Brajan Miloslalić.¹⁰ U kasnijim pronađenim informacijama Usin se spominje kao Usin Brajanović, ali češće kao Usin Dragančić što ćemo, kao i njegove nasljednike, kasnije ispratiti. Ranije informacije o Usinu Dragančiću upućivale su na sina roдонаčelnika Draganče, ali kao što smo vidjeli njegov otac je bio Brajan Dragančić i Usin bi onda bio eventualno njegov unuk. Time je linija Brajanovića i Usinovića identificirana, ali ona nije jedina među Dragančićima.

Po poznatim informacijama drugoj polovini XIV. stoljeća pripada i Ostoja Dragančić. U prvoj informaciji iz augusta 1382. godine njegova vezivna identifikacija za našu temu je samo prezime. Ostoja Dragančić (*Ostoya Dragančich*) tada uz prisustvo svjedoka prodaje tamnosmedeg konja đakonu Paskoju Bobaljeviću za 30 perpera.¹¹ Nekoliko godina kasnije u testamentu Gojka Rugića navodeno je da se njegov vo nalazi kod Ostoje Dragančića iz Trebinja (*Ostoia Dragancich de Tribigne*). Pored Ostoje Dragančića za kojeg je navedeno da je primio žito na zajedničko uzgajanje, u istom testamentu je naveden Radiša

Bratojević čovjek Dragančićâ, također sa primljenim žitom za uzgajanje.¹² Pokazatelj iz testamenta iz 1385. godine spominje vazala i Dragančića kao vlastelu. Ovakvo imenovanje ukazuje na stvoren i u širem okruženju prepoznatljiv imidž koji su Dragančići imali. Radi se o većem broju članova i vidljivo su pripadnici jednog roda. U tom pravcu je i pokazatelj s početka XV. stoljeća. Tada Budislav Vangišić iz Trebinja Dragančić (*Budislaus Vangisich de Tribinio Draganzich*) prima stoku na uzgoj i rad s volom od Milka Radaljevića.¹³

Posljednja informacija koja spominje Ostoju Dragančića je iz septembra 1423. Tada je zaveden i njegov brat Vukosav Dragančić, jedan njihov rođak Usinović kojem tužilac ime ne poznaje, te više neimenovanih njihovih ljudi. Naime, Bogdan Nartičić iz Konavala podiže tužbu protiv braće Radosava i Jurja Račića, Vukosava Vukšića, Radiča Korenića, braće Vukosava i Ostoje Dragančića, jednog njihovog rođaka Usinovića, Radiča Dobrovojevića Đuraševića, braće Stipana i Radosava Musbratovića, Radosava Krestosa, više ljudi Dragančića i Usinovića i Nikole Barojevića zbog pljačke i devastiranja kuće. Kasnije je dodato još optuženih.¹⁴ Vukosav Dragančić poznat je

¹² "Testamentum Goiach Rugich. MCCCCLXXXV, indictio octava, die XIII marci, Ragusii ... Io Goiach Rugich faço Io mio testamento ... Io Goiach aço di bestiamine caui grandi e picoli XVIII, ancora boui II, uno a Sancta Analisto di Canali et altro ad Ostoia Dragancich de Tribigna, de questi boui non se apaçi nesun homo ... [96] ... Io Goiach Rugich aço dado a seminar Radissa Bratoieuch homo de Dragancich copelli IIII arço et de çeser IIII per mitade. Ancora aço dado ad Ostoia Dragancich copelli III de ceseri de gran ... [96v]" (14.3. 1385), DAD, Testamenta Notariae, VII, 96-96v.

¹³ (5.10. 1404), DAD, Diversa Cancellariae, XXXV, 110v; Kurtović 2019, 498.

¹⁴ "Bogdan Nartich de Canali ... conqueritur supra Radosau et Juray Raçichi fratres, Volcossauum Volchsich, Radiç Corenich, Volchossaum et Ostoiam Dragancichi fratres et unum eorum consobrinum Usinouich cuius nomine ignorat, Radiç Dobrouoieuch Juraseuich, Stipanum et Radossauum fratres Musbratouichi, Radossau Crestos et plures homines de Dragancichi et de Usinouichi quorum nomina ad huc ignorat et Nicolam Baroeuich, qui omnes supradictos instigauit et fecit eos venire ad faciendum infrascriptum dampnum et Bosidarum et Radath Nenadichi fratres et Nenadam patrem ipsorum. Eo quia dicti accusati die veneris propelapsa de nocte venerunt supra dictum accusatorem et sibi more predonico et violenter acceperunt sibi res infrascriptas de domo sua et insuper combuserunt sibi domum, videlicet: tres gonellas a muliere panni latini, mantellum unum panni latini ab homine, I diploidem, I birretum, I par

⁹ (9. 11. 1387), DAD, Diversa Cancellariae, XXVII, 56v; Kurtović 2019, 169–170.

¹⁰ (22. 12. 1392), DAD, Diversa Cancellariae, XXX, 172v; Kurtović 2019, 284.

¹¹ (7. 8. 1382), DAD, Diversa Cancellariae, XXV, 127v; Kurtović 2019, 136.

i par godina ranije. Jula 1420. Ratko Radanović podiže tužbu protiv Radoja Ljubišića i Vukosava Dragančića, obojice iz Trebinja zbog krađe krave izvršene u Trebinju.¹⁵

Izostaju dalje dostupne informacije o Ostoji i Vukosavu Dragančiću. Naprotiv, po patronimiku veći je broj Ostojića i Vukosalića povezanih za Trebinje, ali nema adekvatnih primjera sa sigurnim uputama kojima bismo ih sa sigurnošću povezali za Dragančiče. Hronološki Brajan (1375), Pribat (1407-1437)¹⁶, Ostoja (1382-1423) i Vukosav Dragančić (1420-1423) bi mogli biti braća, nasljednici rodonačelnika (možda spominjani Draganče) koji im je ostavio svoje ime u amanet kao prezime i prepoznatljivu rodovsku odrednicu. Mogli bi predstavljati prvu generaciju Dragančića. No, čini se da nisu bili jedini. Dragančići su prepoznatljivi na trebinjskom području, ali se mora priznati da je to za preciziranje njihove pozicije na terenu još uvijek širok pojam. Još nema spomenutih očuvanih informacija o njihovom konkretnom prebivalištu. Povezani su uz poljoprivredu, za stočarstvo i zemljoradnju, a bave se i trgovinom. Imaju svoje vazale. U XV. stoljeću, informacije o Dragančićima su obilnije, ali od dvadesetih godina XV. stoljeća kroz prizmu očuvane dubrovačke građe, oni postaju prepoznatljivi ponajviše po pljačkama, suhoparnim istovrsnim informacijama čiju demonstraciju je otežano predstavljati.

Velika pljačka i devastacija kuće Bogdana Nartičića iz Konavala iz septembra 1423. bila je dodatnim razlogom dubrovačkog prigovaranja zbog učestalih pljačkanja vojvodi Radoslavu

calegarum, II paria subtularium, II mantellos de mercina, I mantellum de rassa alba, I gugn, I barchaničam, I scutum, I arcum cum friciis, I cultellissam, I cingulum, II nappas et plures alias res quarum non recordatur et insuper combuserunt sibi in domo predicta centum quinquaginta staria frugum, item tres equos, item XV boues, item LXXXVII animalia pecudina et caprina, item XV sues” (20.9. 1423), DAD, Lamenta de foris, V, 206. Ispod: “Item die III octobris 1423. Predictus Bogdan coram domino Rectore ser Nicola Jo. de Poza dixit repperisse quod duo Capicich homines Ostoeie Posmanouich quorum nomine ignorat et Radoe Bosoeuich homo dicti Ostoeie fuerunt inter dictos malefactores et cum dictis malefactoribus”, Isto. Ovome je prethodila i veća pljačka stoke od Bogdana Nartičića, (18.9. 1423), Isto, 204.

¹⁵ “supra Radoe Glubissich de Tribigne et supra Volchossaum Dragančich de Tribigne” (18. 7. 1420), DAD, Lamenta de foris, IV, 219; Kurtović 2020, 94.

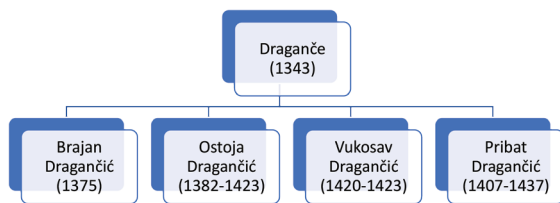
¹⁶ (18. 6. 1407), DAD, Liber maleficiorum, II, 7. Detaljnije niže u radu.

Pavloviću preko poslanika Nikole Gučetića i Vlaha Đurđevića u prvoj polovini oktobra iste godine. Istaknuti su i vojvodini podanici na području Trebinja, Usin i Ratko Dragančići, čija je kuća postala prepoznatljivo stjecište razbojnika (*sonno redutti in Tribigne ali vostri homeni a Uxien e Ratcho Draganzichi e stanno in casa loro ... malfattori per nome li quali stanno ali Dragančichi*).¹⁷ Usin Dragančić je spominjani sin Brajana Dragančića, a Ratko Dragančić još uvijek nema jasniju kontekstualizaciju. Tokom istog mjeseca oktobra podignuta je tužba od strane Radoja Glavića protiv dvojice neimenovanih ljudi vojvode Radoslava Pavlovića iz Trebinja zbog napada i krađe u Bjelemu (Platu) u vrijeme kada je nosio pisma dubrovačke vlade Dragančićima u Poljica (*ad Poglize ad illos de Dragančich*).¹⁸ Možemo pretpostaviti da je misija Radoja Glavića povezana s aktualnim pljačkanjima u kojima su Dragančići značajno učestvovali. Već početkom novembra dubrovački poslanici dobili su naputak da se kod vojvode Radoslava Pavlovića požale na najnovija dešavanja u Konavlima, koja su imala za rezultat smrtni slučaj. Plan je potekao iz naselja Usina Dragančića i njegove braće, a u realizaciji su uz njihove ljude (*delle ville de Usien Dragančich e fratelli ... tra li quali fu homeni delli detti Dragančich*) uzeli učešće ljudi Poznanovića, Radetko Kovač, koji se sumnjiči za

¹⁷ “ser Nicola de Goze et ser Biasio de Zorzi dilecti citadini et ambasatori nostri a voiuoda Radoslau ... e perche al presente scriuemo a voiuoda Radosau sopral fatto deli nostri rebelli de Canal e delo damno per lor fatto ... Al presente quelli malfattori con li vostri de Tribigne ali nostri mercadanti che venian a Ragusa soura lo vostro teren doe volte roppe la caruana e tolseno molte some di cera et altre mercadantie. E de piu andaron in Canal soura lo nostro e brusorno la casa de Nartičich homo nostro e le cose e animali tutto predarono e menaron via. Ancora tolseno per forza piu caualli de nostri caualli che erano in Canal. E con tutte queste robarie sonno redutti in Tribigne ali vostri homeni a Uxien e Ratcho Draganzichi e stanno in casa loro ... Ancora alo ditto scriuemo li malfattori per nome li quali stanno ali Dragančichi Volcoslau Volchsich, Radiz Corenich, Radosau Ratčich, Juray Ratčich” (8.10. 1423), DAD, Lettere di Levante, IX, 14v.

¹⁸ “Radoe Glauich ... conqueritur supra certos homines voiuode Radossau Paulouich de Tribigna, videlicet, duos quorum nomina ignorare se dixit. Eo quia die dominico proxime preterita dum dictus accusator iret ad Poglize ad illos de Dragančich cum literis dominationis Ragusii predicti accusati ipsum verberauerunt in Bielem et sibi violenter abstulerunt unum zubetum et unum gugnium et unum par caligarum et unum capellum” (19. 10. 1423), DAD, Lamenta de foris, V, 222.

ubojstvo Stanača Miletića, i drugi iz Uskoplja.¹⁹ Ako do tada nisu, od kraja 1423. Dubrovčani su Dragančiće identificirali kao problematične susjede.

Pribat Dragančić i Pribatovići

Među bolje poznatijim predstavnicima Dragančića su Pribat i Usin i njihovi nasljednici. Imaju veći broj nasljednika i nerijetko zajednički djeluju pa su informacije o njima ponekad povezane. Tokom maja 1407. godine u Dubrovniku su knez i sudije ispitivale slučaj paljevine dvije kuće dubrovačkog vlastelina Rafaela Gučetića i pljačku žita u Platu. Sumnje su upravljene prema braći Radiću i Rajku Tasinoviću, Gojku Grnčariću i Obradu Bratojeviću iz Trebinja (*Radiz Thassinouich et Raicho fratres et Goiacho Grinzarich et Obrad Bratoyeuich de Tribinio*). Bilo je predviđeno da porota razriješi situaciju, ali je došlo do razmimoilaženja oko mjesta održavanja porote.²⁰ Među značajnim predstavnicima trebinjskog područja poput Vukoslava Poznanovića, Ljubiše Bogdančića, Vukoslava Kobiljačića, Radoslava Brankovića (Krasomirića) i drugih koji su bili u sastavu porote, tu su i izvjesni “Novak Mustač Dragančić”, Usin Brajanović

i Pribat Dragančić.²¹ Usin Brajanović, sin Brajana Dragančića je izvorima najpopravljeniji, dok je Pribat Dragančić i kasnije spominjan. Identifikacija Novaka Mustača kao Dragančića je problemska, ali po svemu sudeći da je pisar napravio malu pogrešku. Naime, spisak porotnika je dat u jednoj koloni i poslije Novaka Mustača sljedeći ispod bili su navedeni Usin Brajanović i Pribat Dragančić. Po svemu sudeći, pisar je kasnije dodao još jednu riječ Dragančić, ali je umjesto uz Usina Brajanovića to postavio uz ime Novaka Mustača i time ostavio veliku dilemu. Novak Mustač nije pripadao Dragančićima. On je zasnjeđen drugim izvorima. Stanovnik je Zasada, trebinjskog naselja koje je sjevernije od sjedišta Dragančića.²² Tu je i savremeno naselje Mustači koje očito vuče vezu i s ovdje spominjanim Novakom Mustačem.

Ravnajući se prema Usinu Brajanoviću Dragančiću ovo bi, u prijedlogu, trebalo biti naredna generacija Dragančića. No, treba sagledati i uravnotežiti i druge pokazatelje za takvu postavku. Svakako prisustvo Dragančića u poroti među respektabilnim predstavnicima neposrednog dubrovačkog zaleđa je pokazatelj njihovog značaja u trebinjskoj sredini, ali i mogućnost da je slučaj povezan između ostalog i s njihovim ljudima.

Septembra 1407. vršeno je ispitivanje u Dubrovniku u kojem je akter bio izvjesni Dobrašin Pribete Dragančić (*Dobrassinus Pribette Dragancich*). On je kupovao so od supruge bačvara Milina što je formom, kao kupovina izvan slаницe, bilo protivno dubrovačkim običajima i zakonima.²³ Bez dodatnih pokazatelja teško je prihvatiti, a još teže odbaciti ovaj pokazatelj pri razmatranju pitanja ovdje razmatranih Dragančića. Dobrašin bi bio sin Pribata Dragančića iz prethodnog pokazatelja, što bi Pribatu davalo veću starost. Pribat Dragančić, poznat Diniću i Tošiću po pokazatelju iz oktobra 1412. poznat je i

¹⁹ “in questi di etrauenuto una nouitade in Canale che questi nostri rebelli partandosi una sera delle ville de Usien Dragančich e fratelli cum piu zente tra li quali fu homeni delli detti Dragančich e delli Posnanouich e Radetcho Couaç e altri de Uscoplie. E venendo in Canale alli homini di don Radien pop veisero uno suo homo et sei ne ferirono et ruborono et se non asai forzo e damno della qual cosa auessimo grandissimo dispiacere. Et pero dobiate andare dauanti al signore ... e lamentarui da tal cosa ... Radetcho Couaç de Uscoplie fu quello che feri Stanač Miletich homo nostro di Canal” (2. 11. 1423), DAD, Lettere di Levante, IX, 19; “per lo fatto di nostri rebelli di Caballe digando magnifico signor ... in questi di passati aruborono la villa di prete Radin e fu amazato uno homo et assai altri feriti a morte” (8. 11. 1423), Isto, 22.

²⁰ (24. 3. 1407), DAD, Liber maleficiorum, II, 6v-7; He-дељковић 1978, 30–32.

²¹ Navedeni u koloni: “Porotnizi: Volchoslauus Posnanouich, Glubissa Bogdancich, Nouacho Mustachi Draganzich [tako], Usin Braianouich, Pribath Dragančich, Volchoslauo Chobiglacich, Radoslauus Branchouich, Juncho filius Mergie, Petecho Stoichouich, Sancho Illoyuich, Mildrag Palelca” (18. 6. 1407), DAD, Liber maleficiorum, II, 7.

²² “Tonchus Putnich ... Eo quia die X^o presentis furtim acceptus fuit sibi unus bos quem dederat ad seruandum Radoslauo Velisich, homini Nouachy Mostach habitanti in Saxath in Tribigna” (14. 10. 1413), DAD, Lamenta de foris, III, 100v.

²³ (18. 9. 1407), DAD, Liber maleficiorum, II, 57.

kao senior optuženih osoba u jednoj tužbi. Naime, tada Radeta Petošević podiže tužbu protiv Dabiživa Miletića i Dobre Bogojevića, ljudi Pribata Dragančića te Krenka Ostojića zbog krađe žita i premlaćivanja izvršenog u Stulovu kod Vrsinja.²⁴ Uz mogućeg Dobrašina (1407) Pribat Dragančić je zasigurno imao sina Bogdana. Decembra 1419. Bogosav Martolović podiže tužbu protiv Bogdana, sina Pribata Dragančića iz Poljica (*supra Bogdanum, filium Pribati Dragančich de Poliče*), zbog krađe jedne bačve vina izvršene kod mlina u Dubrovniku.²⁵ Februara 1426. Budisav Radulović podigao je tužbu protiv Pribata Dragančića, njegovog sina Bogdana, Vlatka Budisalića kao Pribatovog čovjeka te Vukosava Budisalića i Ljubiše Boljesalića zbog krađe 15 škopaca i stvari u Poljicima.²⁶ Posjedi Dragančića pored Poljica, koja se sve češće spominju u XV. stoljeću kao njihovo prebivalište, konkretnije se navode i u pokazatelju iz augusta 1425. Bogosav Pripković tada podiže tužbu protiv izvjesnog Živoja, čovjeka Pribata Dragančića iz Trebinja iz mjesta zvanog Kremeni Dol (*Ziuoio hominem Pribathi Dragančich in Tribigne in loco dicto Cremeni Dol*).²⁷ Pribat Dragančić je novembra 1426. zabilježen kao dužnik u poslovnim knjigama dubrovačkog vlastelina Luke Bunića čiju imovinu nasljeđuju njegovi sinovi Vlaho, Junije i Marin.²⁸ U jednoj kasnijoj sudskoj presudi iz decembra 1437. spomenut je Bjeladin, čovjek Pribata Dragančića (*Bieladin homo Pribat Draganzich*).²⁹

²⁴ “supra Dabisiu Miletich et Dobrie Bogoeuich homines Pribati Dragančich et supra Carencho Hostoych” (23.10. 1412), DAD, Lamenta de foris, III, 22. Dabiživ Miletić spominje se kao optuženi i nešto kasnije: “supra Dabisiuum Miletich” (14. 3. 1428), Isto, VIII, 4.

²⁵ (28. 12. 1419), DAD, Lamenta de foris, IV, 126; Kurtović 2020, 55.

²⁶ “supra Pribat Dragančich et Bogdan eius filium et Vlatcum Budissaglich hominem dicti Pribat et Volchossauum Budissaglich et Glubissam Boglessalich. Eo quia dicti accusati his diebus elapsis violenter acceperunt dicto accusatori in Poglize” (2. 2. 1426), DAD, Lamenta de foris, VI, 205v.

²⁷ (12. 8. 1425), DAD, Lamenta de foris, VI, 137

²⁸ “Pribath Draganzich die dar ducati IIII° grossi 0” (20. 11. 1426), DAD, Diversa Notariae, XV, 41v.

²⁹ “Nicola de Radulino suo nomine proprio et tanquam procurator et procurator nomine Jacobi fratris sui [65] ... Bieladin homo Pribat Draganzich ... [67v] ... Radeglia Milano-uich sauro de Narenta ... Vochaz Petchouich de Pleuiyani ... Goycho et Jubissa de Drazeuiza ... [68]” (2. 12. 1437), DAD, Sentenze di cancellaria, IX, 65–68.

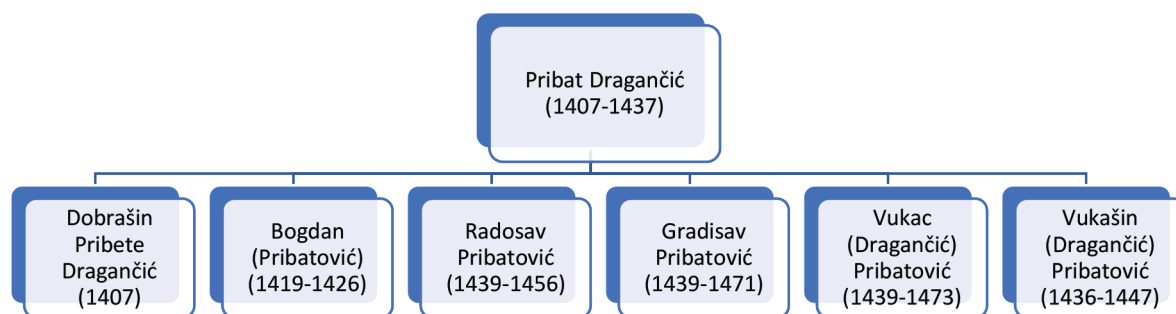
Ako bismo podvukli crtu o poznatim informacijama u ovoj porodici moglo bi se reći da je Pribat Dragančić zabilježen u pronađenim izvorima 1407–1437. godine te da su njegovi sinovi eventualno Dobrašin (1407) i zasigurno Bogdan (1419–1426).³⁰ S malo većom vremen-skom distancom možemo pretpostaviti da su nasljednici Pribata Dragančića i Radosav, Gradisav, Vukac i Vukašin Pribatović.

Vukašin Pribatović spomenut je aprila 1436. Tada Milat Brajković podiže tužbu protiv njegovih ljudi braće Vlatka i Dabiživa Pribilovića zbog krađe žita i ranjavanja. Decembra 1438. Bolica Stojkova iz Župe dubrovačke podigla je tužbu protiv Vukašina Pribatovića zbog krađe krave koja je bila na uzgoju kod Radmila Bratića u Trebinju.³¹

Radosav Pribatović se spominje u periodu 1439–1456. godine. Februara 1439. uz Radosavljev prvi poznati spomen povezana su i njegova braća Vukac i Gradisav Pribatović. Trojica braće tada se nalaze među većim brojem optuženih od strane Stojkove Radašinove iz Župe dubrovačke zbog krađe tri krave, vola i magarca. Septembra 1444. Radosav je usputno spomenut u jednoj tužbi u kojoj se među svjedocima označavaju dva njegova čovjeka. Novembra 1446. Radivoj

³⁰ “Pribil Dobrislaglich ... conqueritur supra Radoe Obradouch. Eo quia diebus his propelapsis dictus Radoe sequestrauit penes Michoe hominem Bogdani unam vaccam quam habebat ad custodiendum a Dobrich Dragoeuich pilipario” (2. 3. 1413), DAD, Lamenta de foris, III, 64. U navedenom pokazatelju Mihailo Dinić je izrazio sumnju o spominjanom Bogdanu koja i dalje čeka odgovor, Динић 1967, 49. Pokazatelj o Podaši Pribatoviću iz Poljica ima polaznu osnovu za pridruživanje nasljednicima Pribata Dragančića, međutim najvjerovatnije se radi o Poljicima u Konavlima pa uočeni pokazatelj ne uzimamo u razmatranje: “Teodorus Glauatouich ... conqueritur supra Prodassam Pribatouich de Poglize [dodato sa strane: *et supra Pribil Smecchich qui stat ad custodiam montibus Canalis*]. Eo quia heri XXVII presentis prope Sanctam Veneram de Obod violenter accepit eius famulis unum somerium cum suppellectilibus lecto et aliis valoris triginta yperperorum” (28. 2. 1412), Lam. de foris, II, 154.

³¹ “Millath Braychouich ... conqueritur supra Vlatcum Pribillouich et Dabisiuum fratrum dicti Vlatchi hominem Vucassinini Pribathouich. Eo quia dicti acusato per vim acceperunt dicti Millath unum sachum in quo erat unus copellus parine. Et de pluri verberauerunt eum” (24. 4. 1436), DAD, Lamenta de foris, XI, 101; “Boliza Stoychoua de Breno ... fecit lamentum supra Vochasin Pribatouich, dicens quod dederat unam vacham ad pascendum in Tribigne a Radmio Braatigh et suprascriptus Vochasin accepit eius sibi” (4. 12. 1438), Isto, XII, 151v.

Račić podigao je tužbu za krađu kože protiv braće Vukosava i Radoja Radosalića iz Poljica, a koji su ljudi Radosava Pribatovića. Februara 1454. Nikola Radosalić optužio je Radosava Pribatovića zbog premlaćivanja. Maja 1455. godine Radosav je zaveden s prezimenom Dragančić, a njegovi ljudi tada su optuženi da su premlatili Radoja Vratkovića na trebinjskom području, dok je Vukašin Resić, čovjek hercega Stjepana Vukčića Kosače istom oteo vola. Potpuna identifikacija kojom se Radosav Pribatović zasigurno vezuje među Dragančiće je u njegovom posljednjem poznatom spomenu. Početkom novembra 1456. podignuta je tužba protiv Radosava Pribatovića zvanog Dragančić i njegovog čovjeka Radohne Pribiševića iz Poljica Dragančića zbog krađe kobile.³²

Marta 1471. Gradisav Pribatović iz Poljica iz Trebinja (*Gradisauum Pribatouich de Poglice de Tribigne*) iskoristio je turski upad u Konavle i opljačkao kovača Vukšu Tasovčića iz Čilipa.³³

³² "fecit lamentum [nedostaje: *supra*] Radosauus Pribatouigh et suora Vocaz et Gradisauus fratres dicti Radosauus" (22.2. 1439), DAD, Lamenta de foris, XII, 207v; "Pribigna Pribilouich ... fecit lamentum supra Giuras Dobrosalich et Radič, filium dicti Giuras, Radiuoi fratrem dicti Giuras et Mlados Baglinouich, dicens quod acciperunt sibi per vim vacham unam. [Testes:] Radhman Nadichnich, duo homines Radosau Pribatouich" (20.9. 1444), Isto, XVIII, 95v; "supra Vocossauum et Radoe fratres Radossalich homines Radossau Pribatouich, habitatores in Poglice" (16.11. 1446), Isto, XX, 244; "supra Radossauum Pribatouich" (5.2. 1454), Isto, XXVI, 70v; "contra Vocassinum Resich hominem de chercech, qui sibi per vim accepit unum bouem super terreno Tribigne districtus chercech et ulterius homines de Radosauo Dragancich verberauerunt eum" (7.5. 1455), Isto, XXVIII, 107v.

³³ "Vochsa Tasoucich faber de Canali de Zilipe ... lamentum fecit contra Gradisauum Pribatouich de Poglice de Tribigne, dicens quod in ista deorbatione Canalis per Turcos dictus Gradisauus eius derobauit unam anchudinem valoris duartos septem et omnia feramenta artis fabrilis. Quare etc." (21. 3. 1471), DAD, Lamenta de foris, XLII, 294v; "Obiad Mi-

Aprila 1473. Vukac je spomenut sa sinovima Dobruškom i Vukdragom, a svi su označeni da su iz Poljica iz Dragančića (*Vocazium Pribatouich et contra Dobruschum et Vochdragum filios dicti Vocazii, omnes de Poglice de Dragancichii*). Oni su tada optuženi za prodaju dubrovačkih stanovnika Turcima.³⁴ Po svemu Vukac Pribatović je ista osoba koja je kao Vukac Dragančić, zajedno sa bratom Vukašinom Dragančićem spomenuta kao svjedok u dvije tužbe iz jula 1447. godine.³⁵

loseuich ... querelam intulit contra Radochnam Pribiseuich de Poglice Draganzich et contra Radossauum Pribatouich dictum Draganzich patronum dicti Radochne, dicens quod cum ipse querelans emisset in Ragusio die XXIII° octobri proxime preteriti unam jumentam a fratre dicti Radochne et eam in Canale misisset ad pascendum accidit quod post tres menses vel circha cum dicta jumenta auffugisset de pasculis ad domum ipsius Radochne, ipse Radochne noluit eam restituere, scilicet, eam retinuit contra voluntatem ipsius Obrad. Et de hoc fuit causa dictus Radossauus quia non promisit quod dictus Radochne restituent dictam jumentam" (11. 1. 1456), Isto, XXIX, 36v.

³⁴ (19. 4. 1473), DAD, Lamenta de foris, XLIV, 48.

³⁵ "Ser Nicola domini Pasquali de Restis et Bosidar Radienouich, Milich et Bogeta eius fratres et Radeta Pulchouich eius vilani in Canali in Poures ... fecerunt lamentum supra Alexam Dabisiuouich et Bogetam et Radosauum fratres ipsius Alexe et Dabisii Nenadich et Radič Vecerinouich et Iffchum Glegieuich, Nouach Vuchosalich, Ostoiam Gliupchouich et Radosauum Nespisdray, Bogač de Ciceuo hominem de Crasoe et alios multos quos non cognouerunt per nome, dicentes quod ipsi venerunt et acceperunt sibi capita CCCC animalium inter pecudes et capras et boues et vachas 40 et acceperunt de pluri per vim masaricias dictorum vilanorum in eorum magnum damnum et priuidacium et ultra verberauerunt eos violentes deffendere suum, quare peccierunt sibi de remedio oportuno subueiri. [Testes:] Vuchač et Vuchasinus Dragancich, Ratchus Bagneuich, Niegouan Dobroueouich, Vuchota Radmilouich, Radoe Voisilouich" (6. 7. 1447), DAD, Lamenta de foris, XXI, 108v; "Milat Nouachouich ... fecit lamentum [*supra*] Alexam Dabisiuouich et omnes eius socios ultrascriptos, videlicet, Bogetam et Radosauum eius fratres et Dabisii Nouachouich et Radič Vecerinouich et Iffchum Glegieuich, Nouach Vuchosalich, Ostoiam Gliupchouich, Radosauum Nespisdray, Bogač de Ciceuo et alios, dicens quod ipsi venerunt et fregerunt sibi

Pored navedenih veći je broj Pribatovića koji su povezani za Trebinje, ali ih je teže povezati za Dragančiče, konkretnije za Pribata Dragančića.

Usin Dragančić i Usinovići

Interesantna i brojna je i loza Usinovića. Usin Brajanović Dragančić, spominjan već od 1387, učestalije se navodi u XV. stoljeću. U komunikaciji s Dubrovnikom primjetna je njegova izrasla platežna moć i bogatstvo vlastelinskog sloja. Marta 1416. Usin (*Usien Dragancich*) ostavlja ženski srebrni pojas u zalog za 45 perpera kod dubrovačkog vlastelina Ivana Crijevića.³⁶ Jula 1417. spominje se mogućnost prodaje ili otkupa založenog oklopa Usina Dragančića (*unam loricham Usini Dragancichi*). Ranije je Vukčin Dapković iz Konavala uz saglasnost Usina Dragančića dao njegov oklop preko Dobrašina Milšića iz Dubrovnika u zalog krojaču Vuku za tkanine u vrijednosti od 14 perpera i dva groša.³⁷

Usin Dragančić je imao sina Radiča koji se zajedno s njim spominje novembra 1420. Radi se o tužbi Dobre Radašinovića, čovjek dubrovačkog vlastelina Mihaila Rastića u Novim zemljama, protiv Radojka Ratkovića i njegovih nećaka Radača i Radosava, ljudi vojvode Radosava Pavlovića, a zbog pljačke izvršene u Konavlima. Za ovu tužbu svjedoci su bili Radiša Đončić, Usin Dragančić i njegov sin Radič (*Usinus Draganzich, Radizius ipsius Usini filius*).³⁸ Hronološki posmatrano u ovdje spominjanim događajima iz septembra i oktobra 1423. kada su se Dubrovčani žalili na Dragančiče Radoslavu Pavloviću, Usin Dragančić je bio glavni akter svoga roda. Januara 1424. Bogosav Pervković podiže tužbu protiv Radonje, Radovca, Bogdana i Dobre Pribilovića,

portam domus et verberauerunt eius neuiestam. [Testes:] Vuchaç et Vuchasinus Dragancich, Ratchus Bagneuich, Niegouan Dobroueuich, Vuchota Radmilouich, Radoe Voislouich" (6. 7. 1447), Isto, XXI, 109v. Ispod: "Die V nouembris 1447. Milat suprascriptus venit et dixit quod Petchus Dapchouich et Mil Obradouich etiam fuerunt qui acceperunt sibi, prout sciunt isti duos castronos et tres pecudes. [Testes:] Vitchus Grubacich, Bogeta Radienouich, Branut Radienchouich", Isto.

³⁶ (2. 3. 1416), DAD, Diversa Cancellariae, XL, 277v; Kurtović 2019, 705–706.

³⁷ (18. 7. 1417), DAD, Diversa Cancellariae, XLI, 139; Kurtović 2019, 746.

³⁸ (15. 11. 1420), DAD, Lamenta de foris, IV, 265; Kurtović 2020, 113.

inače ljudi Usina Dragančića (*homines Usinoui Draganzich*) zbog ubijanja krave koja je bila vrijednosti 10 perpera.³⁹ Aprila 1424. godine sačinjen je sporazum o imovini dubrovačke vlastele Teobalda i Damjana Menčetića, nasljednika Ivana Menčetića, sa spiskom dužnika među kojima je i Usin Dragančić.⁴⁰ Augusta 1424. Dobrašin Radaković iz Dubrovnika zbog ranjavanja i krađe izvršene u naselju Duba podigao je tužbu protiv Radiča Usinovića i Ljubiše Milovanića iz Duba i njihovih kompanjona koje ne poznaje, a označenih da su ljudi vojvode Radoslava Pavlovića. Augusta 1426. Petko Radosalić podiže tužbu protiv braće Bogavca i Brajka Bogoevića i Milosava, ljudi Radosava Krasomirića zbog krađe žita i ogrtača od raše. Među svjedocima ovog nedjela zaveden je i Usin Dragančić.⁴¹

Januara 1427. Usin Dragančić je među predstavnicima trebinjskog područja koji su morali napustiti posjed nakon ustupanja Konavala Dubrovčanima od strane vojvode Radoslava Pavlovića.⁴² Otuda se našao i među onima koji su nagrađeni od strane Dubrovčana. Dobio je tkanine u vrijednosti 30 perpera.⁴³ Nadalje, početkom juna 1427. Usin Dragančić dobio je pravo

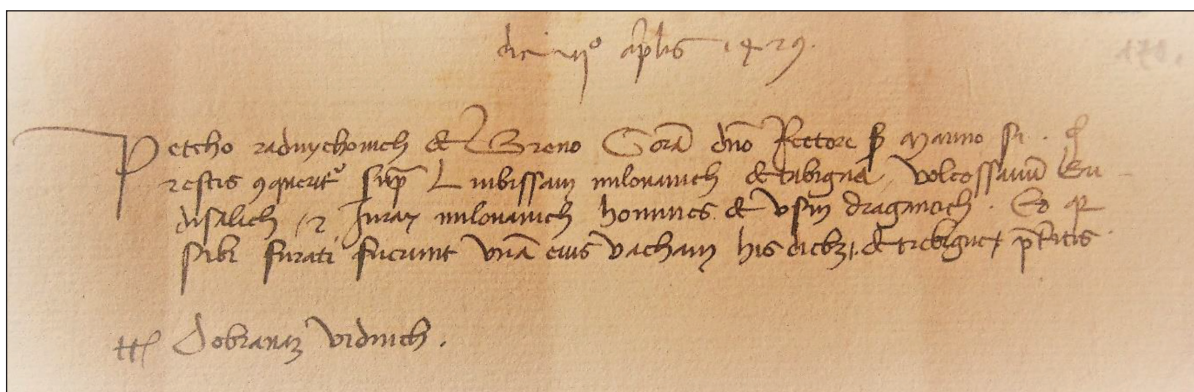
³⁹ (23. 1. 1424), DAD, Lamenta de foris, V, 252v.

⁴⁰ "Usin Draganzich hauemo pegno l' perla ligata in oro alo libro 10} yperperi 0 grossi 6", (10.4. 1424), DAD, Diversa Notariae, XIV, 82.

⁴¹ (13. 8. 1424), DAD, Lamenta de foris, VI, 32v; "Testes: Usien Draganzich, Iuan Mauzich et filius ipsius" (7. 8. 1426), Isto, VII, 46v.

⁴² O Konavlima i kupoprodaji polazište u, Kapetanić 2011.

⁴³ "Et per simile questi sotoscripti abia termine a partir di Canal per in fin alla festa di San Georgio proxime ala qual termine lor partandosi non possa ne casa ne seminaxen, guastare ne alcuna cosa di raxon del teren portar via di la ne tagliare arbori ne vigne. Et che in fin al dicto termino di San Georgii i debia esser fedeli et obediendi alla signoria di Ragusa come li et fara proprio come de suo homo. Et in questo termine possan delle lor seminaxen vendere et donare et mangiare et fare come gli piace ma dil di che intrarete in Canal non volemo che lor semini piu niente. Et questi son li homini predicti: Usign Dragancich, Pribat et Radossauo Popouich, Rascho Jamomet et Dragisa so fiol, Ostoia Sassouich, Volchota Draghugl et Vidach so fradel, Migldrag Pellelech con Radochna so fiol" (4. 1. 1427), DAD, Lettere di Levante, X, 2v; "de donando Radossauo Gliubisich ... in pannis yperperos sexaginta ... Radiuoi Raichouich ... in pannis yperperos quinquaginta ... [5] ... Meduith Bogdanzich ... in pannis yperperos quadraginta ... Zizoe cum fratribus ... in pannis yperperos quadraginta ... Dobruscho Cuiglienouich ... yperperos quinquaginta ... Crasoe Milanoich cum fratribus ... in pannis yperperos viginti quinque ... Ostoie Posnanouich ... in pannis yperperos triginta ... Radiç Vocosalich et fratribus ... in pannis yperperos quadraginta

2.4. 1429, *Lamenta de foris*, VIII, 170.

od Dubrovčana da može uzeti sve što je posijao u Konavlima, a koje su u međuvremenu prešle pod njihovu vlast. Dubrovčani su ovo pitanje raznoliko riješili te određenim pojedincima nisu dozvolili ništa, većini je dozvolila da poberu $\frac{3}{4}$ ljetine, a samo je sedam predstavnika kuća, među kojima i Usin Dragančić, u potpunosti moglo uzeti ljetinu iz tekuće godine.⁴⁴ U ovim vezama s Konavlima Usin Dragančić nije spomenut ni sa braćom niti s djecom. Dubrovčani su Usinu vremenom naizgled oprostili, ali to je bio i politički čin i nije jako mjerilo za praćenje promjene raspoloženja Dubrovčana prema Dragančićima.

... Usin Draganzich ... in pannis yperperos triginta [5v]" (11. 1. 1427), *Consilium Rogatorum*, IV, 5-5v.

⁴⁴ Динић, 1967, 49. Sa strane: "Pro tribus quartis bladorum dimittendis infrascriptis quinque domibus etc." Nije usvojen prijedlog: "Prima pars est de concedendo vouode Radossauo pro infrascriptis quinque domus possint leuare et accipere tres quartas bladorum seminarum per ipsas in Canali saluo jure reliquo quarte partis. Que domus sunt hec, videlicet, Meduied Bogdanzich, Radoie Glubisich, Radiuoi Raichouich, presbiter Bogcin cum filiis, Usien Draganzich", već je usvojeno: "Secunda pars est de non concedendo nec dando aliquid" (19.5. 1427), *DAD*, *Consilium Rogatorum*, IV, 22v. Sa strane: "Pro illis de Canali qui debent habere fruges et seminationes et quam partem debent habere et qui non debent habere". "Prima pars est de declarando quod ille tres domus, videlicet, Volchse Samchouich et filiorum, Ostoy Iloeuch et filiorum et Nicole Miladinouich et Glubise sui filii nichil habere debeant de frugibus nec de aliquo alio in Canali propter infidelitatem ipsorum. Et quod ille septem domus, videlicet, Usini Draganzich, Pribathi et Radouani Popouichi, Raschi Jamomet et Dragise sui filii, Ostoi Sasouich, Volchotte Drachugli et Vidachi sui fratris et Mildragi Poleliich cum Radochna filio suo habeant pro se totum illud quod seminauerunt in Canali. Et omnes alii exceptis suprascriptis habere debeant tres quartas partes eius quod seminauerunt in Canali et reliquam quartam partem habere debeat Ragusium" (2. 6. 1427), *Isto*, 24v.

Posljednji spomen Usina Dragančića je iz aprila 1429. Tada Petko Radujković iz Župe dubrovačke podiže tužbu protiv Ljubiše Milovanića iz Trebinja, Vukoslava Budisalića i Jurja Milovanića, ljude Usina Dragančića (*homines de Usin Draganzich*) zbog krađe krave izvršene u Trebinju.⁴⁵

Sinovi Usina Dragančića obilježeni su brojnim tužbama. Usinov sin Radič spomenut je 1420. godine.⁴⁶ Pored Radiča, Usin je imao još i sinove Andriju, Radivoja i Radosava. U tužbi pekara Luke Radišića i njegovog kompanjona Radoja Pripčića zbog pljačke izvršene u Kamenom Brdu kod Cernice i Ključa novembra 1427, imena optuženih su Radič Usinović, njegov brat Andrija (*Radič Usinouich, frater eius Andreas*), Vukosav Ratković i trojica kojima imena nisu bila poznata.⁴⁷ Aprila 1437. spominje se i treći Usinov sin Radivoj. Tada Radojko Pavlović podiže tužbu protiv braće Radivoja i Andrije (*supra Radiuoi Usinouich et fratrem eius Andreasium*) zbog krađe konja izvršene u Obodu. Inače, Radivoj i Andrija Usinović se češće zajedno javljaju. Aprila 1438. Brajan Ilić optužuje Andriju i Radivoja Usinovića (*supra Andream Usinouigh et Radiuoy eius fratrem*) zbog krađe vola. Sredinom septembra 1440. Radinko Govorković iz Župe dubrovačke, čovjek vlastelina Mihaila Bučinlića,

⁴⁵ (2. 4. 1429), *DAD*, *Lamenta de foris*, VIII, 170.

⁴⁶ Radič Usinović ranije nije bio poznat, Динић 1967, 49; Тошић 1998, 214.

⁴⁷ (22. 10. 1427), *DAD*, *Lamenta de foris*, VII, 238. Ispod: "Die VIII nouembris 1427 de mandato domini Rectoris ser Pauli An. de Sorgo hic additi fuerunt illi quos facit lamentum suprascriptus Lucas de quibus dixit statim habuisse noticiam qui sunt isti, videlicet, Radič Usinouich, frater eius Andreas, Vochossaus Ratchouich et cum eis alii tres fuerunt quorum nomina nescit ad huc", *Isto*

podigao je tužbu protiv braće Andrije i Radivoja Usinovića iz Glavske (*Andream et Radiuoi fratres Uxinouich de Glauscha*) zbog krađe bačve u Mlinima u kući vlastelina Marina Bunića. U drugoj polovini septembra 1440. Ilija Brajković je podigao tužbu protiv Andrije Usinovića zbog krađe škopca u naselju Bijela. Oktobra 1440. Stjepan Ratković je podigao tužbu protiv trojice braće Andrije, Radivoja i Radića Usinovića (*supra Andrias Usinouigh et Radiuoy et Radić Usinouigh*) zbog krađe devet koza. Krajem oktobra među optuženima za krađu 24 koze u Konavlima su braća Andrija i Radivoj Usinović (*supra Andrias et Radiuoy Uxinouigh*). Decembra 1440. Radovin Velisalić, čovjek vlastelina Marina Bizića iz Rijeke dubrovačke podigao je tužbu zbog krađe krave. Naredne godine dodao je imena optuženih među kojima su braća Radivoj i Andrija Usinović.⁴⁸

Usinovići se i dalje pojavljuju u knjigama tužbi. Januara 1441. podignute su dvije tužbe u kojima učestvuju Usinovići. U prvoj je Dobrašin Petković iz Konavala podigao tužbu protiv braće Andrije i Radivoja Usinovića iz Trebinja (*supra Andreas et Radiuoy Uxinouichi fratres de Tribigna*) zbog krađe stvari. U drugoj tužbi, Hrvatinić Dovraković podiže tužbu protiv braće Andrije i Radivoja Usinovića, Strezoja Miošića i Radovana Butkovića zbog krađe krave u Konavlima. Oktobra 1442. dubrovački vlastelin Marin Menčetić podiže tužbu protiv Andrije Usinovića i Brajana Miošića zbog krađe vola u Glavskoj. Aprila 1443. Vučina Milošević iz Đurinića podigao je tužbu zbog krađe tri kobile u Đurinićima u Konavlima, a među optuženima su braća Andrija i Radivoj Usinovići. Veći broj tužilaca optužio je Vučinu Stanihnića, braću Radivoja i Andriju Usinovića, Vukoja Petkovića i Vukca čovjeka Rodohne Dobrićevića zbog krađe četiri ovce, 10 koza i stvari te ranjavanja pastira na granici između Rijeke dubrovačke i posjeda Vukašina Grgurevića (Nikolića). Kasnije su dodati i drugi optuženi. Radivoj i Andrija Usinovići spominju se i kao akteri u pljačkama

iz maja 1444, septembra 1447. i aprila 1451.⁴⁹ Pored Radića, Andrije i Radivoja Usinovića sinova Usina Dragančića zabilježen je i Radosav Usinović. On je svjedok u jednoj tužbi iz augusta 1449. godine.⁵⁰ To su posljednje poznate informacije o Usinovićima.

Braća Radivoj i Andrija Usinovići pored odrednice "de Tribigna" povezani su i za naselje Glavska (*de Glauscha*). Obojica su u dokumentaciji povezani i za Vlahe Bobane. Tako je zabilježeno u dvije tužbe iz marta 1445. i februara 1448.⁵¹ Postavlja se pitanje da li je navedeno tačno, no svakako je neriješeni problemski osnov.⁵² Ponajprije će biti pitanje zajedničkog mjesta boravka Dragančića i Vlaha Bobana.

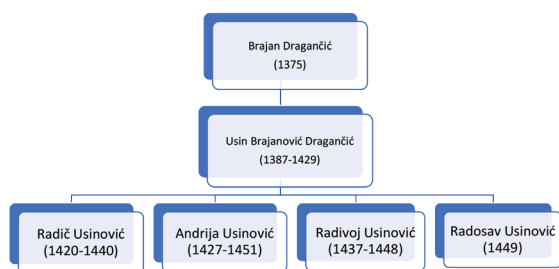
⁴⁹ (10. 1. 1441), DAD, Lamenta de foris, XIV, 136; "Andream [prekriženo: *Suzinouigh*] Uzinouigh et Radiuo suum fratrem et Stresoe Miosigh et Radoanum Butcouigh", Isto, 137v; (7. 10. 1442), Isto, XVI, 28; "Et quod fuit sibi dictum quod Andreas, Radiuoi Uxinouichi et Raschus Rachoeuich de Bobane et Chreinaç et Pocraiaç fratres Rachoeuichi et Rachoe eorum pater, qui furati fuerunt sibi dictas jumentas" (6. 4. 1443), Isto, 174. "supra Vocignam Stanichnich, Radiuoi Uxinouich et Andreas eius fratrem, Vochoe Petchouich et Vuchaç hominem de Radocha [? možda: *Radochna*] Dobrichieuich" (13. 10. 1443), Isto, XVII, 69. Ispod: "Die XVIII octobris. ... supra Xagoraç Vuchcich, Radiuoi Diuicich et Radosauum Diuicich qui fuerunt insimil cum aliis ad depredandum eos", Isto; (3. 5. 1444), Isto, 244. Ispod: "Die XXIII junii 1446. ... Andreas cum lo suo fradelo Radiuoi Uxinouichi", Isto; (6. 9. 1447), Isto, XXI, 167. Ispod: "Die XI septembris 1447. ... Andrias et Radiuoi filii de Usin Dragancich", Isto; "supra Andrias Uxinouich de Bobane" (7. 4. 1451), Isto, XXIV, 157v.

⁵⁰ "Vuxa Milanouich ... fecit lamentum supra Tuerdissam Miobratouich et Doberchum Milanouich, dicens quod in Popouo sibi acceperunt per vim duas vachas et octo pecudes et starios tres frumenti et duodecim brachia rassie, unam libram sete, pelles bouinas valoris unius ypperperis, unam clouzenam gladiatorum et sachos tres. [Testes:] Branišsauus Smilouich, Radossauus Pocraicich, Radossauus Usinouich" (23. 8. 1449), DAD, Lamenta de foris, XXII, 171v.

⁵¹ "Radosaus Gliubisich ... fecit lamentum supra Andreas Usinouich de Bobani Murlacum, dicens quod furatus fuit sibi unum equum. Et hoc in Tribigne cum quo Andreas fuerunt Bratugl Rachoeuich de Bobani et plures alii quos non cognoscit" (31. 3. 1445), DAD, Lamenta de foris, XIX, 48; "Petar Dobretchouich de Terris Nouis ... fecit lamentum supra Bratul Stancich, Radeagliam Stancich, Andrias Usinouich et Radiuoi Usinouich de Bobani, dicens quod furati fuerunt sibi unum bouem. Et quod etiam fecit lamentum coram domino comiti Slani die 28 decembris 1448 [po računanju početka godine od Božića, pa bi se radilo o 1447. godini]" (19. 2. 1448), Isto, XXI, 295v.

⁵² O Bobanima, Kurtović 2012.

⁴⁸ (21. 4. 1437), DAD, Liber maleficiorum, VIII, 34v; (16. 4. 1438), Lamenta de foris, XII, 8. (18. 9. 1440), Isto, XIV, 40v; (23. 9. 1440), Isto, 45; (9. 10. 1440), Isto, 67v; (30. 10. 1440), Isto, 85; (11. 12. 1440), Isto, 115. Ispod: "Die XXV februarii 1441. ... ipsam vacham furatam fuisse per Radiuoi Uxinouigh, Andreas eius fratrem, Vucichna Stanieuigh et Bosidar Cranchough de Popoua", Isto.

U šaroliku sliku Dragančića teško je uklopiti one kojima identifikacija još nije najjasnija, koji se jednom javljaju u izvorima ili one koji imaju prezime Dragančić, a očito ga ne baštine kao patronimik od oca ili od rodonačelnika nego od rodonačelnikovih srodnika tj. od šireg roda. Oktobra 1420. spomenut je Brajak Dragančević iz Trebinja, čija sestra je udata za Brajka Brajanovića iz Župe dubrovačke.⁵³ Januara 1427. Radosav Oliverović iz Trebinja sa svojih oko 16 godina stupa u službu kod dubrovačkog vlastelina Andrije Menčetića uz jemstvo Dobre Dragančića (*Dobrey Dragancich de Tribigna*) i Bjelana Dobrijevića, obojice iz Trebinja.⁵⁴ Dobru Dragančića teže je kontekstualizirati. Aprila 1453. na molbu kneza Vladislava Kosače, Vijeće umoljenih je odlučilo da pusti iz zatvora bez ikakvog jemstva izvjesnog Koja Dragančića.⁵⁵ Zalaganje kneza Vladislava pokazuje da se radi o značajnom vazalu na njegovom posjedu koji je uz njega bio protiv oca hercega Stjepana Vukčića Kosače.

Pored uopćenog prezentiranja smještaja na području Trebinja (*de Tribigna*), ponekad u tužbama možda neprecizno definiranje Glavske, neprecizno u vezama s Bobanima, s pozicijom

u Konavlima koja je odnos prema njihovim vazalima, tek Poljice i Kremenjima su konkretnije lokacije o smještaju Dragančića. Ove lokacije se nalaze južno od Trebinja, u trebinjskoj Površi uz granicu s dubrovačkim teritorijem u Konavlima.⁵⁶ Iako o tome izostaju potvrde izvora, linija njihovog prisustva izvjesna je i pri ulasku Travunije pod bosansku vlast 1377. Zapravo izvori kroz duže vrijeme prejudiciraju Poljica kao prepoznatljivo naselje u kojemu su egzistirali Dragančići. Povezanost je vidljiva kroz više primjera do razine poistovjećivanja (izrazito 1423: *ad Poglize ad illos de Dragancich*; 1473: *omnes de Poglize de Dragancichii*). I drugi primjeri to potvrđuju. Oktobra 1445. Radosav Ratković iz Poljica iz Dragančića (*de Palice de Dragancichi*) prodaje konja dubrovačkom vlastelinu Vitu Rastiću za devet perpera i jedan groš uz jemstvo, vjerovatno brata, Vukosava Ratkovića. Jula 1491. Nikola Kovačević iz Poljica Dragančića stupa u službu i izučavanje krojačkog zanata u Dubrovniku uz jemstvo očuha Vlatka Mitotoševića. Isti je sljedeće godine označen da je iz Trebinja. Na početku XVI. stoljeća, kada više ne možemo da upratimo po kojim prezimenima su se plodne loze pojedinih porodica među Dragančićima raširile, još uvijek je bila jaka uspomena na vezanost Poljica i Dragančića. Aprila 1502. trgovac Marin Vladoević unajmljuje na dvogodišnju službu Radoja Radonjića iz Trebinja iz Poljica Dragančića (*de Terbigne de Poglize Draganci*).⁵⁷ Otuda nije zgoreg skrenuti pažnju i na informacije o ljudima i događajima iz Poljica u kojima se direktno ne prepoznaju Dragančići,

⁵³ "Ego Braychus Brayanouich de Breno confiteor quod super me et super omnia mea habui et recepi a Brayacho Draganzeuich [tako] de Tribigna dante et tradande michi pro dote et seu perchiuio Ponize eius sororis et future sponse et uxoris mee yperperos treginta grossorum de Ragusio et vachas duas secundum morem et consuetudinem Ragusii" (14. 10. 1420), DAD, Liber dotium, V, 5.

⁵⁴ (27. 1. 1427), DAD, Diversa Cancellariae, XLIV, 102v; Kurtović 2019, 920.

⁵⁵ "de liberando de carceribus nostris Choyam Dragancich ad preces comitis Vladissau"; "de liberando eum sine plegiaria" (3. 4. 1453), DAD, Consilium Rogatorum, XIII, 173. Za podatak zahvaljujem dr. Enesu Dediću.

⁵⁶ Тошић 1998, 25, 31, 46, 214. Poljice i Kremenjima predstavljaju naseljena mjesta koja pripadaju Mjesnoj zajednici "Petrovo polje" u Opštini Trebinje, Службени гласник Општине Требиње број: 03/02 од 27.06.2002, <https://www.trebinje.rs.ba/centar-za-usluge-gradjanima/mjesne-zajednice/>, pristup 28. septembra 2020. godine.

⁵⁷ (5.10. 1445), DAD, Diversa Cancellariae, LIX, 79v; Kurtović 2019, 1175; "Radossauus Bieloëuich sartor pro se et Stjepano eius filio sartore et cimatore conduxit et achordauit Nicolam Chouazeuich de Poglize de Dragancichi, constituit se plegium Vlatichus Miotosseuich eius vitricus" (3.7. 1491), Diversa Notariae, LXXI, 10v; "Braianus Veleuich murator conduxit et achordauit Nicolam Chouazeuich de Tribigne ... plegius Vlatichus Miotosseuich, vitricis suis" (5. 2. 1492), Isto, 111v; (20. 4. 1502), Diversa Cancellariae, XCVI, 9; Kurtović 2019, 1439.

jer očito se radi o njihovim ljudima ili njima bliskim savremenikima.⁵⁸

Zaključak

Dragančići predstavljaju vlastelu koja je ostavila značajnog traga u historiji trebinjskog kraja druge polovine XIV. i prve polovine XV. stoljeća. Očuvanim izvorima popraćeni su u vremenskom periodu 1375–1456. Rodonačelnik loze pripada elitiziranom vlastelinskom sloju koji je u sklopu Travunije došao pod bosansku vlast 1377. i zadržao ranije ostvarena feudalna prava, posjed i vazale. Prema prikazanoj vezi sa seniorima, Dragančići su pripadali svojevrsnom drugom krugu vlastele na trebinjskom području, bez posebnih titula kojima se karakteriziraju najvažniji predstavnici Travunije u vremenu prelaska pod bosansku vlast. Njihov značaj je vremenom porastao i mjerljiv je uz značajnije travunijske porodice i rodove Ljubibratića, Kobiljačića, Starčića, Poznanovića i Preljubovića uz koje se najčešće navode. Smješteni su na području naselja Poljice i Kreneni Dol, u južnim dijelovima Travunije na granici sa Konavlima. Poljica predstavljaju njihovo osnovno uporište u kojem su prepoznatljivo tretirani od strane Dubrovčana. Očuvani izvori pokazuju da se sa svojim ljudima bave stočarstvom, zemljoradnjom i trgovinom. U XV. stoljeću imali su značajno učešće u pljačkanjima do te razine da su u jednom vremenu od strane Dubrovčana predstavljani i kao glavno uporište u kreiranju napada. Takvu konstelaciju omogućila im je topografija njihovog posjeda na granici s Konavlima koja su kao dubrovačka interesna sfera bili pogodno tlo za pljačkanje. Bili su vazali Pavlovića, a od 1438. Kosača. Njihova pljačkaška

djelovanja nisu bezazlena i treba ih posmatrati i u kontekstu općeg djelovanja Pavlovića i Kosača prema Dubrovčanima.

Poznati predstavnici među Dragančićima su Brajan (1375), Ostoja (1382–1423), Pribat (1407–1437), Vukosav (1420–1423), Ratko (1423) i drugi. Nosioci prvog prezimena imali su autoritativnu poziciju što se ogleda u prijenosu njihovog prezimena na rod i rodovsku identifikaciju. To srašćavanja izostavljanjem porodičnog (očevog) prezimena i navođenje rodovskog imena otežava praćenje pojedinih porodica kao i predvodništva u rodu. Najbolje je poznata linija Brajana Dragančića. Njegov sin je Usin Brajanović Dragančić (1387–1429), a njegovi unuci su Radič (1420–1440), Andrija (1427–1448) i Radivoj Usinović (1437–1448). Posljednji imenom poznati izdanak Dragančića koji se prati po prezimenu je Radosav Pribatović Dragančić (1439–1456).

Riassunto

I signori di Trebinje Dragančić

I Dragančić rappresentano i nobili che lasciarono un'impronta notevole nella storia dell'area di Trebinje nella seconda metà del Trecento e nella prima metà del Quattrocento. Le fonti conservate li seguono nell'arco di tempo dal 1375 e fino al 1456. Il loro progenitore appartiene al ceto nobile elitizzato che, come parte di Travunija, cadde sotto l'amministrazione della Bosnia nel 1377 e conservò i diritti feudali prima ottenuti, i beni terreni e i vassalli. Secondo il legame mostrato con i senior, i Dragančić appartenevano a un tipo di altro cerchio di nobili nell'area di Trebinje, senza titoli particolari che caratterizzano i maggior rappresentanti di Travunija nel tempo del passaggio all'amministrazione bosniaca. La loro importanza crebbe col tempo ed è pari a quello delle famiglie più importanti di Travunija e dei casati di Ljubibratić, Kobiljačić, Starčić, Poznanović e Priljubović accanto ai quali si nominano il più spesso. Sono collocati nell'area del paese di Poljice e di Kreneni Dol, nelle parti meridionali di Travunija al confine con Konavle. Poljica rappresentano la loro fortezza basica in cui vengono trattati in modo particolare dai Ragusei. Le fonti conservate mostrano che si occupano, con i loro servi, dell'allevamento, dei lavori agricoli e del commercio.

⁵⁸ "Millouan Dessouich de Pollize in Tribinio" (30. 4. 1402), DAD, Diversa Cancellariae, XXXIV, 111; "Pribeus Vlatcho- uich de Poglica in Tribigna" (21. 2. 1439), Isto, LIII, 97v; "supra Dabisiuum Pribilouigh et eius fratrem Dapcum et supra Vlatcum Radosaligh, dicentes quod ipsi Dabisiuus et Dapcus et Vlatcus furati fuerunt sibi unum castronum in Poglice de Tribigne" (8. 7. 1442), Lamenta de foris, XV, 232; "supra Ratchum Gabrielouich, Bosidar Giurgeuich, Giura- gh Milouagnich, Radoe Bieladinouich, Pribium Vlatchou- ich, Pribignam Vlatchouich, Radeqliam Marich de Tribigne de Poglize, dicens quod ipsium verberauerunt et ligauerunt et acceperunt sibi ense" (31. 12. 1453), Isto, XXV, 204v; "contra Radognam Radochnich de Tribigne de Poglice, di- cens quod dictus Radogna ei querelantis furatus fuit 4^{or} oues et tres castronos" (5. 3. 1473), Isto, XLIII, 85v.

Nel Quattrocento prendevano parte nei furti in tale misura da essere rappresentati dai Ragusei in un punto come il più importante centro della creazione degli assalti. La costellazione del genere gli è stata permessa dalla topografia del loro feudo al confine con Konavle che, come zona di interesse dei Ragusei, era terra benefica per i furti. Erano vassalli dei Pavlović e dal 1438 dei Kosača. Le loro azioni di furto non sono benigne e bisogna osservarle nel contesto dell'agire generale dei Pavlović e dei Kosača verso i Ragusei. I rappresentanti conosciuti tra i Dragančić sono Brajan (1375), Ostoja (1382-1423), Pribat (1407-1437), Vukosav (1420-1423), Ratko (1423) e altri. I portatori del primo cognome avevano una posizione di autorità il che si rispecchia nel passaggio del loro cognome alla stirpe e all'identificazione della stirpe. Questa fusione, insieme alla trascuranza del nome di famiglia (quello paterno), e la citazione del nome della stirpe rende difficile seguire alcune famiglie e anche i progenitori della stirpe. La linea più conosciuta è quella di Brajan Dragančić. Suo figlio è Usin Brajanović Dragančić (1387-1429), e i suoi nipoti sono Radič (1420-1440) Andrija (1427-1448) e Radivoj Usinović (1437-1448). L'ultimo ramo conosciuto dei Dragančić seguito dal cognome è Radosav Pribatović Dragančić (1439-1456).

Izvori i literatura

Neobjavljeni izvori:

Državni arhiv u Dubrovniku (DAD):
 Consilium Rogatorum,
 Diversa Cancellariae,
 Diversa Notariae,
 Lamenta de foris,
 Lettere di Levante,
 Liber dotium,
 Liber maleficiorum,
 Sentenze di cancellaria,
 Testamenta Notariae.

Objavljeni izvori:

Kurtović 2019, Esad Kurtović, Arhivska građa za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga kancelarije Državnog arhiva u Dubrovniku 1341-1526), 1-3, Institut za historiju-JU Historijski arhiv Sarajevo, Sarajevo 2019.

Kurtović 2020, E. Kurtović, Ispisi građe za historiju srednjovjekovne Bosne (Lamenta de foris – Tužbe kaznenih djela učinjenih izvan grada, Svezak IV, 1419-1422, Državni arhiv Dubrovnik), Vlastito izdanje, Sarajevo 2020.

Недељковић 1978, Бранислав Недељковић, Мешовита порота. Дубровачка документа XIV и XV века о пограничној пороти, *Miscellanea XVII/6*, Историјски институт, Београд 1978.

Смиљанић 2008, Аранђел Смиљанић, “Повеља кнеза Павла Раденовића Дубровчанима (1397, март 25, Љута у Конавлима)”, *Грађа о прошлости Босне I*, Бања Лука 2008, 99-110.

Стојановић 1929, Љубомир Стојановић, *Старе српске повеље и писма, I/1*, Српска краљевска академија, Београд 1929.

Literatura

Динић М. 1932, О Николи Алтомановићу, Српска краљевска академија, Београд 1932.

Динић М. 1967, Хумско-требињска властела, Српска академија наука и уметности, Београд 1967.

Ивић А. 1907, Радосав Павловић. Велики војвода босански, *Летопис Матице српске* 246, Нови Сад 1907, 1-48.

Капетанић Н. 2011, *Konavle u XV. stoljeću*, Matica hrvatska Konavli, Gruda 2011.

Kurtović E. 2010, Posljednji Pavlovići u naučnom opusu Borisa Nilevića, *Historijska traganja* 5, Sarajevo 2010, 155-164.

Kurtović E. 2012, Vlasi Bobani, Društvo za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije, *Posebna izdanja I*, Monografije I, Filozofski fakultet, Sarajevo 2012

Михаљчић Р. 1975, Крај Српског царства, Српска књижевна задруга, Београд 1975,

Nilević B. 1978, Vojvoda Ivaniš Pavlović, *Prilozi Instituta za istoriju XIV/14-15*, Sarajevo 1978, 349-361.

Nilević B. 1980, Učešće vojvode Petra i kneza Nikole Pavlovića u političkom životu srednjovjekovne Bosne, *Prilozi Instituta za istoriju XVI/17*, Sarajevo 1980, 61-68.

Радоновић Ј. 1902, О кнезу Павлу Раденовићу (I-II), *Летопис Матице српске* 211 (39-63) 212 (34-62), Нови Сад 1902.

Тошић Ђ. 1998, Требињска област у средњем вијеку, Историјски институт, Београд 1998.

Tošić Đ. 2001, Vojvoda Petar Pavlović, *Jugoslovenski istorijski časopis XXXIV*, 1-2, Beograd 2001.

ED-XRF analysis of silver and gold jewelry found in Medieval necropolis Crkvina, Donja Zgošća (Kakanj municipality), BiH

Almir Olovčić
Istočno Sarajevo

Aida Jotanović
Sarajevo

Almira Kevilj-Olovčić
Istočno Sarajevo

Amra Veispahić
Kakanj

Abstract: During archaeological campaigns in 2010, 2012 and 2015 at the Medieval necropolis Crkvina, in central Bosnia, beside skeletal remains, pieces of jewelry, ceramic, construction material, fabric and small artefacts from different periods were also found. The most important finding was a signet ring, with the lily motif, believing to belong to Bosnian king or some high class nobility from Medieval period. Beside the ring, other richly decorated silver and gold jewelry was also found. The goal of this study was, for the first time, to provide information about composition of the most interesting artefacts and also to enhance knowledge about Medieval jewelry industry in Bosnian Kingdom. Results showed that the majority of jewelry was made from silver, of highest quality, with gold being used for surface gilding. Higher than usual copper content in some of the rings (more than 3% in weight percentage) was possibly added intentionally, to enhance properties of the silver. One of the rings, without any decorations was proved to be brass made, with zinc content as high as almost 20%. Results of this study contribute to the better understanding of the otherwise previously scarce knowledge of jewelry tradition in Medieval Bosnian Kingdom.

Keywords: ED-XRF, chemical analysis, Medieval jewelry, silver rings, gold, Medieval Bosnia

Introduction

Throughout the history, gold and silver were always considered a precious materials and were symbol of high status, almost exclusively reserved for nobility and rich merchants. Archaeological findings from prehistoric times up to most recent past show that these metals were used for making a variety of objects, from rings, crowns, earrings, necklaces, up to death masks. Use of gold or gold/silver combination for craftsmanship of death masks is recorded throughout world, with specimens from Philippines, Near East, Greece, central Balkans, Hungary and even pre-colonial South America societies¹. Most famous one is

probably death mask of Tutankhamun. A symbolism of gold and silver in burial contexts is linked to their properties, as being resistant to corrosion and degradation and thus they were perfect gift for the eternal life.

Small objects made from gold and silver were also placed with the deceased, and mostly included rings, earrings or small tokens. Findings of such objects points out to a person being a wealthy one during lifetime, often from the high class. In Medieval Bosnia and Herzegovina (BiH) people were buried under the impressive stone monuments called *stećci*, which came in different shapes and sizes, often richly decorated with scenes from everyday life, hunting or profound inscriptions describing life and afterlife. Individual *stećci* and small- or large-scale necropolis can be found throughout whole BiH,

¹ Tylour 1994, 168-189; Shimada et. al. 2000, 28-61; Whitaker 2006, 284; Ilijeva / Penkova 2009, 195-199; Estrella 2014, 230; Fodor 2014, 119.

but also in Montenegro, Serbia and Croatia, in areas bordering present day BiH and which in the Middle Ages were part of then Bosnian Kingdom.

The most famous stećak is probably Zgoščanski stećak (Stećak from Zgošća), found in village Zgošća, Kakanj municipality, in Central Bosnia, just few kilometers from the medieval capital of BiH, Bobovac. It was discovered in 1891, during construction works and in 1913 it was relocated to the botanical garden of National Museum of BiH in Sarajevo, where it still stays. During archaeological campaigns in 2010 and 2012 at the Zgošća, new stećci were discovered, with skeletal remains underneath, some of them with grave goods such as small hoops, rings, buttons and golden brocade threads. All of this suggested that this place was used for inhumation of nobility and possibly king itself and his family.

Medieval necropolis Crkvina

The exact local toponym of the location is Crkvina (in most of the Slavic languages it means *church* or *place* where church was before), just where the river Zgošća exists its canyon (coordinates: 34TBP7047891551). Nearby archaeological locations include Stjepangrad or Crnač bronze age hillfort (3 km north of the Crkvina; coordinates: 34TBP7099993765) and another medieval necropolis, Zagrađe (some 4 km north-east from Crkvina; 34TBP7214493966). Location of Crkvina and surrounding archaeological locations is shown on Google Image capture (Figure 1). Both of these locations are on prominent ground elevation, with great visibility towards river canyon and access roads in the valley, making them great strategic points in the past.

Stratimirović² in his paper from 1891 was the first one to present scientific and literature data about Zgoščanski stećak where he described its ornaments and possible interpretation of motifs carved in stone, together with photos and geographical area where it was found. He also proposed origin of the stone material used for the stećak, and that was limestone, possibly from one of the two neighboring quarries, used in the Middle Ages. Same author proposed more detailed clarification of motifs, 35 years after initial discovery. Based on the two letters still

visible, topography of place and richness of motifs, he concluded that beneath stećak member of Middle Age Bosnian nobility was buried, most probably ban Stephen II (died in 1353)³. From its initial discovery and until today, location went through major changes, which almost completely destroyed it, mostly due to the buildings being erected⁴. During excavations in 2010 and 2012, a total of 28 stone monuments and accompanying graves underneath them were found.

It is important to note that during previous and excavations in 2010 and 2012, beside medieval layer, prehistoric and antiquity material was also found. Prehistoric material includes fragment of ceramic and bronze needle⁵. Antique material included tombstones (dating to III CE)⁶ and red fragments of ceramic and bricks⁷. A possibility of church existence was proven before, from the excavations in 1948, when walls and foundations of building were found, dating to the antiquity period⁸.

Samples and chemical analysis

For this paper, a total of eight samples, of different types of jewelry were chosen for analysis by non-destructive technique, energy dispersive fluorescence of X-rays (ED-XRF). All samples were generously conceded by Kakanj Museum, where they are publicly displayed. They were recovered during archaeological campaigns in 2010, 2012 and 2015 at the Crkvina location. During archaeological campaigns in 2010 and 2012, beside material that was analysed in this paper, additional jewelry material was also found. It included few silver earrings, two more silver buttons and another metallic ring, probably made of silver. For testing we have chosen the material that was of the best quality, in the good state of preservation and that was most interesting for analysis, for the scientific community and the broader public. It is worth mentioning that finding of these artifacts, especially signet ring with the lily motif, was a major news for days in local and state newspapers and online.

³ Stratimirović 1926, 45-46.

⁴ Fekeža-Martinović 2014, 28.

⁵ Ibid, 36.

⁶ Sergejevski 1948, 171-172.

⁷ Fekeža-Martinović 2014, 36.

⁸ Čremoški 1949/50, 411-416.

² Stratimirović 1891, 122-141.

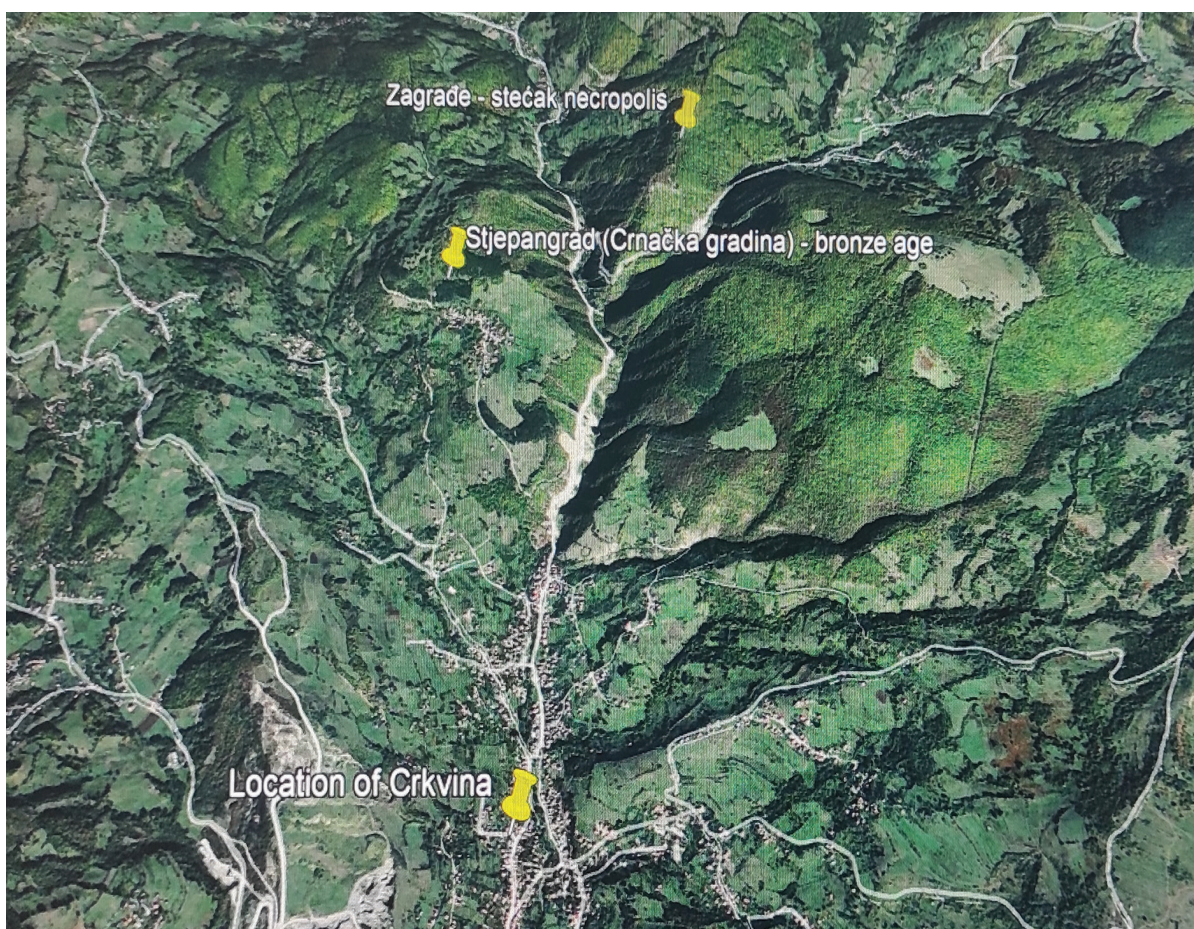

Fig. 1. Google Earth image showing location of Crkvina (original location of Zgošća stećak) and neighbouring archaeological locations

Table 1. shows short description of type of jewelry and where it was found at the location during excavation. Figures 2. and 3. show jewelry samples that was used for the analysis. Samples were analysed by energy dispersive X-ray fluorescence spectrometry (ED-XRF) technique, which is non-destructive technique, commonly employed for the analysis of precious artefacts, especially ones containing gold and silver⁹. ED-XRF only uses information gathered from the surface of material, without causing any damage to the sample. XRF radiation occurs when high-energy photons emitted from an x-ray source (primary x-rays) come into contact with a specific material (analyte), after which the photons cause excitation in the inner shells of the electron. The consequence of this excitation is the appearance of secondary radiation - fluorescent radiation. The elements present in the sample will emit

fluorescent radiation of discrete energies that are characteristic of these elements. This technique is fast, accurate and usually requires very little sample preparation before analysis.

In that way, ED-XRF has become a standard technique in archaeometry due to its non-invasive and non-destructive nature and the data collected with it can be used for studying manufacturing processes, provenance of raw materials, and geographical distribution of ancient mints¹⁰.

Since all the samples were immediately cleaned and conserved upon excavation by expert museum conservator and restorer, it was not possible to do any additional treatment and preparation for the ED-XRF analysis. Only thing that was done prior the analysis was to gently clean the surface with the cotton cloth, to remove any potential dust and minor particles, that were accumulated during exposure in museum glass showcases.

⁹ Brown / Schweizer 1973, 175-192; Del Hoyo Meléndez et al. 2015, 6-16; Mozgai et. al. 2021, 1-20.

¹⁰ Del Hoyo Meléndez et al. 2015, 6.

Table 1. *Instrument type used in the analysis and conditions employed during the analysis*

Instrument type	Oxford instruments X-Strata 920
X-ray tube	Coolidge tube with a voltage of 50 kV and current strength of 1 mA.
Detector	Multichannel proportional counter filled with inert gas (Xe) and is based on counts per second (CPS)
Element range	Titanium 22 to Uranium 92

Table 2. *Artefacts found during excavations in 2010, 2012 and 2015 that were analysed by XRF technique and their short description (according to Fekeža-Martinović, 2014)¹¹*

Sample number/type	Place inside grave
1 – Signet ring	Inside grave 9. Ring was made by techniques of casting, engraving and repoussage. With the simplified motif of lily, used as a signet ring
2 – Silver ring	Within grave 13, containing remains of child, just off the tibia (2010 excavation)
3 – Gilded silver ring	Inside disturbed grave (grave 9) without cover stone plate, with bones scattered. Ring was made by techniques of casting, engraving and repoussage
4 – Silver ring with glass paste	Found during excavation of Crkvina in 2015 campaign*
5 – Bronze circlet	Bronze circlet, found inside grave 21, which was close to grave 9
6 – Silver button	A pair of buttons, found inside grave 9. Made with casting method
7 – Silver earring	Above the profile of the grave 13 (2010 excavation)
8 – Yellowish earring	Grave 36, which was partially destroyed. Female person, roughly 25 years old (2010 excavation)

*This data was confirmed by mr. Ajla Sejfuli, from Travnik Museum, who was involved in 2015 excavation

Instrument type and measurement conditions

The instrument was calibrated by the manufacturer xcalibur (<https://xcaliburxrf.com/precious-metal-alloys-nist-traceable/>) using certified standards for Au, Cu, Ag, Zn and Ni.

Figures 2 and 3 show jewelry that was analysed. All photos were taken with permission and the courtesy of Kakanj Museum.

Results and discussion

Results of the analysis of archaeological material are presented in the Table 3.

Interpretation of results was aggravated by the fact that this type of analysis was never performed in BiH, so comparison with other results was not possible. Only general conclusions could be made, which still can provide a lot of useful information about goldsmith tradition in Medieval BiH.

Since the most abundant precious metal in the samples was silver, it is worth mentioning a

couple of things regarding its origin and use in Medieval BiH. Whole region of Bosnia is rich with argentiferous ores, in large quantities¹². Region of Eastern Bosnia, around Srebrenica, bordered with rivers Drina and Jadar and mountains Kvarc, Staroglavica and Ludmer is known for especially rich ore deposits, where one ton of ore gives roughly 8% zinc, 6% lead and over 100 grams of silver¹³.

The results for the sample 1, a signet ring with the lily motif is probably most interesting for the broader public and of archaeological and historical importance. Results showed that the ring is made of silver, with gold plating. Since no copper was detected in this sample, the most likely assumption for the origin of the original alloy used in the making of the ring is that the alloy itself is of natural Au-Ag origin¹⁴.

Sample 2 is most probably sterling silver type of jewelry, since it contains almost 94% of silver and the rest is copper, added to enhance mechanical properties of the ring¹⁵. Copper

¹² Kovačević 1961, 142.

¹³ Škegro 1998, 92.

¹⁴ Magnavita / Krauss 2019, 422.

¹⁵ Marchand et al. 2014, 1; Wołoszyn et al. 2019, 458.

¹¹ 11 Fekeža-Martinović 2014.

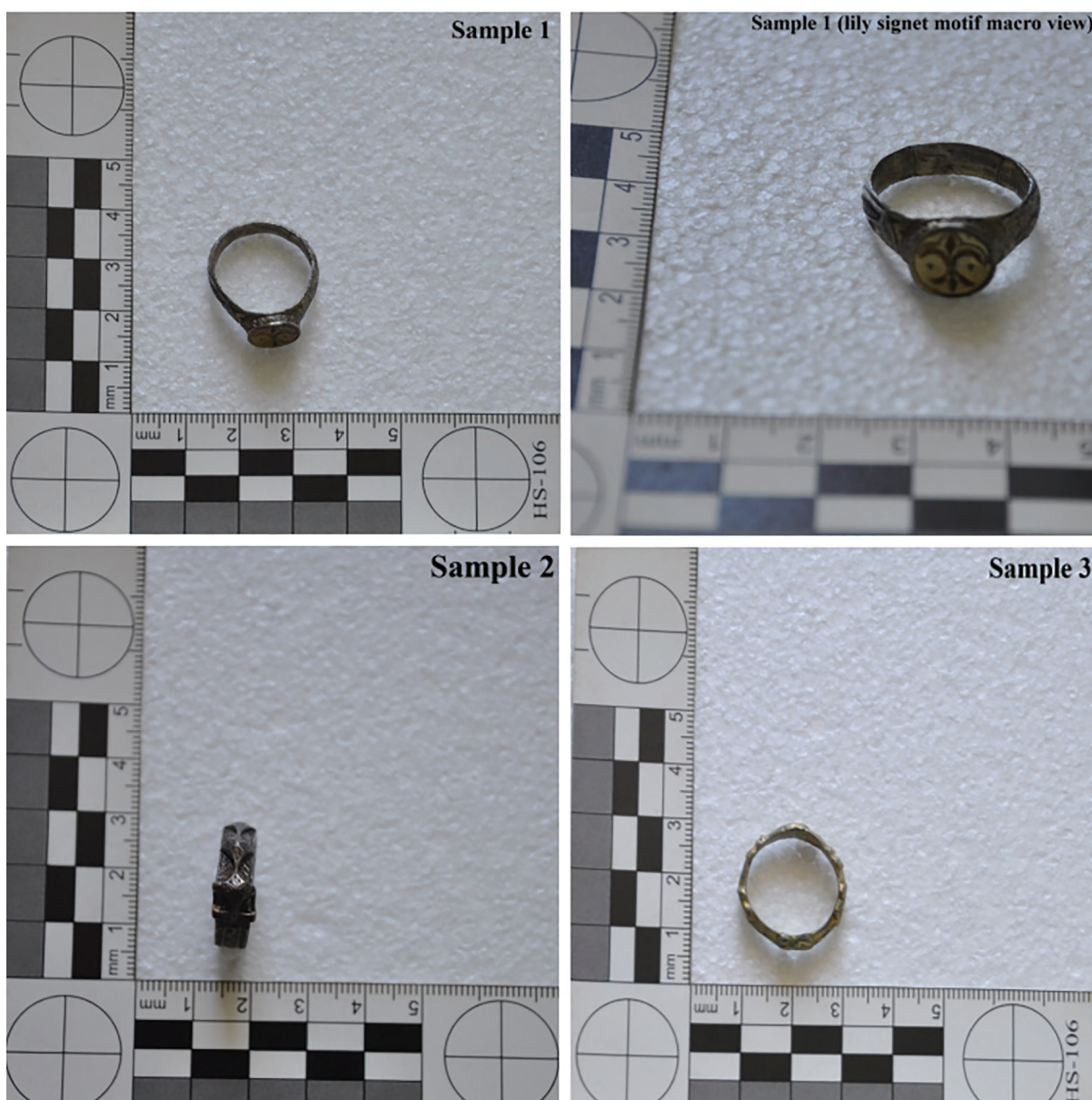

Fig. 2. Photographs of samples 1, 2 and 3, with scale (photos taken by Almira Kevilj-Olovčić)

addition is common goldsmith and metallurgical way to decrease melting point of silver and it is also used as a joining material or filler in silver products¹⁶. Amount of copper above 2.6% suggests intentional addition of this metal to the silver products¹⁷.

As for the sample 3, it is similar to sample 1, when it comes to precious metal composition on the surface of the sample. However, for the sample 3 we additionally measured part that was damaged with a scratch, so we could analyze

deeper into the sample, i.e., to exactly quantify the silver content in the ring. The results showed that it is composed almost completely from the silver, as high as almost 95%. Low copper, zinc and gold content indicate that silversmithing techniques employed in the Medieval Bosnia were at their peak and craftsmen were able to make jewelry of the finest possible quality.

Sample 4 is ring found during 2015 archaeological campaign, without any details or motifs, but with the inserted yellow glass paste. Although this ring lacks details that adorn other rings from this location, it is nevertheless valuable specimen

¹⁶ Magnavita / Krauss 2019, 420.

¹⁷ Ibid.

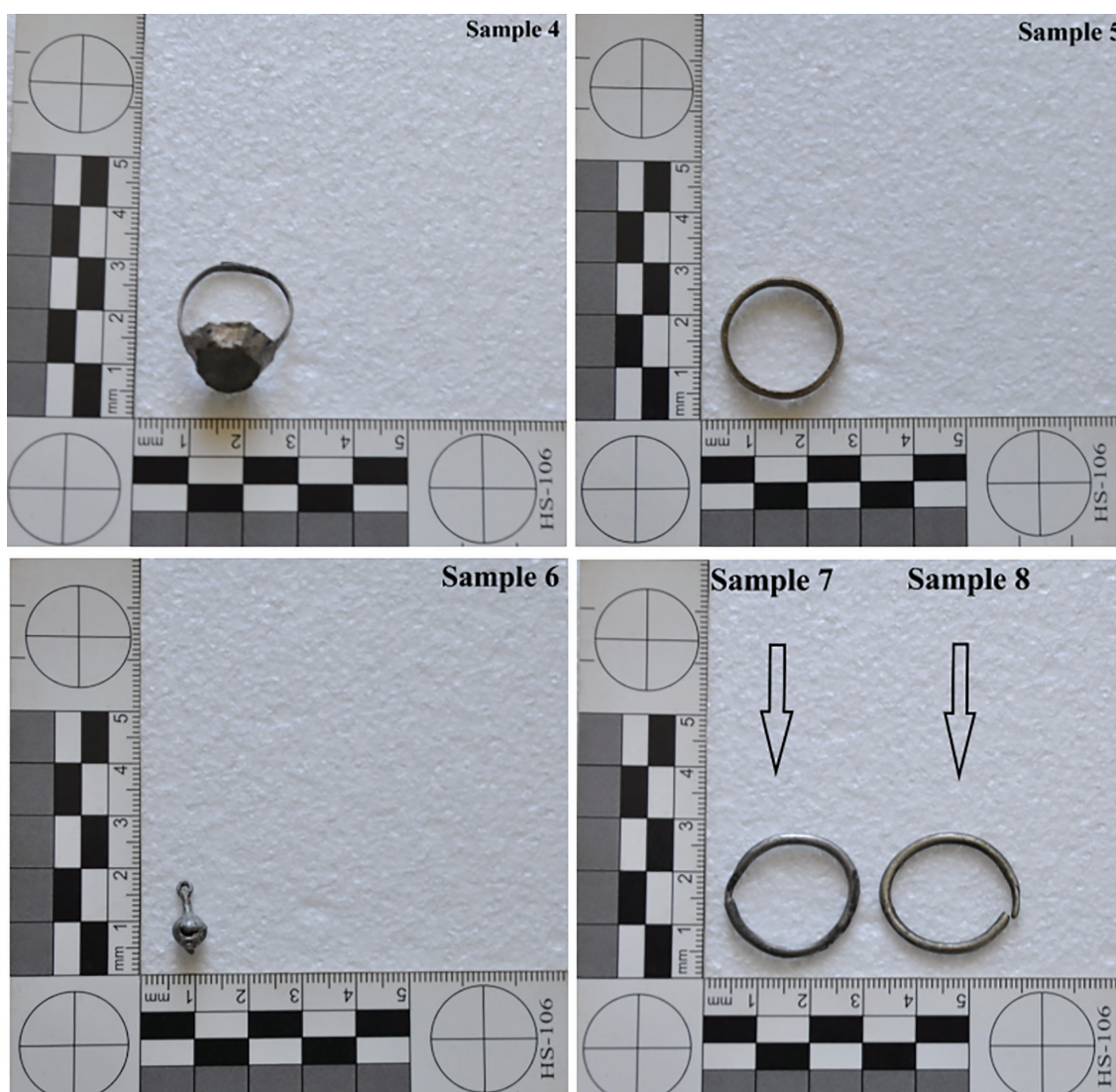

Fig. 3. Photographs of samples 4, 5, 6, 7 and 8, with scale (photos taken by Almira Kevilj-Olovčić)

since its silver content is highest of all analysed items and goes up to 95.39%.

Although sample 5 was considered to be made of bronze, during archaeological excavation, analysis showed different results. Visual inspection before analysis assumed it was perhaps some other copper based alloy, possibly brass, which contains zinc, unlike bronze that contains tin. Both of these alloys have different visual appearance, with brass being yellow and bronze having distinctive green or greenish patina. Another difference between these two alloys is brass being more corrosion resistant and will, if other environmental conditions are favourable, keep his distinctive golden colouring. Results confirmed that the material for ring is brass indeed, with high content of zinc, 19.16%. When it

comes to archaeological typology of copper alloys, they are classified by the content of alloying metals (tin, zinc and lead), with brass being the one having more than 8% of zinc¹⁸

During excavations in 2012, two pairs of silver buttons were also found. One of those buttons was chosen for analysis (sample 6). Results showed it was composed from combination of gold and silver, with high silver content of 77.23%. As it is case with other samples with copper content around 3%, it is clear that this metal was added on purpose to enhance mechanical properties of buttons during production.

Samples 7 and 8 were earrings, found in different graves, during 2010 archaeological campaign. Visually, they showed different characteristics, in

¹⁸ Pollard et al. 2015, 698.

Table 3. Results of the analysis by ED-XRF technique (values presented in weight percent, %)

Sample	Gold (%)		Silver (%)		Copper (%)		Zinc (%)
1		42.99		54.43		0.05	2.52
		37.18		59.91		0.00	2.90
		46.33		50.79		0.00	2.88
	$\bar{x}$	42.16	$\bar{x}$	55.04	$\bar{x}$	/ $\bar{x}$	2.77
2		0.30		94.69		5.01	n.d.
		0.08		92.78		7.14	n.d.
		0.23		94.05		5.72	n.d.
	$\bar{x}$	0.20	$\bar{x}$	93.84	$\bar{x}$	5.96	$\bar{x}$ /
3		63.16 (2.11)		34.75 (94.53)		0.37 (3.36)	1.72
		54.62 (2.14)		41.47 (94.30)		2.46 (3.56)	1.46
		68.94 (2.04)		28.81 (94.59)		0.69 (3.37)	1.56
	$\bar{x}$	62.24 (2.10)	$\bar{x}$	35.01 (94.47)	$\bar{x}$	1.17 (3.43)	$\bar{x}$ 1.59
4		0.64		96.70		2.66	n.d.
		0.78		94.81		4.41	n.d.
		0.84		94.65		4.51	n.d.
	$\bar{x}$	0.75	$\bar{x}$	95.39	$\bar{x}$	3.86	$\bar{x}$ /
5		0.00		0.19		81.87	17.94
		0.00		0.18		79.96	19.86
		0.00		0.20		80.12	19.68
	$\bar{x}$	/ $\bar{x}$		0.19	$\bar{x}$	80.65	$\bar{x}$ 19.16
6		20.61		76.22		3.17	n.d.
		19.36		77.43		3.21	n.d.
		18.79		78.03		3.17	n.d.
	$\bar{x}$	19.59	$\bar{x}$	77.23	$\bar{x}$	3.18	$\bar{x}$ /
7		2.07		93.20		4.74	n.d.
		2.11		93.19		4.70	n.d.
		2.11		93.22		4.67	n.d.
	$\bar{x}$	2.10	$\bar{x}$	93.20	$\bar{x}$	4.70	$\bar{x}$ /
8		1.90		89.09		9.01	n.d.
		1.88		89.10		9.02	n.d.
		1.83		89.23		8.94	n.d.
	$\bar{x}$	1.87	$\bar{x}$	89.14	$\bar{x}$	8.99	$\bar{x}$ /

n.d. analysed element not detected in the sample; $\bar{x}$ represents mean arithmetic value for three measurement repeats and this value was used in the discussion of results; sample 3, bold italic values in bracket represent results for analysis of the scratched part of the ring

terms of coloration. This difference in coloration could possibly be explained by the difference between content of silver and copper in earrings. Earring that was sample 7 had silverish appearance, with the silver and gold content more than the yellow earring (sample 8). Also, copper content in yellow earring was almost twice as much as in silver one. In both of the earrings no zinc

was detected. Since no data for exact chemical composition of medieval jewelry from BiH is not available at time, we tried to find analogies in neighbouring countries. Only available data were for the silver earrings from Medieval Serbian capital, Ras or Trgovište, near Novi Pazar. Although earrings were of different type, the crescent one, with more pronounced decorations, analogy is

important since these earrings had silver content over 90%; one earring had silver content ranging from 94.9 to 96.7% and other one had silver content ranging 95.8 to 97.2¹⁹.

As for the zinc, it was found in three out of eight samples. If we put aside possible deliberate addition of zinc in sample 5, in the other two samples zinc was admixture, that occurred in the original material. This isn't anything unusual, since ores of zinc, silver and copper very often come together, in the same ore veins.

Another important fact regarding archaeological metal objects is the occurrence of the surface enrichment effect, which generally means that the content of certain materials on surface and inside differs. Possible explanation of this is the oxidation of silver and copper, with the extrication of sulphide components²⁰. In those cases, surface layer can be removed with careful cleaning and polishing. This effect is studied broadly by different authors and described in papers²¹. But what if we have a precious artefact, one of a kind, where removing and polishing of outer surface could cause damage to the artefact itself? The only possible solution would be to analyse parts where there are cracks or damages, that were caused by environmental factors, prior the excavation. Of course, that is not always the possibility, but in our case, we had one artefact (sample number 3), where there was a damage of gilded surface part and we could analyse deeper into the bulk of the ring. As we have already discussed this sample where it was clear that the silver content of the bulk of the ring is almost 95%, the results are close enough to the content of silver in other artefacts in this paper. So, in this particular sample possibility of surface enrichment could be excluded.

As we have mentioned earlier in the text, it was a challenge to compare our results with same or similar findings, since literature data and research are either unavailable or non-existent. So, we tried to focus more on the inter-relationships between findings itself and metals they were made of. We showed that one of the rings is not bronze but made of brass. Also, we pointed out that difference between even few percent

of some component can make great impact on visual appearance and structure of the same type of artefact.

In the end, as a next step it would be good to provide analysis of similar material from other Medieval locations in BiH, coupled with analysis of metal content in original ores from the areas they were exploited from during Medieval times. Only in that way we can gain a better picture of goldsmithing and silversmithing tradition in BiH during Medieval period.

Acknowledgements: We would like to express our gratitude to the Institute for Metrology of BiH, for providing XRF instrument for analysis. Also, to Kakanj Museum and its director Mirza Mušija for opportunity to bring artefacts from Kakanj to Sarajevo and analyse them. Big thanks go to fellow archaeologist colleagues, Edin Bujak and Adisa Lepić for providing much needed literature for this paper. And thanks to mr. Ajla Sejfuli, from Travnik Museum for information about excavation in 2015.

Sažetak

ED-XRF analiza srebrenog i zlatnog nakita pronađenog u srednjovjekovnoj nekropoli Crkvina, Donja Zgošća (Općina Kakanj), Bosna i Hercegovina

Tokom arheoloških kampanja 2010, 2012, i 2015. godine na srednjovjekovnoj nekropoli Crkvina (naselje Donja Zgošća, opština Kakanj), u centralnoj Bosni, pored ostataka kostura, pronađeni su i komadi nakita, keramika, građevinski materijal, tkanine i sitni artefakti iz različitih vremenskih razdoblja. Najvažniji nalaz bio je srednjovjekovni prsten – pečatnjak s motivom ljiljana, za koji se vjerovalo da pripada bosanskom kralju ili nekom plemstvu visoke klase iz srednjeg vijeka. Osim tog prstena, pronađen je i drugi bogato ukrašen srebrni i zlatni nakit, kao naprimjer prstenje i naušnice. Ukupno je analizirano osam artefakata. Cilj ovog istraživanja bio je ptvi put dati informacije o sastavu najzanimljivijih artefakata, te unaprijediti znanje o srednjovjekovnoj industriji nakita u bosanskom kraljevstvu. Rezultati su pokazali da je većina nakita izrađena od srebra, najviše kvalitete,

¹⁹ Wołoszyn et al. 2019, 456-459.

²⁰ Sándor et al. 2003, 283; Marchand et al. 2014, 1.

²¹ Sándor et al. 2003, 283-288; Beck et al. 2004, 153-162; Mišta-Jakubowska et al. 2019, 6705-6723.

dok se zlato koristilo za površinsku pozlatu, također najviše kvalitete. Što se tiče prstena pečatnjaka, rezultati analize su pokazali da je materijal za prsten vjerovatno iz istog rudnog izvora, jer nisu pronađeni tragovi bakra ili drugog metala unutar prstena. Kod nekih uzoraka bakar je bio prisutan u nešto većim količinama nego što je uobičajeno (više od 3% u težinskom postotku), kako bi se najvjerovatnije poboljšala svojstva srebra. Pokazalo se da je jedan od prstena, bez ikakvih ukrasa, izrađen od mesinga, sa sadržajem cinka od čak 20%, čime se može objasniti njegova gotovo savršena očuvanost i vizuelni izgled. Naučnice koje su pronađene su iako jednostavnog izgleda (obične okrugle karičice), bile načinjene od najkvalitetnijeg srebra, s dodatkom bakra koji je doprinijeo boljim mehaničkim svojstvima predmeta. Rezultati ovog istraživanja doprinose boljem razumijevanju, do sada inače oskudnog znanja o tradiciji nakita u srednjovjekovnom bosanskom kraljevstvu.

References

- Beck L. / Bosonnet S. / Réveillon S. / Eliot D. / Pilon F. 2004, Silver surface enrichment of silver-copper alloys: a limitation for the analysis of ancient silver coins by surface techniques, *Nuclear Instruments and Methods in Physics Research B*, 226, Amsterdam 2004, 153-162.
- Brown P. D. C. / Schweizer F. 1973, X-ray fluorescent analysis of Anglo-Saxon jewellery, *Archaeometry*, 15 (2), Oxford 1973, 175-192.
- Čremošnik I. 1949/1950, Iskopavanje Crkvine u Zgošći 1948. g, GZM NS, Sveska IV/5, Sarajevo 1949/1950, 411-416.
- Estrella V. P. 2014, The death of gold in early Visayan societies: Ethnohistoric accounts and archaeological evidences, *UV Journal of Research*, 8, Cebu 2014, 229-247.
- Fekeža-Martinović L. 2014, Pregled arheoloških istraživanja u 2010. i 2012. godini na lokalitetu Crkvina („Grčko groblje”) u Zgošći 19.07.-13.08. 2010 i 04.-30.10. 2012, *Naše starine*, XXIII, Sarajevo 2014, 27-66.
- Fodor I. 2014, Ancient death masks and the prehistory of Hungarians, *HStud*, 28, Budapest 2014, 119-138.
- del Hoyo-Meléndez J.M. / Świt P. / Matosz M. / Woźniak M. / Klisińska-Kopacz A. / Bratasz L. 2015, Micro-XRF analysis of silver coins from medieval Poland, *Nuclear Instruments and Methods in Physics Research B*, 349, Amsterdam 2015, 6-16.
- Ilieva P. / Penkova P. 2009, Funeral golden mask and hand with a ring. The necropolis of Trebeniste, *ArchéoSciences*, 33, Bordeaux 2009, 195-199.
- Kovačević D. 1961, Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni, Naučno društvo BiH, Djela, Knjiga XVIII, Odjeljenje istorijsko – filoloških nauka, Knjiga 13, Sarajevo 1961.
- Magnavita S. / Mertz-Kraus R. 2019, XRF and LA-ICP-MS studies of gold and silver artefacts from a 12–13th century CE tumulus in Senegal: Implications for the medieval African gold trade, *Journal of Archaeological Science: Reports*, 23, Amsterdam 2019, 416-425.
- Marchand G. / Guilminot E. / Lemoine S. / Rossetti L. / Vieau M. / Stephent N. 2014, Degradation of archaeological horn silver artefacts in burials, *Heritage Science*, 2, Berlin/Heidelberg 2014, 1-7.
- Mišta-Jakubowska E. / Czech Błońska R. / Duczko W. / Gójska A.M. / Kalbarczyk P. / Żabiński G. / Trela K. 2019, Archaeometric studies on early medieval silver jewellery from Central and Eastern Europe, *Archaeological and Anthropological Sciences*, 11, Berlin/Heidelberg 2019, 6705-6723.
- Mozgai V. / Bajnóczi B. / May Z. / Mráv Z. 2021, Non-destructive handheld XRF study of archaeological composite silver objects—the case study of the late Roman Seuso Treasure, *Archaeological and Anthropological Sciences*, 13:83, 2021, Berlin/Heidelberg 1-20.
- Pollard A.M. / Bray P. / Gosden C. / Wilson A. / Hame-row H. 2015, Characterising copper-based metals in Britain in the first millennium AD: a preliminary quantification of metal flow and recycling, *Antiquity*, 89, Cambridge 2015, 697-713.
- Sándor Zs. / Gresits I. / Juhász M. K. 2003, X-ray fluorescence analysis of medieval gold coins and jewellery, *Journal of Radioanalytical and Nuclear Chemistry*, 256 (2), Dordrecht 2003, 283-288.
- Sergejevski D. 1948, Nove akvizicije odjeljenja klasične arheologije Zemaljskog muzeja, GZM NS, Tom III, Sarajevo 1948, 167-188.
- Shimada, I. / Griffin, J-A. / Gordus A. 2000, The Technology, Iconography and Social Significance of Metals: a Multi-Dimensional Analysis of Middle Sicán Objects, In: McEwan C. (ed.), *Pre-Columbian Gold. Technology, Style and Iconography*, London 2000, 28-61.
- Stratimirović Đ. 1891, Srednjovjekovno groblje kod Zgošće, GZM Knjiga II, Godina III, Sarajevo 1891, 122-141.
- Škegro A. 1998, Eksploatacija srebra na području rimskih provincija Dalmacije i Panonije, *Opuscula Archaeologica*, 22, Zagreb 1998, 89-117.
- Taylor, J. H. 1994, Masks in Ancient Egypt: The Image of Divinity, In: Mack J. (ed.), *Masks. The Art of Expression*, London 1994, 168-189.

Whittaker H. 2000, Religious symbolism and the use of gold in burial contexts in the Late Middle Helladic and Early Mycenaean periods, *Studi Micenei and Egeo-Anatolici*, 48, Roma 2000, 283-289.

Wołoszyn M. / Špehar P. / Garbacz-Klempka A. 2019, Late Medieval Ornaments from Ras – Trgovište

(Serbia) in the Light of Physico – Chemical Analyses, In: *Turlej S. / Stachura M. / Kołoczek B.J. / Izdebski A.* (eds.), *Byzantina et Slavica*, Studies in Honour of Professor Maciej Salamon, Krakow 2019, 450-462.

Archaeological and Bioarchaeological Evidence from the Ottoman period Bosnia: The Case Study of Doboj-Čaršija

Aleksandar Jašarević
Doboj

Jelena Bulatović
Gothenburg, Beograd

Jelena Jovanović
Novi Sad

Abstract: The Selimiye is a mosque complex located in the old city's center of Doboj – the Upper Town (*čaršija*). We present the results of the first interdisciplinary analysis of archaeological and bioarchaeological finds from its excavations in 1994 attempting to get the first insights into living conditions of the Ottoman period Bosnia. Archaeological assemblage dated to the 16th-19th century is composed of pottery, clay tobacco pipes, small everyday metal objects, functional parts of costume, and glass fragments. Animal remains were probably associated with ritual context of food consumption during the Eid al-Adha feasts. Burial of a child inside the mosque's *harem* indicates its belonging to an upper class Muslim family of Doboj.

Keywords: Ottoman period archaeology, Selimiye Mosque, Doboj, Bosnia, Zooarchaeology, Physical Anthropology

Introduction

For nearly six centuries, the Ottoman dynasty ruled a vast empire, which at the height of its power stretched from Budapest on the Danube throughout large parts of the Middle East, and from Crimea on the northern shores of the Black Sea to Tunis on the southern shores of the Mediterranean. The geographical range and chronological extent of the Ottoman Empire was huge. It goes without saying that such a broad empire was a melting pot of different religious, linguistic and ethnic groups, which, in different times and places, lived alongside one another, all as subjects of the Ottoman Empire. Many modern countries are still dealing with territorial, cultural and legal issues stemming from the time of the Ottomans' rule.¹ Archaeological narratives of Dark Age and decline of medieval and post-medieval European culture under Ottoman rule become a paradigm and stereotype prevailed in research topics among Southeast European

scholars.² A very small number of researches have, after uncovering Ottoman components in multi-layer sites, found the artifacts from this period important enough to describe, typologically categorize, and interpret.³ But in the main, the Ottoman period has remained an unpopular period for archaeological study.⁴ The archaeology of the Ottoman Empire is considered a young branch of European academic community, one which has come to the fore only in the past decades. One example that has begun to challenge the status quo is Hungary, which was occupied by the Ottomans for a relatively short period (1541–1699). Today, it has a thriving and well-established tradition of Ottoman archaeology⁵ and zooarchaeology.⁶

² Baram / Carroll 2002, 3-4.

³ Baram / Carroll 2002, 4; Guinova 2005, 268-269; Yenişehirlioğlu 2005, 249-250.

⁴ Baram / Carroll 2002, 10; Gerelyes et al. 2020, 218; Walker 2014, 5642.

⁵ Gerelyes / Kovács 2003; Petersen 2014, 5658; Walker 2014; Gerelyes et al. 2020, 225-228.

⁶ Bartosiewicz 1999; 2020; Bartosiewicz / Gál 2003; Gál 2016; Gál / Bartosiewicz 2016; Kovács et al. 2014.

¹ Kia 2011, 13-14; Petersen 2014, 5653.

However, the countries of the Balkans have been less eager to investigate and incorporate their Ottoman past into their national heritage. In the last few decades, Serbia, Montenegro and Croatia have made remarkable progress in this field,⁷ yet Bosnia and Herzegovina, which has the most significant preserved remnants of Ottoman culture and provides the best examples of the synergies of different cultural influences from both the East and the West, is still awaiting an affirmation of Ottoman archaeology as a sub-discipline 'equal' to those concentrating on other epochs. Although archaeological research has been intensively conducted for more than a century, the number of studies devoted to the archaeology of this period is minor. Ottoman archaeology did not develop as a specialized discipline because it was not observed through the prism of the so-called 'national' medieval or post-medieval archaeology, with the material remains from this period instead being treated exclusively in the context of folklore studies (ethnology), or as objects and items belonging to the period of occupation or, at best, as things already known and understood through numerous written sources, with there being no need to 'problematize' the era through archaeological study.⁸ There is no doubt that Ottoman culture left behind an indelible mark and became part of the collective cultural identity of Bosnia and Herzegovina, and that it is necessary to make further progress in the research of this period. Therefore, this paper is a pioneering step in affirming the archaeology and bioarchaeology of the Ottoman period in present-day Bosnia and Herzegovina. We present the results of archaeological research of the Selimiye Mosque and mosque harem (courtyard) in the Upper Town (čaršija) district of Doboj that were conducted in 1994. Analyzed archaeological and bioarchaeological (animal and human) remains are dated to the post-medieval period (16th–19th century). The goal of our study has been to get the first insights into living conditions, rituals and finally everyday life of the Muslim population from the Ottoman period in the country.

Historical overview

The medieval Kingdom of Bosnia came into closer contact with the Ottoman Empire during the late 14th century. The Ottomans were able to successfully identify the weaknesses of their opponents, and take advantage of quarrels and declining morale among the Christian inhabitants of the Balkan Peninsula.⁹ Evidence of the presence of the Ottoman army and administration deep in the medieval Bosnian territory was confirmed through written sources on the founding of the Hodidid Vilayet by no later than 1451.¹⁰ Isa-beg Ishaković, an Ottoman general and the first Governor of the Sanjak of Bosnia, built a saray (government building) in Sarajevo, after which the city obtained its name, then in 1457 a mosque, which he dedicated to Sultan Mehmed el-Fatih. Both of these buildings, the mosque and the saray, were built before 1462, when Isa-beg's *waqf* was determined, founding his endowments.¹¹ After the fall of Constantinople in 1453, the medieval states of Serbia and Bosnia were swiftly conquered, in 1459 and 1463 respectively. Doboj was conquered shortly after the fall of the temporary successor puppet-state Kingdom of Bosnia in 1476, with the fortress being handed over to the Ottomans in 1476/77 by commanders Ivaniš and Stjepan. In return, the Ottomans granted them land ownership and privileges.¹² For the next half century, Doboj was situated at the crossroads between the northern Hungarian 'estates', the Banate of Srebrenik to the north, and the Ottoman Empire to the south. But after the fall of Dobor fortress (to the north of Doboj) in 1536, the whole region found itself under the rule of a new master. The Ottoman conquest introduced a high degree of Islamic practices to everyday life. The spreading Islamic culture in Bosnia was a gradual process: the initial period of Ottoman rule was characterized by a policy of accommodation of local nobility and leaders.¹³ The reasons for conversion to Islam were manifold, but included economic privileges granted to new converts, the chaotic social and political circumstances that the Ottomans encountered

⁷ Bikić 2007; Gelichi 2014; Pluskowski / Seetah 2008; Radić 2013; Gerelyes et al. 2020, 222–224; Zaro et al. 2020; Živković et al. 2021.

⁸ Jašarević 2018, 224.

⁹ Filipović 2019, 60.

¹⁰ Šabanović 1982, 28; Rudić 2017, 104.

¹¹ Zlatar 2013, 136.

¹² Aličić 2008, 78; Handžić 1975, 39; Mrgić 2008, 146.

¹³ Lopusić 1994, 165; Rudić 2017, 118; Pinjuh 2018, 208.

in Bosnia, and the wish of subjects to climb the social ladder.¹⁴ Only 1% of the population of Bosnia was Muslims in 1468, but by 1528 they represented 46% of the population; this percentage was significantly smaller in other European provinces.¹⁵

The process of transformation from a fortified medieval to an Ottoman Balkan town started some decades after the Ottoman conquest. When the Ottomans conquered Bosnia, they found towns with relatively small populations, who lived mostly in the suburbs immediately surrounding the fortress, while the majority of the population lived in rural areas.¹⁶ In the conception of new urban development in the Ottoman town, mosques were the central place from which the city further developed, due to the fact that they united all the important components of social life within their spaces; religious rites were held, lessons were given, education of children and adults was provided, lectures on religious, moral and spiritual life given, and resolutions to community problems at the settlement level were found. In Bosnia, as in other parts of the empire, the first mosques were built as pious foundations, or *waqfs*, by the central administration in places that were of significant socio-economic importance to the empire. Such mosques bore the names of the ruling sultans, but they did not represent the *waqf* foundations of the sultan, but were only erected on their orders, from state funds, from which the costs of their maintenance were financed. When the state was no longer able to pay the costs of their subsistence, the costs of upkeep were voluntarily taken over by wealthy individuals or collectively by neighborhoods.¹⁷ In the towns, the different religious and ethnic groups lived in separate *mahalas* (neighborhoods) inhabited by people of the same religious or ethnic background, or by members of the same *esnaf* (guild).¹⁸ But above all, in order for a settlement to receive the status of a *kasaba* (town), certain conditions had to be met, i.e. a certain level of development had to be reached: a permanently settled Muslim population, at

least one larger mahala, at least one mosque; a town square, i.e. the existence of a bazaar and the holding of a weekly market day.¹⁹ Muslim quarters traced their names to the main mosque within their limits, and therefore the first mahala in Doboj mentioned in historical documents is the *mahala of the venerable Selimiye Mosque of the deceased sultan*, mentioned in 1604.²⁰ But it remains unknown to whom the term 'sultan' in this title directly refers, Selim I (1512-1520) or Selim II (1566-1574).²¹ Bearing in mind that Doboj's *kasaba* is the oldest in northern Bosnia, designated as such in the period between 1512 and 1520,²² it can be assumed with some degree of certainty that the mosque was erected before that date.

By the 16th century, the Ottoman Empire had emerged as one of the most important empires in Europe.²³ This development and recovery at all levels seems to have lasted until the 1580s, when the Golden Age came to an end, and the Ottoman Empire entered a period of political, military and social crisis, leading to inflation and fiscal exploitation of the peasantry. At the same time, in 1580, the Eyalet of Bosnia was established as a border military territory.²⁴ Historical trends determined that Doboj, as well as the entire lower course of the River Bosna, would continue to play an important role in the centuries to come. One of the major historical events of this period was the attack of the Austrian army and Prince Eugene of Savoy in 1697, when Doboj and a number of other cities were sacked in the wake of the Habsburg victory at the Battle of Zenta.²⁵ During this devastation, the Selimiye Mosque was also razed, but in 1703 the mosque was reconstructed.²⁶ At the end of the 17th century, as a result of continuous warfare and the situation of the region on the frontier of the Ottoman Empire, Bosnia's adult male population was virtually obliterated. From 1690, famine and disease prevailed throughout Bosnia. The extremely difficult living conditions are attested to by sev-

¹⁴ Rudić 2017, 114.

¹⁵ Do Paço 2013, 196; Pinjuh 2018, 209.

¹⁶ Zlatar 2013, 135.

¹⁷ Čar-Drnda 2004, 267; Handžić 1980, 247-248; Mrgić 2007, 72-73.

¹⁸ Gerelyes et al. 2020, 224; Kia 2011, 72.

¹⁹ Handžić 1976, 133-134; Mrgić 2007, 73.

²⁰ Kupusović 2000, 371.

²¹ Čar-Drnda 2004, 282; Mujezinović 1977.

²² Mrgić 2007, 72-75.

²³ Ágoston 2010, 112-113.

²⁴ Šabanović 1982, 78-79.

²⁵ Kreševljaković 1991, 157.

²⁶ Belić 2003, 107.

eral sources, which mention the phenomenon of consumption of meat from animals that are prohibited by religious law, like dogs, cats and horses; in urban areas there is even historical evidence to suggest the emergence of cannibalism.²⁷ The fiscal inflation and other harsh conditions were equally bad for Muslims as for non-Muslims. The Ottoman Empire entered the 18th century in turmoil and decline. During the Habsburg-Ottoman wars (1716-1718), numerous cities were destroyed, and their populations were displaced. For the second time in 1717, the Austrian army sacked Doboj and burned the Selimiye Mosque. However, the mosque was reconstructed once more the following year.²⁸ During the 19th century, nationalist rebellions erupted among the Christian subjects of the sultan, compromising Ottoman power and authority in the Balkans. Despite their best efforts to focus on reform, serious social challenges, both from internal rebellions and foreign hostility, ultimately undermined their efforts and resulted in the dissolution of the realm. The 1878 Congress of Berlin was a turning point in the history of the Ottoman Empire. When the congress ended, the Ottoman Empire was no longer a political and military power in the Balkans.²⁹ Bosnia became a part of the Austro-Hungarian Empire, resulting in radical changes occurring in all spheres of life. The fate of the Selimiye Mosque in the 19th century is not known, but historical sources say that it was completely destroyed in a fire in 1906/07, with yet another new mosque being built in its place in 1908.³⁰ This new mosque had pitched roofs with a flat portico (fig. 1). There is no evidence to suggest the appearance of the original 16th century mosque. Most likely it was of the most typical type of mosque dated in 16th century in Bosnia; a single-spaced mosque with a hemispherical dome, a slender minaret, and a portico with three or five bays, covered by three smaller domes, the central one normally being slightly taller higher, as with the design of the nearby Kalavun Jusuf-pasha mosque in Maglaj.³¹ The last and most devastating destruction of Selimiye Mosque happened during the 1992–

Fig. 1. *Selimiye Mosque in 1954*
(Archive of the Museum in Doboj)

1995 Bosnian armed conflict. The scale of the devastation of the cultural and religious heritage of Bosnia and Herzegovina was extensive, with Muslim or Ottoman sacral and secular monuments forming by far the greatest proportion of structures targeted during the conflict.³²

Archaeological background

The position of Doboj on the lower course of the River Bosna, at the confluence of two of its tributaries, the Spreča and Usora, was critical to forming its strategic position as an extremely important center in the control of space and communications (fig. 2). The valley of the River Bosna from its confluence with the Sava provided a direct line of communication with central Bosnia, a rich mining area, but also the center of the Kingdom of Bosnia.³³ The most important structure in Doboj, which is still seen as a symbol of the city today, is the fortress, Gradina, built at the most dominant position of the city. It was constructed in the 14th century as a fortified castle, with surrounding suburban districts.

²⁷ Sućeska 1984, 145-146.

²⁸ Belić 2003, 107; Kreševljaković 1953, 21.

²⁹ Kia 2011, 22.

³⁰ Belić 2003, 107.

³¹ Hartmuth 2011, 25; Jahić 2013, 96; Redžić 1983, 95-96.

³² Meskell 1998; Walasek 2015, 25-26.

³³ Mrgić 2007, 50.

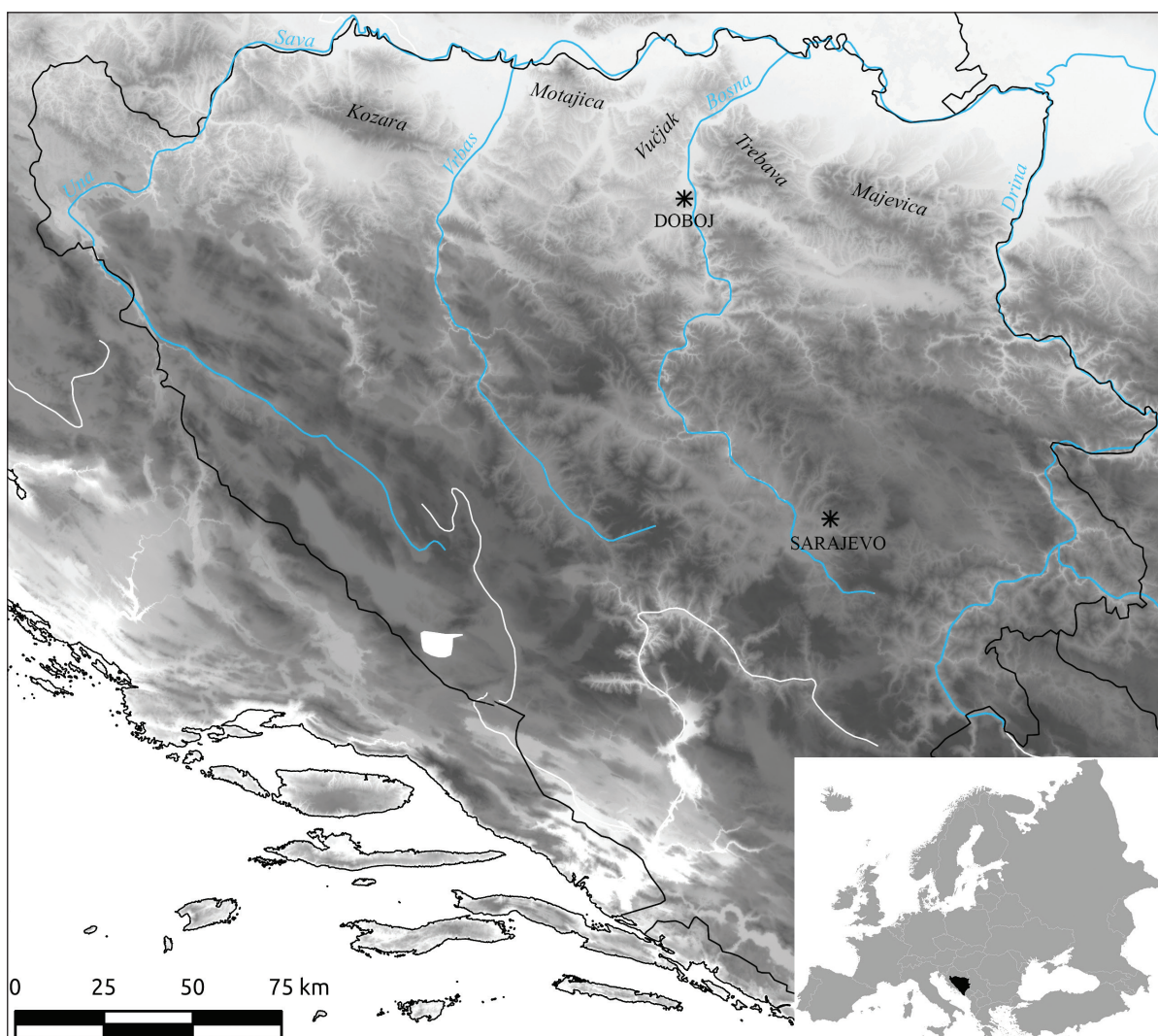

Fig. 2. Topographic map of Bosnia and Herzegovina

In the 15th century, it played an important role in the relations between medieval Bosnia and Hungary, and was first mentioned in 1415, in relation to military conflicts between the Bosnian and Hungarian kings. It was a typical fortified castle, with strong walls and towers, while most of the everyday activities were carried out in the suburbs located immediately to the west of the fortress.³⁴ The arrival of the Ottomans marked one of the greatest turning points, not only in the further development of Doboj, but of the entire region. New cultural habits, religion and social relations significantly changed the medieval European feudal culture. All these new characteristics were marked by the construction of the Selimiye Mosque in Doboj in the 16th century.

³⁴ Kreševljaković 1953, 21; Kajmaković 1964, 45; Jašarević 2017, 43; Mazalić 1958, 237; Truhelka 1904, 78.

The Selimiye Mosque was built in the most prominent position within the town's medieval suburbs (fig. 3). It has been demolished and rebuilt several times throughout history, with the last major devastation being in 1992, during the Bosnian armed conflict of the early 1990s. The unnecessary and barbaric demolition of the mosque was related to the presumption that under the structure lay an older one, assumed to be a medieval church. Perhaps even more importantly, archaeology in this region was deeply embedded within contemporary political ideologies and narratives that Ottoman cultural heritage should be removed as part of the search for older layers of the glorious medieval past.³⁵ During the second half of the 20th century, in

³⁵ Baram / Carroll 2002, 10; Walasek 2015, 25-26.

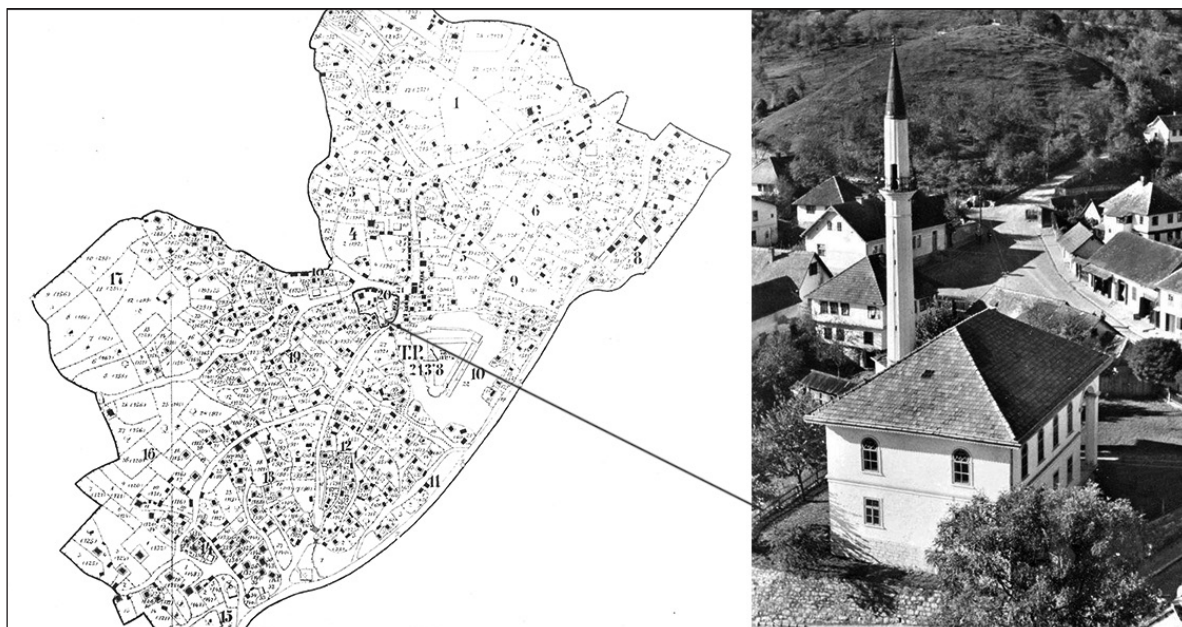

Fig. 3. Urban plan of Doboj from 1882 with the position of the Selimiye Mosque (Archive of the Museum in Doboj)

the course of minor construction works around the mosque, several undocumented graves and walls were discovered, resulting in the formation of narratives about the remains of a church lying beneath the mosque.³⁶ Archaeological research was conducted in 1994 by Đorđe Janković from the Faculty of Philosophy in Belgrade. Unfortunately, since the excavations were conducted during the war, the documentation has not been preserved in total, except for a brief report that was published.³⁷ All material has been preserved, and was deposited in the Regional Museum in Doboj. The results of the research showed the existence of two objects under the mosque and harem (courtyard), but their function has not been fully confirmed. There are indications that one of them was some form of medieval palace or church complex. Although the area was only partially excavated, the size of the building was determined to be 11 meters by 9 meters, with wall thicknesses ranging from 0.75 meters on the northwestern and northeastern sides to 1-1.2 meters on the southwestern side. This southwestern side was interpreted to have formed a part of the medieval suburban fortifications. The remains of fresco paintings, mostly geometric motifs, which decorated the walls of the building, were found, and the remains of a

wooden floor were also recorded.³⁸ Regarding the second building, only a portion of the western wall was discovered, up to 5 meters long and half a meter wide, with a porch supported by wooden pillars in front. This building most likely dates to the Ottoman period, more specifically to the 16th or 17th century. North of the first building, the remains of a medieval cemetery were discovered, with four graves from this being excavated.³⁹

Archaeological findings

The findings from Selimiye Mosque include a wide array of pottery fragments. The fragmentation is a result of the fact that most of the finds are from occupation layers, as opposed to backfills or refuse pits. Late medieval and post-medieval finds were recovered at depths from 0.20 meters to 1.5 meters, covering the entire excavation surface of 150m². Pottery comprises the best-represented category of finds primarily dated on the basis of typological characteristics. Finds of medieval pottery are extremely rare, and were mostly retrieved from the deepest layers next to the presumed medieval building. Pottery assemblages from the Ottoman period include a variety of shapes such as storage vessels, cooking

³⁶ Belić 1988, 64; Belić 2003, 106.

³⁷ Janković 1995, 208-210.

³⁸ Janković 1995, 208-209.

³⁹ Ibid., 209-210.

pots, medium-sized jars, small serving ewers (*ibrik*), coffee cups, bowls, bread-baking covers and stove tiles. The period of the 16th century is exclusively represented by finds of cooking pots, the form and decoration of which are in accordance with the late medieval production of the region (fig. 4/1-2). The situation is similar in the layers from the 17th century, where a slightly larger amount of chronologically dated specimens was found. This includes bread-baking covers comparable to finds from the Belgrade Fortress (fig. 4/5).⁴⁰ Oriental-type vessels (*ibrik* type) begin to appear in larger quantities from the early 18th century. Decorated tableware consists mainly of plain-glazed serving jugs and large painted dishes with broad everted rims, most of which belong to the late ceramic production of the 19th to early 20th century. Pottery produced locally during the Ottoman period is noted to have lost the refinement of shape and decoration that characterized the ceramics of the medieval period. What is more important, however, is the increased availability of glazed wares in comparison to unglazed/domestic wares at urban and rural sites during the Ottoman period.⁴¹ These were skillfully manufactured from red clay on a foot-driven potter's wheel, and coated with a monochrome lead glaze. There is also a relatively large group of kaolin clay vessels with red-colored ornamentation, dated mostly from the late 18th to the late 19th century. From the beginning of the 19th century, fragments of coffee cups begin to appear in the archaeological record (fig. 4/3), which were found together with clay tobacco pipes (fig. 4/6-10) and fragments of *narghiles* (fig. 4/11).

Ceramic finds of everyday use include a variety of tobacco pipes. These form a highly characteristic group of finds that often appear in post-medieval sites.⁴² All tobacco pipes found can be classified as belonging to the Eastern or Mediterranean type, commonly used in the Ottoman Empire. A total of 13 pipes, mostly fragmented, were found in the archaeological layer below the layer leveled during the 1908 reconstruction of the mosque.⁴³ Typologically, all of these finds have analogies in the 19th century

types. All pipes are baked in red tones, with a red slip. Of note among the fragmented finds are pipes with horizontal facets (fig. 4/9), or *Type I* according to the typology of Sauro Gelichi. Their production, as interpreted from finds from the Old Town of Bar in Montenegro, began in the early 18th century, continuing until the end of the 19th century.⁴⁴ Pipes with a plate base (fig. 4/8), whose production was widespread throughout the Balkans, are represented by three fragmented finds. Such pipes belong to one of the most recent groups, and mostly date to the 19th century. Gelichi classifies them as *Type III*, and dates them to between the beginning of the 19th century and the beginning of the 20th century.⁴⁵ This date range is supported by finds of pipes from Dubrovnik and Sinj in Croatia and Corinth in Greece.⁴⁶ The mouthpiece of a *narghile* dating to the 19th century was also found in the harem space of the mosque (fig. 4/11).⁴⁷

In comparison to ceramic finds, glass finds are extremely rare. The small group of glass artifacts consists largely of base and rim fragments of vessels. The range of forms is rather modest, being limited to jugs and bottles, and the majority of identified forms date to the 18th and 19th centuries. Two imported specimens are particularly interesting: small glass vessels for alcohol (*rakia*) consumption, with glass coats-of-arms of the Principality of Serbia as applied decoration (fig. 4/12-13). They represent imports from first Serbian glass workshops in Jagodina, and date to the mid-19th century. The coins yielded by the excavations are for the most part chance and surface finds, heavily corroded and mostly illegible, with the few that have been identified being German or Austrian coins and tokens from the 19th century, all dating to before 1878 (the date of the Austro-Hungarian occupation of Bosnia and Herzegovina). Most of the other metal finds are made of iron. Unfortunately, most of these iron pieces are so fragmentary that their original function is almost impossible to determine, but many of them may very well be parts of bindings, hinge straps, nails, corner brackets, and other fittings from structures or furniture. A few identifiable items were items of everyday use, such as

⁴⁰ Bikić 2003, 77.

⁴¹ Gerelyes et al. 2020, 221.

⁴² Bikić 2012, 1; Gačić 2011, 34; Robinson 1985, 186-188.

⁴³ Jašarević 2018, 221.

⁴⁴ Gelichi 2013, 11.

⁴⁵ Ibid., 12.

⁴⁶ Jašarević 2018, 221; Robinson 1985, 188.

⁴⁷ Jašarević 2018, 222.

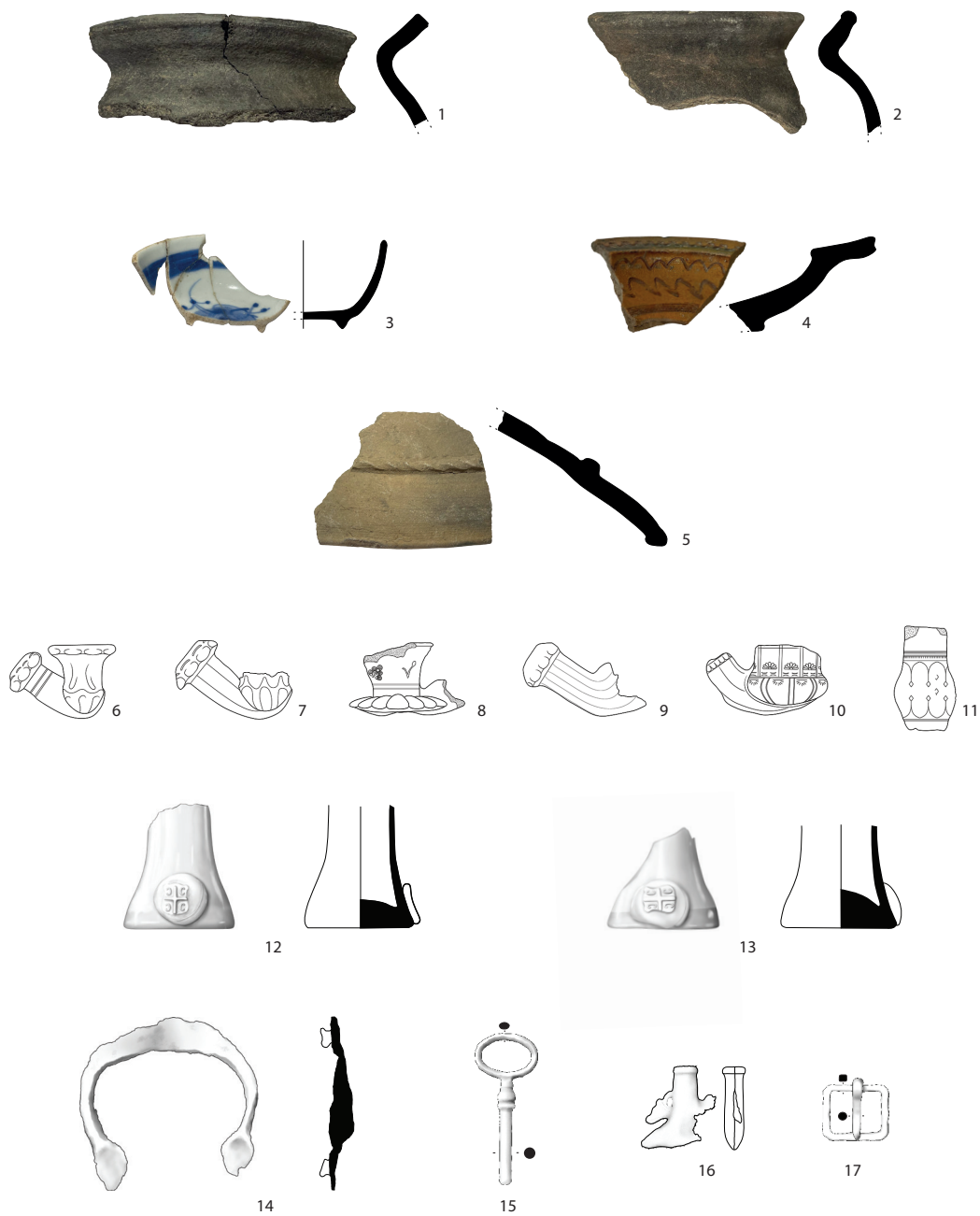

Fig. 4. Archaeological findings from the Selimiye Mosque

strap buckles, keys, horseshoes and metal linings for shoes (fig. 4/14-15, 17). These are utilitarian objects that changed little in appearance from the Middle Ages until the dawn of the Industrial Age in the 19th century.⁴⁸ Only one object can be definitively categorized as relating to armaments: a lead gunpowder flask dated to the 18th or early 19th century (fig. 4/16).

Zooarchaeological analysis

Methods

During the excavation in 1994, animal remains were hand-collected from the post-medieval (17th–19th century) cultural layer in the *harem* of the mosque. The animal remains were recorded following the protocol developed by Russell and Martin (2005). All animal remains were recorded individually to the lowest possible taxonomic category. The level of taxonomic identification depended on specimen's fragmentation and preservation. Specimens identified to the lowest possible taxonomic category – usually to a genus or species level, were analyzed in detail and (beside taxon) the following data were recorded where appropriate: element, element part, symmetry, diagnostic zones,⁴⁹ epiphyseal fusion, tooth eruption/wear, sex, surface condition, burning, gnawing, metrics, maximum length (in millimeters) and weight (in grams). For remains with butchery or modification marks, or pathological changes, their location and description were recorded, and these specimens were considered 'identified' even if they did not meet the other criteria.⁵⁰ Unidentifiable specimens were only counted by body size category (large (cattle-sized) or medium (sheep-sized) mammal) and element type; weathering, gnawing and burning marks were just counted. Unidentifiable specimens included skull fragments that cannot be identified to skull element; all ribs; vertebrae other than the atlas, axis and sacrum; blade fragments of the scapula and pelvis; long-bone shaft fragments that include less than half the

circumference of the shaft; and fragments that cannot be identified to element.⁵¹

Taxonomic identification was carried out using the reference collection of the Laboratory for Bioarchaeology of the Faculty of Philosophy in Belgrade, aided by published morphological criteria.⁵² Measurements were taken wherever possible following Driesch (Appendix 1/ Table 5)⁵³. Number of identified specimens (NISP) and diagnostic zones (DZ), following Watson's⁵⁴ system as modified by Bogucki⁵⁵ – were used as quantification measures.

Slaughter age for cattle and caprines were based on the mandibular tooth eruption and wear, and on the state of epiphyseal fusion of the appendicular skeletal elements. For caprines, tooth eruption/wear was recorded according to both Payne's⁵⁶ and Grant's⁵⁷ systems, while for cattle Grant's system was followed. Payne's mandibular wear stages (A-I) were applied and scaled using suggested ages from Payne⁵⁸ for caprines, from Halstead⁵⁹ for cattle. Reitz and Wing's⁶⁰ fusion stages were used for both cattle and caprines (early, middle and late) based on Silver's⁶¹ suggested age for the fusion of epiphyses.

Results

The zooarchaeological assemblage comprises 149 fragments, 95 (64%) of which could be identified to species (or genus). Although the sample is small in absolute terms, it is worth of studying considering its archaeological and chronological contexts. The assemblage is exclusively constituted by domestic animals (Fig. 5, Appendix 1 / Table 1). Remains of seven species were identified. Remains of cattle (*Bos taurus*) and caprines (*Ovis/Capra*) dominate, and taken together

⁵¹ Russell / Martin 2005.

⁵² Boessneck 1969; Boessneck et al. 1964; Cohen / Serjeantson 1996; Gheție 1976; Halstead et al. 2002; Helmer / Rocheteau 1994; Payne 1985; Prummel 1988; Prummel / Frish 1986; Schmid 1972; Zeder / Lapham 2010; Zeder / Pilaar 2010.

⁵³ Driesch 1976.

⁵⁴ Watson 1979.

⁵⁵ Bogucki 1982.

⁵⁶ Payne 1973.

⁵⁷ Grant 1982.

⁵⁸ Payne 1973.

⁵⁹ Halstead 1985.

⁶⁰ Reitz / Wing 2008.

⁶¹ Silver 1969.

⁴⁸ Jašarević 2017, 93, 96.

⁴⁹ Dobney / Reilly 1988.

⁵⁰ Russell / Martin 2005.

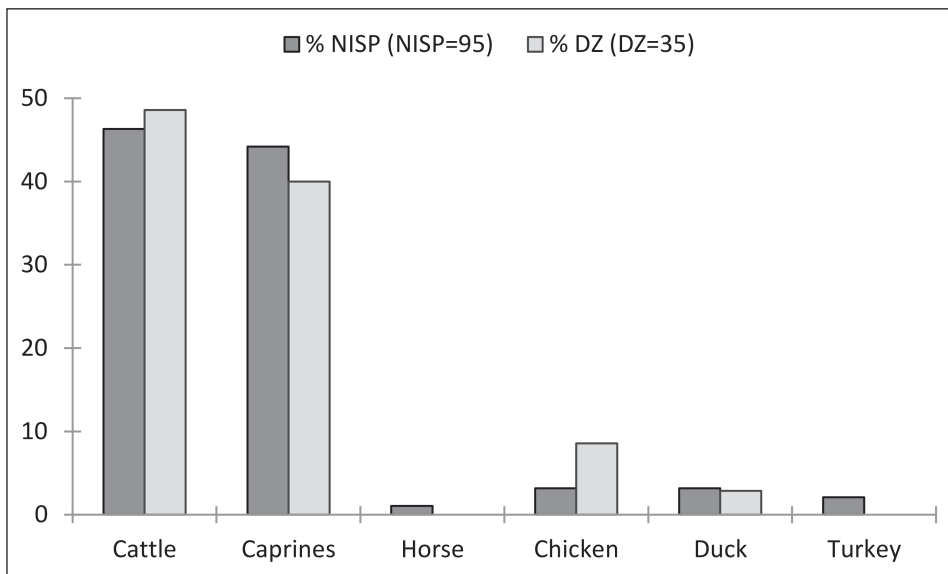

Fig. 5. Relative distribution (%) of various taxa based on NISP (Number of Identified Specimens) and DZ (Diagnostic Zones)

represent around 90% of the assemblage both in terms of NISP and DZ (Fig. 5). A small number of caprine remains could be identified to the species level. Among them, sheep (*Ovis aries*) are more abundant than goats (*Capra hircus*) in a proportion of 5:1 based on both NISP and DZ (Appendix 1 / Table 1), and so it is reasonable to assume that the unidentifiable caprines are mostly also sheep remains. In total, eight poultry bones belonging to three different species – chicken (*Gallus gallus domesticus*), duck (*Anas* sp.), and turkey (*Meleagris gallapano*), as well as only one horse (*Equus caballus*) specimen (upper third molar (M³)) were also identified in the assemblage (Appendix 1 / Table 1). Despite the lack of direct evidence of dog remains, dog gnawing marks on the remains of other species imply the presence of dogs on the site. Around 16% of the total assemblage has gnawing marks, suggesting that these remains were probably lying around for some time at the ground. However, good surface preservation and only slight weathering marks on few specimens indicate a relatively short exposure to climatic conditions following their disposal of and before their final deposition. No burnt animal remains were present, while 20% of the total assemblage had butchery marks.

Owing to the small size of the Selimiye faunal assemblage and taxonomic abundance, only the body parts distributions of cattle and caprines can be analyzed (Fig. 6, Appendix 1 /

Table 2). NISP 1 values represent count of all certainly identified cattle or caprine remains excluding their loose teeth, while in the NISP 2 counts are included rib fragment of large- and medium-sized mammals which were supposed to belong to cattle and caprines respectively. Based on NISP 1, the cattle body parts distribution shows that meatless parts – lower limbs (hindfoot and forefoot) and skull fragments are the most frequent, while the meat-bearing regions (hindquarter and forequarter) represent only 25% of cattle remains. However, based on NISP 2, the meatless and meat-bearing regions of cattle are almost evenly distributed (52:48%) comprising approximately one half each (Fig. 6, Appendix 1 / Table 2). Cattle phalanges are barely represented, while carpals and smaller tarsals are absent, presumably due to hand-collection. Astragalus is the most numerous skeletal element of cattle, followed by pelvis, tibia, ulna and radius. Except two astragali and one third phalanx, no other cattle skeletal elements were preserved complete. The caprine body parts distribution based on NISP 1 also shows the dominance of the meatless anatomical regions (heads and lower limbs) which comprise 68% of their remains, while based on NISP 2 their frequency decreases to 50% (Fig. 6, Appendix 1 / Table 2). Except one caprine calcaneus, other small bones, such as carpals, tarsals and phalanges are completely missing due to the recovery bias (i.e.

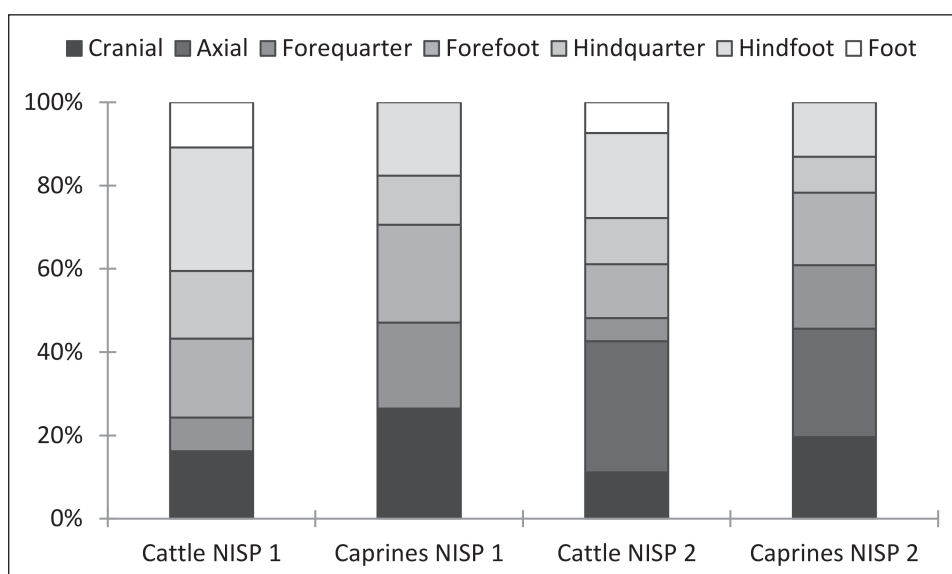

Fig. 6. Relative distributions of anatomical skeletal regions of cattle and caprines based on NISP (Number of Identified Specimens)

hand-collection). The most common skeletal element of caprines is mandible, followed by radius and femur. Only one sheep metatarsal bone was complete (GL = 139.6 mm) allowing estimation of withers height (using the factor of Teichert⁶²), which was 63.4 cm.

The body parts distributions of cattle and caprines (Fig. 6, Appendix 1/ Table 2) show that these animals had been slaughtered, butchered and consumed within the *harem* of the mosque. The presence of cranial elements (skulls and horn cores), fore- and hind-foot indicates that the animals were slaughtered on-site, while the presence of skeletal elements from the other regions is indicative of their carcasses procession and meat consumption on-site, also.

Butchery marks also suggest on-site slaughtering and processing of the carcasses for consumption within the mosque *harem*. These marks in the form of short and long cuts, as well as chops, were observed on 30 specimens from the Selimiye assemblage (Appendix 1 / Table 3). Cut marks were probably made by knives during skinning, when disjuncting the carcass, or when removing meat before or after cooking.⁶³ On the other hand, chop marks are evidence that some large instruments, such as cleavers or axes, were used in the carcasses dismembering.⁶⁴ The

analysis of butchery marks shows that all three stages of butchery are represented in the assemblage, from the initial slaughtering and skinning, to the first major division of the carcass into specific portions, and to the final division before and during consumption.⁶⁵

Ten cattle remains had the butchery marks (Appendix 1 / Table 3). Chop marks were observed on two cattle astragali (Fig. 7a-b), calcaneus (Fig. 7d), pelvis and radius, while short or long cuts are noticed on metacarpal bone (Fig. 7c), astragalus, pelvis, frontal bone (skull) and ulna. Cuts on cattle frontal bone, metacarpal bone and astragalus can be attributed to the skinning of the animal. Chops on the astragali and calcaneus indicate the butcher's waste when the meatless distal limbs (fore- and hind-foot portions) of cattle were discarded. The division (disarticulation) of the cattle carcass into specific portion for further preparation is evidenced by chop marks on pelvis (i.e. disarticulation of the femur) and radius (i.e. disarticulation from the carpals).

Butchery marks were the most frequently found on the ribs of large- and medium-sized mammals which are supposed to belong to cattle and caprines respectively. Out of the total number of ribs with butchery marks, nine belong to a cattle-sized (large) mammal, and four

⁶² Teichert 1975.

⁶³ Reitz / Wing 2008.

⁶⁴ Ibid. 2008.

⁶⁵ Landon 1996.

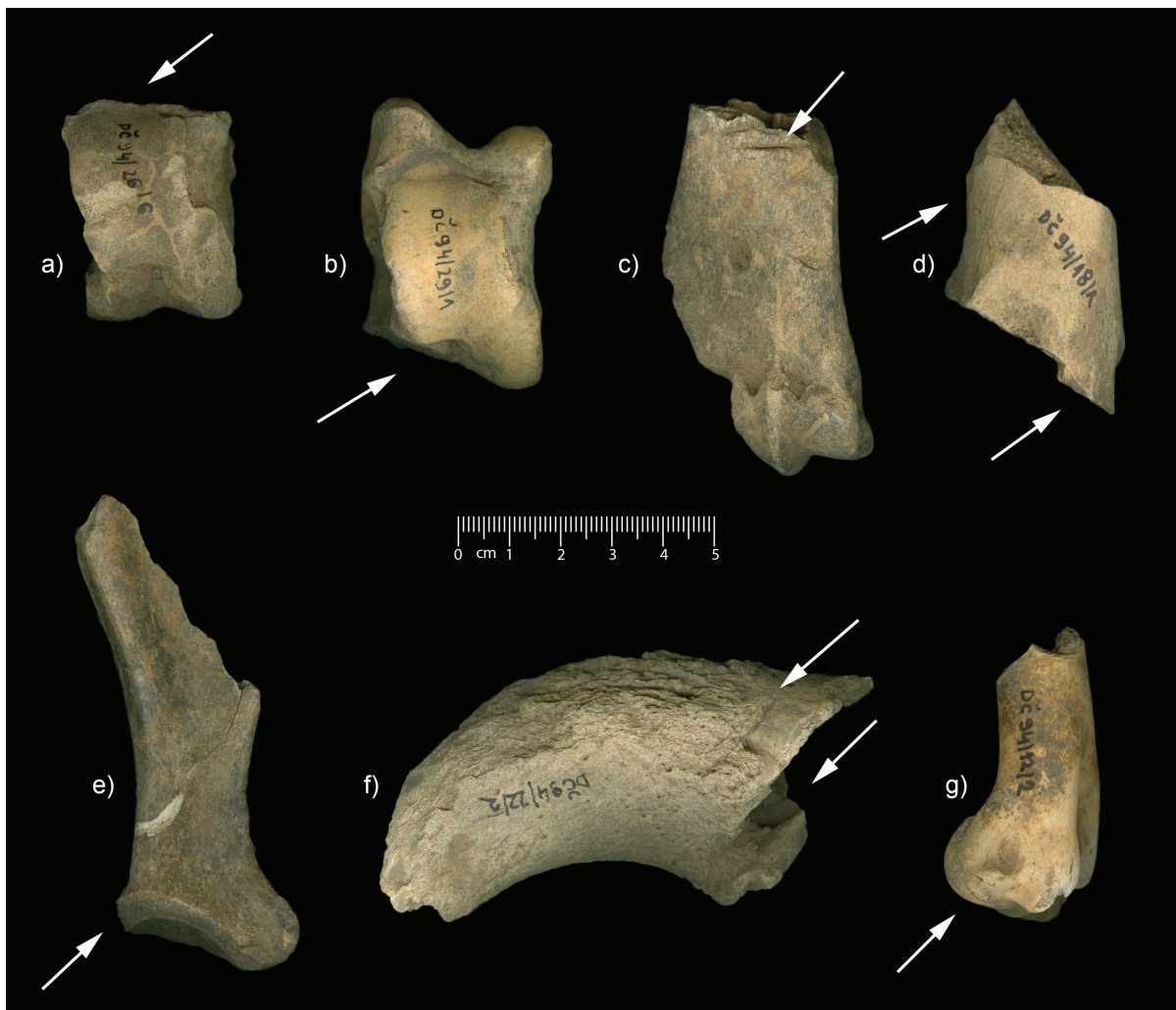

Fig. 7. Various skeletal elements with butchery marks: (a) – (b) cattle astragalus, (c) cattle metacarpal, (d) cattle calcaneus, (e) caprines scapula, (f) sheep horn core, (g) goat humerus

to a sheep-sized (medium) mammal (Appendix 1 / Table 3). The majority of the butchery marks (seven out of nine) on the large mammal ribs are chops (Fig. 8a, d-f) suggesting that the rib slab of animal was cut free, that this anatomical region were divided into smaller portions, more suitable for further preparation. Short cuts on lateral (Fig. 8b) and medial (Fig. 8c) side of two large mammal ribs imply meat removal (filleting) during the meat preparation or consumption. Chop (Fig. 8g, i) and cut (Fig. 8h) marks also observed on four ribs of medium (sheep-sized) mammals were made during the same butchery activities.

Three caprine remains had the butchery marks (Appendix 1 / Table 3). One sheep horn core with chop marks (Fig. 7f) is indicative of the horn had been cut off during the skinning of the animal. A chop mark on the distal end of the

caprine scapula (Fig. 7e) indicates its disarticulation from the humerus, as do the short cut marks on the distal end of the goat humerus (Fig. 7g) suggest that it was disarticulated from the radius and ulna.

All eight poultry specimens belonged to the adult individuals. Only four skeletal elements – three tibiotarsi, three femurs, coracoid and humerus, from meaty body regions (the hind- (“drumstick”) and fore-quarters) were present in the Selimiye faunal assemblage. The butchery marks are observed on four of them (Fig. 9, Appendix 1 / Table 3). One short cut and one chop marks were observed on a chicken femur (Fig. 9a), while short and slight cut mark was noticed on a duck humerus shaft (Fig. 9b). Both turkey bones – femur and tibiotarsus, had butchery marks. Two short cuts made during the meat

Fig. 8. Butchery marks on the ribs of: (a) – (f) large (cattle-sized) mammals, (g) – (i) medium (sheep-sized) mammals

removal were observed on the femur (Fig. 9c), while the chop mark was found on the tibiotarsus (Fig. 5d). The poultry body parts distribution and butchery marks show that animals were dismembered and consumed within the *harem* of the mosque.

Considering the small size of the Selimiye faunal assemblage, the age-at-death data are quite modest for both, cattle and caprines. Fusion data (Appendix 1 / Table 4) are available for only eleven

cattle specimens, as well as for twelve caprine remains. Besides one unfused distal metacarpal and proximal femur indicating subadult individuals, all the other cattle skeletal elements are fused and probably belong to the adult animals. It was possible to determine the age for only two cattle mandibles – one belonged to a young adult (Halstead's stage F) while the other was of an adult individual (Halstead's stage G). All caprine specimens (Table 4) from the early and middle fusing groups are

Fig. 9. Poultry bones with butchery marks: (a) chicken right femur, (b) duck right humerus, (c) turkey left femur, (d) turkey left tibiotarsus

fused and probably belonged to the adult individuals, while all three skeletal elements (two proximal humeri and one distal radius) from the late fusing group are unfused and they indicate the presence of the subadult caprines. Dental data were available for four caprine mandibles (Payne's stages: D (12 – 24 months), E (24 – 36 months) (two mandibles), and G (48 – 72 months)), and they also suggest the slaughter of subadult and adult individuals. The lack of younger individuals could be to the taphonomic reasons.

Anthropological analysis

Material and Methods

The human skeletal remains discovered inside burial 7 from the Ottoman horizon (17th century) which have been found inside the *harem* of the mosque were analyzed in this study. Age at death was determined by using primarily dental

eruption,⁶⁶ length of long bones⁶⁷ and epiphyseal fusion.⁶⁸ Within the dental analysis presence of caries and dental macrowear were observed, while other oral pathologies were not present. Dental caries, a progressive infectious disease, is characterized by the demineralization of the hard dental tissue by organic acids which are produced by bacterial fermentation of carbohydrates, especially sugars.⁶⁹ In this study caries was noted following the method proposed by Buikstra and Ubelaker⁷⁰. The tooth numbering system proposed by the Fédération Dentaire Internationale⁷¹ was used.

The nonspecific stress markers (cribra orbitalia, cribra femoris, dental enamel hypoplasia), and non-specific infectious diseases (periostitis) were also noted and examined following the

⁶⁶ Ubelaker 1989.

⁶⁷ Stloukal / Hanáková 1978.

⁶⁸ Scheuer / Black 2004.

⁶⁹ Larsen 1987.

⁷⁰ Buikstra / Ubelaker 1994.

⁷¹ Fédération Dentaire Internationale 1971.

methods proposed by Buikstra and Ubelaker⁷², Ortner⁷³ (2003), and Waldron⁷⁴. Both cribra femoris and cribra orbitalia are characterized by hypertrophy of the bone, in the form of porous lesions, which are manifested as tiny holes, one over the orbital roof,⁷⁵ and the other over the femoral neck.⁷⁶ They usually develop during childhood, and although their etiology is still unknown, they most probable result from a non-specific or some chronic nutritional disease or problems with the absorption of nutrients produced by avitaminosis, diarrhea or anemia.⁷⁷ Dental enamel hypoplasia presents the defect on the tooth enamel, caused by the disturbance in enamel matrix secretion.⁷⁸ It is formed exclusively during childhood, at the time of crown formation, and it can develop as a consequence of systemic metabolic disruption, local trauma, or hereditary conditions. Specific etiology of hypoplasia is still unknown, but it is generally interpreted as a consequence of some non-specific physiological disruption.⁷⁹ The most common is linear enamel hypoplasia.⁸⁰ Timing of hypoplastic events was calculated following method proposed by Reid and Dean⁸¹.

Periostitis is a type of a nonspecific skeletal lesion which can occur in relation with a wide variety of pathological conditions.⁸² It is most often a reaction to pathological changes of the underlying bone, like bacterial infections, trauma, specific infectious diseases which spread through blood or metabolic diseases.⁸³

Metrical analyses of cranial and postcranial skeleton were done by using standard anthropological measurements as defined by Martin. All the measurements in centimeters are represented in Appendix 2/ Table 1.

Results

The preservation degree of the examined skeleton is given in Fig. 10. The skeleton is well preserved. According to the dental eruption and development, and diaphyseal length, age is between 6 – 7 years. Teeth 64, 65, 22, 26, 27, 74, 75, 36, 84, 85, 32, 37 and 47 are found inside alveolar sockets, while teeth 63, 11, 21, 16 and 83 are found outside of the alveolar sockets. Teeth 11, 16, 21, 26, 32 and 36 are in eruption, while teeth 22, 27, 37, 47 are still in the crypt. Abrasion of the first degree (in enamel) is noted on the teeth 16, 26 and 36, while of the second degree (exposed dentin) is present on teeth 63-65, 74, 75, 83-85. The presence of caries was noted on three teeth: 63 (mesial side, smooth surface), 64 (mesial side, on the contact with cemento-enamel junction; distal on smooth surface), 65 (mesial side, on the smooth surface). The presence of precarious lesions was noted on the teeth 75 (buccal-distal side) and 36 (buccal side). Linear enamel hypoplasia was noted on the teeth: 11 and 21 (one line per tooth, 5 mm from cemento-enamel junction) (one hypoplastic defect on each tooth formed between 2.4 – 2.9 years). Cribra orbitalia was noted on the roofs of both orbits (degree score 2, activity score 3). In addition, cribra femori was noted on both femoral necks. Small porosity was noted in front of the left mastoid process. Active mild periosteal reaction was noted on the front side of the mandible along the lower edge and on anteromedial sides of both tibiae. The distal part of the right femur is slightly enlarged with diaphysis turned slightly inwards.

It is possible that this child belonged to wealthy family since its remains were found inside the *harem* of the mosque, the place where usually members of the upper class were buried. The presence of caries detected on deciduous teeth (Fig. 11) shows that the diet of this child was probably enriched in carbohydrates. Linear enamel hypoplasia was noted on both upper first incisors (Fig. 12). This nonspecific metabolic stress indicator develops during childhood usually due to poor diet and infectious diseases as well as hereditary conditions, or localized trauma.⁸⁴ The line was noted on 5 mm from cemento-enamel junction, which points that stressful event happened between 2.4 – 2.9 years. In

⁷² Buikstra / Ubelaker 1994.

⁷³ Ortner 2003.

⁷⁴ Waldron 2009.

⁷⁵ Stuart-Macadam 1989.

⁷⁶ Miquel-Feucht et al. 1999.

⁷⁷ El-Najjar et al. 1976; Miquel-Feucht et al. 1999; Stuart-Macadam 1989; Walker et al. 2009; Wapler et al. 2004.

⁷⁸ Hillson 1996.

⁷⁹ Goodman / Armelagos 1985.

⁸⁰ Ortner 2003.

⁸¹ Reid / Dean 2006.

⁸² Mensfort et al. 1978.

⁸³ Ortner 2003.

⁸⁴ Goodman / Rose 1991; Solomonos / Keusch 1981.

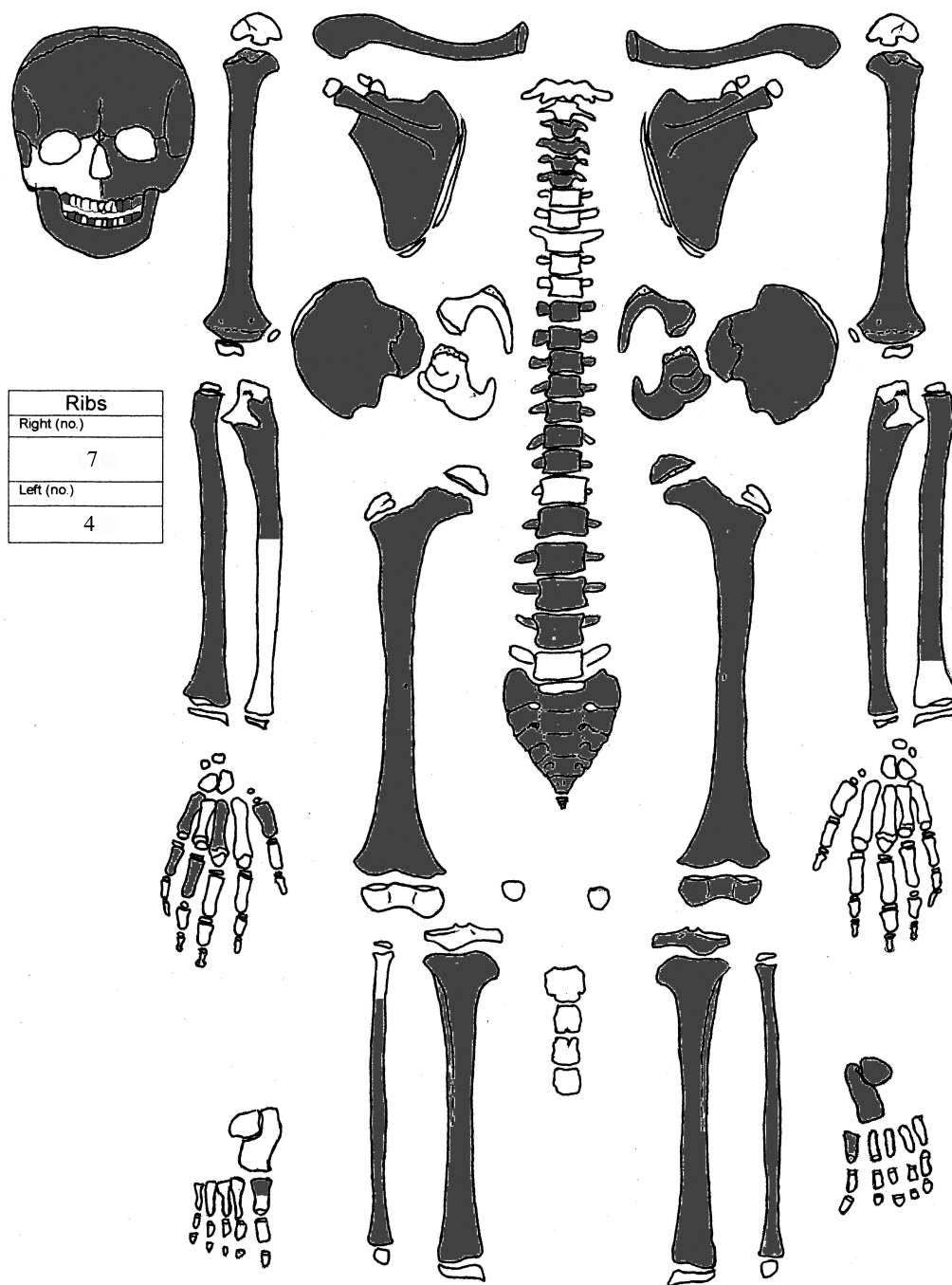

Fig. 10. Schematic representation of the skeletal preservation of Burial 7 (gray represents present parts)

Fig. 11. Caries on tooth: (a) upper left deciduous canine, (b) upper left deciduous first molar

Fig. 12. Linear enamel hypoplasia on the first upper permanent incisors

Fig. 13. Cribra femoris on the neck of right femur

Fig. 14. *Cribra orbitalia on the roofs of both orbits*

general, the age between 2 – 4 years is sensitive period in growth and development of child. This is the time when most of the stressful events happened, and they are usually connected to the cessation of breastfeeding and diet completely based on solid food. There is a decline in immunity, which, in combination with poor nutrition, poor vitamins and minerals, can leave traces on bones in the form of dental hypoplasia or some other nonspecific stress indicator. Furthermore, the presence of other nonspecific stress markers, such as cribra femuri (Fig. 13) and cribra orbitalia (Fig. 14) lends weight to the argument that this child suffered from some nutritional disbalance. However, since some of the lesions of cribra orbitalia were healed at the time of death, it seems that this child in one moment tried to recover from this nutritional deprivation, but unfortunately it was not successful.

Active periosteal reaction on both tibiae indicates that this is most likely the result of some systemic infection, considering its bilateral presence. On archaeological skeletons periostitis is in general most often noted on tibiae, probably because this is the bone very close to the skin surface. Bones that are near the skin surface tend to be more exposed to trauma than bones which are protected by overlying muscles and

fat.⁸⁵ Furthermore, periosteal reaction on the mandible points also to the mild inflammation, which could be caused by infection or metabolic disorder.

Discussion and conclusion

The Ottoman conquest and subsequent long rule in the Balkans left a deep mark on history. After the consolidation of power, the Ottomans established a completely new general framework of social and private behavior in almost all areas of life.⁸⁶ The current state of research raises more questions than answers. From the published archaeological research, one gets the impression that the Ottoman period did not leave behind any major traces, except in architecture. The archaeological materials from the post-medieval period, although highly numerous, remained mostly insufficiently studied or only partially researched or published. Ceramics certainly represent the most numerous group of finds, although the identification and chronology of local wares remains the greatest challenge to Ottoman archaeology, primarily because of the methodologies employed in previous excavations. However, in the last decade, knowledge of ceramics from the

⁸⁵ Ortner / Putschar 1981.

⁸⁶ Fotić 2005, 30-31.

16th to 18th centuries has expanded significantly, thanks to an increased tendency to publish this material among European researchers.⁸⁷

The majority of pottery fragments from the area around the Selimiye Mosque shows a high degree of standardization in production and decoration, which continued until the beginning of the 20th century. There is no evidence of imported pottery, such as majolica or sgraffito ceramics. Most of the ceramic fragments were parts of everyday kitchen or tableware. Special emphasis is placed on special types of ceramics, like clay tobacco pipes and coffee cups. The consumption of coffee and tobacco is a defining feature of the modern world, and both are likewise intimately connected with the economic and social life of the Ottoman Empire. The origins of coffee within the Ottoman Empire characterize it as a global commodity first exploited within the Islamic world. The consumption of coffee went hand-in-hand with smoking tobacco, which was introduced to the Ottoman Empire in the early 17th century. The history of both commodities illustrates the extent to which the Ottoman Empire was an integral part of world systems. There was no 'Iron Curtain' between the Ottoman and other worlds, but rather a long-established vivid network of diplomatic, economic, cultural and religious connections.⁸⁸ Although the Quran is explicit about the avoidance of such intoxicants, the presence of *narghiles*, tobacco pipes and coffee cups in the archaeological record of the Selimiye Mosque is strongly suggestive of the widespread consumption of these intoxicating stimuli.

Archaeological finds have shown that the *harem* space in the mosque was a place where many vices were practiced, especially during the 18th and 19th centuries, although this seems to be completely contrary to strict religious norms and Sharia jurisprudence. In addition to the use of tobacco and coffee, there is also evidence of the consumption of alcohol. Small glass jars (*čokanjčić*) are proof of rakia (fruit brandy) consumption. It is important to note that, alongside their intoxicating effects, alcoholic drinks like rakia also have numerous medical or healing effects attributed to them.⁸⁹ We can explain from this

that the harem area was actually a place where, in addition to religious practices, other daily activities were practiced, a place where people met and relaxed while consuming these vices. It had the 'power' to build and strengthen interpersonal bonds among a group of people, first and foremost males. Furthermore, strict Islamic rules have never been applied in their original form in the region, as the local population has largely retained numerous habits that are local or regional in nature. Some Ottoman habits were directly adopted, while others were transformed and adapted to the local context.

Animal remains comprise the second most numerous group of findings from the Selimiye Mosque that have provided us an exceptional insight into the dietary habits from one Ottoman period context. Preparation, serving, and consumption of food were of utmost importance to the social life of every urban and rural community in every corner of the Ottoman Empire.⁹⁰ The faunal assemblage from the Selimiye Mosque, although small, is of great importance because it provides us a window, a pioneer step forward into the animal economy from one Ottoman archaeological context in present-day Bosnia and Herzegovina. It is the first example connecting culinary practices, specific ritual feasts and social identity to be published from the country that can be doubtlessly connected with a Muslim population of Dobož. The zooarchaeological analysis showed that beef and mutton, as well as poultry meat, were prepared and consumed within the *harem* of the mosque. The total absence of pig remains is linked with universally outlawing pork across Islamic world, as defined by the Qur'an or Hadith.⁹¹ The animal remains from the *harem* of the mosque represent leftovers of food most likely consumed during the feast of Kurban Bayram (*Eid al-Adha*), while the rest may be from the food consumption within the *harem* during the various communal activities. The ritual killing of animals (goats, sheep, cattle or camels) or the *halal* butchery practice is strictly defined according to Islamic law. It is only specific in the case of the animal slaughtering which involves killing through a cut of the throat to rapidly exsanguinate the animal. Further specific guidance for the

⁸⁷ Bikić 2003; Gelichi 2014; Gerelyes / Kovács 2003; Živković et al. 2021.

⁸⁸ Kia 2011; Petersen 2014, 5657.

⁸⁹ Mrgić 2017. 1310.

⁹⁰ Kia 2011, 223.

⁹¹ Gaastra / Insoll 2020, 24.

skinning or butchering of animals is not given in the Qur'an or Hadith.⁹² During the feast of Kurban Bayram, the meat was divided into three equal parts, of which one was given to the poor, another was given to close relatives, and the third was kept for domestic consumption. The animal had to be of a fixed age and free from certain blemishes like lack of an eye, lameness, etc.⁹³

The Selimiye mosque complex was not linked only to the life activities; it was also a place where prominent members of the local community and their families were buried. Anthropological analysis showed that inside the *harem* of the mosque, a 6-7-year-old child was buried. Although presumably, it was belonging to the upper class, it had very poor health and suffered from nutritional deprivation and systemic infection, which could likely be the cause of death. This is also well documented in historical sources from the same period, where the principal causes of death in the provinces of the empire was associated with malnutrition and lack of access to clean water.⁹⁴ The skeleton of this child is the first one to be anthropologically analyzed from the Ottoman Bosnia, and its analysis represents a step forward better understanding of life and death from this period and region.

Archeology of the Ottoman period is still a young branch in scientific research and it will take a lot of time and exhaustive methodological and theoretical work on the complete affirmation of the discipline. Stereotypical narratives about the Ottoman period in the Balkans as a dark age of history will need to be revised and to be viewed on an equal footing with other pre-historic and historical periods. As a step forward to this issue, this paper showed that the material from the old excavations still has the potential for new interpretations and to fill in certain gaps in the archaeological context from historical periods. The interpretation provide us interesting and exhaustive data on a relatively small sacral mosque complex around which the entire city was formed. Each new research will only supplement the knowledge about a completely unique and exciting period of this area.

⁹² Gaastra / Insoll 2020, 21.

⁹³ Kia 2011, 145.

⁹⁴ Ibid., 261.

Rezime

Arheološka i bioarheološka svjedočanstva iz otomanskog perioda u Bosni na primjeru nalazišta Doboj – Čaršija

Osmanska osvajanja i duga istorija prisutnosti na Balkanu ostavili su dubok trag u svim sferama javnog i privatnog života. No, arheološka građa iz postsrednjovjekovnog razdoblja, iako vrlo brojna, ostala je uglavnom nedovoljno proučena i/ili samo djelomično istražena ili objavljena. U ovom radu predstavili smo prve interdisciplinarne analize arheoloških i bioarheoloških nalaza s iskopavanja džamije Selimije, najstarijeg islamskog sakralnog objekta lociranog u starogradskoj jezgri Doboja – Gornjem gradu (čaršiji). Arheološka kolekcija nalaza većinom se sastoji od predmeta datiranih u širokom vremenskom periodu 16–19. vijeka; keramike, glinenih lula za duhan, sitnih metalnih predmeta, funkcionalnih dijelova nožnje, novca i ulomaka stakla. Keramika iz osmanskog razdoblja uključuju različite oblike kao što su posude za skladištenje, lonci za kuhanje, ibrici, crepulje, vršnici, šoljice za kavu, zdjele i pećnjaci. Ukrašeno stolno posuđe uglavnom se sastoji od glaziranih posuda za posluživanje i velikog oslikanog posuđa sa širokim izvijenim rubovima, od kojih većina pripada kasnoj keramičkoj proizvodnji od 19. do početka 20. vijeka. Ostaci životinja čine drugu najbrojniju skupinu nalaza iz harema džamije koji su nam pružili izniman uvid u prehranbene navike iz konteksta osmanskog razdoblja. Priprema, posluživanje i konzumacija hrane bili su od najveće važnosti za društveni život svake gradske i seoske zajednice u svakom kutku Osmanskog carstva. Faunalni skup iz Selimije, iako mali, od velike je važnosti, jer nam pruža prozor, pionirski iskorak u razumijevanju ekonomije i uloge životinja u specifičnom kontekstu. To je prvi primjer povezivanja kulinarskih običaja, specifičnih obrednih gozbi i društvenog identiteta koji je objavljen i koji se nedvojbeno može povezati s muslimanskim stanovništvom Doboja. Životinjski ostaci vjerojatno su povezani s ritualnim kontekstom konzumiranja hrane tokom praznika Kurban-bajrama. Nadalje, prostor Selimije nije bio vezan samo za životne aktivnosti; bilo je i mjesto gdje su se ukopavali istaknuti članovi mjesne zajednice i njihove porodice. Antropološka analiza pokazala je da je unutar harema džamije pokopano dijete uzrasta 6–7 godina. Arheologija osmanskog razdoblja još je mlada grana u naučno-istraživačkom radu i za potpunu afirmaciju discipline bit će potrebno dosta vremena i iscrpan metodološki i teorijski

rad. Stereotipni narativi o osmanskome razdoblju na Balkanu kao mračnom istorijskom periodu trebat će revidirati i posmatrati ravnopravno s drugim praiistorijskim i istorijskim razdobljima. Kao iskorak prema ovoj problematici, ovaj je rad pokazao da materijal iz starih iskopavanja još uvijek ima potencijal za nova tumačenja i popuniti određene praznine u arheološkom kontekstu iz predmetnog razdoblja. Tumačenje nam daje zanimljive i iscrpne podatke o relativno malom kompleksu oko kojeg se formirao cijeli grad. Svako novo istraživanje samo će nadopuniti spoznaje o jednom posve jedinstvenom i uzbudljivom životu ovog područja.

References

- Ágoston, G. 2010, Empires and warfare in east-central Europe, 1550–1750: the Ottoman–Habsburg rivalry and military transformation. In: Tallett, F. / Trim, D. J. B. (eds.), *European Warfare, 1350–1750*. Cambridge University Press, Cambridge 2010, 110–134.
- Aličić, A. 2008, Sumarni opis sandžaka Bosna 1468/69. Islamski kulturni centar Mostar, Mostar 2008.
- Baram, U. / Carroll, L. 2002, *Historical Archaeology of the Ottoman Empire. Breaking New Ground*. Kluwer Academic Publishers, New York 2002.
- Bartosiewicz, L. 1999, Turkish period bone finds and cattle trade in south-western Hungary. In: Becker, C. / Manhart, H. / Peters, J. / Schibler, J. (eds.), *Historia Animalium Ex Ossibus. Beiträge zur Paläo-anatomie, Archäologie, Ägyptologie, Ethnologie und Geschichte der Tiermedizin*. Verlag Marie Leidorf GmbH, Rahden/Westf. 1999, 47–56.
- Bartosiewicz, L. 2020, Turkey (Meleagris gallapavo Lineé, 1758) remains from Hungary. *Quaternary International* 543, Amsterdam 2020, 135–141.
- Bartosiewicz, L. / Gál, E. 2003, Animal exploitation in Hungary during the Ottoman Era. In: Gerelyes, I. / Kovács, G. (eds.), *Archaeology of the Ottoman Period in Hungary*. Hungarian National Museum, Budapest 2003, 365–376.
- Belić, B. 1988, Džamija na Čaršiji. In: Čović, B. (ed.), *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom 2*. Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 64.
- Belić, B. 2003, O bogomoljama u staroj varoši Doboj. *Glasnik UMRS 1*, Banja Luka 2003, 104–107.
- Bikić, V. 2003, Gradska keramika Beograda (16–17. vek). *Arheološki institut, Beograd* 2003.
- Bikić, V. 2007, The Early Turkish stratum on the Belgrade Fortress. *Byzas* 7, Istanbul 2007, 515–523.
- Bikić, V. 2012, Tobacco pipes from the Belgrade Fortress: context and chronology. *Journal of the Academie Internationale de la Pipe* 5, Garth 2012, 1–8.
- Boessneck, J. 1969, Osteological Differences between Sheep (*Ovis aries* Linn.) and Goat (*Capra hircus* Linn.). In: Brothwell, D. / Higgs, E. (eds.), *Science in Archaeology*. Thames and Hudson, London 1969, 331–358.
- Boessneck, J. / Müller, H. / Teichert, M. 1964, Osteologische Unterscheidungsmerkmale zwischen Schaf (*Ovis aries* Linné) und Ziege (*Capra hircus* Linné). *Kühn-Archiv* 78, Quedlinburg 1964. 1–29.
- Bogucki, P. 1982, Early Neolithic Subsistence and Settlement in the Polish Lowlands. *British Archaeological Reports International Series* 150, BAR, Oxford 1982.
- Brothwell, D. R. 1981, *Digging up Bones*. British Museum and Oxford University Press, London and Oxford 1981.
- Buikstra, J.E. / Ubelaker, D.H. 1994, *Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains*. Archaeological Survey Research Series 44, Arkansas 1994.
- Cohen, A. / Serjeantson, D. 1996, *A Manual for the Identification of Bird Bones from Archaeological Sites*. Revised ed. Archetype Publications, London 1996.
- Čar-Drnda, H. 2004, Vakufski objekti u Bosanskom sandžaku – sedma decenija 16. stoljeća. *Prilozi za orijentalnu filologiju* 52-53, Sarajevo 2004, 267–294.
- Dobney, K. / Reilly, K. 1988, A method for recording archaeological animal bones: the use of diagnostic zones. *Circaea* 5, York 1988, 79–96.
- Do Paço, D. 2013, Un islam approprié. La Bosnie et l'Herzégovine au XVIe et XVIIe siècle. In: Dakhli, J. / Kaiser, W. (eds.), *Les musulmans dans l'histoire de l'Europe, vol. 2: Passages et contacts en Méditerranée*. Albin Michel, Paris 2013, 191–217.
- Dreisch, A. 1976, *A Guide to the Measurements of Animal Bones from Archaeological Sites*. Harvard University Peabody Museum, Cambridge USA 1976.
- El-Najjar, M. Y. / Ryan, J. D. / Turner, C. G. / Lozoff, B. 1976, The etiology of porotic hyperostosis among the prehistoric and historic Anasazi Indians of southwestern United States. *American Journal of Physical Anthropology* 44, Washington 1976. 417–488.
- Federation Dentaire Internationale 1971, Two-digit system of designating teeth. *International Dental Journal* 21, 104–106.
- Filipović, E. 2019, *Bosansko kraljevstvo i Osmansko carstvo (1386-1463)*. Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2019.

- Fotić, A. 2005, Privatni život u srpskim zemljama u osvjet modernog doba. Clio, Beograd 2005.
- Gaastra, J. / Insoll, T. 2020, Animal economies and Islamic conversion in eastern Ethiopia: zooarchaeological analyses from Harlaa, Harar and Ganda Harla. *Journal of African Archaeology* 18, Leiden 2020, 1–28.
- Gačić, D. 2011, Lule iz muzejskih zbirki Srbije. Muzej grada Novog Sada, Novi Sad 2011.
- Gál, E. 2016, Object made from tusk, bone, and antler from the Ottoman-Turkish fort at Barcs, Hungary. In: Kovács, G. / Zatykó, C. (eds.), ‘per sylvam et per lacus nimios’ The Medieval and Ottoman Period in Southern Transdanubia, Southwest Hungary: the Contribution of the Natural Science. Institute of Archaeology Research Centre for Humanities Hungarian Academy of Science, Budapest 2016, 133–143.
- Gál, E. / Bartosiewicz, L. 2016, Animal remains from the Ottoman-Turkish palisaded fort at Barcs, Southwest Hungary. In: Kovács, G. / Zatykó, C. (eds.), ‘per sylvam et per lacus nimios’ The Medieval and Ottoman Period in Southern Transdanubia, Southwest Hungary: the Contribution of the Natural Science. Institute of Archaeology Research Centre for Humanities Hungarian Academy of Science, Budapest 2016, 181–252.
- Gelichi, S. 2014, Stari Bar in Epoca Ottomana. In: Gelichi S. / Sabbionesi L. (eds.), Bere e fumare ai confini dell'impero. Caffè e tabacco a Stari Bar. All'Insegna del Giglio, Firenze 2014, 7–16.
- Gerelyes, I. / Kovács, G. 2003, Archaeology of the Ottoman Period in Hungary. Hungarian National Museum, Budapest 2003.
- Gerelyes, I. / Vionis, A. / Bikić, V. / Dinu, D. / Biliaieva, S. 2020, Ottoman Europe. In: Walker, B. J. / Insoll, T. / Fenwick, C. (eds.), The Oxford Handbook of Islamic Archaeology. Oxford University Press, Oxford 2020, 217–239.
- Gheție, V. 1976, Atlas de Anatomie a Pasarilor Domestice. Editura Academiei Republicii Socialiste România, Bucuresti 1976.
- Goodman A. H. / Armelagos G. J. 1985, Factors affecting the distribution of enamel hypoplasias within the human permanent dentition. *American Journal of Physical Anthropology* 68 (4), Washington 1985, 479–93.
- Goodman, A. H. / Armelagos, G. J. / Rose, J. C. 1980, Enamel hypoplasias as indicators of stress in three prehistoric populations from Illinois. *Human Biology* 52, Detroit 1980, 515–528.
- Grant, A. 1982, The use of tooth wear as a guide to the age of domestic ungulates. In: Wilson, B. / Grigson, C. / Payne, S. (eds.), Ageing and Sexing Animal Bones from Archaeological Sites. British Archeological Reports British Series 109. BAR, Oxford 1982, 91–108.
- Guinova, G. 2005, Etat de la recherche archéologique concernant la période ottomane en Bulgarie. *Turcica* 37, Paris 2005, 267–279.
- Halstead, P. 1985, A study of mandibular teeth from Romano-British contexts at Maxey. In: Pryor, F. / French, C. (eds.), Archaeology and Environment in the Lower Welland Valley, 1. East Anglian Archaeology 27, Norwich 1985, 219–224.
- Halstead, P. / Collins, P. / Isaakidou, V. 2002, Sorting sheep from goats: morphological distinctions between the mandibles and mandibular teeth of adult Ovis and Capra. *Journal of Archaeological Science* 29, Amsterdam 2002, 545–553.
- Handžić, A. 1975, Tuzla i njena okolina u XVI vijeku. Svjetlost, Sarajevo 1975.
- Handžić, A. 1976, O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću. Prilozi za orijentalnu filologiju 25, Sarajevo 1976, 133–169.
- Handžić, A. 1980, O gradskom stanovništvu u Bosni u XVI stoljeću. Prilozi za orijentalnu filologiju 28–29, Sarajevo 1976, 247–256.
- Hartmuth, M. 2011, The history of centre-periphery relations as a history of style in Ottoman provincial architecture. In: Hartmuth, M. (ed.), Centres and Peripheries in Ottoman Architecture: Rediscovering a Balkan Heritage. Cultural Heritage without Borders, Sarajevo 2011, 18–29.
- Helmer, D. / Rocheteau, M. 1994, Atlas du Squelette Appendiculaire des Principaux Genres Holocenes de Petits Rumiant du Nord de la Méditerranée et du Proche-Orient (Capra, Ovis, Rupicapra, Capreolus, Gazella). Juan-les Pins 1994, APDCA.
- Hillson S. 1996, Dental Anthropology. Cambridge University Press, Cambridge 1996.
- Jahić, E. 2013, Ottoman architectural heritage in the Balkans. In: Nuroğlu, N. / Korkut, H. / Mulalić, M. (eds.), Turkish-Balkans Relations: The Future Prospects of Cultural, Political and Economic Transformations and Relations. Tasam Publication, Istanbul 2013, 85–102.
- Janković, Đ. 1995, Zapadna Usora u srednjem veku. Značenja 21, Doboj 1995, 203–211.
- Jašarević, A. 2017, Tvrdave na Bosni. Muzej u Doboju, Doboj 2017.
- Jašarević, A. 2018, Keramičke lule za duvan iz arheološke zbirke Muzeja u Doboju. Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu 5, Sarajevo 2018, 213–237.
- Kajmaković, Z. 1964, Stari grad Doboj. Naše starine 9, Sarajevo 1964, 43–61.
- Kia, M. 2011, Daily Life in the Ottoman Empire. The Greenwood Press, Santa Barbara 2011, California.
- Kovács, G. / Bartosiewicz, L. / Éder, K. / Gál, E. / Miklós, Z. / Rózsás, M. / Tóth, A. J. / Zatykó, C.

- 2014, Medieval and Ottoman Period (14th–17th c.) archaeology in the Drava River region, Hungary. Results of an interdisciplinary project. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 65, Budapest 2014, 155–168.
- Kreševljaković, H.* 1953, Stari bosanski gradovi. Naše starine 1, Sarajevo 1953, 7–44.
- Kreševljaković, H.* 1991, Izabrana djela I. Veselin Masleša, Sarajevo 1991.
- Kupusović, A.* 2000, Opširni popis bosanskog sandžaka iz 1604. godine. sv. III. Orijentalni institut, Sarajevo 2000.
- Landon, D.* 1996, Feeding colonial Boston: a zooarchaeological study. *Historical Archaeology* 30 (1), Bethlehem USA 1996, 1–153.
- Larsen, C. S.* 1987, Bioarchaeological interpretations of subsistence economy and behavior from human skeletal remains. In: Schiffer, M. B. (ed.), *Advances in Archaeological method and theory*. Academic Press, San Diego 1987, 339–445.
- Lopušić, A.* 1994, Islamisation of the Balkans with special reference to Bosnia. *Journal of Islamic Studies* 5 (2), Oxford 1994, 163–186.
- Mazalić, Đ.* 1958, Vinac i Dobož. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* 13, Sarajevo 1958, 233–240.
- Mensforth R. P. / Lovejoy C. O. / Lallo J. W. / Armelagos, G. J.* 1978, The role of constitution factors, diet, and infectious disease in the etiology of porotic hyperostosis and periosteal reactions in prehistoric infants and children. *Medical Anthropology* 2, Arlington 1978, 1–59.
- Meskel, L.* 1998, *Archaeology under Fire: Nationalism, Politics and Heritage in the Eastern Mediterranean and the Middle East*. Routledge, London – New York 1998.
- Miquel-Feucht, M. J. / Polo-Cerdá, M. / Villalain-Blanco, J. D.* 1999, Cribra orbitalia vs. cribra femora: new contributions to the cribose syndrome. *Journal of Paleopathology* 11, Trieste 1999, 84.
- Mrgić, J.* 2007, Transition from Late Medieval to Early Ottoman settlement pattern: a case study on Northern Bosnia. *Südost-Forschungen* 65–66, Regensburg 2007, 50–86.
- Mrgić, J.* 2008, Severna Bosna 13–16 vek. Institut za istoriju, Beograd 2008.
- Mrgić, J.* 2017, Aqua vitae – notes on geographies of alcohol production and consumption in the Ottoman Balkans. *Etnoantropološki problemi* 12, Beograd 2017, 1309–1328.
- Mujezinović, M.* 1977, *Islamska epigrafika u BiH*. Veselin Masleša, Sarajevo 1977.
- Ortner, D. J.* 2003, *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains*. Academic Press, New York 2003.
- Ortner, D. J. / Putschar, W. G. J.* 1981, *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains*. Smithsonian Institution Press, Washington DC 1981.
- Payne, S.* 1973, Kill-off patterns in sheep and goats: the mandibles from Aşvan Kale. *Anatolian Studies* 23, Ankara 1973, 281–303.
- Petersen, A.* 2014, Ottoman Empire: historical archaeology. In: Smith, C. (ed.), *Encyclopedia of Global Archaeology*. Springer, New York 2014, 5653–5664.
- Pinjuh, D.* 2018, Conversions to Islam in Bosnia and Herzegovina, and the connections between converts and their christian families, from the Ottoman conquest to the end of the seventeenth Century. *Povijesni prilozi* 55, Zagreb 2018, 205–229.
- Pluskowski, A. / Seetah, K.* 2008, The animal bones from the 2005 Excavations. In: Gelichi, S. (ed.), *A Town Through the Ages: the 2006–2007 Archaeological Project in Stari Bar*. All'Insegna del Giglio, Firenze 2008, 83–89.
- Prummel, W.* 1988, Distinguishing features of postcranial skeletal elements of cattle, *Bos primigenius* f. *taurus*, and red deer, *Cervus elaphus*. *Schriften aus der Archäologisch-Zoologischen Arbeitsgruppe Schleswig-Kiel* 12, Kiel 1988, 1–52.
- Prummel, W. / Frisch, H.* 1986, A guide for the distinction of species, sex and body side in bones of sheep and goats. *Journal of Archaeological Science* 13, Cambridge USA 1986, 567–577.
- Radić, M.* 2015, *Osijek and Surrounding in the Ottoman Period*. Muzej Slavonije, Osijek 2015.
- Reid, D. J. / Dean, M.C.* 2006, Variation in modern human enamel formation times. *Journal of Human Evolution* 50 (3), Amsterdam 2006, 329–346.
- Redžić, H.* 1983, *Studije o islamskoj arhitektonskoj baštini*. Veselin Masleša, Sarajevo 1983.
- Reitz, E. / Wing, E.* 2008, *Zooarchaeology*. 2nd ed. Cambridge University Press, Cambridge 2008.
- Robinson, R.* 1985, Tobacco pipes of Corinth and the Athenian Agora. *Hesperia* 54, Athens 1985, 149–203.
- Rudić, S.* 2017, Bosnian nobility after the fall of the kingdom of Bosnia 1463. In: Rudić, S. / Aslantaş, S. / Emre Enstitüsü, Y. (eds.), *State and Society in the Balkans Before and After Establishment of Ottoman Rule*. Turkish Cultural Centre Belgrade-Institute of History Belgrade, Belgrade 2017, 103–126.
- Russell, N. / Martin, L.* 2005, The Çatalhöyük mammal remains. In: Hodder, I. (ed.), *Inhabiting Çatalhöyük: Reports from the 1995–1999 seasons*. McDonald Institute for Archaeological Research: Cambridge 2005, 33–98.
- Scheuer, L. / Black, S.* 2004, *The Juvenile Skeleton*. Elsevier Academic Press, London 2004.

- Schmid, E.* 1972, Atlas of Animal Bones: for Prehistorians, Archaeologists and Quaternary Geologists. Elsevier, New York 1972.
- Silver, I.* 1969, The ageing of domestic animals. In: Brothwell, D. / Higgs, E. (eds.), Science in Archaeology: A Survey of Progress and Research. Thames and Hudson, London 1969, 283–302.
- Solomons, N. W. / Keusch, G. T.* 1981, Nutritional implications of parasitic infections, Nutrition Reviews 39, Oxford 1981, 149–160.
- Stloukal, M. / Hanakova, H.* 1978, Die Länge der Längsknochen altslawischer Bevölkerungen – Unterbesonderer Berücksichtigung von Wachstumsfragen. Homo 29, Amsterdam 1978, 53–69.
- Stuart-Macadam, P.* 1989, Nutritional deficiency diseases: a survey of scurvy, rickets and iron deficiency anemia. In: Iscan, M. Y. / Kennedy, K. A. R. (eds.), Reconstruction of life from the skeleton. Alan Liss, New York 1989, 201–222.
- Sućeska, A.* 1984, Prilike u Bosni prije i poslije osvajanja Sarajeva od strane princa Eugena Savojskog (prema domaćim i osmansko-turskim izvorima). Prilozi Instituta za istoriju 20, Sarajevo 1984, 143–151.
- Šabanović, H.* 1982, Bosanski pašaluk. Sarajevo 1982.
- Teichert, M.* 1975, Osteometrische Untersuchungen zur berechnung der Widerristhöhe bei Schafen. In: Clason, A. (ed.), Archaeozoological Studies. North-Holland Publishing Company/Elsevier, Amsterdam 1975, 51–69.
- Truhelka, Č.* 1904, Naši gradovi. Sarajevo 1904.
- Ubelaker, D. H.* 1989, Human Skeletal Remains: Excavation, Analyses, Interpretation. Taraxacum, Washington D. C. 1989.
- Walasek, H.* 2015, Bosnia and the Destruction of Cultural Heritage. Routledge, London – New York 2015.
- Waldron, T.* 2009, Palaeopathology. Cambridge University Press, Cambridge 2009.
- Walker, J. B.* 2014, Ottoman archaeology: localizing the imperial. In: Smith, C. (ed.), Encyclopedia of Global Archaeology. Springer, New York 2014, 5642–5653.
- Walker, P. L. / Barthurst, R. R. / Richman, R. / Gjedrum, T. / Andrushko, V. A.* 2009, The causes of porotic hyperostosis and cribra orbitalia: A reappraisal of the iron-deficiency-anemia hypothesis. American Journal of Physical Anthropology 139, New York 2009, 109–125.
- Wapler, U. / Crubezy, E. / Schultz, M.* 2004, Is cribra orbitalia synonymous with anemia? Analysis and interpretation of cranial pathology in Sudan. American Journal of Physical Anthropology 123 (4), New York 2004, 333–339.
- Watson, J.* 1979, The estimation of relative frequencies of mammalian species: Khirokitia 1972. Journal of Archaeological Science 6, Cambridge USA 1979, 127–137.
- Yenişehirlioğlu, F.* 2005, L'archéologie historique de l'Empire ottoman. Turcica 37, Paris 2005, 245–265.
- Zaro, G., Gusar, K. and Čelhar, M.* 2020, On the edge of empires: exploring an Ottoman legacy on the Venetian frontier. Journal of Field Archaeology 45 (1), Boston 2020, 1–21.
- Zeder, M. / Lapham, H.* 2010, Assessing the reliability of criteria used to identify postcranial bones in sheep, Ovis, and goats, Capra. Journal of Archaeological Science 37, Amsterdam 2010, 2887–2905.
- Zeder, M. / Pilaar, S.* 2010, Assessing the reliability of criteria used to identify mandibles and mandibular teeth in sheep, Ovis, and goats, Capra. International Journal of Archaeological Science 37, Amsterdam 2010, 225–242.
- Zlatař, B.* 2013, Balkanski grad u osmanskom periodu (XV i XVI stoljeće). Godišnjak CBI 42, Sarajevo 2013, 135–140.
- Živković, J. / Bikić, V. / Georgakopoulou, M.* 2021, Archaeology of craft and artisans in the Ottoman Empire: a case of ceramic production in Belgrade during the sixteenth and seventeenth centuries. Archaeological and Anthropological Sciences 13 (4), DOI: 10.1007/s12520-021-01306-3.

APPENDIX 1.

Table 1 *Distribution of various taxa based on NISP (Number of Identified Specimens) and DZ (Diagnostic Zones)*

TAXON	COMMON NAME	NISP	DZ
<i>Bos taurus</i>	Cattle	44	17
<i>Ovis aries</i>	Sheep	5	5
<i>Capra hircus</i>	Goat	1	1
<i>Ovis/Capra</i>	Caprines (sheep or goat)	36	8
<i>Equus caballus</i>	Horse	1	0
Large mammal uid	Unidentified large mammal	32	0
Medium mammal uid	Unidentified medium mammal	22	0
Total mammal		141	31
<i>Gallus domesticus</i>	Chicken	3	3
<i>Anas</i> sp.	Duck	3	1
<i>Meleagris gallapavo</i>	Turkey	2	0
Total bird		8	4
TOTAL		149	35

Table 2 *Distribution of various anatomical skeletal regions of cattle and caprines based on NISP (a loose teeth excluded, b including all large (cattle-sized) and medium (sheep-sized) mammal ribs (axial region) in the NISP 2 calculations)*

SKELETAL PORTION	NISP 1	%	NISP 2b	%
Cattle portion distribution				
Craniala	6	16.2	6	11.1
Axial	0	0	17	31.5
Forequarter	3	8.1	3	5.6
Forefoot	7	18.9	7	13
Hindquarter	6	16.2	6	11.1
Hindfoot	11	29.7	11	20.4
Foot	4	10.8	4	7.4
Total	37	100	54	100
Caprines portion distribution				
Craniala	9	26.5	9	19.6
Axial	0	0	12	26.1
Forequarter	7	20.6	7	15.2
Forefoot	8	23.5	8	17.4
Hindquarter	4	11.8	4	8.7
Hindfoot	6	17.6	6	13
Foot	0	0	0	0
Total	34	100	46	100

Table 3 *Distribution of skeletal elements with butchery marks by taxa*

Element	Cattle	Caprines	Large	Medium	Chicken	Duck	Turkey	Total
Skull	1	1	–	–	–	–	–	2
Rib	–	–	9	4	–	–	–	13
Scapula	–	1	–	–	–	–	–	1
Humerus	–	1	–	–	–	1	–	2
Radius	1	–	–	–	–	–	–	1
Ulna	1	–	–	–	–	–	–	1
Metacarpal	1	–	–	–	–	–	–	1
Pelvis	2	–	–	–	–	–	–	2
Femur	–	–	–	–	1	–	1	2
Tibia	–	–	–	–	–	–	1	1
Astragalus	3	–	–	–	–	–	–	3
Calcaneus	1	–	–	–	–	–	–	1
Total	10	3	9	4	1	1	2	30

Table 4 *Epiphyseal fusion data (NISP) for cattle and caprines*

SKELETAL ELEMENT	UNFUSED	FUSED	AGE AT FUSION (MONTHS)
CATTLE (NISP=11)			
Early fusing elements	0	3	(c. 6 – 24)
acetabulum – pelvis	0	2	6 – 10
phalanx 1 prox.	0	1	18 – 24
Middle fusing elements	1	3	(c. 24 – 42)
tibia dist.	0	2	24 – 30
metapodial dist.	1	1	24 – 36
Late fusing element	1	3	(c. 36 – 48)
radius dist.	0	2	42 – 48
femur prox.	1	0	42
tibia prox.	0	1	42 – 48
CAPRINES (NISP=12)			
Early fusing elements	0	7	(c. 6 – 16)
scapula	0	1	6 – 8
humerus dist.	0	2	3 – 10
radius prox.	0	4	3 – 10
Middle fusing elements	0	2	(c. 16 – 36)
tibia dist.	0	1	15 – 24
metapodial dist.	0	1	18 – 28
Late fusing element	3	0	(c. 36 – 42)
humerus prox.	2	0	36 – 42
radius dist.	1	0	36 – 42

Table 5 *Metric data of various animal species from the site of Doboj-Čaršija (all measurements were taken following Driesch (1976) and are expressed in mm)*

Specimen ID	Taxon	Element	1	2	3	4	5
			Bd	Dd	BT		
DČ 94/12/2	<i>Capra hircus</i>	humerus	31.6	26	29.2		
DČ 94/26/4	<i>Ovis aries</i>	humerus	29	22.7	27.2		
			Bp	Dp	Bd	Dd	
DČ 94/13/3	<i>Ovis aries</i>	radius	30.9	16.2	/	/	
DČ 94/17/2	<i>Ovis/Capra</i>	radius	23.1	12.6	/	/	
DČ 94/19/3	<i>Ovis/Capra</i>	radius	29.7	15.6	/	/	
DČ 94/33/14	<i>Bos taurus</i>	radius	/	/	70.9	53	
			BPC				
DČ 94/24/1	<i>Bos taurus</i>	ulna	38.8				
			GL	Bp	Bd	Dd	
DČ 94/17/4	<i>Gallus domesticus</i>	femur	73.6	14.9	15	12.9	
			Bd	Dd			
DČ 94/23/1	<i>Ovis aries</i>	tibia	28.2	21.4			
DČ 94/12/1	<i>Bos taurus</i>	tibia	55.2	40.8			
DČ 94/14/1	<i>Bos taurus</i>	tibia	51.1	35.8			
			GL	Bp	Dp	Bd	Dd
DČ 94/23/2	<i>Ovis aries</i>	metatarsal	139.6	22	21.4	27	17.3
			GL	Bd	GLm		
DČ 94/16/3	<i>Bos taurus</i>	astragalus	54.9	34.4	49.3		
DČ 94/20/1	<i>Bos taurus</i>	astragalus	/	39	56.7		
DČ 94/24/6	<i>Bos taurus</i>	astragalus	67	40.7	61.3		
DČ 94/29/1	<i>Bos taurus</i>	astragalus	/	/	52.5		

APPENDIX 2.

Table 1 *Measurements (in cm) of cranial and postcranial bones*
(l. = left; r. = right; rec. = reconstructed)

CRANIAL MEASUREMENTS	
Mandible	
Bicondylar breadth	9.9
Bigonial breadth	8.5
Height of ascending ramus	4.1
Thickness of mandible body	1.2
Height of mandible body	2.2
Minimum breadth of ascending ramus	1.0
POSTCRANIAL MEASUREMENTS	
Clavicle	
Maximum length	8.6 (l.); 8.8 (r.)
Circumference at middle of bone	2.3 (l., r.)
Humerus	
Maximum length	15.9 (l.); 15.8 (r.)
Maximum diameter midshaft	1.3 (l.); 1.2 (r.)
Minimum diameter midshaft	1.3 (l.); 1.2 (r.)
Least circumference of the shaft	4.3 (l.); 4.2 (r.)
Biepicondylar width	3.7 (l.); 3. 8 (r.)
Radius	
Maximum length	12.5 (r.)
Ulna	
Maximum length	13. 9 (l.; rec.)
Least circumference of the shaft	2. 4 (l.)
Femur	
Maximum length	22.5 (l.); 23 (r.)
Anterior-posterior diameter of the midshaft	1.3 (l.); 1.5 (r.)
Mediolateral diameter of the midshaft	1.6 (l.; r)
Subtrochanteric anterior-posterior diameter	1.6 (l.); 1.8 (r.)
Subtrochanteric mediolateral diameter	1.9 (l.; r.)
Circumference of the midshaft	4.7 (l.); 5 (r.)
Tibia	
Maximum length	18.8 (r.)
Anterior-posterior diameter at the nutritional foramen	1.7 (l.); 1.9 (r.)
Mediolateral diameter at the nutritional foramen	1.5 (l.); 1.6 (r.)
Circumference at the nutritional foramen	5 (l.); 5.1 (r.)
Proximal width	4 (l.); 4.3 (r.)
Fibula	
Maximum length	18. 4 (l.)

O porijeklu zemljišne razdiobe sela Gornji Rujani (Retrogradna i metrološka analiza austro-ugarskog katastra)

Marko Rimac
(Split)

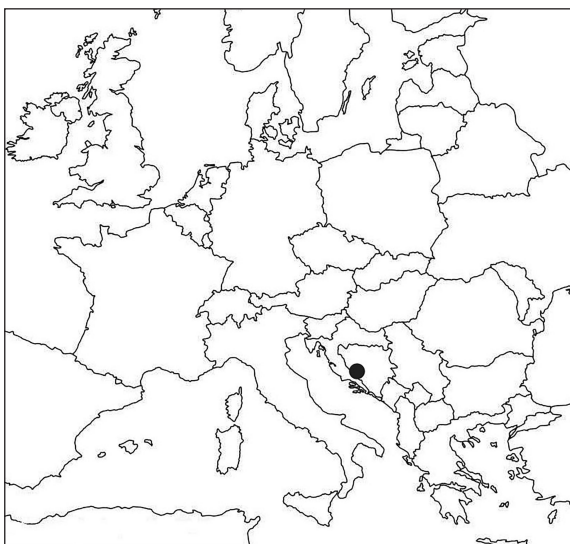
Abstract: This article is written on the basis of a reverse analysis of the Austro-Hungarian land survey for the cadastral community of Rujani in Livanjsko polje from 1883. The size of cultivable land in the hands of individual owners and tenants is determined on the basis of cadastral maps and parcel registers. According to the analysis of the location of parcels that compose such owners (*aga's*) shares and (serf) possessions cohesive ownership-possession complexes are derived. Such ownership-possession complexes are compared with the hypothesis that the village of Gornji Rujani has preserved the land division from the early Ottoman and pre-Ottoman, even early medieval, period. Such land divisions, of the *Gewannflur* (i. e. Common field) and *Langstreifenflur* type that is determined in Gornji Rujani, are met in the areas in Europe influenced by Carolingian and post-Carolingian colonization. It is concluded that such type of land division is based on social-economic development of early medieval Croatia when villages comprised of calibrated villain or serf crofts (*ždrijeb* in Croatian) emerge after the collapse of the manorial system. They are mostly well known from the sources from the area of Zadar and Šibenik (*ždrijeb* sized 30 and 32 *gonjajs* of Zadar i.e. Croatian or Slavic *gonjaj*) and the results of the metrological analysis of the land division of Gornji Rujani point to the possibility that the rules of land division from that areas were widespread on the area possibly matching the spatial coverage of the early medieval Croatia engulfed by Carolingian expansion.

Keywords: Gornji Rujani, retrograde cadastre analysis, land distribution/field system, *Langstreifenflur*, *Gewannflur*, *baština* i.e. virgate, infield, ancient surface units of measurement, dunum, jerib, gonjaj, Austro-Hungarian cadastre, defter and court economy i.e. *curtis*

O problematici zemljišne razdiobe već smo pisali na drugome mjestu, raščlanivši podatke mletačkog katastra iz 1705. godine za selo Vojnić (s Rakićanima) u Cetinskoj krajini.¹ Dobiveni rezultati ukazivali su na visok stupanj kontinuiteta naseljenosti stanovništva i očuvanosti starijeg načina zemljišne razdiobe iz osmanskog razdoblja. Spomenuta rasprava aktualizirala je proučavanje fenomena „otvorenih polja“ (*open field*) u Hrvatskoj pokazavši da je nužno daljnje proučavanje tog zanemarenog pitanja iz historiografskog, geografskog i arheološkog očista, jer je takav način zemljišne radiobe bio dominantan na širem dinarskom području. Njihovo daljnje proučavanje tim je više potrebno zbog toga što smo pitanje rasprostranjenosti te pojave, njezine varijacije i vrijeme nastanka ostavili tada posve postrani.

U ovom radu ćemo, najprije, prikazati rezultate relevantnih europskih istraživanja zemljišnih razdioba, te na temelju njih odrediti model za analizu odabranog naselja u Bosni i Hercegovini. Naš model počiva na istraživanjima njemačke historiografije koja je primjenom retrogradne analize katastra i njegove metrološke raščlambe došla do značajnih zaključaka o povijesti krajolika. Kao polaznu hipotezu uzimamo mogućnost da je zemljišna razdioba sela Gornji Rujani na Livanjskom polju, kako je zabilježena u austro-ugarskom katastru BiH iz 1880-ih, bila odraz evolucije krajolika započete još u srednjem vijeku. Hipoteza počiva na spomenima mjernih jedinica za površinu u defterima Kliškog sandžaka koje pokazuju istovjetnost sa srednjovjekovnim mjernim jedinicama za površinu upotrebljavanima na širem zadarskom i šibenskom području. Ako je to bilo točno onda su baštine

¹ Rimac 2014b.

Položaj sela Gornji Rujani
u današnjim europskim granicama

koje se spominju u defterima imale točno veličinu određenu običajima i mjerničkim praksama srednjovjekovnog hrvatskog društva. Kroz raščlambu podataka zabilježenih u spomenutom austro-ugarskom katastru provjeriti će se ta hipoteza. Na temelju tih rezultata otvoriti će se važna pitanja o izvoristima i načinu evolucije krajolika Gornjih Rujana² u srednjem i novom vijeku.

Zemljišna razdioba u britanskoj i njemačkoj istraživačkoj tradiciji

Zapadnoeuropske istraživačke tradicije unutar različitih znanstvenih disciplina odavno su usvojile pojmove kao što su *open field*³ i *enclosure*. Pritome su nastale poddiscipline posvećene krajoliku: historijska geografija, arheologija krajolika i povijest krajolika. U Hrvatskoj su te tendencije imale vrlo slab odjek pa je i pojamovni aparat vrlo nerazvijen, a povijesni fenomeni se proučavaju iz uske perspektive. Nešto je bolja, iako ne i zadovoljavajuća, situacija jedino u arheologiji koja se ubrzano modernizirala u posljednjih četvrt stoljeća primjenom novih tehnologija i metodologije. Za naša istraživanja, osim uvida

u katastre kao povijesna vrela, najplodonosniji nam je bio uvid u radove britanske i njemačke historiografije, povijesne geografije i arheologije. Zbog prostorne blizine iznimno su važna slovenska⁴ i mađarska⁵ iskustva, a iznimno su plodna francuska⁶ i skandinavska istraživanja. No, čak, i iz nužno ograničenih uvida u tako široko istraživačko i prostorno područje postala je evidentna potreba promatranja tih fenomena ne samo u euro-mediteranskom kontekstu,⁷ nego čak i u kontekstu povijesti poljoprivrede na svjetskoj razini.⁸

Među najvažnijim istraživačkim pitanjima britanske historiografije, arheologije i geografije do danas su ostala pitanja porijekla fenomena zvanih *open field* i *enclosure*. Oni su bili poznati pod tim imenom i prije njihova ulaska u znanstvenu terminologiju tijekom 19. stoljeća, a popularnosti rasprava o njima doprinijele su prosvjetiteljske rasprave tijekom poljoprivredne revolucije 18. stoljeća. Prednosti individualnog gospodarenja zemljištem putem ograđivanja čestica (*enclosure*), čime su se one izdvajale iz komunalnog režima obrade i ispaše stoke, bile su očigledne čak i običnim seljacima. Stoga je došlo do pojave stihijskog procesa ograđivanja u gusto naseljenim regijama čak i prije pojave svijesti o većoj produktivnosti takvog načina gospodarenjem zemljišta. To je kao posljedicu imalo pojavu fosiliziranih krajolika u kojima se nakon ograđivanja ograde prepoznaju kao višestoljetni prežici nekadašnjih zemljišnih razdioba. U 16. stoljeću, za vrijeme dinastije Tudora, ograđivanje dobiva sasvim novu dimenziju okrupnjavanja zemljišta uslijed konjunktura cijena vune koje su uzgoj stoke učinile znatno isplativijim od uzgoja žitarica. Brojna su sela tada u potpunosti iseljena radi stvaranja većih pašnjaka za uzgoj lukrativnih stada ovaca. Tako napuštena sela, prepuštena su postupnom zaboravu, te ih je postupno progutala vegetacija učinivši ih prvorazrednim arheološkim lokacijama. Treći oblik ograđivanja uzeo je maha u 18. i osobito 19. stoljeću. Bio je to proces okrupnjavanja zemljišnih parcela praćen njihovim ograđivanjem i prelaskom na individualni režim obrađivanja u kojem su postojeća

² O selima Donji i Gornji Rujani ne postoji opsežnija literatura. Postoje dvije amaterske monografije Pera Džaje (Džaja 1998; Džaja 2000), a pod našim mentorstvom na Filozofskom fakultetu u Splitu obranjen je i jedan završni rad (Perić 2019).

³ Rennes 2010.

⁴ Ilešić 1950, Pleterski 2013.

⁵ Belényesi 1965, Lasowski 1999 i Belenyessy Sarosi 2013.

⁶ Bloch 1970.

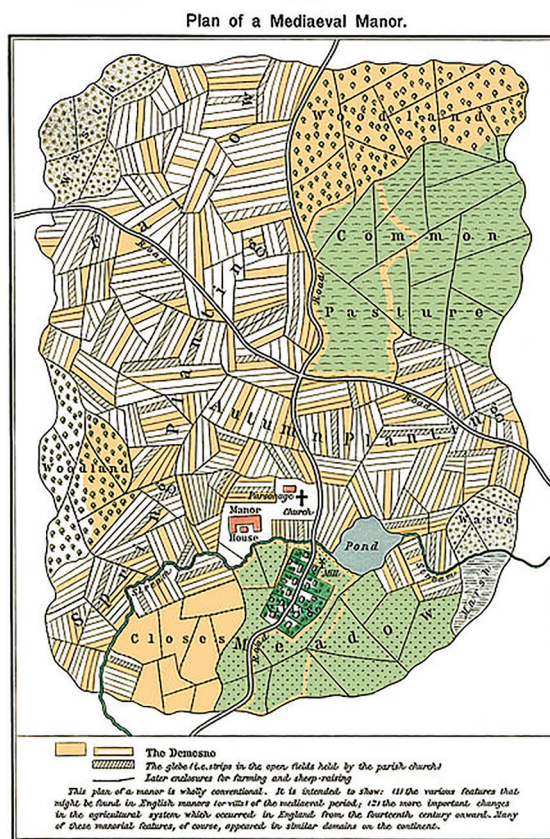
⁷ Renes 2010.

⁸ Bratanić 1954, Bratanić 1939 i Hadricourt & Delamarre 1986.

sela i njihova polja poprimila novi izgled. Isprva je taj proces čuvao nekadašnji raspored većih zemljišnih cjelina ograničivši se na brisanje granica između pojedinih parcela, čime se djelomično zadržavao izgled dotadašnje zemljišne razdiobe. Kasnije, a osobito u 19. stoljeću, prilikom ograđivanja stvarala se potpuno nova zemljišna razdioba koja ne bi zadržala čak ni dotadašnju mrežu puteva. Nastali su tako potpuno izmijenjeni planski krajolici (u Hrvatskoj su planski krajolici nastali u Slavoniji i Srijemu na prijelazu 18. u 19. stoljeće; taj je proces u regionalnim historiografijama poznat kao ušoravanje sela).

Zasvjedočenost procesa i pokreta ograđivanja u povijesnim izvorima i izgledu krajolika omogućila je da se ta povijesna pojava istraži bez velikih špekulativnih hipoteza. Druga važna komponenta britanskih povijesnih krajolika je *open field*. Taj pleonazam označava specifičan način upravljanja obradivim zemljištem bez ograđivanja pojedinih čestica, tako da se čuva mogućnost slobodnog prolaza. Njegov nastanak tradicionalno se vezuje uz germanska plemena koja su prema Tacitovu opisu zajednički gospodarila plemenskom zemljom. S raspadom Rimskog Carstva takav se način gospodarenja zemljištem raširio Europom spajajući se sa sistemom antičkih *villa rustica*. Jedan od prvih istraživača Eric Seebohm opisao je *open field* kao školjku unutar koje se razvijao feudalizam.⁹ I danas je u britanskoj istraživačkoj tradiciji, usprkos razgranatosti kasnijih pogleda,¹⁰ ostalo važno pitanje je li *open field* nastao kao inovacija slobodnih germanskih plemena (tradicionalistički pogled) ili kao inovacija feudalnog sistema u nastajanju (suvremene tendencije).

Ideja da je nastanak zemljišnih razdioba posljedica rasporeda pojedinih etničkih grupa potekla je pak iz njemačke povijesne geografije 19. stoljeća. Utjecajni njemački znanstvenik August Meitzen¹² smatrao je da su određeni oblici zemljišne razdiobe bili slika i prilika izvornih zemljišnih razdioba iz srednjovjekovnog tj. germanskog razdoblja. Uslijedilo je bjesomučno

PRILOG 1 – klasični historijsko-geografski prikaz srednjovjekovnog vlastelinstva s prikazom tropoljnog sistema u otvorenoj ili zajedničkoj zemljišnoj razdiobi tzv. *open/common field*¹¹

utvrđivanje tipova naselja i njihovih zemljišnih razdioba diljem prostora gdje su živjeli Nijemci, a rezultati su uglavnom bili nepotcajni za alternativna tumačenja i iscrpljivali su se na raspravi oko geomorfologije.¹³ Određeni zemljišni oblici, među kojima tzv. *Esch* i *Langstreifenflur* smatrani su drevnim tipično germanskim načinima upotrebe zemljišta. Danas je taj način objašnjenja napušten osobito nakon njegove zloupotrebe od strane nacističke ideologije. Produktivna njemačka historijska geografija nastavila je otada svoj razvoj nesputana etničkim premisama. Istraživanja brojnih autora, od kojih smo najviše konzultirali Aneliese Krenzlin¹⁴ i Hansa-Jürgena

⁹ Seebohm 1883.

¹⁰ Za naša istraživanja osobito su važni pogledi Thirsk 1964, Oosthuizen 2005, Oosthuizen 2007, Rippon 2009.

¹¹ 11 https://en.wikipedia.org/wiki/Open-field_system#/media/File:Plan_mediaeval_manor.jpg; zadnji put pristupljeno 14. studenog 2021. Prema Shepard 1911.

¹² Meitzen 1895.

¹³ U susjednoj Sloveniji takvo je istraživanje proveo Ilešić i osim što je uvrđio kojem tipu zemljišne razdiobe pripadaju pojedina slovenska naselja gotovo da nije dao ni osnovno tumačenje kada nastaju i odakle potječu modeli po kojem nastaju, odnosno koje bi im bile europske analogije. Usporedi: Ilešić 1950.

¹⁴ Krenzlin 1983.

Nitza,¹⁵ usmjerila su se na pronalaženje izvornog sustava zemljišne razdiobe koji je prethodio nastanku *Gewannflur*-a, odnosno na proučavanje najstarijih planskih krajolika u središnjoj i zapadnoj Njemačkoj.

Krenzlin je metodom retrogradne raščlambe katastra (*Rückschreibungsmethode*) dokazala da *Gewannflur*, tj. zemljišna razdioba na raznosmjerne krake trake, nije bio izvorni oblik podjele zemljišta nego mu je prethodila razdioba na blokove ili široke trake tzv. *Blockflur* i *Breitstreifenflur*. Tijekom vremena, u prvom redu nastankom novih domaćinstava kroz nasljedstvo i diobe, blokovi i široke trake podijelili bi se u nizove kratkih istosmjernih malih traka (svaki blok ili široka traka podijelio bi se u sklopove ili snopove takvih traka). Njezina metoda podrazumijevala je detekciju ranijih dioba na temelju posjedovnih odnosa, što je bilo moguće zahvaljujući običaju da se svaka čestica dijele na podjednake dijelove između nasljednika, i pronalaženje izvornih posjedovno-vlasničkih cjelina. Njih bi se potom dalo povezati i izjednačiti sa srednjovjekovnim vrelima u kojem bi se te cjeline spominjale kao *Hufe* ili *Hube* (latinski nerijetko i *mansus*; u srednjovjekovnim hrvatskim izvorima obično su se takve cjeline nazivale ždrijebovima, u srednjovjekovnoj i novovjekovnoj Slavoniji pak selištima ili sesijama), *Erben* (baštine), *Güter* (dobra, majuri, čiftlici) i *Lehnen* (lena tj. slobodne baštine). Geomorfološki odnosi između tih izvornih cjelina nisu više imali odlike *Gewannflura* nego *Blockflura* ili *Breitstreifenflura*. Istraženo je više različitih sela, ali se kao najreprezentativniji primjer obično uzimaju sela Poppenlauer i Poppenroth gdje je dokazano da je *Gewannflur* nastao cijepanjem ranijih blokova i širokih traka. To je bilo očito nakon što se retrogradnom raščlambom dokazalo da su izvorne *Hufe* i *Lehnen* bile posložene u takve geomorfološke oblike (*Altformen*) te da su tek naknadno diobama nastale trakice karakteristične za *Gewannflur*. Potom je uspostavljen hipoteza da su takvi izmiješani blokovi imali izvorište u predgermanskom tj. rimskom dobu ili u kasnosrednjovjekovnom razdoblju širenja naselja.¹⁶

Nitz je istu metodu retrogradne raščlambe katastra upotrijebio za proučavanje srednjovjekovnih njemačkih naselja nastalih planskom kolonizacijom nadograđivši je metrološkom raščlambom takvih zemljišnih razdioba. Zahvaljujući izdašnim arhivskim podacima (npr. u dolinama rijeka Leine i Weser u Donjoj Saskoj) uspjelo se putem raščlambe toponimije utvrditi koja su naselja nastala prije franačke kolonizacije, koja upravo u to doba, a koja naknadno. Kolonizacijski proces datiran je i pedološkom raščlambom aluvijalnih slojeva tla nastalih erozijom zbog krčenja uslijed kolonizacije (utvrđeni su željeznodobni, ranosrednjovjekovni i kasnosrednjovjekovni sloj). Naselja za koja je utvrđeno da su nastala oko 800. godine u doba karolinške ekspanzije pripadala su dvama tipovima naselja i prateće zemljišne razdiobe. Sela tipa *Hauendorf* (nepravilne guste aglomeracije) pratio je *Gewannflur* (izmiješani raznosmjerni sklopovi trakastih kratkih njiva), a sela tipa *Strassendorf* (naselja posložena s obje strane ulice tj. "ušorena sela") pratio je ekstenzivni paralelni *Langstreifenflur* (dugačke istosmjerne njive). *Strassendorf* i *Langstreifenflur* morali su nastati planskom kolonizacijom upravo u franačko doba. Raščlambom sela Lemshausen utvrđeno je da je *Strassendorf* s *Langstreifenflurom* nastao postupnom ekspanzijom iz jezgre koja je obuhvaćala 7 seljačkih domaćinstava (s pripadajućim zemljištem veličine *Hufe*) posloženih paralelno s južne strane ulice. Ta se jezgra najprije proširila na 10 seljačkih domaćinstava da bi potom bio uspostavljen niz domaćinstava sa sjeverne strane ulice pri čemu je i za njih iskrceno novo zemljište za pripadajuće im *Hufe*. Model za nastanak tako organiziranih sela preuzet je s područja kojeg su Franci kontrolirali od ranije, a nalazio se južnije od raščlanjene regije.¹⁷

Metoda retrogradne raščlambe zemljišne razdiobe i strukture naselja pokazala se je izrazito plodna i u istraživanjima u britanskoj tradiciji, jer je omogućila da se prepoznaju najstariji dijelovi sela. Arheološkim istraživanjima utvrdilo se da te jezgre nastaju u ranom srednjem vijeku i to najprije u regiji Midlanda kroz proces ujedinjavanja raštrkanih gazdinstava u grupirana sela.¹⁸ Otuda se je taj model širio, uz prilagodbe, prema

¹⁵ Nitz 1994, za dobar pregled radova starijih autora usp. Nitz 1974.

¹⁶ Krenzlin 1983, 238-255.

¹⁷ Nitz 1994, 37-136, 195-247, prvenstveno 66-76.

¹⁸ Oosthuizen 2007.

ostalim dijelovima britanskog otočja gdje su za njega postojali uvjeti i gdje su feudalne vlasti mogle slomiti eventualni otpor njegovu širenju.¹⁹ Na rubnim dijelovima britanskog otočja preživjele su ranije samonikle ili postrimske zemljišne razdiobe među kojima je, zbog razloga analogije, za dinarsko područje zanimljiv tzv. *Infield-outfield system*.²⁰ Binarnost toga sustava odražavala se u podjeli zemljišta na ono koje se obrađivalo intenzivno zahvaljujući gnojenju tj. bez ugara (njem. *Esch* odnosno *Daueracker*, engl. *Infield*) i ono koje se obrađivalo ekstenzivno tj. uz primjenu višegodišnjeg ugara (njem. *Feldgraswirtschaft*, engl. *Outfield*). Ciklus je bio prilagođen i držanju stoke koju je u vrijeme zime trebalo skloniti u blizinu kuća i ondje hraniti do proljeća. Preduvjet takvog načina držanja stoke bilo je prikupljanje sijena kako bi se osigurala prehrana stoke u zimskim mjesecima. Nusproizvod prezimljavanja stoke u ograđenom prostoru ili staji bila je velika količina gnojiva. Gnojivo je najlakše bilo upotrijebiti na *infieldu*, kojem na dinarskom području odgovaraju njive u neposrednoj blizini kuća tzv. Podvornice. To je omogućavalo da se one obrađuju praktično svake godine bez upotrebljavanja tehnike ugara. One su se najčešće nalazile na najstarijem iskrčenom predjelu oko kojeg se počinje oblikovati selo i odakle se širi zemljišna razdioba. U potpunosti su istovjetne britanskom pojmu *Infield* i njemačkom pojmu *Esch*. Zemljište koje se krčilo u predjelima podalje od izvorne jezgre naselja koristilo se je u manje intenzivnim ili čak ekstenzivnim režimima obrade tla i plodoreda.²¹

Zemljišna razdioba u hrvatskoj i mađarskoj istraživačkoj tradiciji

S obzirom na bogatu arhivsku građu predmodernih i modernih katastara čudno je da retrogradna raščlamba tih izvora nije imala utjecaja na hrvatsku i bosansko-hercegovačku historiografiju. Za područje Republike Hrvatske dostupni su katastri praćeni zemljovidima iz 18. i 19. stoljeća, pa čak i prije toga. Za Republiku Bosnu i Hercegovinu na raspolaganju je detaljno izrađeni austro-ugarski katastar iz ranih 1880-ih godina. Osim istraživanja slovenske geografije i

arheologije osobito su važna istraživačka zapažanja mađarske historijske geografije. Na našu žalost malo je toga objavljeno na svjetskim jezicima pa je rad Marte Belényesi utoliko važniji. U svojoj raščlambi srednjovjekovnih pisanih vrela prepoznavala je načine zemljišne razdiobe prema modelu njemačke historijsko-geografske škole. Posvetivši se komparativnom proučavanju veličina seoskih gazdinstava i broja tegleće stoke nužne za njihovo obrađivanje došla je do vrijednih rezultata gotovo izravno primjenjivih na hrvatsku srednjovjekovnu i predmodernu povijest osobito u pogledu srednjovjekovne Slavonije. Ona je utvrdila da se srednjovjekovna poljoprivreda u Ugarskoj razvijala prema dva modela. Prvi je bio model stabilnih i kalibriranih seoskih gazdinstava tzv. selišta ili sesija (*ständige Hufe*) gdje je seosko zemljište bilo podijeljeno u niz jednako velikih ili jednako produktivnih selišta sa zemljišnom razdiobom tipa *Waldhufendorf* (gdje je na šumskom području nastajao lanac gazdinstava na istosmjernim širokim i dugačkim vijugavim trakama) i *Marschhufendorf* (gdje je na močvarnom području nastajao lanac gazdinstava na istosmjernim širokim i dugačkim ravnim trakama) ili *Gewannflur* (gdje je područje nekadašnje zemljišne zajednice prešlo u trajnu imovinu pojedinih selišta). Drugi je model bila zemljišna zajednica (njem. *Feldgemeinschaft* koji je istovjetan britanskom *common field system-u*) gdje je dolazilo do periodičke redistribucije seoskog zemljišta. Udio pojedinog gazdinstva u zemljišnoj zajednici mogao je periodički varirati ovisno o raspoloživoj ljudskoj, volovskoj i konjskoj radnoj snazi ili o veličini zemljišta koje se te godine moglo obraditi. U potonjem slučaju svakom je gazdinstvu pripadalo onoliko zemlje u zemljišnoj zajednici koliki je bio udjel tog gazdinstva u širini njiva ispod samih kuća. Ta širina njiva utvrđivala se konopcem (lat. *funiculus*) koji je izgleda istovjetan srednjovjekovnom hrvatskom izrazu *vrv*.²² U dinarskoj regiji taj bi se model primjenjivao na mjerenje širine Podvornice. Mogao je postojati i mješoviti model u kojemu je jezgra seoskog zemljišta bila izdijeljena u *ständige Hufe*, a rubni se dio sela još uvijek obrađivao kao *Feldgemeinschaft*.²³ Usporedivši to s onime što nam je poznato iz izvora rekli bismo da je u

¹⁹ Rippon 2009.

²⁰ Dodgshon 1973.

²¹ Uhlig 1961, Dodgshon 1973 i Rimac 2014b.

²² Barada 1957.

²³ Belényesi 1969.

kasnosrednjovjekovno i ranonovovjekovno doba u panonskoj regiji prevladavala *Feldgemeinschaft* i miješani model, a u dinarskoj model *ständige Hufe*.

S tehnološke strane najvažniju ulogu u pojavi ovakvih modela zemljišne razdiobe imala je pojava pluga, i njegova tehnička evolucija. K tomu, u sjeverno i srednjoevropskim područjima je zamijenio i potisnuo ralo koje ostaje u upotrebi samo u mediteranskom području. Plug je bio tehnička inovacija koja je omogućavala zaoravanje stajskog gnojiva, nešto što ranije primjenjivano ralo nije obavljalo na primjeren način. Dubina oranja se povećala, postalo je moguće orati i podvodna glinena tla, a zbog potrebe da se u plug upreže nekoliko parova volova razvila se kolektivistička poljoprivreda u kojoj su seljani morali zajednički obrađivati zemlju. Evolucija pluga započela je još u doba Rimskog Carstva, a tehnički je usavršen u razvijenom srednjem vijeku. Najstariji pronađeni ostaci metalnih dijelova potpuno razvijenog pluga s daskom kakav je u ranome novom vijeku korišten na Livanjskom polju potječu iz 14. stoljeća, a pronađeni su u Češkoj.²⁴ Slikovni prikazi drvenog pluga (mađ. *eke*) iz kasnosrednjovjekovne Ugarske ne razlikuju se od onih koji su upotrebljavani do njihove zamjene željeznim plugom u 19. stoljeću.²⁵ Na bosansko-hercegovačkom području nedvojbeno su zasvjedočeni u kanun nami Bosanskog sandžaka iz 1489. godine jer je u njoj određena različita tržna taksa za dijelove pluga i dijelove rala.²⁶ Upotrebom pluga kojim se oru istosmjerne brazde (ne više u križ kao kod rala) nastajale su izdužene čestice u obliku traka kakve susrećemo u zemljišnim razdiobama na Livanjskom polju koje nam je ovdje u fokusu.²⁷

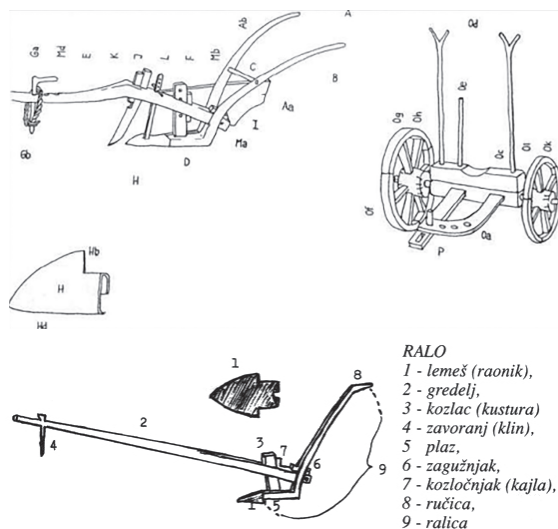
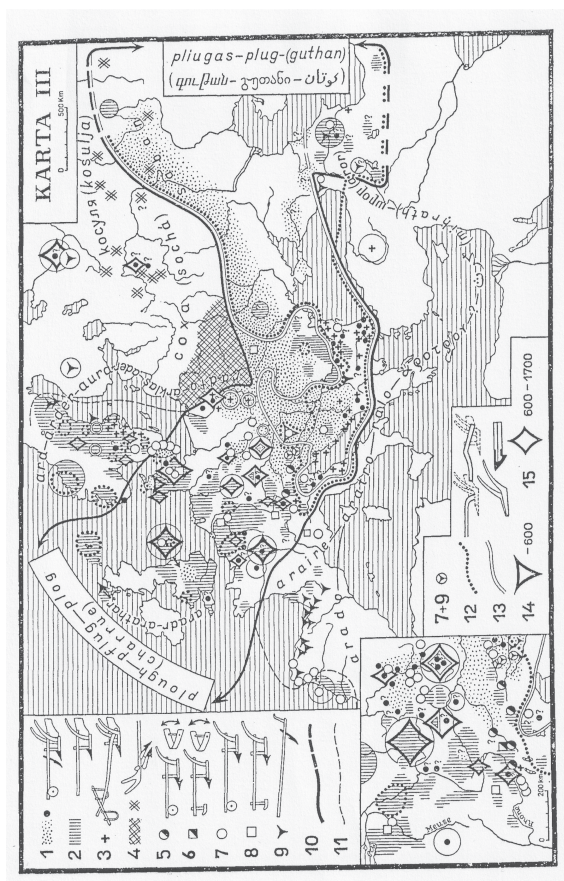
Iako se hrvatska historiografija bavila zemljišnim pitanjem u srednjovjekovno i ranonovovjekovno doba problematika zemljišne razdiobe ostala je postrani. Miho Barada, jedan od rijetkih koji se u hrvatskoj historiografiji živo bavio ovom temom, naglasio je da je srednjovjekovna seoska zajednica zajedno sa svim svojim sastavnicama (podvornicom itd.) morala imati i svoj fizički odraz u prostornom rasporedu zemlje u pojedinom selu, ali se njegova studija zadržala

²⁴ Brather 2008, 164-176.

²⁵ Belényesi 2012, 261-264.

²⁶ Đurđev et al. 1957, 15-18.

²⁷ Bratanić 1954.

PRILOG 2 – karta rasprostranjenosti oraćih sprava na euro-mediteranskom prostoru, uočljivo je podudaranje rasprostiranja rala i dvopoljne tj. mediteranske poljoprivrede, kao i pluga s područjem tropoljne poljoprivrede;²⁷ slika pluga i rala

na raščlambi pisanih vrela. Baradina raščlamba uzela je u obzir samo vrela pisana hrvatskim jezikom uz potpuno nepoznavanje rezultata drugih evropskih historiografija. Usprkos vrijednom

nizu zaključaka i majstorskoj raščlambi tih izvora, koju je dovršio neposredno prije smrti, dovoljno je usporediti njegov rad s radom Márte Belényesi da se vidi koliko je važno imati u vidu širu europsku sliku i stranu literaturu. Prema njegovu smo modelu i mi uspostavili model raščlambe zemljišne razdiobe u selima Gornji i Donji Bitelić u Cetinskoj krajini pokazavši da je dinarski model zemljišne razdiobe bio sličan *Infield-oufield system* koji se sretao u drugim rubnim dijelovima Europe (Bretanja, Irska, Škotska, Frizija...).²⁸ Prilikom raščlambe zemljišne razdiobe sela Vojnić u Cetinskoj krajini, zabilježene na mletačkom katastru iz 1705. godine, uočili smo da se ta zemljišna razdioba najbolje može objasniti kroz rekonstrukciju izvornih baština koje vuku porijeklo najkasnije od ponovnog naseljavanja mezre Dobro polje u prvoj polovini 16. stoljeća. Broj baština rekonstruirali smo iz odnosa površine zemljišta u posjedu pojedinih kućanstava i broja volova kojim su raspolagali. Tako rekonstruirani broj baština odgovarao je broju baština koje spominje osmanski katastar iz 1604. godine.²⁹ Raspored rekonstruiranih baština u toj zemljišnoj razdiobi bio je povezan i s rasporedom podvornica koje su im pripadale. Baštine i podvornice bile su međusobno proporcionalne, što je ukazivalo na njihovu nekadašnju stabilnost i kalibriranost. Međutim, ostala je neproverjena naša hipoteza o tome da je takva zemljišna razdioba mogla potjecati iz srednjovjekovnog razdoblja. Do nje smo došli prilikom istraživanja mletačkih katastara zadarskog zaleđa s početka 18. stoljeća, jer su mnogi tamošnji posjedi pokazivali površinsku sličnost sa srednjovjekovnim zemljišnim mjerama.³⁰

U srednjem vijeku je kmetski ždrijeb u zadarskom zaleđu obuhvaćao 30 ili 32 zadarska tj. hrvatska ili slavenska gonjaja obradive zemlje.³¹ Taj gonjaj je obuhvaćao približno 2370 m² tako da je cijeli ždrijeb obuhvaćao 7,11 ili 7,584 hektara.³² Od toga, obično je 4 gonjaja bilo predviđeno za podvornicu.³³ Svake bi se godine obrađivala ta četiri gonjaja i polovica odnosno dvije trećine

ostatka ždrijeba (u spisima zadarskih bilježnika zabilježeni su dvogodišnji i trogodišnji plodoredi). Slabo je poznato kako su ti odnosi funkcionirali izvan zadarske okolice, ali je sasvim moguće da je taj model imao i širi odjek na srednjovjekovnom hrvatskom prostoru.³⁴

Model retrogradne raščlambe zemljišne razdiobe na mapama austro-ugarskog katastra katastarske općine Rujani

Austro-ugarski katastar za Bosnu i Hercegovinu izrađen je između 1880. i 1884. godine. Taj vjerojatno najopsežniji historijsko-geografski opis spomenute austro-ugarske pokrajine još uvijek se nalazi u svakodnevnoj upotrebi katastarskih ureda diljem BiH. Njegov se izvornik, ipak, još uvijek čuva u Beču. Na temelju tog smo vrela odlučili napisati ovu raspravu.³⁵ Metodološki okvir pronašli smo u retrogradnoj raščlambi katastarskih mapa prema modelu utemeljenom na rezultatima njemačke historijske geografije i prema našim prethodnim istraživanjima zemljišnih razdioba u srednjodalmatinskoj unutrašnjosti. Premda se u mnogim evropskim istraživačkim tradicijama srednjovjekovno pa čak i ranosrednjovjekovno porijeklo ovakvih zemljišnih razdioba podrazumijeva mi takav stav nismo zauzimali *a priori*, nego smo za njega minuciozno tražili dokaze. Više je razloga zbog kojih smo model posložili na sljedeći način.

Defteri Kliškog sandžaka iz 1550. godine na tri mjesta imaju podatak koji se odnosi na mjeru za površinu zemljišta, a matematički se preklapaju s istovjetnim mjerama za površinu korištenim na području srednjovjekovne Hrvatske. Mezra Visoka u nahiji Sinj i Cetina spominje se u defteru timara mustahfiza Kliškog sandžaka iz 1550. godine dva puta, pri čemu je površina te mezre jedan put iskazana u dunumima, a drugi put u džeribima. Dunum je poznata osmanska mjera, a džerib je perzijska mjera koja označava dužinu i površinu jednoga (dana) volovskog oranja i značenjem slični gonjaju koji je korišten kao mjera za površinu, ali i dužinu, na području

²⁸ Rimac 2014a.

²⁹ Rimac 2014b i Spaho 1985, 78–79.

³⁰ Rimac/Mladineo 2009, Rimac/Mladineo 2011, Anzulović 2002 i Anzulović 2019.

³¹ Raukar 1977 i Kolanović 1995.

³² Zaninović-Rumora 2018, 26.

³³ Raukar 1977.

³⁴ Zaninović-Rumora 2018, 25–29.

³⁵ Kriegsarchiv Wien, katastarske mape i registri čestica za katastarsku općinu Rujani.

srednjovjekovne Hrvatske.³⁶ Dapače, usporedbom površine od 60 dunuma (dunum=919,7 ili 918,67 m²),³⁷ koja odgovara površini od 70 džeriba,³⁸ ispada da je jedan džerib odgovarao površini od 788,31 ili 787,43 m². Šibenski statut definirao je šibenski gonjaj kao površinu od 788,48 m².³⁹ Gotovo je sigurno da u defteru spomenuti džerib nije perzijska mjera jer je ona bila veća od dunuma (958 m²),⁴⁰ nego da je tu sačuvana starija srednjovjekovna hrvatska mjera gonjaj. Riječ gonjaj je pri tome vjerojatno prevedena na perzijski. S obzirom na to da je ranije spomenuti zadarski ili hrvatski gonjaj najčešće smatran trostruko većom mjerom od šibenske, a standardno se definira kao površina 2366–2370 m², čini se vjerojatnim da alternativni naziv *gognale ad mensuram Croaticam* ili *gognale ad mensuram Sclavonicam*, kako se prošireno navodi u kasno-srednjovjekovnim javnobilježničkim zapisima, zapravo znači da je ta mjera bila upotrebljavana na širem prostoru srednjovjekovne Hrvatske.

³⁶ Schilbach 1970, 56–93; Zimmermann 2015; Zaninović-Rumora 2018, 25–29.

³⁷ Hafizović 2014, 372–373. „Dio parcele na mezri Visoka, pripada Sinju. U starom defteru je zapisano da se spahiji od mezre Visoka daje osamdeset akči poreza na ispašu. Upisana je na korištenje Mehmedu, dizdaru tvrđave Sinj, uz resm-i čiftlik. Sada kada je izvršena kontrola, /utvrđeno je da je/ šezdeset dunuma zemljišta spomenute mezre opustjelo (hali), pa je dato na licitaciju. Pošto stanovnici varoši tvrđave Sinj imaju veliku potrebu za spomenutom pustom zemljom, navedeno pusto zemljište upisano je na stanovnike varoši na drugom mjestu, a zemlja koja preostaje preko toga u posjedu je sinova navedenog Mehmed-age, koji je umro, a koji se zovu Tanriverdi, Hudaverdi, Ahmed i Kasim. U novom popisu je upisana na njih, neka siju i žanju i neka plaćaju desetinu i salariju.“

³⁸ Hafizović 2014, 369. „Sama varoš tvrđave Sinj. /omissis/ mezra Visoka u blizini spomenute tvrđave, čiji je prihod od poreza za ispašu osamdeset akči i koja je određena u timar mustahfiza tvrđave Sinj, bila je razdijeljena u starom defteru na čifluke Džafera i Hasana, sinove Davud-bega, a upisana na dizdara Mehmed-agu. Sada kada je popisivan vilajet i kada se stiglo na nju, /utvrđeno je da je/ neobrađena količina zemljišta od sedamdeset džeriba i da je ostala pusta, a spomenuti dizdar Mehmed-age je umro. Njegovi sinovi posjeduju najmanji dio zemljišta mezre, pa se smatra da je opravdano davanje opustjelih sedamdeset džeriba zemljišta na licitaciju da bi se oni obrađivali, a korisno je za prihod od desetine. Od stanovništva spomenute varoši uzeto je za carsku blagajnu šest stotina akči poreza na tapiju, pa je na njih uvedeno sedamdeset džeriba zemlje koja je bila opustjela, te je još fiksirano u novom defteru; na taj način da oni nju /zemlju/ posjeduju podjednako, i neka daju desetinu i salariju.“

³⁹ Zaninović-Rumora 2018, 21.

⁴⁰ Zimmermann 2015, 119.

Već je spomenuto da je jedno standardno kmetско imanje u zadarskom zaleđu imalo površinu od 30 ili 32 zadarska tj. hrvatska gonjaja (7,11 do 7,584 ha). Upravo se ta površina nazire iza površine koju je iz svojeg zemina u mezri Zabukovi u nahiji Sarumiše izdvojio spahija Čaprazlu Mehmed da bi na njoj naselio 6 sinova vlaha. Njima je dano 500 dunuma zemlje da bi na toj zemlji bilo uspostavljeno 6 novih baština,⁴¹ a to je značilo da je jednoj baštini pripadalo 83,33 dunuma zemlje. Ta površina odgovara površini od 32,34 zadarska tj. hrvatska gonjaja, što nam služi kao temelj za uspostavu hipoteze o tome da su srednjovjekovne hrvatske mjere za površinu upotrebljavane i na livanjskom području. Baština koju bilježe defteri na području Kliškog sandžakata odgovarala je, dakle, srednjovjekovnomu hrvatskom ždrijebu.

U našoj ćemo raščlambi katastarskih podataka za selo Gornji Rujani unutar k.o. Rujani pokušati provjeriti može li se ondašnja zemljišna razdioba retrogradnom raščlambom povezati s podacima iz osmanskih deftera iz razdoblja od 1528./1530. do 1604. godine. U defterima spomenuto selo Rujan, koje se može izjednačiti s današnjim selom Gornji Rujani, bilo je sastavljeno od baština obaveznih na plaćanje filurije. Poći ćemo od hipoteze da su te baštine imale standardiziranu veličinu. Na temelju defterskih podataka smatramo mogućim da su te standardizirane veličine bile zasnovane na mjernim jedinicama za površinu koje su bile upotrebljavane u srednjovjekovnom razdoblju. Iako se u objavljenim defterima za Kliški sandžak mjerne jedinice za površinu spominju rijetko, smatramo da ta dva-tri podatka sasvim decidirano ukazuju kako su na tom području upotrebljavane srednjovjekovne hrvatske mjerne jedinice za površinu. Prema našoj hipotezi standardizirana veličina baština odgovarala je veličini ždrijeba tj. standardiziranoga kmetškog gazdinstva koje se

⁴¹ Spaho/Aličić 2007, 389–390. „TIMAR ATLIJE; Dio zemina od mezre Zabukovi, pripada Sarumišu. Spomenuta mezra je u starom defteru bila upisana na spahiju Čaprazlu Mehmeda. Kada je vršena kontrola ustanovljeno je da je ranije Čaprazlu Mehmed, osim dijelova zemlje koje je dao ranije Azapu, sinu Radice, svoj dio prodao za 8.000 akči Iskenderu, dizdaru. Sada se na tom dijelu nalaze nastanjeni neki sinovi Vlaha. Sada je spomenuti Iskender, dizdar, iz spomenute zemlje izdvojio 500 dunuma za navedenu grupu Vlaha i njima je predao. Oni su ovdje popisani da kao i ostali Vlasi plaćaju filuriju. /omissis/ kuća: 6 po 150, filurijska pristojba 900.“

susreće u srednjovjekovnoj Hrvatskoj, a kojem je Hlivanjska županija bila sastavni dio do 14. stoljeća. Praksa preuzimanja lokalnih mjernih jedinica i običajnih društveno-ekonomskih odnosa bila je tipična za Osmansko Carstvo koje je nastalo kao kulturološki amalgam. Preračunavanjem površina pojedinih kmetskih posjeda i „aginskih“ vlasničkih dijelova u austro-ugarskom katastru za k. o. Rujani utvrdit ćemo njihovu djeljivost sa standardnim površinama ždrijeba od 30 ili 32 zadarska tj. hrvatska gonjaja. Ta metrološka analiza, po uzoru na Nitzu,⁴² omogućit će nam da dođemo do izvornih zemljišnih cjelina iz kojih se u osmanskom razdoblju razvija selo Gornji Rujani.⁴³

Razvoj toga sela započeo je iz male jezgre prepoznatljive na dijelu predjela Podvornice. Ona nastaje planskom kolonizacijom i prepoznatljiva je kao *Langstreifenflur*, snop paralelnih oranica dužine 600–750 metara, koji se nalazi u središtu predjela Podvornice. Odatle kreće zemljišna razdioba srednjovjekovnog sela Rujani tj. današnjeg sela Gornji Rujani. Taj kompleks širine oko 300 metara (SZ-JI) i dužine oko 700 metara (JZ-SI) bio je izvorno obrađivan od jednog vlasnika ili jedne skupine obrađivača tj. roda. Evolucijom zemljišne razdiobe nastalo je selo sastavljeno od tipiziranih ždrijebova koji su u osmanskim izvorima prepoznatljivi kao baštine obavezne na plaćanje filurije. U prvoj fazi dolazi do njegova proširenja prema sjeveroistoku i jugozapadu tj. od kuća prema polju i prema planini. Razdiobom te cjeline nastali su prvi ždrijebovi, a potom se krenulo u krčenje prema sjeverozapadu i jugoistoku. Daljnjim diobama i krčenjem nastajali su posve novi ždrijebovi, a starima je pridruživan dio iskrčenog zemljišta tako da se i od starih ždrijebova stvaraju dodatni ždrijebovi. Takav se obrazac ponavljao sve dok nije iskrčeno sve zemljište na kojem su mogli nastajati novi ždrijebovi oko stare jezgre. Vidjet ćemo da su ti ždrijebovi postali gradivne stanice ove zemljišne razdiobe te da je i u osmansko doba preuzet isti obrazac zemljišne razdiobe. U to se doba srednjovjekovni pojam ždrijeb zamjenjuje pojmom baština i to tako da mu se nije promijenio sadržaj.

Za područje današnjeg sela Donji Rujani vrijedila je posve drugačija zakonitost. S obzirom na to da je ondje većina zemljišta pripadala pojedinim čiftlicima, a ne filurijskim baštinama kao u Gornjim Rujanima, na drugačiji je način došlo do nastanka *Gewannflur*-a. S obzirom na to da je tamošnji zemljišni razvoj započeo od čiftlika, dakle imanja većih od jedne standardne baštine, selo je nastajalo raspadom tih velikih imanja, a ne planskom kolonizacijom. Oko središta čiftlika nastaju raštrkani zaseoci tipični za ovo selo koje pripada drugačijem tipu zemljišne razdiobe u kojem podvornice nemaju središnje mjesto osim u slučaju zaseoka Podstrana.

Rujani u vrelima klasičnog osmanskog razdoblja

Prvi sačuvani spomen Rujana je u darovnici kralja Ostoje vojvodi Hrvoju Vukčiću Hrvatiniću iz 1400. godine. Tom darovnicom Hrvoju su darovani Rujani zajedno s nizom sela naokolo Rujana (*Vrdab, Liščane, Zabukovije, Sankoviće, Mlijane, Rujane, Lučnice, Čihoviće i vsu Vrhovinu Hlivanjsku*) i udjelima u selima (dvije trećine od trećine) koja su se nalazila bliže samome Livnu (*v ime voihnića tretienika i oddone na tretine jest ta dva dila od odumtrna galešin i bubanin... i to su ona sela u kim vsim voihničem dil od tretine tretinam i s timi su bili gradu kmetije, i to su onai sela; prvo u bistrici... u zagorječah... u turah... u smrčah... u trubićih... u vrtcih... u kokošjeglavcih... u okuzličih...*).⁴⁴ Dakle riječ je o predjelu koji je bez sumnje bio dobro naseljen u kasnosrednjovjekovno doba. Zanimljivost Ostoje darovnice je i u tome što spominje dio djece Jurja Rupariću definiran kao peto uže (*iznamše peto uže ruparića*), a to je prema analogiji s istraživanjima Marte Belenyesi (lat. *funiculus* odgovara hrv. užetu ili vrvi) izravna potvrda zemljišne razdiobe na livanjskom području prema načelu zemljišne zajednice (tzv. *Feldgemeinschaft*).

U razdoblju od dolaska pod osmansku vlast oko 1470. do razdoblja nakon pada Knina 1522. godine livanjsko je područje spadalo u krajište Osmanskog Carstva. Zbog stalnih ratnih djelovanja to je područje postajalo sve nenaseljenije. Tek se u defteru iz 1528/1530. vide prvi obiljniji

⁴² Nitz 1974, 66–76.

⁴³ O konceptu prema kojem svakoj zemljišnoj razdiobi prethode drevni oblici (*Alformen*) usporedi Krenzlin 1983, 223–255.

⁴⁴ Jurković 2006, 46–47.

tragovi ponovnog naseljavanja zapadnog tj. donjeg dijela Livanjskog polja. U međuvremenu to je područje korišteno vjerojatno povremeno od strane raseljenog stanovništva ili rijetkih novodoseljenih vlaha, što je vidljivo iz prevladavajuće oznake mezra ispred imena naselja zabilježenih u ranijim defterima. Karakteristično je da je takvo područje prodavano u vidu čiflika uglednijim pripadnicima pograničnog vojničkog sloja tj. askera. U tom području nisu se stvorili uvjeti za naseljavanje većeg broja rajinskog stanovništva tako da su ti čiflici ponajviše rasprodavani stanovništvu s vlaškim statusom ili su obrađivani od strane viškova radne snage u susjednim vlaškim selima. Nahija Sarumiše koja se oblikuje na području donjega Livanjskog polja obuhvaćala je ponajprije niz sela naseljenih vlaškim stanovništvom i među njima raspoređene čiflike.

Prema defteru TD 622 iz 1585. godine vlaška sela bila su Kovačić (6 baština), Strupnić (31 baština), Novak ili Rudanica (21 baština), Čubretić drugim imenom Mogojna /Gorica/ (24 baštine), Tihulić drugim imenom Nugla (28 baština), Crnac (5 baština), Nadričje (10 baština), Prhovo (14 baština), Gornji Sajković (20 baština), Gornje i Donje Zabukovje (24 baštine i 1 zemín), Čepogrlje drugim imenom Karaorman (26 baština), Ljubić (7 baština), Rujani (44 baštine), Donji Sajković (21 baština) i Žilić (6 baština). Sveukupno je bilo 259 baština, od kojih je većina plaćala 200 akči filurije, a poneke 100 akči ili manje. Čiflici su se nalazili u Kovačiću (4 čiflika i zemín), /Mogojnoj/ Gorici (4 čiflika), Strupniću (1 čiflik i 2 čifla), Novaselu (1 čiflik), Čubretiću drugim imenom Mogojna /Gorica/ (3 čiflika), Crncu (2 čiflika), Nadričju (2 čiflika), Ljubiću (1 čiflik), Rujanima (2 čiflika) i Žiliću (5 čiflika i dva čifla). Čiflici su bili prevladavajući oblik gospodarenja zemljištem u Kovačiću, /Mogojnoj/ Gorici, Novaselu, Crncu, Ljubiću i Žiliću. Čiflici su zauzimali i značajan udjel zemljišta u selima Rujani i Čubretić.⁴⁵

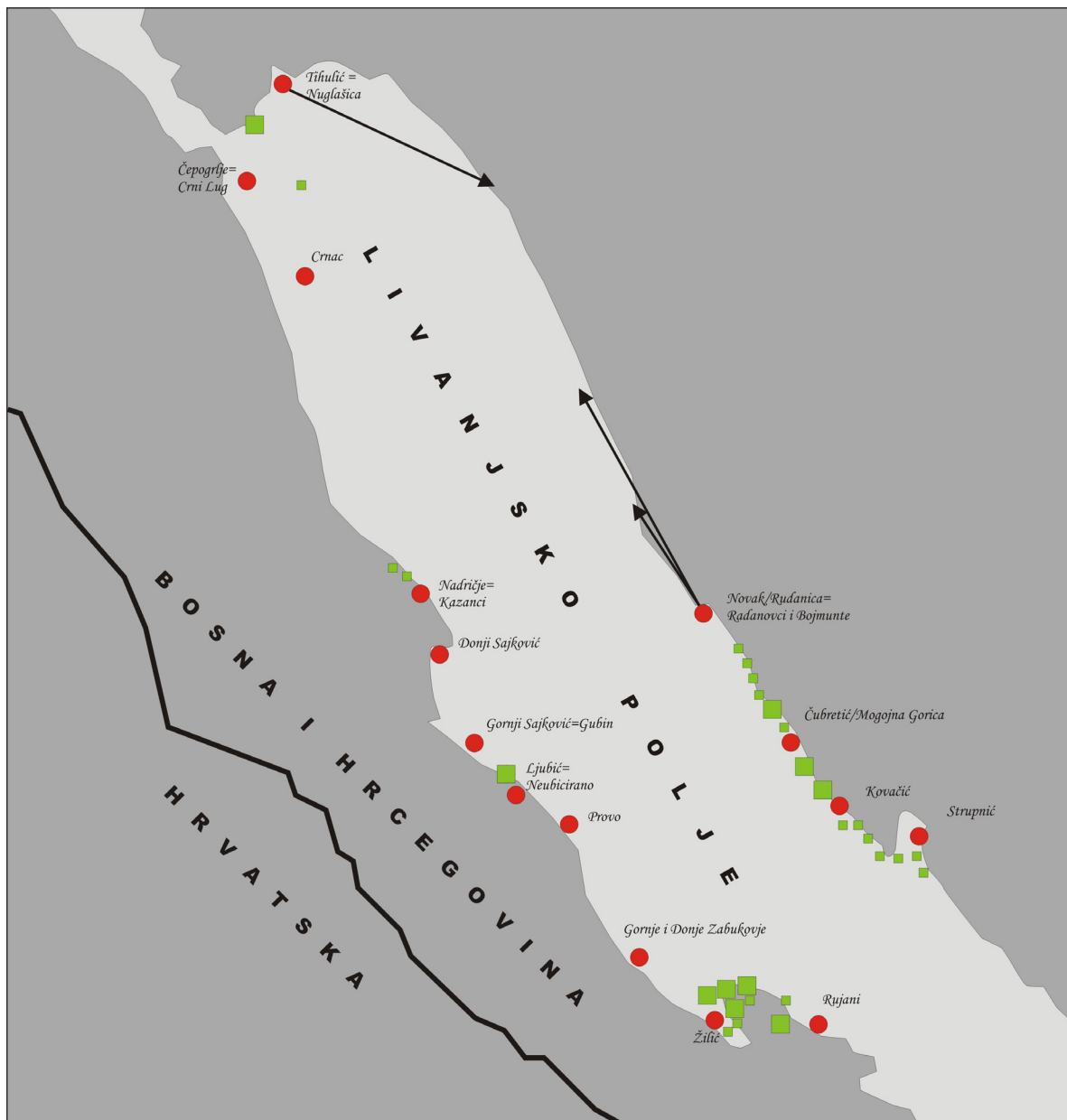
⁴⁵ TD 622, 191c-197b; Dio ovih sela uspješno je ubicirao Tomislav Perković (Perković 2014). Drugi dio ubicirali smo nakon izravnog uvida u faksimile deftera tako da je sada jasno da je Čubretić/Mogojna Gorica istovjetan s današnjim Čelebićem, Tihulić/Nugla s današnjom Nuglašicom, Crnac je južni dio današnjeg sela Crni Lug, Nadričje su vjerojatno zamijenjeni imenom sela Kazanci, Novasel je najzapadniji dio Strupnića na granici s Kovačićem, a Gornji Sajković je današnje selo Gubin. Selo Ljubić ne može se ubicirati, osim pogađanjem. Ostali toponimi istovjetni su današnjima. Kao

Prema defteru iz 1550. godine područje sela Rujani i Žilić pripadalo je nekadašnjem čifliku Ferhada Čelebije, sina Iskendera subaše. Ferhad Čelebija rascjepkao je taj čiflik i rasprodao ga novim vlasnicima Mehmedu subaši za 2500 akči,⁴⁶ Nesuhu sinu Abdulaha za 2000 akči i Kurdu sinu Husejina s ortacima za zasad nepoznati iznos.⁴⁷ Iz Ferhad-subašinog čiflika najprije je izdvojeno područje koje su naselili vlasiti te su oni od 1540. zapisivani kao obveznici plaćanja filurije. Status raje koji su imali 1528./1530. bio je privremen te su u svim sljedećim popisima imali vlaški status. Sve upućuje na to da je taj dio sela obuhvaćao područje današnjih Gornjih Rujana. Trećina prodana Mehmedu subaši nije ostala jedinstveni čiflik jer su ga njegovi sinovi razdijelili na dva dijela. U svim popisima čiflici Mehmeda subaše i njegovih sinova označavani

zanimljivost navodimo da je Mogojna Gorica ili točnije Bogojna Gorica istovjetna s naseljem *Bogojnagora* s kojim se povezuje protovestijar bosanskih kraljeva Restoje Milohnin. Rudić 2021, 93–98; Živković 2002, 183–197.

⁴⁶ U timaru Firdusa, sina Mehmedova /omissis/; Mezre Rujan i Žilić, pripadaju Sarumišu. U starom defteru je bilo zapisano da je raja koja je stanovala na spomenutoj mezri pripadala grupi Vlahi i da su u filurijskom defteru na svom mjestu mezre Rujan i Žilić upisane kao naseljene i na njima upisana filurija na 32 osobe. Sada kada je vršena kontrola ustanovljeno je da je raniji vlasnik Ferhad čelebi, sin Iskendera subaše, uz znanje spahije prodao svoj dio koji je on posjedovao za 2.500 akči Mehmedu subaši, osim zemalja koje su ranije date filuridžijama mezre Rujan, zatim osim zemlje koju je prodao Nesuhu, sinu Abdulahovu i osim zemalja koje su u posjedu Kurda, sina Husejnova, Ismaila, sina Hamzina, Ahmeda, sina Vukašinova, Đurašina sina Vukašinova i Iskendera, sina Hasanova. Kasnije je spomenuti Mehmed umro, pa je to preneseno na njegove sinove Husejna, Jusufa, Ibrahima, Mustafu i Hasana. Kako se sada nalaze u njihovom posjedu i u novom defteru je njima upisano, a spomenuti su sinovi spahije. /omissis/; Spaho/Aličić 2007, 300.

⁴⁷ U timaru Jusufa; Sela Rujan i Žilić, pripadaju Sarumišu. Osim toga, u starom defteru je bilo zabilježeno na drugom mjestu sljedeće: Neka Ferhad čelebija, sin Iskendera subaše, na osnovu ranije odluke, uživa od navedenih zemalja one zemlje koje su od ranije bile u njegovom posjedu. Sada kada je vršena kontrola ustanovljeno je da je spomenuti Ferhad čelebi jednu trećinu svojeg dijela u mezri Žilić prodao za 2.000 akči Nesuhu, sinu Abdulahovu, o čemu je pokazan hudžet melvana Abdulfetaha, ranijeg skradinskog kadije. Na osnovu tog hudžeta ovdje se upisuje u posjed navedenog. Druga trećina nalazila se u posjedu Kurta, sina Husejnova, Ismaila, sina Hamzina, Ahmeda, sina Vukašinova, Iskendera, sina Hasanova i Đurašina, sina Vukašinova i ostavljena je u njihove posjede, pa se i ovdje upisuje u njihov posjed. /omissis/ kuća: 38, *filurijska pristojba* 5.700; Spaho/Aličić 2007, 385–386.

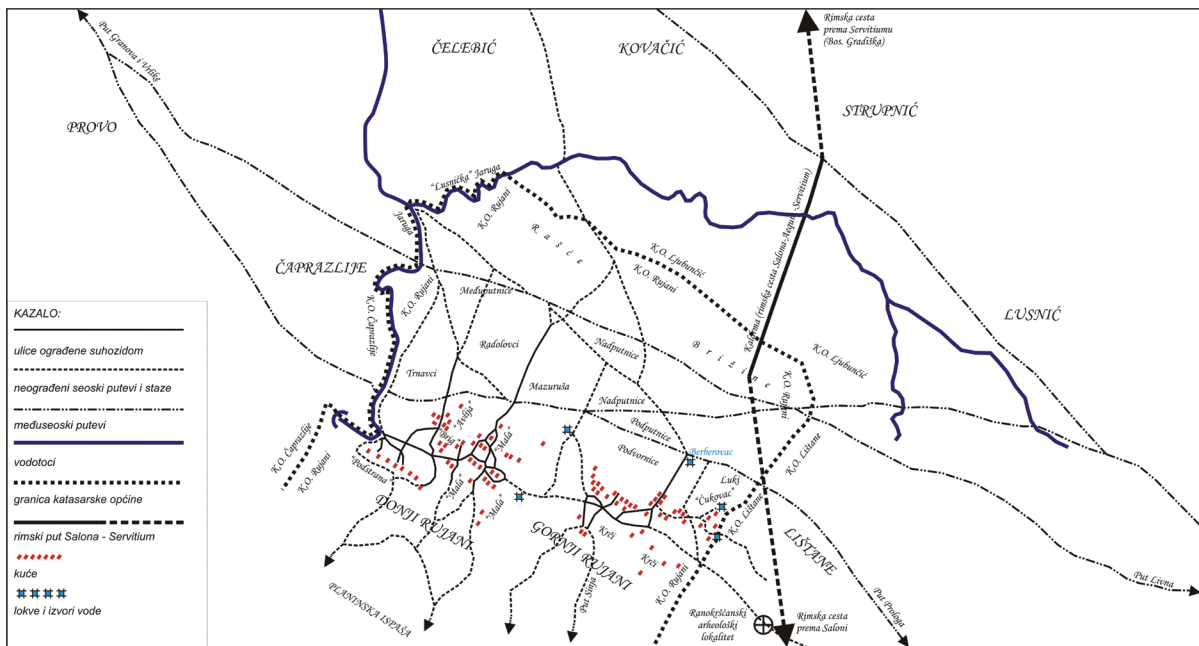

PRILOG 3 – Nahija Sarumiše prema deferu TD 622 iz 1585. godine; crvenim krugovima prikazana su vlaška sela, a zelenim kvadratima čiftlici (veći kvadrati označavaju čiftlike s preko 500 akči poreza)

su kao dio sela Rujani pa treba pretpostaviti da su obuhvaćali zemljište koje se prema zapadu nastavljalo na Gornje Rujane. Sve upućuje na to da je riječ o području današnjeg zaseoka Maljani u Donjim Rujanima. Trećine prodane Nesuhu sinu Abdulaha i Kurdu sinu Husejina s ortacima ubrzo su razdijeljene u nekoliko čiftlika i samo selo Žilić naseljeno stanovništvom vlašskog statusa. U kasnijim popisima ovi su čiftlici označavani kao dio sela Žilić, a imena vlasnika svjedoče o točnosti pretpostavke da su te dvije trećine izvorne cjeline, nastale nakon izdvajanja vlahu sela Rujan,

upravo Žilić. Izvori 19. stoljeća izjednačavaju selo Žilić s današnjim selom Donjim Rujanima (*Rujani Inferior antiquitus Žilić*)⁴⁸ pa su se ove dvije „trećine“ morale nalaziti na području današnjih zaseoka Podstrana i Avlija (uključujući predjel imenom Brig) u Donjim Rujanima. Iz ove hipotetski postavljene topografske slike vidimo da je na području katastarske općine Rujani postojalo nekoliko jezgri iz kojih su nastajali kasniji dijelovi naselja. Pri tome su ti dijelovi nase-

⁴⁸ Perković 2014, 364.

PRILOG 4 – Topografsko okruženje sela Donji i Gornji Rujani 1884. godine

lja nastajali različitim kolonizacijskim načelima. Jezgra Gornjih Rujana kolonizirana je odjednom tako da je nastao ujednačeni blok uskih trakastih njiva tzv. podvornica dugih oko 700 metara na koji se s niže strane puta prema polju u smjeru sjeveroistoka nastavljalo naknadno iskrčeno područje obilježeno kraćim trakastim (200 metara) i donekle raznosmjernim njivama. Za Donje je Rujane, naprotiv, karakteristično policentrično naselje s njivama koje se nalaze izmiješane u *Gewannflur*-u sačinjenom od kratkih širokih traka (ugl. oko 200 metara dužine i 40 širine).

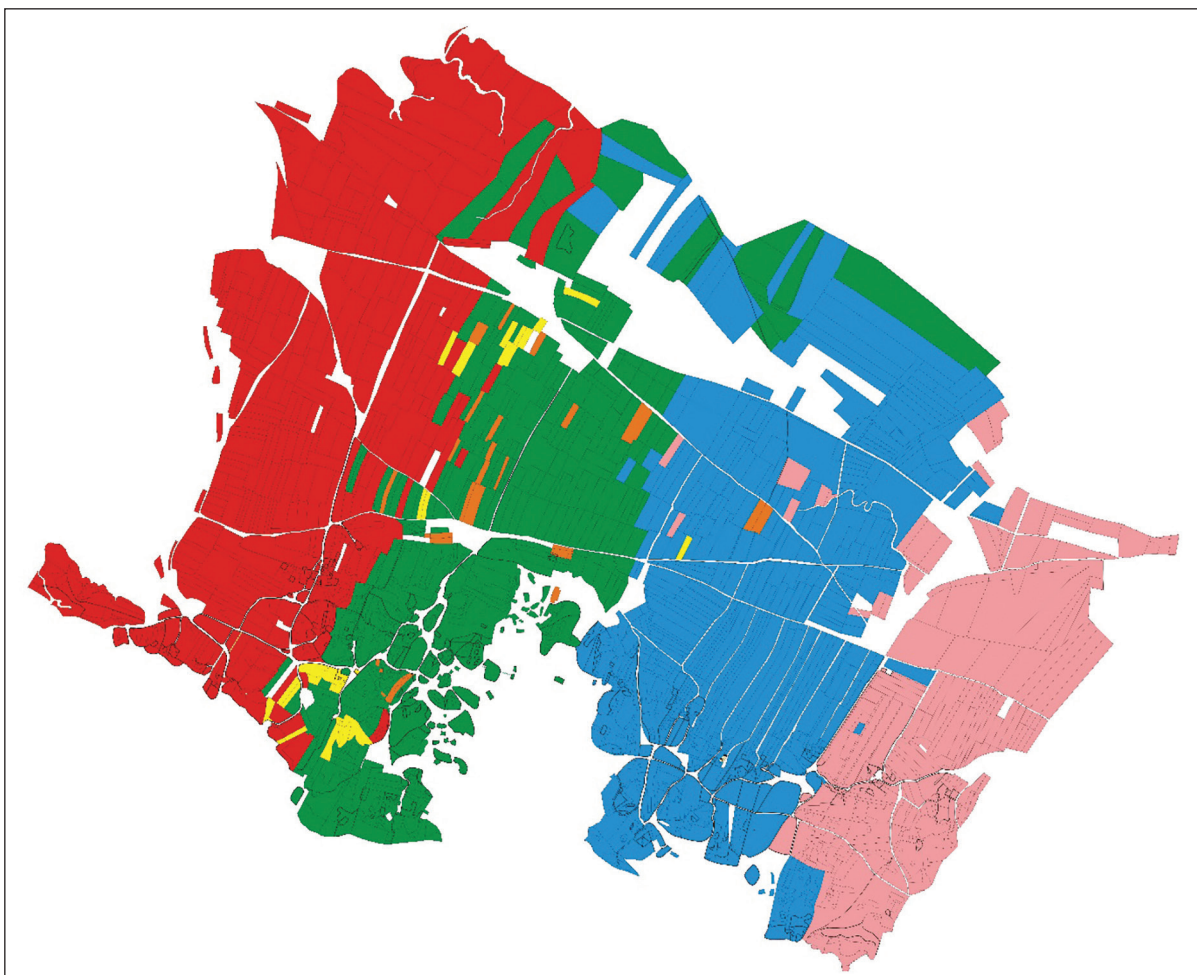
Spomenuti dio čiflika Ferhada čelebije naseljen vlaškim stanovništvom isprva se spominjao kao mezra odnosno selo Rujan i Žilić, a od 1574. godine Žilić se popisuje kao posebno selo. Spomenuli smo da se tadašnji toponim Rujan poklapa s današnjim selom Gornjim Rujanima. U njemu je broj baština postupno rastao s 32 1540. godine na 36 baština 1550. godine i potom na 43 baštine i otlak 1574. godine. U defteru iz 1585. godine zabilježene su 44 baštine s otlakom i zeminom, ali su 4 baštine plaćale samo 100 akči filurije. Zbog pretvaranja dijela baština u zemin 1604. godine broj baština pao je na 40.⁴⁹

⁴⁹ Za 1528/1530. Vidi TD 157, 1042-1043; za 1540. vidi TD 211, 552; za 1550. vidi SpahoAličić, 385-386; za 1574. vidi TD 533, 388-389; za 1585. vidi TD 622, 196A; za 1604. vidi TD 13, 112-113.

Dio koji je prodan Mehmedu Subaši nigdje se izravno ne naziva trećinom, ali se to može implicitno zaključiti. Taj su dio 1550. godine držali njegovi sinovi Husejin, Jusuf, Ibrahim, Mustafa i Hasan uz poreznu obavezu od 239 akči. Potom je taj čiflik prije 1574. godine razdijeljen na dio Husejina spahije i Ibrahima, te dio Mustafe i Hasana uz ukupno porezno opterećenje od 820 akči. Od toga je nastao čiflik Mustafe čehaje sina Mehmeda subaše spomenut 1585. i 1604. godine poprijeko opterećen s 200 akči poreza te čiflik Husejin-age i Hasan-age sinova Mehmeda subaše spomenut u istim popisima s opterećenjem najprije od 700 pa potom od 1400 akči. U svim se popisima navodi da se ovi čiflici nalaze u selu Rujani što nas navodi na zaključak da su se nalazili na području zaseoka Mala tj. Maljani.⁵⁰

Trećina koja je prodana Kurdu sinu Husejna, Ismailu sinu Hamze, Ahmedu sinu Vukašinova, Đurašinu sinu Vukašina i Iskenderu sinu Hasana, kao i trećina prodana Nesuhu sinu Abdulaha također se mogu pratiti u kasnijim defterima kao malo vlaško selo Žilić s pripadajućim čiflicima. Selo Žilić 1574. imalo je samo 4 baštine u posjedu Novaka sina Radoje (na Nesuhovoj baštini; 160 akči filurije), Ismaila sina Hamze (na Radonjinoj baštini; 90 akči filurije), Ahmeda sina

⁵⁰ Za 1550. vidi SpahoAličić, 300 i 385-386; za 1574. vidi TD 533, 388-389; za 1585. vidi TD 622, 196B; za 1604. vidi TD 13, 112-113.

PRILOG 5 – Četiri rekonstruirane skupine posjednika unutar k.o. Rujani 1884. godine; plavom (A) i ružičastom (B) bojom označen je dio odvojen vlasima u selu Rujan, zelenom su bojom označene zemlje hipotetskih nasljednika čiflika Mehmeda subaše u selu Rujan, dok su crvenom bojom označene zemlje koje su pripadale skupini posjednika iz Žilića; žutom i narančastom bojom označeni su posjedi trojice kmetova koji ukazuju na generičku povezanost zemljišne razdiobe zaseoka Maljani s razdiobom Gornjih Rujana – uoči da se njihov najzapadniji doseg poklapa s najzapadnijim dossegom posjednika iz Gornjih Rujana

Vukašina (na Radonjinoj baštini; 90 akči filurije) i Nikole sina Đurašina (na Vukićevoj baštini; 160 akči filurije). Broj baština u sljedeća dva popisa je bio 6, odnosno 7, ali su uglavnom plaćale umanjeni iznos filurije (1604. jedna je plaćala 200, 2 po 60, a 4 po 50 akči filurije). Odmah su se izdvojili čiftljci Kurda sina Husejina (porezi su iznosili 300 akči), Iskendera sina Hasana (porezi su iznosili 220 akči) te Mehmeda sina Vujka i Mehmeda sina Hasana (porezi su iznosili 900 akči). Čifklik Kurda sina Husejina ostao je cjelovit uz rast prihoda na 520 1585. godine i konačno na 677 akči 1604. godine. Na čifklik Iskendera sina Hasana doselio se još i izvjesni Matijaš te je za njega plaćao 200 akči poreza dok je Iskender nastavio plaćati 220 akči. Čifklik dvojice Mehmeda

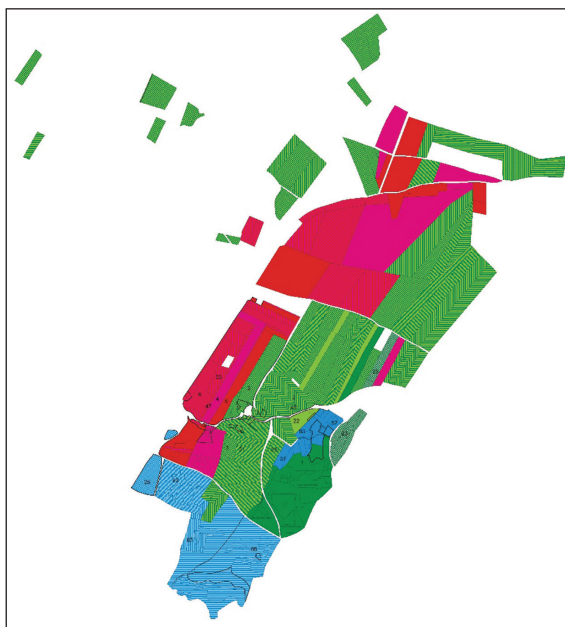
spominje se i kasnije s poreznim opterećenjem od 500 akči, a od njega je mogao biti odvojen čifklik Mehmeda sina Hasana opterećen sa 150 akči poreza 1585. i 1604. godine te čifklik Mehmeda sina Malog Alije koji je 1585. godine plaćao 500 akči poreza.⁵¹ Sve ove posjede treba tražiti na području Donjih Rujana na zemlji koja pripada zaseocima Podstrana i Avlija.

⁵¹ Za 1550. vidi SpahoAličić, 300 i 385-386; za 1574. vidi TD 533, 388-389; za 1585. vidi TD 622, 197A-197B; za 1604. vidi TD 13, 113-114.

Vlasničko-posjedovna struktura Gornjih Rujana

Gornji Rujani obuhvaćaju jugoistočni dio katastarske općine Rujani. Selo je tipično, jer je do 19. stoljeća očuvalo prežitak nekadašnje podjele na filurijske baštine tj. srednjovjekovne ždrijebove. Oni će postati vidljivi iz raščlambe vlasničko-posjedovnih cjelina koje su, kako ćemo vidjeti, sastavljene od nekoliko takvih baština. U Gornjim se Rujanima razaznaju dva prepoznatljiva dijela sela. Središnji dio (A) Gornjih Rujana smješten je u zavalu zapadno od *ulice*⁵² koja od Jelčića i Šukera vodi na bunar Berberovac, smješten na predjelu Prikače, protežući se prema zapadu sve do spoja s Donjim Rujanima kod lokve na Glavici. Rubni dio (B) smješten je istočno između spomenute *ulice* i brda Čukovac, odnosno granice susjednog sela Lištani. Posjedi posjednika iz tih dvaju dijelova Gornjih Rujana nalazili su se 1884. godine sjeverozapadno (A), odnosno jugoistočno (B), od *ulice* koja ih razdvaja te se tek donekle miješaju podalje u polju ispod seoskog puta⁵³ na koji se ta *ulica* okomito priključuje.

Rubni tj. jugoistočni dio (B) Gornjih Rujana obuhvaća posjede 22 kućna broja spomenuta u austro-ugarskom katastru iz 1883. godine. Najveći dio obrađivao je zemlju u vlasništvu Ahmeta Aliagića iz Livna (kućni brojevi 1, 2, 3, 23, 37, 45, 53 i 68), koji je jedan dio zemlje zadržao u izravnom posjedu (Ahmed Aliagić na k. br. 29). Od njega je po svojoj prilici otkupljeno i zemljište koje je bilo u vlasništvu Župnog ureda župe Lištani na kućnom broju 52. U prostornom smislu ovi posjede čine relativno zaokruženu cjelinu, ali su s njima izmiješani posjedi jednog

PRILOG 6 – Skupine posjednika u rubnoj skupini posjednika (B) u Gornjim Rujanima; unutar te skupine posjednici su grupirani prema kriteriju grupiranosti njihovih čestica u kompozitne blokove tako da se dobivaju tri skupine kućnih brojeva obrađene u daljnjem testu; zelene nijanse (k. br. 1, 2, 3, 11, 22, 23, 25, 29, 37, 45, 52, i 53), crvene nijanse (4, 5, 6, 47 i 55) i plave nijanse (26, 42, 53, 67 i 68) olakšavaju uočavanje njihovog rasporeda.

kmeta nasljednika Hasana Dizdara iz Livna (Jakov Jelčić mlađi na k. br. 22) i trojice kmetova Špire Kujundžića (k. br. 11, 25 i 51). U taj zemljišni posjed svakako treba dodati i nekoliko udaljenih čestica na predjelu Brižine u vlasništvu Ibrahim-bega Firdusa, a koje su držali spomenuti Mate Kalajica i Petar Vidić, veličine 7,91 gonjaj. Ova skupina posjednika drži obrađivo zemljište ekvivalentno 270 zadarskih gonjaja tj. riječ je o ukupno 9 baština od po 30 gonjaja.

Za razliku od ove skupine posjednika kojima su posjedi uvelike bili smješteni u polju, na krčevini podalje od polja nalazio se izdvojen omanji posjed četvrtog Kujundžićeva kmeta (k. br. 67) odmah pored sličnog zaokruženog posjeda Aliagićeva kmeta Mate Brčića (k. br. 68). U sličnom položaju na zemljištu koje uglavnom nosi toponim Krči, smjestilo se još 4 kućna broja (k. br. 68 također na Aliagićevoj zemlji, k. br. 42 na zemlji Hasana Dizdara te k. br. 53 i 26 na zemlji Špire Kujundžića). Ovi očito naknadno iskrčeni posjedi odgovaraju površini od 32,32 zadarska

⁵² *Ulicom* se u livanjskoj toponimiji označavaju prolazi za ljude, životinje i kolski promet koji spajaju kuće, smještene uz rub polja, i putove odnosno njive u polju. Pri tome se *ulicom* zovu samo prolazi koji su ograđeni zidom. Takve se *ulice* u pravilu i dan danas razaznaju u krajoliku zbog živice i drveća koje iz nje rastu. Ukoliko takvi prolazi nisu ograđeni zidom, nazivaju se *mrginjima*. Pri tome su *mrginji* često bili u privatnom vlasništvu te su ih vlasnici znali samoinicijativno uspostavljati na svojem zemljištu ukoliko su ih smatrali potrebnima. *Mrginj* istodobno može označavati i granicu prema susjednoj čestici te su takvi prolazi očito ime dobili po svojem smještaju.

⁵³ *Putom* se u livanjskoj toponimiji označavaju staze dovoljno široke za promet kolima koje su spajale sela međusobno. U pravilu su se nalazile na nižem kraju podvornice, njiva koje se neposredno od kuća spuštaju prema polju, i višem kraju podputnica koje se nalaze s druge strane tih *puteva*.

POSJEDNICI ZEMLJIŠTA	Kuća i dvor	vrtovi	podvornice	oranice sve	baštinsko zemljište	livada	pašnjak	VLASNIK ZEMLJIŠTA
	m ²	m ²	m ²	m ²	gonjaja	m ²	m ²	
1. Stipan Žarko	700	200		46440	19,97	29650		Aliagić
2. Ilija Čenan	500	800		87990	37,68	60240		Aliagić
3. Blažo Papić	630	950	24930	209430	89,03	85970		Aliagić
23. Jakov Barun	500			18160	7,87	12710		Aliagić
37. Jakov Šuker	100			6730	2,88	2000		Aliagić
45. Mate Čenan	370	550		75780	32,36	86380		Aliagić
29. Ahmet Aliagić	1500			37620	16,51	29360		Aliagić
22. Jakov Jelčić mali	200			24390	10,38	5660	840	Dizdar
11. Mato Kalajica	400	1400		48660	21,29	42170		Kujundžić
51. Jakov Kalajica	450	800		38950	16,96	26900		Kujundžić
25. Pero Vidić	500	300		13060	5,85	7160		Kujundžić
25. & 11.					7,91			Firdus
52. Župni ured					1,31			
Ukupno ova skupina:					270			9 baština

Prilog 7 – Veličina i struktura posjeda kmetova Ahmeta Aliagića, kao i posjeda s njima izmješanih posjeda kmetova Spire Kujundžića i Hasana Dizdara iz Livna.

POSJEDNICI ZEMLJIŠTA	Kuća i dvor	vrtovi	podvornice	oranice sve	baštinsko zemljište	livada	pašnjak	VLASNIK ZEMLJIŠTA
	m ²	m ²	m ²	m ²	gonjaja	m ²	m ²	
53. Pero Čalić	200			9520	4,10	2880		Aliagić
68. Mato Brčić	1400			32800	14,43	20730		Aliagić
42. Petar Popović	700			15900	7,00	8700	17940	Dizdar
26. Ivan Žarko	500			6090	2,78	2510		Kujundžić
67. Mato Vuković	1300			8200	4,01			Kujundžić
Ukupno ova skupina:					32,32			1 baština

Prilog 8 – Veličina i struktura posjeda kmetova Ahmeta Aliagića, Spire Kujundžića i Hasana Dizdara smještenih na krčevini južno od prethodne skupine.

gonjaja što odgovara jednoj standardnoj baštini ili ždrijebu.

Najzapadniju skupinu unutar ove cjeline činila je zemlja dvojice kmetova nasljednika Hasana Dizdara iz Livna (k. br. 4 i 5), jedan kmet Hasana Dželalije iz Livna (k. br. 47) te dvojica kmetova Špire Kujundžića (k. br. 6 i 55). Njihovi posjedi odgovaraju površini od 124,02 zadarska gonjaja što je dovoljno za tri baštine od 30 gonjaja. Prema tome zemljište koje zauzimaju posjedi kućnih brojeva unutar ovog rubnog dijela (B) Gornjih

Rujana odgovaraju površini od 14 ždrijebova veličine 30 gonjaja (uz manji ostatak od 6,34 gonjaja). Dapače i Aliagićeva zemlja u cjelini odgovara površini od 224,84 gonjaja što se opet može protumačiti kao 7 ždrijebova od 32 gonjaja.

Ulica koja se od Jelčića kuća spušta prema Berberovcu i suhozidi kojima je ograda razdvajaju jugoistočni od sjeverozapadnog kompleksa seoskog zemljišta tj. rubni (B) od središnjeg (A) dijela sela. Središnji dio (A) sela sastoji se od zemlje u vlasništvu nekoliko

POSJEDNICI ZEMLJIŠTA	Kuća i dvor	vrtovi	podvornice	oranice sve	baštinsko zemljište	livada	pašnjak	VLASNIK ZEMLJIŠTA
4. Jakov Jelčić veliki	1200	150	19850	93790	40,14	112120	13310	Dizdar
5. Rade Bošković	650		24460	106970	45,41	66280	11450	Dizdar
47. Rade Žarko	150		2800	6760	2,91	540		Dželalija
6. Vicko Šuker	700		29880	53870	23,03	85490	8300	Kujundžić
55. Tadija Šuker	700		16080	28990	12,53	61280		Kujundžić
Ukupno ova skupina:					124,02			4 baštine
Prethodna skupina:					270			
Prethodna skupina:					32,32			
Ukupno rubni dio (B)					426,35			14 baština

Prilog 9 – Veličina i struktura posjeda kmetova Spire Kujundžića, Hasana Dizdara i Hasana Dželalije iz Livna smještenih između ulice koja se spušta od Jelčića kuća prema Berberovcu i ulice koja se spušta od Papićević i Čenanovih kuća prema putu

veleposjednika. Iako se te zemlje nalaze naoko izmještane bez većeg unutrašnjeg reda i ovdje se mogu naći jasni tragovi nekadašnje podjele na baštine i srednjovjekovnih mjerničkih načela kojim su one uspostavljane. Tako zemljište Alije Čizmića u Gornjim Rujanima odgovara površini od 180,97 zadarskih gonjaja, zemljište Islama Kurića iz Uskoplja površini od 89,67 gonjaja, zemljište Muje Tarabe iz Livna površini od 29,94 gonjaja te zemljište Zulfe, Derve i Rešida Durana iz Livna površini od 121,57 gonjaja. Više je nego jasno da mora biti riječ o 6, 3, 1 i 4 baštine od po 30 gonjaja. U taj se obrazac uklapa i zemljište u vlasništvu Bećira Torlaka iz Velikih Kablića koje odgovara površini od 94,63 zadarska gonjaja (3 baštine), zemljište u vlasništvu Mehe Vranka iz Livna površini od 93,59 gonjaja (3 baštine) te zemljište Špire Kujundžića površini od 448,23 gonjaja (15 baština po 30 gonjaja). Sve skupa je središnji dio (A) Gornjih Rujana imao 32 i pol baštine od po 30 gonjaja.

Raspored podvornica, unutar i pored područja koje se može definirati kao *Langstreifenflur*, izrazito je pravilan te se i po njemu može složiti nekoliko zaokruženih vlasničko-posjedničkih cjelina. Te cjeline odražavaju spomenuta načela na kojima počiva naša hipoteza o kontinuitetu srednjovjekovnih mjernih jedinica za površinu i o kontinuitetu načina zemljišne razdiobe zasnovane na standardiziranim ždrijebovima tj. baštinama. Površina obradivog zemljišta koji

zauzimaju pojedine cjeline djeljiva je, uz relativno mala odstupanja, površinom koju je u srednjem vijeku imao jedan standardni kmetski ždrijeb u zadarskom zaleđu (30 zadarskih tj. hrvatskih gonjaja ili 7,11 hektara).

Najistočnija cjelina (A1) je jasno omeđena *mriginjem* (SZ), *ulicom* (II) i *putem* (SI). Unutar ove cjeline nalazi se nekoliko čestica posjednika čiji posjedi čine dio sjeverozapadnijih cjelina pa ih ne uzimamo u obzir prilikom računanja površine ove cjeline. To je odraz toga da je ova cjelina nastala kasnije u odnosu na njih. Kujundžićevi kmetovi (k. br. 7, 8, 9, 56 i 57) drže zemljište koje odgovara površini od 89,97 gonjaja dostatno za **tri baštine od po 30 gonjaja**.

Dalje prema sjeverozapadu nastavlja se zemljište u posjedu k. br. 12 i 14 vlasnika Bećira Torlaka iz Velikih Kablića. Druga dvojica njegovih kmetova (k. br. 41 i 48) ne ulaze u ovu skupinu (A2) zato što su njihovi posjedi smješteni na najzapadnijem rubu sela. Njima su sjeverozapadni i jugozapadni susjedi posjedi Kujundžićevih kmetova na k. br. 13, 24 i 49. Dalje na sjeverozapad se nastavljaju posjedi Čizmićevih kmetova (k. br. 27, 15 i 58). S obzirom da tražimo obrise nekadašnjih standardiziranih baština zanimljivo je da k. br. 12, 14, 24, 49, 13, 28 i 27 koji se u predjelu Podvornice nastavljaju jedni na druge imaju površinu od 122,26 gonjaja. Tu je, dakle, bila riječ o nekadašnje 4 baštine od po 30 gonjaja. Već smo spomenuli da Čizmićevo imanje ima

PRILOG 10 – Vlasničko-posjedničke cjeline unutar Gornjih Rujana (tamnozeleno = B1, mliječnozeleno = B2, svjetlozeleno = B3, plavo = A1, ljubičasto = A2, crveno = A3 i žuto = A4); jezgru zemljišne razdiobe predstavljaju crvena i ljubičasta skupina tj. njihove Podvornice

	Kuća i dvor	vrtovi	podvornice	oraniče sve	baštinsko zemljište	livada	pašnjak	
7. Ivan Maić	650		11320	16320	7,16			Kujundžija
8. Božo Jelčić	580		11680	44160	18,87			Kujundžija
9. Ivan H(e)rceg	500	300	38730	58350	24,96			Kujundžija
56. Blaž Jelčić	450	550	16100	50430	21,70			Kujundžija
57.Mato Jelčić	500			40420	17,27			Kujundžija
Ukupna površina	2680	850		209680	89,97			

PRILOG 11 – Veličina i struktura posjeda Kujundžićevih kmetova u prvoj cjelini sjeverozapadno od Berberovca (A1).

PRILOG 12 – Kućni brojevi unutar četiri skupine posjednika u središnjem dijelu (A) Gornjih Rujana; plavim nijansama prikazani su posjednici iz prve obrađene skupine (A1 = k. br. 7, 8, 9, 56 i 57), crvenim nijansama iz druge (A2 = 12, 13, 14, 15, 27, 29, 36, 58 i 60), ružičastim nijansama iz treće (A3 = k. br. 16, 30, 54, 17, 31 i 20) te zelenim nijansama iz četvrte obrađene skupine posjednika (A4 = k. br. 19, 21, 33, 34, 35, 38, 39, 40, 41, 43, 44, 46, 48, 62, 63 i 64).

	Kuća i dvor	vrtovi	podvornice	oranice sve	baštinsko zemljište	livada	pašnjak
12. Jure Plazonić	1900		18680	87290	37,63		Torlak
14. Kata Plazonić	60		16070	23670	10,01		Torlak
24. Vrano Kalajica	300			11800	5,11		Kujundžija
49. Luka Jelčić	700			9290	4,21		Kujundžija
13. Ilija Džaja	250	830	20240	38840	16,84		Kujundžija
28. Alija Čizmić	1100				0,46		
27. Nikola Radić	1500	580	25730	111690	48,00		Čizmić
					122,26		4 baštine
15. Todor Stojanac	1100	1640	33540	136370	58,7		Čizmić
58. Božo Buljan Škrabo	2520		21080	142750	61,30		Čizmić
					242,26		8 baština
29. Jozo Vučko	600		5350	11980	5,31		Taraba
60. Ivan Vučko	100		14200	33710	14,27		Taraba
36. Božo Jurić	300			24260	10,36		Taraba
Ukupno prvi dio (A2):					272,2		9 baština
65. Ivan Grahovac	900				0,38		Kurić
16. Božo Grahovac	1800	960	54140	209680	89,67		Kurić
					90,05		3 baštine
30. Ilija Biluš	1000		21040	65830	28,11		Vranjak
54. Spiro Kujundžić	3150		31630	373210	158,80		
17. Luka Biluš	1000		43670	154185	65,06		Vranak
20. Anton Čenan	320			32100	13,68		Kujundžić
31. Stipan H(e)rceg	500	250	29030	41130	17,67		Kujundžić
Ukupno drugi dio (A3):					373,37		12 i pol baština
Ukupno:					645,57		21 i pol baština

PRILOG 13 – Veličina i struktura posjeda kmetova unutar druge (A2) i treće (A3) vlasničko-posjedničke skupine u središnjem dijelu (A) Gornjih Rujana.

okruglu površinu od 180,97 gonjaja dostatnih za 6 baština od po 30 gonjaja, a to se poklapa u strukturi posjeda pojedinih kmetova. Posjedi k. br. 15 i k. br. 58 odgovarali su površini od 58, i 61,3 gonjaj što zajedno s već nabrojenim posjednicima daje 180,96 odnosno 242,26 gonjaja. Dakle, imali smo 4 baštine, pa 6 baština i naposljetku 8 baština od po 30 gonjaja. S posjedom trojice kmetova Muje Tarabe iz Livna (k. br. 29, 36 i 60) od 29,94 gonjaja zaokružuje se cjelina (A2) koju zaokružuju *marginji* koji se spuštaju od Plazonića kuća (JI) i Grahovčevih kuća (SZ) prema seoskom *putu* (SI) s ukupno **9 baština od po 30 gonjaja** (272,2 gonjaja).

Kmetovi Islama Kurića iz Uskoplja (k. br. 16 i 65) nastavljaju ovaj niz prema sjeverozapadu s 90,05 gonjaja odnosno 3 baštine od po 30 gonjaja. Njihove podvornice čine jasnu cjelinu s kmetovima Mehe Vranka iz Livna (k. br. 17 i 30), s imanjem Špire Kujundžića iz Livna (k. br. 54) i dvojice Kujundžićevih kmetova (k. br. 20 i 31). Cijela skupina (A3) imala je 373,37 gonjaja dovoljnih za skoro 12 i pol ždrijebova (nedostaje 1,63 gonjaja). Međutim, ova i prethodna skupina posve su izmiješane te njihov zajednički posjed daje okruglih 645,57 gonjaja dostatnih za 21 i pol baštinu uz samo 0,57 gonjaja ostatka. Njihova skupina Podvornica nema jasnu granicu prema

	Kuća i dvor	vrtovi	podvornice	oranice sve	baštinsko zemljište	livada	pašnjak
64. Božo Barišić	950			32660	14,18		Zulfo Duran
33. Anton Barišić	1000	710		78230	33,73		Zulfo Duran
34. Mato Brdar	2950	400		98830	43,11		Rešid Duran
					91,02		3 baštine
63. Josip Brdar	600	1600		43370	19,23		Derviš Duran
43. Stipan Vulić	300		15040	29360	12,51		Čizmić
					122,76		4 baštine
41. Jakov Brdar	200		14350	92370	39,06		Torlak
62. Niko Popović	200	200		500	0,38		Zulfo Duran
48. Stipan Čenan	300			18480	7,92		Torlak
21. Šimun Vidić	700		2350	30400	13,12		Kujundžić
					183,24		6 baština
39. Šimun Brdar	230			30720	13,06		Kujundžić
35. Anton Brdar	220		14850	46680	19,79		Kujundžić
46. Jakov Ćurković	510			13270	5,81		Kujundžić
44. Ilija Brdar	50			13750	5,82		Bulović
19. Filip Romić	300			12890	5,57		Derviš Duran
38. Ivan Čenan	150			8760	3,72		Kujundžić
40. Tadija Grahovac	650			12080	5,37		Zulfo Duran
					242,38		8 baština

PRILOG 14 – Veličina i struktura posjeda kmetova unutar najzapadnije skupine posjednika (A4) u središnjem dijelu (A) Gornjih Rujana.

sjeverozapadu, ali je jasno da su Duranovi kmetovi koji se nalaze zapadnije od njih jedna cjelina.

Najzapadnija cjelina (A4) osim posjednika koji imaju Podvornice obuhvaćaju i nekolicinu posjednika čije su zemlje smještene na krčevini iznad polja. Zbog toga ih je nemoguće sa sigurnošću poredati, ali se čini da barem prvi dio posjednika drži okrugle posjede koji se daju povezati s nekadašnjim baštinama. Kmetovi Zulfe Durana iz Stambola (k. br. 33 i 64) i Rešida Durana (k. br. 34) držali su 91,02 gonjaja dostatna za tri baštine od po 30 gonjaja. Kmet Durana Derviša na k. br. 63 i kmet Alije Čizmića na k. br. 43 su, izgleda, držali jednu nekadašnju baštinu, a svi preostali posjednici ove skupine još 4 baštine. Ukupno je ova cjelina obuhvaćala 242,38 gonjaja dovoljnih za 8 baština od po 30 gonjaja.

Iz svega navedenog vidimo da je na području Gornjih Rujana površina baštine iznosila 30 zardarskih tj. hrvatskih gonjaja. Ta se površina ponavlja i kod pojedinih vlasnika, i kod pojedinih

kmetova, kao i kod pojedinih zaokruženih prostornih cjelina. Središnji dio (A) sela jasno je omeđen sa sjeverozapada posjedima kmetova s kućama u Donjim Rujanima iako se njihove čestice (oranice) nalaze dijelom izmiješane u pograničnoj zoni. Tri oranice kmetova iz Donjih Rujana nalaze se dublje u prostoru koji pripada Gornjim Rujanima te one, po svemu sudeći, svjedoče o načinu na koji je izdvojen čiftlik sinova Mehmeda subaše sredinom 16. stoljeća. Na sličan način se može objasniti i izmiješanost livada Gornjih Rujana s livadama posjednika iz zaseoka Maljani u Gornjih Rujanima. Te su livade smještene u predjelima Rašće i Brize u najudaljenijem dijelu polja prema sjeвероistoku u području koje je najkasnije iskrčeno. Činjenica da su livade Donjih Rujana duboko ispod Gornjih Rujana i obrnuto ukazuje da je nekada bila riječ o istoj cjelini. Najsjeverozapadnije čestice livade posjednika iz Gornjih Rujana odražavaju nekadašnji obuhvat sela Rujan prije izdvajanja čiftlika

Mehmeda Subaše. To postaje još jasnije kada se vidi da oni nemaju čestice ispod Firdusovih zemalja, smještenih sjeverozapadnije od nekadašnje granice Rujana i Žilića, a koje su obrađivali kmetovi iz zaseoka Podstrana i Avlija. Seljani izvornog sela Rujan nisu ni mogli imati parcele ispod nekadašnjeg sela Žilić. Jugoistočna granica središnjeg dijela (A) jasno je određena *ulicom* koja od Berberovca vodi prema Jelčića kućama, što je naglašeno suhozidnim ogradama s obje strane *ulice*. Taj središnji dio (A) očito se podudara s obuhvatom sela Rujan 1540. godine jer se i tada spominju 32 baštine.⁵⁴ Kako se u defteru iz 1550. godine spominje 36 baština⁵⁵ teško može biti slučajno da se odmah jugoistočno od Berberovca nalazi manja skupina kmetova (k. br. 4, 5, 6, 47 i 55) sa zemljištem dostatnim za još 4 baštine. Ukupan broj od 46 i pol baština do kojeg smo došli primjenom retrogradne analize katastarskih podataka iz austro-ugarskog katastra također se može dovesti u vezu s podacima iz deftera. Naime, 1585. godine u selu Rujan zabilježene su 44 baštine, ali su uz njih kao još dvije porezne jedinice zapisani jedan zemin (dakle jedan ili više komada oranice) i otlak s jajlakom i čairom.⁵⁶ Dakle, bila je riječ o 46 zemljišnih cjelina koje se posve vjerojatno poklapaju s naših 46 i pol rekonstruiranih baština.

Otvoreno je pitanje u kojem je vremenskom razdoblju uspostavljena zemljišna razdioba o kojoj smo dosada govorili. Zadnje tri faze razvoja zemljišne razdiobe poklapaju se sa stanjem zabilježenim u defterima 16. stoljeća. Očito je tada dostignut maksimum iskrčenosti zemljišta u Gornjim Rujanima. Takva se zemljišna razdioba sasvim sigurno morala nadovezivati na ranije srednjovjekovno razdoblje, no o tom razdoblju ne znamo ništa osim da je postojalo selo Rujani. Do neke mjere pomaže arheologija jer znamo da je područje k. o. Rujani bilo snažno naseljeno još u antičko doba.⁵⁷ Na drugim su lokalitetima na Livanjskom polju upravo na predjelu Podvornica (npr. Lištani, Lipa i Strupnić), koje svugdje imaju sličan smještaj kao ove u Rujanima, pronađeni vrijedni arheološki tragovi iz srednjovjekovnog i antičkog doba. Arheolozi su već isticali povezanost toponima Podvornice s kontinuitetom iz

srednjovjekovnog i antičkog razdoblja, osobito zbog činjenice da je većina stećaka na livanjskom polju smještena upravo na Podvornicama.⁵⁸ U kontekstu Gornjih Rujana svakako su najvažnija iskopavanja u susjednom selu Lištani gdje je na lokalitetu Podvornice iskopano važno starokršćansko i srednjovjekovno nalazište.⁵⁹ Ono je smješteno upravo na dnu Podvornica uz seoski put koji se nalazi na suprotnom kraju tih njiva u odnosu na kuće. Slična je situacija s većinom suvremenih groblja na livanjskom području, a isto se može reći i za stećke koji nerijetko prate tu logiku. Pronalazak ranokršćanske bazilike, karolinških ostruga i kontinuitet ukapanja koji su utvrđeni na lištanskoj Podvornici daju naslutiti da se izvorište Podvornica treba tražiti čak i u vrlo ranom razdoblju. Na priloženoj karti vidljivo je da je os zemljišne razdiobe u Rujanima bio seoski *put* koji je položen pod pravim kutom u odnosu na očuvanu trasu rimske ceste Salona – Servitium koja je prolazila kroz Rujane. Slijedom navedenog smatramo da je i ovdje morao postojati određeni kontinuitet između antike i srednjeg vijeka, ako ništa drugo onda u vidu obnove ekonomskog života na nekadašnjim rimskim središtima. Uz očit izostanak arheoloških iskopavanja, ne vidimo razloga zašto se uz obnovu ranokršćanskih sakralnih lokaliteta uzduž rimskih prometnica, tipičnu za hrvatsko 9. stoljeće, ne bi odvijala i obnova ekonomskog tj. poljoprivrednog života.⁶⁰ Čini nam se neosnovanim zamišljati da su se kulturni transferi iz zapadne Evrope ograničavali isključivo na predmete visoke kulture i vojno-politički ustroj zato što su ti transferi morali imati utjecaja i na poljoprivredu kao osnovnu ljudsku djelatnost u srednjem vijeku.⁶¹ Smještaj Gornjih Rujana odmah uz spomenutu rimsku cestu koja je predstavljala najkraću komunikaciju od Salone, gdje se smjestilo jedno od središta hrvatske kneževine, prema sjeveru ukazuje na to da se to naselje moralo smjestiti na jednoj od najzanimljivijih lokacija u tom kontekstu. Svesrdno se nadamo arheološkim istraživanjima koja bi potvrdila ili opovrgla naše slutnje.

Zapadnoevropska iskustva govore o tome da su ovakve zemljišne razdiobe u embrionalnom

⁵⁴ TD 211, 552.

⁵⁵ Spaho/Aličić 2007, 385–386.

⁵⁶ TD 622, 196A.

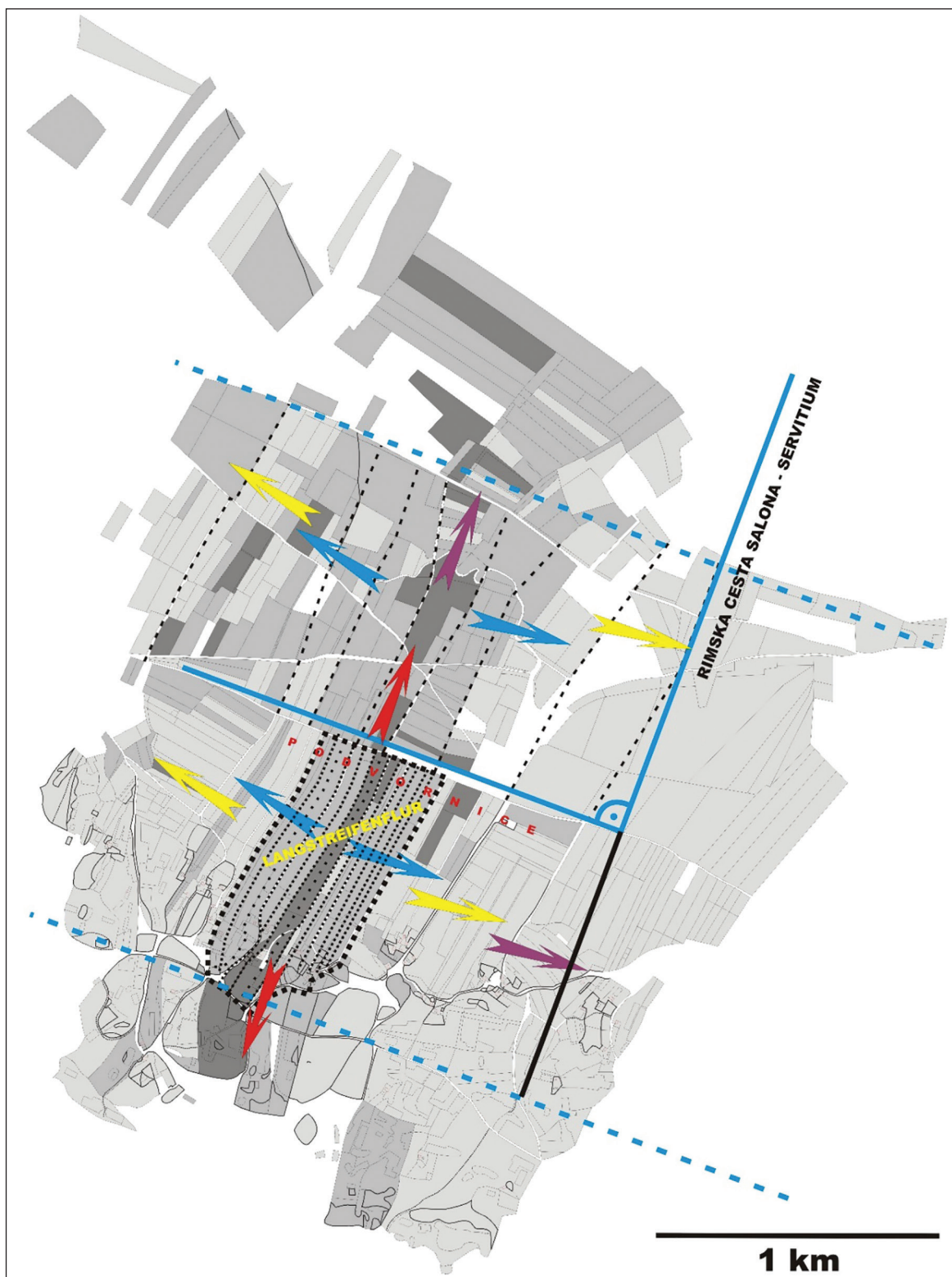
⁵⁷ Čović (ur.) 1988, 229–250.

⁵⁸ Marić 2003; Marić 2006; Marić 2009; Marić Baković 2020; Petrincec 2009, 99–100.

⁵⁹ Marić 2006.

⁶⁰ Rapanić 2017, Jakšić 2008.

⁶¹ Rapanić 2017, 95–138 osobito 123–129.

PRILOG 15 – Skica modela evolucije zemljišne razdiobe Gornjih Rujana; prvu fazu označavaju crvene strelice, plave drugu, žute treću te ljubičaste posljednju.

smislu nastajale u karolinško i postkarolinško doba te da je srednji vijek odgovoran za njihovu evoluciju. Naša analiza pokazuje da je baština

ili ždrijeb od 30 zadarskih tj. hrvatskih gonjaja bila gradivna stanica evolucije te zemljišne razdiobe. Ta je razdioba u svojoj posljednjoj fazi

imala 32 odnosno 46,5 baština, što se s razlogom poklapa s brojem baština, tj. poreznih jedinica u defterima iz 1540. i 1585. godine. Prostorna i metrološka raščlamba pokazuje da je prostorna evolucija te zemljišne razdiobe započela na znatno manjoj površini i to na jednom dijelu predjela zvanog Podvornice. Embrionalna jezgra te zemljišne evolucije bilo je pridvorno gospodarstvo, tj. *curtis* koji je obuhvaćao 240 gonjaja oranice. Raspadom pridvornog gospodarstva nastaju Podvornice i njima pridruženi ždrijebovi, a na mjestu samog *curtis*-a razvija se *Langstreifenflur*. O starosti *curtis*-a bez arheoloških i pedoloških istraživanja ne možemo sa sigurnošću ništa reći, ali je to svakako bilo prije kasnosrednjovjekovnog doba i prije potpadanja Hlivanjske županije pod vlast bosanskih banova i kraljeva. Ne vidimo razloga zašto bi razvoj na tome prostoru zastajao za središnjim dijelovima srednjovjekovne Hrvatske između Zadra, Knina i Klisa koji se nalaze u neposrednom susjedstvu. Stoga možemo pretpostaviti da se raspad pridvornog gospodarstva, kao i s time povezani početak evolucije zemljišne razdiobe, morao dogoditi u slično doba kao i u toj središnjoj zoni kojoj je, dapače, pripadala i sama Hlivanjska županija spomenuta već u IX. stoljeću. Po našem je mišljenju to moglo biti samo potkraj ranoga srednjeg ili početkom razvijenoga srednjeg vijeka u doba privatizacije kraljevskih prerogativa od strane oblasnih gospodara tj. početaka feudalizacije u XI. stoljeću.⁶² S raspadom pridvornog gospodarstva uspostavljaju se samodostatne kmetske jedinice tzv. ždrijebovi (koje odgovaraju njemačkoj *hubi*, mađarsko-slavonskom *selištu* ili *sesiji*, engleskom *virgateu* te francuskom i talijanskom *mansusu*). Feudalno gazdinstvo s proizvodnjom u vlastitoj režiji tj. *curtis* nestaje da bi od njega nastalo selo u kojem je vlastelinska proizvodnja zastupljena samo kroz alod tj. zgon. Ždrijebovi zajedno čine pojedina sela, a sela čine vlastelinstva. Ždrijebovi se kao pojam ne spominju prije 13. stoljeća što i ne treba čuditi jer oni nastaju ekspanzijom podvornica kojima se trag može nazrijeti već u 11. stoljeću.⁶³ Pojam *curtis* kojeg se spominje u kupoprodajnim ugovorima iz tog doba obuhvaćao je po svoj prilici upravo pridvorno gospodarstvo ili samo njegov dio nakon što se ono počelo

raspadati na satelitske kmetske jedinice. Nove jedinice dobivale su udio u postojećem zemljištu *curtis*-a ili dvora, dakle, ono što odgovara kasnijim Podvornicama. Poljoprivreda se očito širila jer se na podvornicu nadovezuje vanjsko zemljište, nastalo kasnijim krčenjem, te dolazi do evolucije prema pojmu ždrijeba. Svakom je sudioniku neke zemljišne razdiobe pripadalo pravo na dio novoiskrčenih površina srazmjerno veličini podvornice, a kasnija ujednačenost površine podvornica unutar pojedinih ždrijebova/baština posljedica je upravo takve evolucije.

Susjedni Donji Rujani oblikovali su se kao naselje u vrijeme osmanske vlasti. Jedini dio sela koji je mogao potjecati iz srednjovjekovnog razdoblja bio je zaseok Podstrana. Tu se, valjda, nekoć nalazilo selo Žilić. Donji Rujani su, inače, raspršeni u tri ili četiri skupine kuća. Uz već spomenutu Podstranu, koja se smjestila na najzapadnijem dijelu sela, riječ je o Avliji (čiji je dio i predjel zvani Brig) i Maljanima. Avlija, s značenjem dvorišta te Maljani, očito nekadašnji Mahaljani (na austro-ugarskom katastru Mala tj. Mahala), toponimi su osmanskog porijekla koji ukazuju i na moguće vrijeme nastanka tih zaseoka. Ti su dijelovi sela odvojeni i u zemljišnom smislu jer se njive koje im pripadaju nastavljaju od kuća prema polju (od jugozapada prema sjeveroistoku). Određena izmiješanost čestica između tih dijelova sela ipak postoji, što je očita posljedica postupne ekspanzije obradivih površina krčenjem. Čestice bliže kućama ranije su se ustalile u privatnom vlasništvu/posjedu pa one čvršće odražavaju stariju razdiobu zemljišta. Taj krajolik širokih traka nastao je cijepanjem nekadašnjih četvorina zemljišta širokih 150–200, a dugačkih 200–300 metara. Terminologijom njemačke historijske geografije takva se zemljišna razdioba naziva *Blockgewannflur* odnosno otvorena zemljišna razdioba na blokove s kasnijom parcelacijom u kratke trake. Od spomenuta tri zaseoka Donjih Rujana (Podstrana, Avlija i Maljani) dva su se razvila u osmansko doba stihijskim i neplanskim razvojem naselja na čiftliku. Ovaj je tip naselja na Livanjskom polju iznimno rijedak te će stoga biti važno proučiti i njihov nastanak i razvoj. Naime, takva su naselja tipičnija za srednjobosansko područje gdje je u osmansko doba prevladavao čiftlik kao oblik gospodarenja zemljištem. S obzirom na to da je unutar ovog naselja postojalo više jezgri, ono se i razvijalo kao

⁶² Usporedi: Nitz 1994, 37–172.

⁶³ Bromlej 1964, 121–125.

PRILOG 16 – Područje Gornjih Rujana prema vrsti zemljišta; svijetložutom bojom označene su oranice, zelenom livade, svijetlo zelenom pašnjaci te svijetlo smeđom šume

niz manjih ograđenih dvorišta. Jedino je zaseok Podstrana zadržao osobine srednjovjekovnog naselja i pripadajuće zemljišne razdiobe. Načela

starohrvatske zemljišne razdiobe su prodrle i u regionalnu osmansku mjerničku praksu.

Zemljišna razdioba Gornjih Rujana, protumačena ovom analizom, omogućila nam je vrijedan uvid u izgled osmanskih sela s područja Kliškog sandžaka. Gornji Rujani su dobar primjer za proučavanje naselja nastalog u srednjem vijeku kojem su Podvornice bile najvažnija funkcionalno-strukturna sastavnica. Te Podvornice su nastale na još starijoj zemljišnoj razdiobi koju se najbolje može protumačiti kao ranosrednjovjekovni *curtis*. Taj *curtis* je nastao najvjerojatnije još u doba uspostave franačke vlasti u ovom dijelu Evrope u sklopu planske kolonizacije Hrvata ili, ako se držimo tradicionalne historiografije, planske organizacije prostora u svrhu strateške kontrole odnosno organizacije obrane protiv Bizanta i Bugara. Njihova je svrha isprva bila u osiguravanju vojnih kapaciteta uzduž strateških tj. rimskih prometnica, odnosno za uzdržavanje pripadnika vladarske ili županske pratnje. Pripadnici elite obrađivali su te posjede radom služinčadi/roblja ili radom ovisnih seljačkih domaćinstava. S vremenom je naglasak u ekonomiji prešao na samostalno seljačko ili kmetsko imanje tzv. ždrijeb te se *curtis* raspada ustupivši mjesto Podvornici kao sastavnom dijelu tih novih proizvodnih stanica. Ždrijebovi su nastali evolucijom od Podvornica te se preko njihovog odnosa otkriva kod kojim se može proučiti evolucija ovog zemljišnog sistema. Naša analiza pronašla je mnoštvo pokazatelja da je u selu Gonjim Rujanima baština od 30 zadarskih tj. hrvatskih gonjaja uistinu bila osnova ove razdiobe tj. njezine evolucije. Deferi iz klasičnog osmanskog doba potvrđuju rezultate te analize. Na temelju ovih rezultata formira se značajna nova hipoteza da se kontinuitet krajolika i poljoprivrede može pratiti ne samo preko toponimije i pisanih izvora nego i preko geomorfoloških ostataka (strukture i izgleda njiva) koje proučavamo raščlanjujući evoluciju zemljišne razdiobe. U ovoj raspravi kratko smo se osvrnuli i na zemljišnu razdiobu Donjih Rujana koja se odvijala prema drugačijim kolonizacijskim načelima u odnosu na gornje Rujane tako što je tamošnja zemljišna razdioba nastala raspadom većih zemljišnih cjelina tj. čiflika.

About the Origin of Land Division in Gornji Rujani (The Reverse and Merological Analysis of the Austro-Hungarian Cadastre)

The Land division in the village of Gornji Rujani (situated on Livanjsko polje near Livno in Bosnia and Herzegovina) as recorded in the Austro-Hungarian land survey from 1883 is a residue of a long evolution. The author conducts a reverse analysis of the source on the basis of metrological regularities similar to the analysis made by German scientists Hans-Jürgen Nitz and Anneliese Krenzlin. His hypothesis is based on the assumption that the medieval land division survived the Ottoman occupation and was the readapted by the Ottomans. That assumption is based on information given by the Ottoman *defters* from 1550 where three notes refer to the size of *baština* (i.e. a standardized land allotment tenured by a member of *vlach* stratus) and to the size of local unit for surface measurement. The author further concludes that those measures were a part of a measurement system used for land division in the medieval Croatian kingdom. In that system a standard allotment tenured by a serf or a free peasant was sized 30 or 32 *gonjajs* used in the Commune of Zadar and sometimes referred as the Croatian or Slavic measure.

The village of Rujani is first mentioned in the grant made by Bosnian king Ostoja to *vojvoda* Hrvoje Vukčić Hrvatinić in 1400. During the Ottoman era it was mentioned in several *defters* made from 1528/30 till 1604. Those *defters* indicate that the village of Rujan and Žilić were a part of a single *çiftlik* owned by Ferhad *çelebi*, son of Iskender *şubaşi*. That *çiftlik* was later sold to several individuals and groups and the part belonging to a group of *vlachs* is the part from which the present day village of Gornji Rujani evolved. That group of *vlachs* were stated as *reaya* in TD 157 from 1528/30 but from TD 211 from 1540 they were registered as *vlachs* on their *baština* holdings. In 1540 there were 32 *baštinas*, in 1550 36 *baštinas* and in 1585 44 *baštinas* together with two other tax units (a *zemin* and *otlak ve yaylak ve çair*). After 1585 the number of *baštinas* started to drop due to some of them being added to the *zemin* but it can be concluded that the maximum number of tax units in the classical Ottoman period was 46.

In accordance to the initial hypothesis the reverse analysis of cadastral data from the Austro-Hungarian land survey from 1883 uses metrological comparisons to establish the number and distributions of *baštinas*

in the village of Gornji Rujani. Owners and tenants are first attached to groups according to the location of their land plots, most importantly to the location of their tofts or *Podvornicas* as they are locally called in the central Dinaric region. Two large groups were found and latter established as further 3 and four subgroups. The first large group (B) was located southeast from the *ulica* i.e. street surrounded by dry walls leading from the houses of Jelčić family towards the well named Berberovac. That group of tenants held enough land equivalent to 426,35 Zadars/Croatian/Slavic *gonjajs* that was enough for 14 *baštinas* of 30 *gonjajs* each. Within that group (B) three subgroups have been identified holding 270 *gonjajs* i.e. 9 *baštinas*, 32,32 *gonjajs* i.e. 1 *baština* and 124,02 *gonjajs* or 4 *baštinas* of 30 *gonjajs* each. The second large group (A) was located to the northwest of the mentioned street and from the well of Berberovac and it formed the central part of the village. That group of tenants (A) held land equivalent to 977,92 *gonjajs* that was enough for 32,5 *baštinas* of 30 *gonjajs* each. Within that group four subgroups were identified holding 89,97 *gonjajs* i.e. 3 *baštinas*, 272,2 *gonjajs* i.e. 9 *baštinas*, 373,37 *gonjajs* i.e. 12,5 *baštinas* and 242,38 *gonjajs* or 8 *baštinas* of 30 *gonjajs* each. Even within those subgroups further cases of recognizable *baštinas* or groups of *baštinas* were identified. The total number of reconstructed *baštinas* is 46,5.

The author connects the evolution of that land division to the number of *baštinas* mentioned in the Ottoman *defters* of 1540, 1550 and 1585 because the central part (A) of Gornji Rujani had the same number of reconstructed *baštinas* as was recorded in 1540. Additions made to the central part (A) in the direction of southeast were equivalent to the number of new *baštinas* and tax units in 1550 (36 *baštinas*) and 1585 (46 tax units). Within the central part (A) of Gornji Rujani a geomorphological formation is identified similar to German *Langstreifenflur*. That formation was a large block of strips (700x300 meters) within the area called *Podvornice* i.e. tofts. The evolution of land division started from there only to expand to the margins depicted in the Austro-Hungarian land survey from 1883. The author implies that the evolution must have started at the end of the early medieval period (11th century) when the manorial system started to dissolve with the emergence of feudalism. The original estates called *Curtis* in Latin sources from 11th century (i.e. *dvor* in Croatian language) must have started to split to subunits called *Podvornica* (a word meaning under or within the court i.e. *curtis*). From that new independent units *Podvornicas* or tofts new units called *ždrijeb* or crofts (*ždrijeb* means an allotment made by draw) evolved as is recorded in the sources from late 13th century. Tofts and crofts had a fixed ratio within each land division and that ratio

indicates the nature of the arable landscape evolution. Such land division can be traced well in the medieval sources from Zadar area and the analysis made by the author implies that it was actually used on a much wider area probably identical to the early medieval Croatian state that emerged under the Carolingian supervision. After the Ottoman conquest that land division was accepted as a local custom and included in the Ottoman tax practice as *vlach baština* typical for the eastern Adriatic border zone of Klis and Krka *sanjaks*.

Korišeni izvori

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (İstanbul), Tapu Tahrir Defterleri (=TD): 157 (Bosna 1528/1530), 211 (Bosna 1540), 284 (Klis 1550), 533 (Klis 1568-1574) i 622 (Klis i Krka 1585).
 Tapu ve cadastro Genel Müdürlüğü (Ankara), Kuyûd-i Kadime Arşiv, Tapu Tahrir Defterleri (=TD): 119 (Klis i Krka 1604. – stara signatura 13)
 www.mapire.eu: topografske karte BiH s kraja 19. stoljeća
 Kriegssarchiv Wien: katasarske mape i registri čestica za katastarsku općinu Rujani

Bibliografija

- Meitzen, A. 1895, Siedelung und Agrarwesen der Westgermanen und Ostgermanen, der Kelten, Römer, Finnen und Slawen, Vol. I-III Berlin: Wilhelm Hertz.
 Ančić, M. 2019, Gradu kmeti ili iobagiones castri kao element društvene strukture Hrvatskog kraljevstva, *Miscellanea Hadriatica et Mediterranea*, 6, 35-132.
 Anzulović, I. 2002, Ponovno o selu Korlatu, Zadarska smotra, *Časopis za kulturu, znanost i umjetnost*, vol. LI, Zadar, 219-238.
 Anzulović, I. 2019, Srednjovjekovna sela i hrvatsko plemstvo na polačkome području, *Polački kraj u prošlosti i sadašnjosti. Zbornik radova, Ogranak Matice hrvatske u Zadru*, 21-110.
 Barada, M. 1957, *Starohrvatska seoska zajednica*, Zagreb: HAZU.
 Belényesi, M. 1969, Hufengrösse und Zugtierbestand der Kläuberlichen Betriebe in Ungarn im 14-15. Jh., *Viehwirtschaft und Hirtenkultur: Ethnogra-*

- phische Studien (ur. László Földes) Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969, 460-502.
- Belényesi, M.* 2012, Fejezetek a középkori anyagi kultúra történetéből II., L'Harmattan Könyvesbolt Budapest 2012.
- Belényesi Sarosi, E.* 2013, Landscape and settlements in the Kecskemét region, 1300-1700, PhD Thesis Budapest: Central European University.
- Bloch, M.* 1970, French Rural History. An Essay on its Basic Characteristics, University of California Press: Oakland.
- Bratanić, B.* 1954, Nešto o starosti pluga kod Slavena: uspomeni Lubora Niederlea 1865-1944, Zbornik radova: knjiga 2, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, 277-306.
- Bratanić, B.* 1939, Oraće sprave u Hrvata: oblici, navije, raširenje; Publikacije Etnološkog seminara Sveučilišta u Zagrebu 1, Zagreb.
- Brather, S.* 2008, Archäologie der westlichen Slawen, Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, band 61, Berlin-New York: Walter de Gruyter.
- Bromlej, J. V.* 1964, Stanovljenje feodalizma v Horvati, Izdatel'stvo "Nauka": Moskva.
- Čović, B.* (ur.) 1988, Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine Tom. III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
- Dodgshon, R. A.* 1973, The nature and development of Infield-Outfield in Scotland, Transactions of the Institute of British Geographers, no. 59, 1-23.
- Džaja, P.* 2000, Hrvati – katolici livanjskog kraja, Vikarijat Banjalučke biskupije: Zagreb.
- Džaja, P.* 1998, Hrvati u Donjim Rujanima, Vlastita naklada: Zagreb.
- Đurđev, B.* i dr. 1957, Kanuni i kanun-name za Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak, Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, Monumenta Turcica historiam Slavorum Meridionalium illustrantia – Tomus primus, Zakonski spomenici sv. 1.
- Hafizović, F.* 2014, Opširni popis timara mustahfiza u tvrđavama Kliškog sandžaka iz 1550. godine, Sarajevo: Naučno istraživački institut „Ibn Sina“.
- Haudricourt A.-G./Delamarre M. J.-B.* 1986, L'Homme et la charue à travers le monde, Lyon: la Manufacture, L'Homme et la nature, 23. izdanje.
- Ilešić, S.* 1950, Sistemi poljske razdelitev na Slovenskem, Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- Jakšić, N.* 2008, Il ruolo delle antiche chiese rurali nella formazione del ducato croato medievale, Hortus artium medievalium, 103-112.
- Jurković, I.* 2006, Vrhrički i Hlivanjski plemeniti rod Čubranića do sredine 15. stoljeća; njihov društveni položaj, prostorni smještaj, posjedi i gospodarska moć, Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti avo-da za povijest HAZU, br. 24, Zagreb, 25-69.
- Kolanović, J.* 1995, Šibenik u kasnome srednjem vijeku, Zagreb: Školska knjiga.
- Krenzlín, A.* 1983, Beiträge zur Kulurlandschaftgenese in Mitteleuropa. Gesammelte Aufsätze aus vier Jahrzehnten, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag gmbh.
- Laszlovszky, J.* 1999, Field systems in medieval Hungary, ...The Man of Many Devices, Who Wandered Full Many Ways... Festschrift in Honor of János M. Bak, Budapest: CEU Press.
- Marić, M.* 2003, Ranosrednjovjekovne ostruge iz Lištana kod Livna, Starohrvatska prosvjeta, III, sv. 30, Split, 177-184.
- Marić, M.* 2006, Pregled dosadašnjih rezultata arheološkog iskopavanja u Lištanima kraj Livna, Hercegovina, br. 20, Mostar, 25-40.
- Marić, M.* 2009, Preliminarni izvještaj sa zaštitnih arheoloških istraživanja lokaliteta Podvornice u selu Lipa (Livanjsko polje), Hercegovina, br. 23, Mostar, 177-186.
- Marić Baković, M.* 2020, Burial customs based on the example of the medieval community in Lištani on the Livno Field, Life and death in medieval and early modern times, Zbornik instituta za arheologiju Vol. 14, Zagreb, 109-128.
- Nitz, H.-J.* (ur.) 1974, Historisch-geneische Siedlungsforschungen: Genese und Typen ländlichen Siedlungen und Flurformen, Wege der Forschung Band 300, Darmstadt: Wissenschaftlichen Buchgesellschaft.
- Nitz, H.-J.* 1994, Historische Kolonisation und Plansiedlung in Deutschland (ur. Günther Beck), Ausgewählte Arbeiten, Band 1, Kleine Geographische Schriften Band 8, Dietrich Reimer Verlag Berlin.
- Oosthuizen, S.* 2005, New Light on the Origins of Open-field Farming? Medieval Archaeology, vol. 49, – Issue 1, 165-193.
- Oosthuizen, S.* 2007, The Anglo-Saxon kingdom of Mercia and the origins and distribution of common fields, Agricultural history review vol 55/II, 153-180.
- Perić, M.* 2019, Gornji i Donji Rujani u doba Osmanlija: završni rad, mentor Marko Rimac, Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet, Split.
- Perković, T.* 2014, Livanjski kraj u doba rane osmanske vladavine, Cleuna, God. I, br. 1, Livno: Franjevački muzej Gorica, 283-380.
- Petrinec, M.* 2009, Groblja od 8. do 11. stoljeća na području ranosrednjovjekovne hrvatske države, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split.
- Pleterski, A.* 2013, The invisible Slavs: župa Bled in the prehistoric Early Middle Ages, Ljubljana: Institut za srheologiju ZRC SAZU, Založba ZRC.

- Rapanić, Ž.* 2017, Dalmatinski grad i zaleđe u ranom srednjem vijeku. S usputnim komentarima, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Scintillae Stephani Gunjača dicatae 6.
- Raukar, T.* 1977, Zadar u XV. stoljeću. Ekonomski odnosi i društveni razvitak, Sveučilište u Zagrebu – Institut za hrvatsku povijest, Zagreb.
- Renes, H.* 2010, Grainlands. The landscape of open fields in a European perspective, Landscape history, vol. 31, issue 2, 37-70.
- Rimac M./Mladineo G.* 2009, Zadarsko okružje na mletačkom katastru iz 1709. godine. Prvi dio: Donji kotar, Državni arhiv u Zadru, Zadar.
- Rimac M./Mladineo G.* 2011, Zadarsko okružje na mletačkom katastru iz 1709. godine. Drugi dio: Srednji kotar, Državni arhiv u Zadru, Zadar.
- Rimac, M.* 2014a, Selo Cetinske krajine u austrijskim katastarskim izvorima u prvoj polovici 19. stoljeća: promjene i trajanja u selima Donji i Gornji Bitelić: doktorski rad, mentor Željko Holjevac; Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb.
- Rimac, M.* 2014b, Ima li u Hrvatskoj Open-field-a? Zemljišna razdioba u selu Vojnić iz 1705. godine, Spalatumque dedit ortum. Zbornik povodom desete godišnjice Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu, Filozofski fakultet u Splitu – Odsjek za povijest, Split, 333-388.
- Rippon, S.* 2009, Beyond the medieval landscape: The Diversification of Landscape Character in Southern Britain, Oxford University Press.
- Rudić, S.* 2021, Bosanska vlastela u XV veku. Prosopografska studija, Istorijski institut Beograd – Centar za napredne srednjovekovne studije, Beograd – Banja Luka.
- Schilbach, E.* 1970, Byzantinische Metrologie, München: C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung.
- Seebohm, F.* 1883, The English Village Community Examined in its Relations to the Manorial and Tribal Systems and to the Common or Open Field of Husbandry, London: Longmans, Green, and Co.
- Spaho, F.* 1985, Jedan Turski popis Sinja i Vrlike iz 1604. godine, Acta Historico Oeconomica Iugoslaviae 12, 21-120.
- Spaho F. Dž./Aličić A. S.* 2007, Opširni popis Kliškog sandžaka iz 1550. godine, Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, Monumenta Turcica historiam Slavonum meridionalium illustrantia - Tomus duodecimus, Serija II – Defteri - knjiga 5.
- Shepherd, W. H.* 1911, Historical Atlas, New York: Henry Holt and Company. https://en.wikipedia.org/wiki/Open-field_system#/media/File:Plan_mediaeval_manor.jpg (14. 11. 2021)
- Uhlig, H.* 1961, Old hamlets with infield and outfield systems in Western and Central Europe, Geografiska Annaler, 43, 285-312.
- Thirsk J.* 1964, The Common fields, Past and Present, Volume 29, Issue 1, Oxford University Press, 3-25.
- Zaninović-Rumora M.* 2018, Šibenske mjere za površinu od 14. do 19. stoljeća, Zbornik odsjeka za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Vol. 36, 19-30.
- Zatykó, C.* 2004, „Morphological study on a 15th century village, Csepely.“, Antaeus 27, 367-431.
- Zimmermann, J.* 2015, Die Übernahme byzantinischer Feld- und Ackermaße durch den osmanischen Staat: Ein Beitrag zur Frage des byzantinisch-osmanischen Kulturtransfers, Studien zur Geschichte und Kultur des modernen Vorderen Orients: Heidelberger studien 37, Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Živković, P.* 2002, Počteni vitez Restoje Milohna, komornik, knez i protovestijar na dvoru bosanskih kraljeva XV. stoljeća, Iz srednjovjekovne prošlosti Bosne i Huma, Osijek, 301-321.

Bibliografija časopisa Godišnjak/Jahrbuch (41–50) – uz jubilarni 50. broj –

Sabina Vejzagić
Sarajevo

U bibliografiji časopisa Godišnjak/Jahrbuch koju objavljujemo u okviru jubilarnog 50. broja, predložen je sadržaj svezaka 41-50. Ovim se nadovezujemo na tradiciju otpočetu 1983. godine povodom 20 godina postojanja Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH¹ i nastavljamo bibliografiju objavljenu u okviru jubilarnog 40. broja Časopisa² u kojoj je predložen sadržaj svih do tadašnjih svezaka, kao i bibliografiju predloženu u vanserijskom izdanju *Pedeset godina Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine 1963–2013. (Istorijat i bibliografija izdanja)*.³ Osim naučnih članaka i rasprava, u Godišnjaku/Jahrbuch-u su objavljivane kritike i prikazi, kao i hronika rada Centra i Sjećanja na preminule članove i saradnike Centra (*in memoriam*). Svaki svezak sadrži i adrese autora čiji su prilozima objavljeni, kao i uputstva za pripremu radova data na bosanskom, njemačkom i engleskom jeziku. Broj 41, pored redovnih članaka iz oblasti balkanologije, sadrži i početak serije povremenih rasprava o izučavanju *Ranih evropskih civilizacija (Frühe europäische Zivilisationen)*. Uz tekst članka, obavezni dio radova čine apstrakti, ključne riječi, ilustracije, rezimeji ili sažeci kao i popis literature koja je korištena.

Kao i u prethodnim *bibliografijama* Godišnjaka/Jahrbuch-a, i ovdje su poštivani svi bitni elementi, kao što su podaci o autoricama i autorima, naslovu rada, naslovu rezimea ili sažetka na bosanskom, hrvatskom, srpskom ili nekom

stranom jeziku, kao i raspon stranica.⁴ U brojevima 1-40 učestvovalo je 231 autora/autorica sa 542 priloga, dok su u svescima 41-50 117 autora objavili narednih 172 priloga.

U deset svezaka koje obuhvata ovdje dati dio *Bibliografije* Godišnjaka/Jahrbuch-a publikovana su 133 članka, 20 prikaza, 15 *Sjećanja (in memoriam)*, kao i 10 hronika, odnosno godišnjih izvještaja o radu Centra. Urednik Časopisa je i u ovom periodu bio dopisni član ANUBiH-a, prof. dr. Blagoje Govedarica. Jedini izuzetak napravljen je kod broja 48 za 2019. godinu koji je prema odluci Centra i Odjeljenja humanističkih nauka ANUBiH bio posvećen prof. dr. Govedarici, povodom njegovog 70. rođendana. Taj svezak su kao gostujući urednici pripremili akademik Dževad Juzbašić, prof. dr. Igor Manzura i mr. Melisa Forić Plasto.

Na kraju ovog trećeg nastavka *Bibliografije* dat je indeks imena svih 117 autora koji su učestvovali u brojevima 41–50. Gledano u cjelini, u Godišnjaku/Jahrbuch-u je do sada učestvovalo 348 autora sa 714 naučnih članaka, rasprava i drugih priloga iz oblasti kulturne historije balkanskog i šireg evropskog područja.

¹ Benac / Alirejsović / Vekić-Čović 1983.

² Delmo / Forić 2011, 289.

³ Forić / Delmo, 2013.

⁴ Delmo / Forić 2011, 289.

Bibliography of Godišnjak (41-50) -Celebrating the 50th volume-

The bibliography of Godišnjak/Jahrbuch, which we publish as part of the jubilee 50th issue, presents the contents of volumes from 41 to 50. We hereby continue the useful tradition started in 1983 on the occasion of the 20th anniversary⁵ of the Center for Balkan Studies of the Academy of Sciences and Arts of Bosnia and Herzegovina and continue the bibliography published in the jubilee 40th⁶ issue of the Journal, which presents the contents of all volumes until then, as well as the bibliography which is presented in the Nonmatriculated publication *Fifty Years of the Centre for Balkan Studies of the Academy of Sciences and Arts of Bosnia and Herzegovina 1963–2013 (History and publications bibliography)*.⁷ In addition to scientific articles and discussions, Godišnjak/Jahrbuch published critiques and reviews, as well as chronicles of the Center's work and *In memoriams* of deceased members and associates of the Center. Each volume also contains the addresses of the authors whose contributions have been published, as well as instructions for the preparation of papers given in Bosnian, German and English. Issue 41, in addition to regular articles in the field of Balkanology, contains the beginning of a series of occasional discussions on the study of Early European Civilizations (*Frühe europäische Zivilisationen*). In addition to the text of the article, the obligatory part of the paper consists abstracts,

keywords, illustrations, summaries or abstracts as well as a list of references used.

As in previous Godišnjak/Jahrbuch bibliographies, all relevant elements have been respected here, such as information about the authors, the title of the paper, the title of the abstract or abstract in Bosnian, Croatian, Serbian or a foreign language, as well as the range of pages.⁸ In issues 1-40, 231 authors participated with 542 articles, while in volumes 41-50 were the next 172 articles published.

In the ten volumes included in this part of the Bibliography of the Godišnjak/Jahrbuch, 117 authors participated who prepared 133 articles, 20 reviews, 15 *in memorias*, as well as 10 chronicles, the annual reports on the work of the Center. The editor of the Journal in this period was the corresponding member of ANUBiH, Prof Dr Blagoje Govedarica. The only exception was made at number 48 for 2019, which according to the decision of the Center and the Department of Humanities of ANUBiH was dedicated to Prof Dr Govedarica, on the occasion of his 70th birthday. This volume was edited as guest editors by academician Dževad Juzbašić, Prof Dr Igor Manzura and mr Melisa Forić Plasto.

At the end of this third continuation of the Bibliography, an index of all 117 authors who participated in issues 41-50 is given. Taken as a whole, 348 authors have so far participated in Godišnjak/Jahrbuch with 714 scientific articles, discussions and other contributions in the field of cultural history of the Balkans and the wider European area.

⁵ Benac / Alirejsović / Vekić-Čović 1983.

⁶ Delmo / Forić 2011, 289.

⁷ Forić / Delmo, 2013.

⁸ Delmo / Forić 2011, 289.

Godišnjak/Jahrbuch 41 – Urednik/Herausgeber
Blagoje Govedarica, Sarajevo 2012.

- 543 KORENEVSKIJ, S. N. Majkopska kultura na sjevernom Kavkazu (The Maikop culture in the Northern Caucasus), 7-36.
- 544 GOVEDARICA, Blagoje. Majkopska gravura (The Maikop engraving), 37-42.
- 545 BLEČIĆ KAVUR, Martina. Ukrašene bronzane falere s trnom: ornament kao amblem (Ornamented bronze phalerae with thorn: ornament as an emblem), 43-66.
- 546 JAŠAREVIĆ, Aleksandar. Zapadnobalkanski tip krstolike kopče iz Kačnja (westbalkan type of cross shape belt-hook from Kačanj), 67-76.
- 547 KUJUNDŽIĆ-VEJZAGIĆ, Zilka. Neprolazna svjetlost jantara sa japodskih nekropola u dolini Une (Imperishable light of the Amber from the Japod necropolises in the Una valley), 77-96.
- 548 ŠAČIĆ, Amra. Kulturno-historijski razvoj ilirskog naroda Naresa (*civitas Narensium*) (Cultural-historical development of the Illirian people of Naresi) (*civitas Narensium*), 97-112.
- 549 VASILJ, Snježana. Arheološki lokalitet Doljani-Dubine u općini Čapljina, Bosna i Hercegovina. Prilog istraživanju donjeg toka rijeke Neretve (Archaeological site Doljani-Dubine, municipality of Čapljina in Bosnia and Herzegovina. A contribution of the research of the lower course of the river Neretva), 113-134.
- 550 FERRI, Naser. Vjerovanja i štovanje bogova u predkršćanskoj Dardaniji (Cults and Beliefs in Pre-Christian Dardania), 135-158.
- 551 BUSULADŽIĆ, Adnan. Kasnoantička grobnica na svod, crkva i nekropola na lokalitetu Studena česma u Donjem Vakufu (Late Antique burial vault (tomb), church and necropolis at the site of Studena Česma in Donji Vakuf), 159-186.
- 552 MILOŠEVIĆ, Ante. Ranosrednjovjekovni reljef iz Maloga Čajna kod Visokog s dodanim natpisom *velikog kaznaca Nespina* (The Early Medieval relief from Malo Čajno nearby Visoko with great Nespina kaznac's added inscription), 187-200.
- 553 ŽIVKOVIĆ, Tibor. Nova tumačenja vesti o južnoslavenskim *gentes* u *De administrando imperio* vizantijskog cara Konstantina VII porfirogenita (944-959) (new Interpretations of Data about South Slavic *Gentes* from the *De Administrando Imperio* of Byzantine Emperor Constantine VII Porphyrogenitus (944-959), 201-210.
- 554 KURTOVIĆ, Esad. Prilog kontekstualizaciji i dataciji stećaka u Starom Slanom kod Trebinja (A Contribution to the Contextualization and

Dating of Stećci in Staro Slano near Trebinje), 211-218.

- 555 HALILOVIĆ, Zijad. Nekropola sa stećcima na lokalitetu Kose u Crnićima, Kreševo (the necropolis with stećak tombstones at Kose in Crnići, municipality of Kreševo), 219-228.
- 556 KALJANAC, Adnan; KRIŽANOVIĆ, Tijana. Bosanskohercegovački antikvarizam osmanskog doba Antikvari na razmeđu istoka i zapada (Antiquarism of the bosnia and Herzegovina from the Ottoman Period Antiquaries between East and West), 229-254.
- 557 KATIĆ, Mario. Obilježavanje mjesta odmaranja s pokojnikom (Marking the Resting place with the Deceased), 255-268.
- 558 Kritike i prikazi (Besprechungen), 269-279.
- DŽINO, Danijel. Spomenici VII. Legije na području rimske provincije Dalmacije (Domagoj Tončinić); *Antiqui Homines Bosnae* (Salmedin Mesihović)
- TOMAS, Tino. Primena geografskih informacionih sistema u arheološkoj dokumentaciji (Miroslav Marić)
- DIZDAREVIĆ, Midhat. Groblja od 8. do 11. stoljeća na području srednjovjekovne hrvatske države (Maja Petrince)
- DEDIĆ, Enes. Bosanska kvadratura kruga (Dubravko Lovrenović)
- DAUTOVIĆ, Dženan. Пад Српске деспотовине 1459. године (Zbornik radova)
- 559 Hronika (Chronik), 281-282.
- 560 VASILJ, Snježana. Vesna Girardi Jurkić (1944.-2012.) [in memoriam], 283-284.
- Adrese autora (Autorenadressen), 285-286.
- Uputstva za pripremu materijala za Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH (Richtlinien zur Veröffentlichung im Jahrbuch des Zentrum für Balkanforschungen der AWBH) (Guidelines for the article preparation for Godišnjak CBI ANUBiH), 287-292.

Godišnjak/Jahrbuch 42 – Urednik/Herausgeber
Blagoje Govedarica, Sarajevo 2013.

- 561 Predgovor (Vorwort), 5.
- 562 GOVEDARICA, Blagoje. Pedeset godina Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine (Fifty years of the Centre for Balkan Studies of the Academy of Sciences and Arts of Bosnia and Herzegovina), 9-22.
- 563 HOFMANN, Robert. Okolište-Spätneolithische Keramik und Siedlungsentwicklung in Zentralbosnien: Ergebnisse und Interpretationen (Okolište-razvoj keramike i naselja iz kasnog

- neolita na području srednje Bosne: rezultati i interpretacije), 23-44.
- 564 KALJANAC, Adnan. Arheološka istraživanja etnogenetskih procesa u prahistoriji zapadnog Balkana: mogućnosti i ograničenja (Archaeological Research on the Processes of Ethnogenesis in the Western Balkan's Prehistory: Possibilities and Limitations), 45-70.
- 565 CAMBI, Nenad. Romanization of the western Illyricum from religious point of view (Romanizacija zapadnog Ilirika. Religijski aspekt), 71-88.
- 566 MILOŠEVIĆ, Ante. O problematici stećaka iz dalmatinske perspektive (About the issue of Steći from the Dalmatian perspective), 89-102.
- 567 LOVRENOVIĆ, Dubravko. Kroatizacija bosanskog srednjovjekovlja u svjetlu interkonfesionalnosti stećaka (O jednom modelu promjene historijskog pamćenja (Croatization of the Bosnian Middle Ages in Light of the Religious Character of *stećak* Tombstones (About a model of the changing the historical memory), 103-130.
- 568 SCHMITT, Oliver Jens. Balkanmediävistik als Forschungskonzept (Balkanska medijevistika kao istraživački koncept), 131-134.
- 569 ZLATAR, Behija. Balkanski grad u osmanskom periodu (XV i XVI stoljeće) (Balkan city in the Ottoman period (15th-16th century), 134-140.
- 570 DURAKOVIĆ, Esad. Poetika istovjetnosti u „Osmanskoj divanskoj književnosti“ (The poetics of sameness in „Ottoman divan literature“), 141-146.
- 571 OKEY, Robin. The Primary School Movement in the South Slav Lands of the Habsburg Monarchy in the Era of Dualism. Ideal and Reality (osnovno obrazovanje u južnoslavenskim zemljama Habsburške monarhije u doba dualizma. Ideal i stvarnost), 147-164.
- 572 JUZBAŠIĆ, Dževad. Bosna i Hercegovina u austrougarskoj politici gradnje željeznica prema istoku (Bosnia and Herzegovina in Austro-Hungarian policy of railways building towards the East), 165-196.
- 573 DONIA, Robert J. Bosnia and Herzegovina: The Proximate Colony in the Twilight of Empire (Bosna i Hercegovina: bliska kolonija u sumraku carstva), 197-202.
- 574 SUNDHAUSSEN, Holm. Gesichte des Balkanraums als Migrationsgeschichte: Theoretische Überlegungen und Herausforderungen (The History of the Balkans as a History of Migrations: Theoretical Deliberation and Challenges), 203-214.
- 575 KASER, Karl. Disciplinary Boundaries in Question: Balkan Studies in a Globalizing World (Ispitivanje disciplinarnih granica: Balkanološke studije u globalizirajućem svijetu), 215-226.
- 576 LORY, Bernard. Kako uključiti Balkan u savremenu tendenciju *World history*? (Comment transformer les Balkans à la tendance moderne de la *World History*?), 227-231.
- 577 Hronika (Chronik), 233-235.
- Lista učesnika (Teilnehmerliste), 237-238.
- Adrese autora (Autorenadressen), 239-240.
- Uputstva za pripremu materijala za Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH (Richtlinien zur Veröffentlichung im Jahrbuch des Zentrum für Balkanforschungen der AWBH) (Guidelines for the article preparation for Godišnjak CBI ANUBiH), 287-292.
- Godišnjak/Jahrbuch 43 – Urednik/Herausgeber
Blagoje Govedarica, Sarajevo 2014.
- 578 VANDER LINDEN, Marc; PANDŽIĆ, Ivana; ORTON, David. New radiocarbon dates of the Neolithic period in bosnia and Herzegovina (Нови радиокарбонски датуми неолита у Босни и Херцеговини), 7-34.
- 579 BLEČIĆ-KAVUR, Martina; JAŠAREVIĆ, Aleksandar. Kasnobrončanodobna ostava Majdan/Ridžali (Late Bronze Age Hoard Majdan/Rdžali), 35-50.
- 580 VASILJ, Snježana. Gradina na Kolojanju-sijelo gospodara donje Neretve (Social-economic and symbolic role of the masters of Neretva), 51-100.
- 581 VELETOVAC, Edin. Istočnobosanska rudarska oblast (Eastern-Bosnian mining territory), 101-112.
- 582 SILAJDŽIĆ, Tarik; MESIHOVIĆ, Salmedin. Votivna ara Jupitera Kapitolskog (Votive ara of the Jupiter Capitoline), 121-126.
- 583 BUSULADŽIĆ, Adnan. Nepublicirane antičke svjetiljke iz Franjevačkog samostana u Visokom i s Katedre za arheologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu (Unpublished antique lamps from the Franciscan monastery in Visoko and Department of archaeology of the Faculty of Philosophy University of Sarajevo), 127-134.
- 584 MARIĆ, Almir. *Servile caput* Prilog proučavanju ropstva u unutrašnjosti provincije Dalmacije (*Servile caput* On Slavery in the Interior of the Province Dalmatia), 135-148.
- 585 BUJAK, Edin; MESIHOVIĆ, Salmedin; ŠAČIĆ, Amra. Epigrafski spomenik iz Donje Šibenice kod Jajca (Epigraphic monument from Donja Šibenica near Jajce), 149-154.

- 586 ŠAČIĆ, Amra. Četiri do sada neobjavljena epigrafska spomenika (Four previously unpublished epigraphic monuments), 155-166.
- 587 VUJINOVIĆ, Bojan. Ranovizantijski grad na Gradini u Bakincima (Early Byzantine town at Gradina in Bakinci), 167-184.
- 588 KURTOVIĆ, Esad. Iz historije Bitunije u srednjem vijeku (Povodom 610. godišnjice prvog spomena u pisanim izvorima) (From the history of Bitunija in the Middle Ages (On the occasion of the first mentioning in the written sources)), 185-194.
- 589 IMAMOVIĆ, Enver. Rezultati zaštitnog iskopavanja na lokalitetu tekija na Vrelu Bune u Blagaju kod Mostara (Results of the excavations at the tekki (tekija) site on the Spring of Buna River in Blagaj near Mostar), 195-216.
- 590 TAUBER, Eli. Kako su Jevreji-Sefardi donijeli u Bosnu proizvodnju sira Kačkavalja (How did the Sephardi-Jews brought the production of Kashkaval cheese to Bosnia), 217-224.
- 591 SIRBUBALO, Lejla. Ludwig Thallóczy's Ausflug in die Literatur (Ludwig Thallóczyjev izlet u književnost), 225-236.
- 592 KASUMOVIĆ, Amila. Djelatnost konzulata u Bosni i Hercegovini u prvim godinama austrougarske okupacije 1878-1881. (Der Wirkungskreis der Konsulate in Bosnien und der Herzegovina in den ersten Jahren der österreichisch-ungarischen Okkupation), 237-251.
- 593 Kritike i prikazi (Besprechungen), 253-268.
RABIĆ, Nedim. Spomenica akademika Sime Ćirkovića (Zbornik radova)
COGO, Ikbāl. Uvod u prapovijesnu arheologiju (Tihomila Težak-Gregl)
SOLDO, Maja. Becoming Slav, Becoming Croat. Identity Transformations in Post-Roman and Early Medieval Dalmatia, East Central and Eastern Europe in the Middle Ages 450-1450. (Danijel Dzino)
DAUTOVIĆ, Dženan. Plemićki rod Borićabana (Marija Karbić)
FORIĆ, Melisa. Naše starine, br. XXII (časopis)
- 594 FILIPOVIĆ, Emir O. Tibor Živković (1966-2013) [in memoriam], 269-270.
- 595 ĆERIĆ, Snježana. Edina Alirejsović (1942-2013) [in memoriam], 271-272.
- 596 FORIĆ, Melisa. Petar Hr. Ilievski (1920-2013) [in memoriam], 273.
- 597 COGO, Ikbāl. Boško Marijan (1956-2014) [in memoriam], 274-275.
- 598 Hronika (Chronik), 277-278.
Adrese autora (Autorenadressen), 279-280.
Uputstva za pripremu materijala za Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH (Richtlinien zur Veröffentlichung im Jahrbuch des Zen-
- trum für Balkanforschungen der AWBH) (Guidelines for the article preparation for Godišnjak CBI ANUBiH), 281-286.
- Godišnjak/Jahrbuch 44 – Urednik/Herausgeber
Blagoje Govedarica, Sarajevo 2015.
- 599 FRENCH, Charles; RAJKOVAČA, Tonko; MARRINER, Gary; TAYLOR, Sean; REDHOUSE, David; RADIVOJAC, Milenko. New archaeological and geoarchaeological investigation of the prehistoric site of Zecovi, near Prijedor, Bosnia i Herzegovina (Nova arheološka i geoarheološka istraživanja na praistorijskom lokalitetu Zecovi kod Prijedora, Bosna i Hercegovina), 5-48.
- 600 KRIŽANOVIĆ, Tijana. Kulturne interakcije na egejsko-jadranskom prostoru krajem bronzanog i početkom željeznog doba sa posebnim naglaskom na razvoj i strukturu mita (Cultural interactions in Aegean-Adriatic area in the end of Bronze and beginning of Iron Age with an emphasis on development and structure of myth), 49-66.
- 601 GAVRANOVIĆ, Mario; SEJFULI, Ajla. Unpublizierte Bronzefunde aus dem Lašvatal in Zentralbosnien (Neobjavljeni bronzani nalazi iz lašvanske doline u centralnoj Bosni), 66-94.
- 602 JAŠAREVIĆ, Aleksandar; BULATOVIĆ, Jelena; VITEZOVIĆ, Jelena. Osteological finds from Early Iron Age hillfort of Vis: faunal remains and bone artefacts (Osteološki nalazi iz ranog željeznog doba sa gradine Vis: faunalni ostaci i koštane alatke), 95-104.
- 603 VAJZOVIĆ, Dina. Novootkriveni nalaz pločice sa prikazom kulta dunavskog konjanika s lokaliteta Đelilovac kod Travnika (New discovered find of bronze plaque with the depiction of the Danube horseman cult from the Đelilovac near Travnik), 105-114.
- 604 BUSULADŽIĆ, Adnan. Privatna antička arheološka kolekcija iz Bosne i Hercegovine (krivotvorine ili originali)? (Private collection from Bosnia and Herzegovina (forgeries or originals?))
- 605 MARIĆ, Almir. Nova interpretacija groba sa skeletnim ukopom žene iz mlađeg željeznog doba s Kamenjače u Brezi kod Sarajeva (A new interpretation of the grave with a burial of a woman from the Late Iron Age at Kamenjača, Breza, near Sarajevo), 143-158.
- 606 SILAJDŽIĆ, Tarik. Žrtvenik boga Jupitera iz Vrtlišta kod Kaknja (Altar of Jupiter from Vrtlište near Kakanj), 159-168.

- 607 BUSULADŽIĆ, Adnan. Rimski medicinski, veterinarski i farmaceutski instrumenti, kozmetička i ženska lična oprema iz zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine (Roman medical, veterinary and pharmaceutical instruments, cosmetics and women's accessories in the collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina), 169-232.
- 608 ŠKEGRO, Ante. The Sarnian diocese (*Sarniensis Ecclesia*), 233-248.
- 609 MESIHOVIĆ, Salmedin. Gaj Blossije i uloga stoičke filozofske misli na političku djelatnost plebejskog tribuna Tiberija Sempronija Grakha i nastanak popularske platforme i pokreta (Gaius Blossius and role of stoic philosophy on political work of Tiberius Sempronius Gracchus and start of popular platform and movement), 249-266.
- 610 FEKEŽA-MARTINOVIĆ, Lidija. Arheološka iskopavanja srednjovjekovnog groblja na Glavici u Han Bili kod Travnika (Archaeological excavations of the medieval cemetery on Glavica in Han Bila near Travnik), 267-288.
- 611 FILIPOVIĆ, Emir O. Pečat i nadgrobni natpis Marije, bosanske vojvotkinje i grofice of Helfensteina. Prilog heraldici Nemanjića i Kotromanića (The Seal and Funerary Inscription of Mary, Duchess of Bosnia and Countess of Helfenstein. A Contribution to the Heraldry of the Nemanjić and Kotromanić dynasties), 289-302.
- 612 KURTOVIĆ, Esad. Vlasi Drobnojci i stećci (Critica o Nikoli Raškoviću i njegovim nasljednicima) (Drobnojci Vlachs and stećci (A Remarko about Nikola Rašković and his heiress)), 303-316.
- 613 COGO, Ikbal. Vukosava Atanacković Salčić (1931–2014) [in memoriam], 317-318.
- 614 TERŽAN, Biba. Stane Gabrovec (1920–2015) [in memoriam], 319-320.
- 615 GOVEDARICA, Blagoje. Borislav Jovanović (1930–2015) [in memoriam], 321.
- 616 Hronika (Chronik), 323-324.
Adrese autora (Autorenadressen), 325-326.
Uputstva za pripremu materijala za Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH (Richtlinien zur Veröffentlichung im Jahrbuch des Zentrum für Balkanforschungen der AWBH) (Guidelines for the article preparation for Godišnjak CBI ANUBiH), 327-332.
- Godišnjak/Jahrbuch 45 – Urednik/Herausgeber
Blagoje Govedarica, Sarajevo 2016.
- 617 GOVEDARICA, Blagoje. The stratigraphy of Tumulus 6 in Shtoj and the appearance of the violin idols in burial complexes of the south Adriatic region (Stratigrafija tumula 6 u Štoju i pojava violinskih idola u grobnim kompleksima na južnom Jadranu), 5-34.
- 618 KALJANAC, Adnan. Mehanizmi identificiranja u brončanodobnim zajednicama homerskog doba (The mechanisms of identifying the Bronze Age communities of the Homeric era), 35-52.
- 619 BLEČIĆ KAVUR, Martina; JAŠAREVIĆ, Aleksandar; MUTAPČIĆ, Almir. Nova kasnobrončanodobna ostava iz Srebrenika: preliminarno izvješće (New Late Bronze Age hoard from Srebrenik: a preliminary report), 53-104.
- 620 BUSULADŽIĆ, Adnan. Tipologija rimskih urni iz antičke zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine (The typology of Roman urns in the antiquities collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina), 63-104.
- 621 MARIĆ, Almir. Prva kohorta Belgâ i njeni pripadnici u ljubuškom kraju (Cohors I Belgarum and its members from the area of Ljubuški), 105-118.
- 622 MESIHOVIĆ, Salmedin. Pobuna panonske armije 14. god. N. e. (Rebellion of the Pannonian legion in 14 AD), 119-126.
- 623 BUSULADŽIĆ, Adnan. Predmeti i prikazi erotskog sadržaja iz antičke zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine (Objects and images of an erotic nature in the antiquities collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina), 127-204.
- 624 SOLDI, Maja. Zaštitino istraživanje kasnosrednjovjekovnog groblja kod osnovne škole u Kočerinu (Preventive research of the Late Medieval cemetery at the Primary school in Kočerin), 205-214.
- 625 HALILOVIĆ, Zijad. Ornamentika stećaka na Hreši (Ornaments of tombstones from Hreša), 215-224.
- 626 DAUTOVIĆ, Dženan; DEDIĆ, Enes. Povelja kralja Tvrtka I Kotromanića Dubrovniku, (Žrnovnice, 10. april 1378 – Trstivnica, 17. juni 1378) (The Royal Charter of king Tvrtko I Kotromanić issued to the Ragusan commune (Žrnovnice, 10th April 1378-Trstivnica, 17th June 1378), 225-246.
- 627 FEKEŽA-MARTINOVIĆ, Lidija. Istraživanje srednjovjekovnog groblja na lokalitetu Mašeti u Fazlićima, općina Travnik (Survey of the medieval cemetery at Mašeta in Fazlići, Travnik), 247-266.

- 628 JAŠAREVIĆ, Aleksandar. Keramika iz Iznika s Dobora (Iznik pottery from dobor), 267-278.
- 629 Hronika (Chronik), 279-280.
- 630 GOVEDARICA, Blagoje. Živko Mikić (1946–2016) [in memoriam], 281-282.
- Adrese autora (Autorenadressen), 283.
- Uputstva za pripremu materijala za Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH (Richtlinien zur Veröffentlichung im Jahrbuch des Zentrum für Balkanforschungen der AWBH) (Guidelines for the article preparation for Godišnjak CBI ANUBiH), 285-290.
- Godišnjak/Jahrbuch 46 – Urednik/Herausgeber Blagoje Govedarica, Sarajevo 2017.
- 631 DRAGOSAVAC, Sofija. Tehnološka analiza artefakata od okresanog kamena sa paleolitskog lokaliteta Danilovića brdo u Podnovlju kod Doboja (Technological analysis of Artefacts made of cracked stone from the paleolithic site Danilović brdo in Podnovlje near Doboj), 5-18.
- 632 KALJANAC, Adnan. Rezultati arheološke prospekcije 2016. godine na lokalitetu Butmir (Results of the archaeological Prospection on the Site of Butmir from 2016), 19-42.
- 633 JAMAKOVIĆ, Orhan. Tragovi sopotske i vučedolske kulture na lokalitetu Kastel-Banja Luka (Traces of Sopot and Vučedol culture in Kastel-Banja Luka), 43-54.
- 634 LUTOVAC, Predrag. Nalazi iz tumula u selu Kujava kod Danilovgrada (Finds from the Tumuli in the Village Kujava near Danilovgrad), 55-75.
- 635 KALJANAC, Adnan; SILAJDŽIĆ, Tarik. Rezultati preliminarog arheološkog istraživanja platoa Visočice kod nacionalnog spomenika Stari grad Visoki u Visokom (Results of the preliminary archaeological excavations of the Plateau of Visoičica near the National Monument of the Old Town Visoki in Visoko), 76-85.
- 636 GAVRANOVIĆ, Mario; SEJFULI, Ajla. Neue Schwertfunde aus Bosnien-ein Beitrag zur Erforschung der bronzezeitlichen Bewaffnung im westlichen Balkan (Novi nalazi mačeva iz Bosne-prilog proučavanju brončanodobnog oružja s područja zapadnog Balkana), 86-115.
- 637 KAVUR, Boris. A Sword from afar (Mač izdaleka), 116-124.
- 638 ŽIGIĆ, Vanja. Rezultati prvih arheoloških istraživanja antičkog utvrđenja u Makljenovcu kod Doboja 1959. i 1960. godine (Results of the first archaeological Researches on the antique Fortification in Makljenovac near Doboj in 1959 and 1960), 125-167.
- 639 BUSULADŽIĆ, Adnan. Motiv šišarke na dva spomenika iz Humca kod Ljubuškog (Pine Cones Motive on two Monuments from Humac near Ljubuški), 168-183.
- 640 POPOVIĆ, Goran; VELETOVAC, Edin; ŠAČIĆ BEĆA, Amra. Recently discovered Basilica from Late Antiquity and a Tombstone Stela from Mramorak near Osmaci (Novootkrivena kasnoantička crkva i nadgrobna stela iz mjesta Mramorak kod Osmaka), 184-202.
- 641 MILOŠEVIĆ, Ante. One More about the Silver Orant from Gardun (Ponovo o srebrnom orantu s Garduna), 203-214.
- 642 OLOVČIĆ, Almir; MEMIĆ, Mustafa; KEVILJ-OLOVČIĆ, Almira; RAMIĆ, Emina. Medieval Slag from Gornji Potočari (Srebrenica municipality, B&H): a relationship between initial Ore and metallurgical Processes (Srednjovjekovna troska iz Gornjih Potočara (Općina Srebrenica, BiH): veza između početne rude i metalurških procesa), 215-224.
- 643 JAŠAREVIĆ, Aleksandar; ANTIĆ, Snježana. Ecclesiam de Glasinac – arheološka istraživanja na Crkvini u Bjelosavljevićima (Ecclesiam de Glasinac – archaeological Excavations on the Crkvina in Bjelosavljevići), 225-256.
- 644 Kritike i prikazi (Besprechungen), 257-268.
- SILAJDŽIĆ, Tarik. Antički željezni alat i oprema sa prostora Bosne i Hercegovine – Iron tools and implements of the roman period in Bosnia and Herzegovina (Adnan Busuladžić)
- SOLDO, Maja. Rimske vile u Bosni i Hercegovini (Adnan Busuladžić)
- DEDIĆ, Enes. Stećci Podveležja – The Medieval tombstones of Podveležje (Adis Zilić)
- DAUTOVIĆ, Dženan. The Tocco of the Greek Realm. Nobility, Power and Imagination in Latin Greece (14th - 15th Centuries) (Nada Zečević)
- 645 Hronika (Chronik), 269-270.
- 646 TERŽAN, Ljubinka. Bernhard Hänsel (1937–2017) [in memoriam], 271-273.
- 647 BUSULADŽIĆ, Adnan. Dubravko Lovrenović (1956–2017) [in memoriam], 274-275.
- 648 PALAVESTRA, Aleksandar. Nikola Tasić (1932–2017) [in memoriam], 276-277.
- Adrese autora (Autorenadressen), 279-280.
- Uputstva za pripremu materijala za Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH (Richtlinien zur Veröffentlichung im Jahrbuch des Zentrum für Balkanforschungen der AWBH) (Guidelines for the article preparation for Godišnjak CBI ANUBiH), 281-286.

Godišnjak/Jahrbuch 47 – Urednik/Herausgeber
Blagoje Govedarica, Sarajevo 2018.

- 649 METZNER-NEBELSICK, Carola. Preface, 5-6.
- 650 DIMITRIJEVIĆ, Milijan. Socioeconomic relations and identities in the Southeastern Adriatic Iron Age (Socioekonomski odnosi i identiteti u gvozdenom dobu Jugoistočnog Jadrana), 7-26.
- 651 GAVRANOVIĆ, Mario; SEJFULI, Ajla. Early Iron Age in Central Bosnia – an overview and research perspectives (Rano željezno doba srednje Bosne – pregled i perspektive istraživanja), 27-44.
- 652 HEILMANN, Daniela. Visualizing Cultural Diversity The typology of one-looped bow fibulae with asymmetrical and rectangular plates (Vizualiziranje kulturne razlike Tipologija jednopetljastih lučnih fibula s asimetričnim i pravougaonim pločama), 45-58.
- 653 JAŠAREVIĆ, Aleksandar; FORIĆ PLASTO, Melisa. The importance of small archaeological finds from Glasinac (Važnost malih arheoloških nalaza sa Glasinca), 59-76.
- 654 KAPURAN, Aleksandar. Chronological problems in the continuity of Iron Age cultural groups in Northeastern Serbia (Hronološki problemi u kontinuitetu kulturnih grupa gvozdenog doba u severoistočnoj Srbiji), 77-91.
- 655 PAPAZOVSKA, Aleksandra. New perspectives of the tumuli burials during the Iron Age in the Republic of Macedonia (Нове перспективе о сахрањивању испод тумула у гвозденом добу Македоније), 91-104.
- 656 FILIPOVIĆ, Vojislav. Some Observations on Communications and Contacts in the Central Balkan and Neighbouring Regions During the 7th to 5th Century BC Based on the Distribution of Weapons (Neka zapažanja o komunikacijama i kontaktima na srednjem Balkanu i susjednim oblastima na osnovu distribucije oružja tokom starijeg gvozdenog doba), 105-115.
- 657 BUSULADŽIĆ, Adnan. Metalwork from Roman doors – examples in Bosnia and Herzegovina (Metalni dijelovi rimskih vrata – primjeri iz Bosne i Hercegovine), 117-176.
- 658 NAKAŠ, Lejla. Pismo natpisa stećaka (The Script of Stećak Inscriptions), 177-192.
- 659 KARDAŠ, Mehmed. Novi listovi Vrutočkog bosanskog četveroevanđelja (New sheets from the Bosnian Vrutok Gospels), 193-198.
- 660 HUSIĆ, Aladin. O organizaciji i načinu funkcioniranja sudske vlasti u kadiluku Tešanj u drugoj polovini 18. stoljeća (On the Organization and the Functioning of Judiciary Authority in the Qadha of Tesanj in the Second Half of the 18th Century), 199-214.

- 661 SOFTIĆ, Aiša. Novinske osmrtnice i transnacionalna praksa u Bosni i Hercegovini (Newspaper Obituaries and Transnational Practice in Bosnia and Herzegovina), 215-224.
- 662 Kritike i prikazi (Besprechungen), 225-226.
- KALJANAC, Adnan. Tragovi antičkog teatra, muzike, gladijatorskih borbi i takmičenja iz arheoloških zbirki u Bosni i Hercegovini=Evidence of theatre, music, gladiator combats and games from ancient Greece and Rome in archaeology collections in Bosnia and Herzegovina (Adnan Busuladžić)
- 663 Hronika (Chronik), 227-228.
- 664 Orhan Jamaković (1946–2018) [in memoriam], 229.

Adrese autora (Autorenadressen), 231-232.

Uputstva za pripremu materijala za Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH (Richtlinien zur Veröffentlichung im Jahrbuch des Zentrum für Balkanforschungen der AWBH) (Guidelines for the article preparation for Godišnjak CBI ANUBiH), 233-238.

Godišnjak/Jahrbuch 48 – Urednici /Herausgeber
Dževad Juzbašić, Igor Manzura i Melisa Forić Plasto, Sarajevo 2019.

- 665 FORIĆ PLASTO, Melisa; KALJANAC, Adnan. Predgovor jubilarnom broju Godišnjaka/Jahrbucha *In Honorem Blagoje Govedarica* / Vorwort für Jubiläumsausgabe/Jahrbuch *In honorem Blagoje Govedarica* / A preface of jubilee edition of Godišnjak/Jahrbuch *In honorem Blagoje Govedarica*, 7-9.
- 666 FORIĆ PLASTO, Melisa; KALJANAC, Adnan. Biografija Blagoja Govedarice, 11-16.
- 667 Bibliografija Blagoja Govedarice, 17-22.
- 668 MANZURA, Igor. Tokens of time: on anthropological periodization of the Cucuteni-Tripolye culture (Znakovi vremena: o antropološkoj periodizaciji kulture Cucuteni-Tripolje), 23-40.
- 669 ȚERNA, Stanislav; RASSMANN, Knut; VORNICU-ȚERNA, Andreea; MÜLLER, Johannes. The evolution of dual-chambered updraught kilns on the Cucuteni-Tripolye mega-sites in the 4th millennium BC: a view from Stolniceni (Evolucija dvokomornih produvničkih keramičkih peći na Cucuteni-Tripolje megalokalitetima iz 4. milenija pr. n. e.: pogled iz lokaliteta Stolniceni), 41-58.
- 670 TERŽAN, Biba. Metallurgical activity in the Early Bronze Age period on the hilltop settlement of Pod near Bugojno (Metalurška dejavnost v zgodnji bronasti dobi na gradini Pod pri Bugojnu), 59-72.

- 671 KAPURAN, Aleksandar. Nova saznanja o metalurgiji bakra tokom bornzanog doba u Timočkoj regiji (severoistočna Srbija) (New finds of copper metallurgy during the bronze age in the Timok region (north-east Serbia)), 73-82.
- 672 APAKIDZE, Joni. Ein spätbronzezeitlicher Bronzehort der Kolchis-Kultur aus Kalvata in Westgeorgien (Ostava Kolhidske kulture kasnog bronzanog doba iz Kalvate u zapadnoj Gruziji), 83-102.
- 673 BLEČIĆ KAVUR, Martina; POWELL, Wayne; JAŠAREVIĆ, Aleksandar. Ostava iz Cvrtkovaca u kontekstu potencijala kasnobrončanodobnih ostava Bosne (The Cvrtkovci hoard in the context of the potential of the Late Bronze Age hoards from Bosnia), 103-124.
- 674 SAVA, Eugen; KAISER, Elke; ŠIRBU, Mariana. Zepteräxte der Bronzezeit in Osteuropa (Bronzanodobne polirane sjekire u istočnoj Evropi), 125-136.
- 675 GAVRANOVIĆ, Mario; LOŽNJAK DIZDAR, Daria. The Sava Valley (Posavina) - a heritage of communication. Some examples from the Late Bronze Age (Dolina Save (Posavina) - baština komunikacija. Neki primjeri iz kasnog bronzanog doba), 137-156.
- 676 BABIĆ, Staša; KUZMANOVIĆ, Zorica. Glasinac - Notes on Archaeological Terminology (Glasinac - beleška o arheološkoj terminologiji), 157-166.
- 677 PALAVESTRA, Aleksandar. Učenje da se vidi glasinački čilibar (Learning to See the Amber from Glasinac), 167-180.
- 678 KALJANAC, Adnan; HANTALAŠEVIĆ, Elma. Glasinačka istraživanja Blagoja Govedarice i pokušaj metodološkog razvoja bosanskohercegovačke arheologije: *Iskorak u budućnost do koje još nismo stigli* (Blagoje Govedarica's researches of the Glasinac and an attempt at the methodological development of Bosnian archaeology: *A step into the future we have not yet reached*), 181-198.
- 679 TOPAL, Denis. Single-edged akinakai of Transylvania and Great Hungarian Plain. Reflection of a Balkan tradition (Jednosjekli akinakai iz Transilvanije i Velike Mađarske ravnice. Odras balkanske tradicije), 199-218.
- 680 KIRIGIN, Branko; BARBARIĆ, Vedran. The beginning of Pharos - the present archaeological evidence (Početak Farosa - sadašnji arheološki nalazi), 219-230.
- 681 POPOVIĆ, Petar; ĐORĐEVIĆ, Aca. „Macedonian Amphoras“ at Kale , Krševica Site - Another Evidence about Chronology of the Iron Age Settlement and Connections with the Hellenistic World (Nalazi „makedonskih amfora“ na lokalitetu Kale - Krševica: još jedno svedočanstvo o hronološkom rasponu naselja i vezama s Makedonijom), 231-236.
- 682 ŠAČIĆ BEĆA, Amra. Odrazi i posljedice Tiberijevog Panonskog rata na bosansku Posavinu (Reflections and consequences of Tiberius's Pannonian war on Bosnian Posavina), 237-248.
- 683 MILOŠEVIĆ, Ante. Ostaci naših pretkršćanskih vjerovanja u okolici Ljubuškog u Hercegovini (The remnants of our pre-Christian beliefs around Ljubuški in Herzegovina), 249-266.
- 684 NAKAŠ, Lejla. Evandjelje Beogradske biblioteke br. 54 (Gospel of the Belgrade Library No. 54), 267-274.
- 685 SOFTIĆ, Aiša. Prve arheologinje u Bosni i Hercegovini (First women archeologists in Bosnia-Herzegovina), 275-284.
- 686 Hronika (Chronik), 227-228.
Adrese autora (Autorenadressen), 287-288.
Uputstva za pripremu materijala za Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH (Richtlinien zur Veröffentlichung im Jahrbuch des Zentrum für Balkanforschungen der AWBH) (Guidelines for the article preparation for Godišnjak CBI ANUBiH), 289-294.
- Godišnjak/Jahrbuch 49 - Urednik/Herausgeber
Blagoje Govedarica, Sarajevo 2020.
- 687 RECCHIA, Gulia. Reaching across the Adriatic: northern and western interactions of the Cetina phenomenon (25th-20th centuries BC) (Kroz i preko Jadrana: sjeverna i zapadna interakcija fenomena Cetinske kulture (25-20. v. Pr. Hr.), 5-28.
- 688 ARENA, Alberta. From one side to another. An overview on trans-Adriatic connectivity during the Middle Bronze Age (Između dvije obale. Pregled transjadranskih veza u srednjem bronzanom dobu), 29-44.
- 689 GOVEDARICA, Blagoje. Glasinačka kulna kolica (okolnosti otkrića, naučnoistorijski značaj, kulturnoistorijski kontekst) (Cult chariot from Glasinac (circumstances of discovery, scientific and historical importance, cultural and historical context)), 45-66.
- 690 ŠAČIĆ BEĆA, Amra. Reviewing the question of *Delminium* (Propitivanje problema Delminija), 67-86.
- 691 MESIHOVIĆ, Salmedin. Troja između mitologije i dokumenata (Troy between mythology and documents), 87-96.

- 692 MESIHOVIĆ, Salmedin; BEGANOVIĆ, Samila. Novi nalazi rimskog perioda u kakanjsko – vareškom području (Newly Roman finds in Kakanj-Vareš area), 97-104.
- 693 POPOVIĆ, Goran. Mapiranje srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika na području opštine Osmaci (Mapping medieval tombstones in the municipality of Osmaci), 105-120.
- 694 NAKAŠ, Lejla. Isticanje starozavjetnih elemenata u novozavjetnom tekstu u srednjovjekovnoj bosanskoj pismenosti (Drawing Attention to Old Testament Elements in the Text of the New Testament in the Mediaeval Bosnian Literary Tradition), 121-140.
- 695 RAMIĆ-KUNIĆ, Erma. Leksika evanđelja iz Mletačkog zbornika. Tekstualni odnos prema drugim bosanskim evanđeljima (The Lexic of the Venetian Miscellany. Textual relation to other Bosnian Gospels), 141-154.
- 696 SOFTIĆ, Aiša. Zpasi usmenih predaja o kugi u Bosni i Hercegovini s kraja 19. stoljeća (Records of oral traditions on plague in Bosnia and Herzegovina from the end of the 19th century), 155-170.
- 697 MENCEJ, Mirjam. Magic and *Hodžas* as Magic Specialists in Contemporary Bosnia and Herzegovina (Magija i hodže kao specijalisti za magiju u savremenoj Bosni i Hercegovini), 171-196.
- 698 Kritike i prikazi (Besprechungen), 197-202.
VELADŽIĆ, Sabina. Historijska traganja br. 17. (časopis)
SOFTIĆ, Aiša. Domorodci i gospodari. Historijsko-antropološka studija stvaranja bosansko-hercegovačkog grada Vareša (Mario Katić)
RAMIĆ-KUNIĆ, Erma. Cvijet kreposti ili o naravi ljudskoj kroz narav životinjsku. STUDIJA – TRANSLITERACIJA – FAKSIMIL (Antonija Zoradija Kiš – Marinka Šimić)
- 699 Hronika (Chronik), 203-204.
- 700 GOVEDARICA, Blagoje. Radoslav Katić (1930–2019) [in memoriam], 205-206.
- 701 BALIU, Begzad. Idriz Ajeti (1917–2019) [in memoriam], 207-209.
- Adrese autora (Autorenadressen), 211.
- Uputstva za pripremu materijala za Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH (Richtlinien zur Veröffentlichung im Jahrbuch des Zentrum für Balkanforschungen der AWBH) (Guidelines for the article preparation for Godišnjak CBI ANUBiH), 213-218.
- Godišnjak/Jahrbuch 50 – Urednik/Herausgeber
Blagoje Govedarica, Sarajevo 2021.
- 702 GAVRANOVIĆ, Mario; COGO, Ikbāl; BUJAK, Edin; PETSCHKO, Irene M. Nova istraživanja lokaliteta brončanog i željeznog doba na području Zenice (The new investigations of the Bronze and Iron Age sites in the Zenica area), 7-42.
- 703 TERŽAN, Biba. Female costume from the Early Iron Age period at Glasinac in the heart of Western Balkans (Ženska nošnja ranog željeznog doba na Glasincu), 43-66.
- 704 PERIŠA, Darko. Antička figurina iz Suhače kod Livna u kontekstu delmatske religije (Classical antiquity figurine from Suhača nearby Livno in context of Delmatae religion), 67-81.
- 705 LEPIĆ, Adisa. Paragnatida kacige tipa Narona/Baldeinheim sa Gradine u Biograda kod Širokog Brijega (Paragnatide helmet of the Narona/Baldeinheim type from Gradina in Biograda near Široki Brijeg), 81-92.
- 706 MILOŠEVIĆ, Ante. Traces of the early Slavs in the region of Mostar (Tragovi ranih Slavena u okolini Mostara), 93-106.
- 707 HALILOVIĆ, Zijad; DELALIĆ, Azra. Srednjovjekovni kameni spomenici u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine (Medieval stone monuments in the National Museum of Bosnia and Herzegovina), 107-134.
- 708 KURTOVIĆ, Esad. Trebinjska vlastela Dragančići (I signori di Trebinje Dragančić), 135-148.
- 709 OLOVČIĆ, Almir; JOTANOVIĆ, Aida; KEVILJ-OLOVČIĆ, Almira; VEISPAHIĆ, Amra. ED-XRF analysis of silver and gold jewelry found in Medieval necropolis Crkvina, Donja Zgošća (Kakanj municipality), BiH (ED-XRF analiza srebrenog i zlatnog nakita pronađen u srednjovjekovnoj nekropili Crkvina, Donja Zgošća (Općina Kakanj), Bosna i Hercegovina), 149-158.
- 710 JAŠAREVIĆ, Aleksandar; BULATOVIĆ, Jelena; JOVANOVIĆ, Jelena. Archaeological and Bioarchaeological Evidence from the Ottoman period Bosnia: The Case Study of Doboj-Čaršija (Arheološka i bioarheološka svjedočanstva iz otomanskog perioda u Bosni na primjeru nalazišta Doboj – Čaršija), 159-186.
- 711 RIMAC, Marko. O porijeklu zemljišne razdiobe sela Gornji Rujani (retrogradna i metrološka analiza austro-ugarskog katastra) (About the Origin of Land Division in Gornji Rujani (The reverse and Merological analysis of the Austro-Hungarian), 187-214.
- 712 VEJZAGIĆ, Sabina. Bibliografija časopisa Godišnjak/Jahrbuch (41-50), uz obilježavanje

50. broja (Bibliography of Journal Godišnjak/Jahrbuch (41-50), with the marking of the 50th number), 215-227.
- 713 Kritike i prikazi (Besprechungen), 229-236.
 PERIŠA, Darko. Coins of the Roman Republic in the Archaeological Museum in Zagreb (Tomislav Bilić)
 ŠAČIĆ BEĆA, Amra. Cezarov Ilirik (Feđa Milivojević)
- 714 Hronika (Chronik), 237-238.
 Adrese autora (Autorenadressen), 239.
 Uputstva za pripremu materijala za Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH (Richtlinien zur Veröffentlichung im Jahrbuch des Zentrum für Balkanforschungen der AWBH) (Guidelines for the article preparation for Godišnjak CBI ANUBiH), 241-247.

Indeks autora

- APAKIDZE, Joni, 672
ARENA, Alberta, 688
BABIĆ, Staša, 676
BALIU, Begzad, 701
BARBARIĆ, Vedran, 680
BEGANOVIĆ, Samila, 692
BLEČIĆ KAVUR, Martina, 545, 579, 619, 673
BUJAK, Edin, 585, 702
BULATOVIĆ, Jelena, 602, 710
BUSULADŽIĆ, Adnan, 551, 583, 604, 607, 620, 623, 639, 647, 657
CAMBI, Nenad, 565
COGO, Ikbal, 593, 597, 613, 702
ĆERIĆ, Snježana, 595
DAUTOVIĆ, Dženan, 558, 593, 626, 644
DEDIĆ, Enes, 558, 626, 644
DELALIĆ, Azra, 707
DIMITRIJEVIĆ, Milijan, 650
DIZDAREVIĆ, Midhat, 558
DONIA, Robert J., 573,
DRAGOSAVAC, Sofija, 631
DURAKOVIĆ, Esad, 570
DŽINO, Danijel, 558
ĐORĐEVIĆ, Aca, 681
FEKEŽA-MARTINOVIĆ, Lidija, 610, 627
FILIPOVIĆ, Emir O., 594, 611
FILIPOVIĆ, Vojislav, 656
FORIĆ PLASTO, Melisa, 593, 596, 653, 665, 666
FRENCH, Charles, 599
GAVRANOVIĆ, Mario, 601, 636, 651, 675, 702
GOVEDARICA, Blagoje, 544, 562, 615, 617, 630, 689, 700
HALILOVIĆ, Zijad, 555, 625, 707
HANTALAŠEVIĆ, Elma, 678
HEILMANN, Daniela, 652
HOFMANN, Robert, 563
HUSIĆ, Aladin, 660
IMAMOVIĆ, Enver, 589
JAMAKOVIĆ, Orhan, 633
JAŠAREVIĆ, Aleksandar, 546, 579, 602, 619, 628, 643, 653, 673, 710
JOTANOVIĆ, Aida, 709
JOVANOVIĆ, Jelena, 710
JUZBAŠIĆ, Dževad, 572
KAISER, Elke, 674
KALJANAC, Adnan, 556, 564, 618, 632, 635, 662, 665, 666, 678
KAPURAN, Aleksandar, 654, 671
KARDAŠ, Mehmed, 659
KASER, Karl, 575
KASUMOVIĆ, Amila, 592
KATIĆ, Mario, 557
KAVUR, Boris, 637
KEVILJ-OLOVČIĆ, Almira, 642, 709
KIRIGIN, Branko, 680
KRIŽANOVIĆ, Tijana, 556, 600
KURTOVIĆ, Esad, 554, 588, 612, 708
KUZMANOVIĆ, Zorica, 676
LEPIĆ, Adisa, 705
LORY, Bernard, 576
LOVRENOVIĆ, Dubravko, 567
LOŽNJAK DIZDAR, Daria, 675
LUTOVAC, Predrag, 634
MANZURA, Igor, 668
MARIĆ, Almir, 584, 605, 621
MARRINER, Gary, 599
MEMIĆ, Mustafa, 642
MENCEJ, Mirjam, 697
MESIHOVIĆ, Salmedin, 582, 585, 609, 622, 691, 692
METZNER-NEBELSICK, Carola, 649
MILOŠEVIĆ, Ante, 552, 566, 641, 683, 706
MÜLLER, Johannes, 669
MUTAPČIĆ, Almir, 619
NAKAŠ, Lejla, 658, 684, 694,
OKEY, Robin, 571
OLOVČIĆ, Almir, 642, 709
ORTON, David, 578
PALAVESTRA, Aleksandar, 648, 677
PANDŽIĆ, Ivana, 578
PAPAZOVSKA, Aleksandra, 655
PERIŠA, Darko, 704, 713
PETSCHKO, Irene M., 702
POPOVIĆ, Goran, 640, 693
POPOVIĆ, Petar, 681
POWELL, Wayne, 673
RABIĆ, Nedim, 593
RADIVOJAC, Milenko, 599
RAJKOVAČA, Tonko, 599

RAMIĆ, Emina, 642
 RAMIĆ-KUNIĆ, Erma, 695, 698
 RECCHIA, Gulia, 687
 REDHOUSE, David, 599
 RIMAC, Marko, 711
 SAVA, Eugen, 674
 SCHMITT, Oliver Jens, 568
 SEJFULI, Ajla, 601, 363, 651,
 SILAJDŽIĆ, Tarik, 582, 606, 635, 644
 ŠIRBU, Mariana, 674
 SIRBUBALO, Lejla, 591
 SOFTIĆ, Aiša, 661, 685, 696, 698
 SOLDI, Maja, 593, 624, 644
 SUNDHAUSSEN, Holm, 574
 ŠAČIĆ BEĆA, Amra, 548, 585, 586, 640, 682, 690, 713
 ŠKEGRO, Ante, 608
 TAUBER, Eli, 590
 TAYLOR, Sean, 599
 TERNA, Stanislav, 669
 TERŽAN, Biba, 614, 646, 670, 703,
 TOMAS, Tino, 558
 TOPAL, Denis, 679
 VAJZOVIĆ, Dina, 603
 VANDER LINDEN, Marc, 578
 VASILJ, Snježana, 549, 560, 580,
 VEISPAHIĆ, Amra, 709
 VEJZAGIĆ, Sabina, 712
 VELADŽIĆ, Sabina, 698
 VELETOVAC, Edin, 581, 640
 VITEZOVIĆ, Jelena, 602
 VUJINOVIĆ, Bojan, 587
 ZLATAR, Behija, 569
 ŽIGIĆ, Vanja, 638

Literatura

- Benac, A. / Alirejsović, E. / Vekić-Čović, Lj.* 1983, 1963
 dvadeset godina rada Centra za balkanološka
 ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i
 Hercegovine, ANUBiH, Sarajevo 1983.
Đelmo, M. / Forić, M. 2011, Bibliografija Godišnjaka
 (1-40), uz obilježavanje izdavanja 40. broja, Go-
 dišnjak / Jahrbuch CBI ANUBiH, Sarajevo 2011,
 289.
Forić, M. / Đelmo, M. 2013, Pedeset godina Centra za
 balkanološka ispitivanja Akademije nauka i um-
 jetnosti Bosne i Hercegovine 1963–2013. (Isto-
 rijat i bibliografija izdanja), Akademija nauka i
 umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2013.

Kritike i prikazi / Besprechungen

Feđa Milivojević, *Cezarov Ilirik*, Hrvatski institut za povijest u Zagrebu - Filozofski fakultet u Rijeci, 2021, 350 str.

Monografska djela čiji tematski okvir se ograničava na period kasne Rimske republike izuzetno su rijetka u regionalnoj historiografiji. Na početku treba, također napomenuti da je knjiga *Cezarov Ilirik* jedna od rijetkih publikacija u našoj šroj regiji iz rimske provincijalne historije, koja se temelji na analizi i kritici narativnih izvora, a ne na interpretaciji arheološkog materijala. Kada je riječ o historiji starog vijeka u većini slučajeva teško je povući jasnu granicu između arheološkog i historijskog pristupa. Imajući to u vidu s pravom se može reći da je Milivojević u ovoj knjizi napravio jedan važan iskorak u pravcu jasnog diferenciranja između rimske historije i klasične arheologije. Istinitost podataka koje su o Iliriku u doba Cezara ostavili grčko-rimski pisci, Milivojević ne utvrđuje oslanjajući se na arheološke nalaze već događaje primarno nastoji posmatrati kroz kritičku analizu i komparaciju antičkih tekstova koji prate razdoblje od propasti Ilirskog kraljevstva do prvog stoljeća nove ere. Naravno, interdisciplinarni pristup ovdje nije u potpunosti izostavljen, ali je stavljen u drugi plan. Treba imati u vidu da se u širokom opusu grčko-rimskih pisaca Ilirik rijetko spominje izravno, te je autor morao određena pitanja posmatrati u širem kontekstu rimske historije kako bi mogao doći do novih naučnih spoznaja o temi o kojoj piše.

Kao što je istaknuto u predgovoru osnovicu teksta čini doktorska disertacija koju je autor odbranio 2017. godine na Sveučilištu u Zadru. Sam naslov knjige boljim poznavateljima rimske provincijalne historije ukazati će da je knjiga nastala sa ciljem da se dokaže teza da je Ilirik postao provincija za vrijeme Gaja Julija Cezara. To je svakako bio dosta hrabar zadatak za historičara koji je na početku svog profesionalnog bavljenja naukom, imajući u vidu da u savremenoj historiografiji i arheologiji još uvijek preovladava mišljenje da je Ilirik postao provincija tek za vrijeme princepsa Augusta. Milivojević pitanje nastanka provincije Ilirik ne ostavlja otvorenim, već na moderan način kroz različite socijalne i političke aspekte argumentira svoju tezu da je Ilirik sredinom prvog stoljeća stare ere već bio provincija.

Na početku knjige nalazi se popis karata i tablica kao i pojašnjenja kratica nakon čega slijedi predgovor u kojem se naznačava na koja naučna pitanja će se pokušati odgovoriti u ovom djelu. U predgovoru se podvlači važnost Vatinijevog zakona na osnovu kojeg je jedan od najvećih Rimljana svih vremena imenovan upraviteljem Cisalpinske Galije i Ilirika. Već iz samog predgovora čitatelji mogu naslutiti da je Ilirik za Cezara nije bio samo jedna kratka epizoda u njegovoj upečatljivoj državničkoj karijeri kako se često relativizira u modernoj historiografiji. Nakon predgovora slijedi opširan uvod u kome se prezentira cilj djela, objašnjava se metodološki aparat, u osnovnim crtama prezentiraju narativni izvori, te rezultati prethodnih istraživanja.

Glavni dio rada je podijeljen na šest velikih tematskih cjelina koje su naslovljene: *Razdoblje prvog protektorata*, *Razdoblje drugog protektorata*, *Osnivanje provincije Ilirik*, *Događaji prokunuzulata*, *Upava i organizacija provincije* i *Promjene za Cezarova vremena*. Stiče se utisak da je Milivojević radi bolje preglednosti tekst unutar spomenutih, velikih tematskih cjelina podijelio na više podnaslova. U tom kontekstu treba svakako spomenuti da je tekst leksički vrlo usklađen i neoptrećen nepotrebnim kompleksnim izrazima kojima, nažalost često obiluju stručne publikacije. Iako je bez dileme ovo knjiga uskostručnog sadržaja način na koji je napisana razumljiv je široj čitateljskoj publici.

Prvo poglavlje *Razdoblje prvog protektorata* započinje osvrtom na Prvi ilirski rat. Naime, Milivojević analizira svjedočanstva antičkih pisaca o sukobu Agronove udovice Teute sa Rimljanima čijim porazom Rimljani će proširiti svoj utjecaj na istočnu obalu Jadrana. Može se reći da je u ovom poglavlju akcenat na pitanju: Šta je podrazumjevaao rimski protektorat koji je formiran u jednom dijelu nekadašnjeg Ilirskog kraljevstva? U tom kontekstu detaljno se analizira pozicija indigenih zajednica ko što su Partini i Atintani, ali i pozicija grčkih kolonija

Korkire, Apolonije i Farosa. Na osnovu komparacije i kritike izvora definisana je svojevrsna granica protektorata. Već u Drugom ilirskom ratu pokazati će se strateška važnost novonastalog protektorata. Na osnovu izvora teško je utvrditi da li je došlo, nakon ovog kratkotrajnog sukoba iz 219. god.p.n.e, do nekih značajnih teritorijalnih promjena u protektoratu. Ipak, na osnovu savezničkog ugovora iz 215.godine autor je prepoznao određene promjene: Te promjene se mogu pratiti i na osnovu tabelarnog i kartografskog prikaza. Potom se položaj rimskog protektorata na istočnj obali Jadrana posmatra kroz prizmu tri makedonska rata, odnosno Trećeg ilirskog rata (koji se može smatrati dijelom Trećeg makedonskog rata). S pravom autor veliku pažnju posvećuje analizi Livijevog podatka da je Ilirik podjeljen na tri dijela nakon Gencijevog poraza. U ovom dijelu se može prepoznati da Milivojević ne podliježe naučnim autoritetima, već im se argumentovano suprostavlja namećući rezultate svojih istraživanja. Na temelju svojih naučnih spoznja zaključuje da su sve zajednice koje se spominjuu Acijevom proglasu od tog trenutka sačinjavale rimski protektorat. U daljnjem tekstu prvog poglavlja procjenjuju se posljedice ratovanja protiv Histra (178.god.p.n.e) i Delmata (156 / 155. god.p.n.e) na teritoriju rimskog protektorata. Na kraju prvog poglavlja autor se fokusirao na nastanak provincije Makedonije i posljedica koje je taj događaj ostavio na rimski protektorat na istočnoj obali Jadrana.

Drugo poglavlje je *Razdoblje drugog protektorata*. Iz samog naslova čitatelj može da nasluti da će na temelju istog metodološkog pristupa kao i u prvom poglavlju biti analizirana opstojnost rimskog vojno-političkog utjecaja na istočnoj obali jadrana. U knjizi je ovaj period prepoznat kao *intervencijsko razdoblje* u kojem je Rim slao istaknute vojskovođe da bi ponovo uspostavili vlast na područjima gdje je usljed napada Ardijejaca, Plereja, Delmata, Liburna i Japoda ona dovedena u pitanje. Za razliku od razdoblja prvog protektorata drugi protektorat je obilježio umirenje buntovnih inidigenih zajednica. Naravno, Rimljani nisu bili u potpunosti uspješni u realizaciji ovog cilja, jer Delmate i Japode nisu uspjeli staviti pod svoju kontrolu, odnosno nisu uspjeli da oslabe njihov utjecaj na najvitalnije dijelove protektorata. U skladu sa shvatanjima savremene arheologije/historiografije, Milivojević prihvata tezu o postojanju dvije Salone odnosno naglašava da treba razlikovati grčku koloniju od delmatske Salone. Postojanje dvije Salone se problematizira kroz Metelov pohod koji je ima za cilj slabljenje delmatskog saveza radi očuvanja protektorata. S istim ciljem i Tuditan je pokrenuo kampanju protiv Japoda. Kada je riječ o Japodima u vrijeme Tuditanovog pohoda njih autor s pravom tretira kao politički savez koji je bio pod hegemonijom najjače zajednice. Potom na primjeru vojne kampanje Gaja Koskonija protiv Delmata ističe se da je Promona bila delmatsko naselje koje politički pripalo Liburnima kao vjernim rimskim saveznicima. Ovo su samo neki od primjera novog posmatranja određenih događaja, sa kojima će se čitatelj moći susresti u drugom poglavlju.

Ukoliko bi se trebalo izdvojiti najvažnije poglavlje ove monografije to bi zasigurno bilo *Osnivanje provincije Ilirik*. Prethodna poglavlja nas hronološki uvode u događaje koji će dovesti do formiranja provincije Ilirik za vrijeme Gaja Julija Cezara. Na samom početku dat je pregled historijskih oklonosti koje će rezultirati nastankom provincije. To je jedan najturbulentnijih perioda rimske historije, u kome su Sula i Marije potkopali temelje Republike i stvorili osnovu na kojoj će kasnije Cezar i August izgraditi neki sasvim novi Rim. Pišući o procesu stvaranja provincije autor na početku daje važno objašnjenje da je pojam *lex provinciae* konstrukt historiografije 19. stoljeća stoga povlači da je neophodno da moderna historiografija novostvorenim legalnim terminima objasni stvarnu primjenu rimskog zakona i historijskih procesa. Jedna digresija u ovom tekstu mogla bi biti da bi u budućnosti isto trebalo postupiti prema pojmu romanizacija. S ciljem da se što bolje razumije proces nastanka provincije Ilirik u ovom djelu pribjegava se analogiji sa nastankom drugih provincija posebno Transalpinske Galije. Nastanak provincije Ilirik je dosta kompikovano pitanje, jer je u rimskom svijetu je bilo vrlo malo područja koja su bila slična Iliriku, pošto su na jugu živjele zajednice naviknute na monarhijski centralizirani sistem, a na sjeveru zajednice sa monarhičkog uređenja sličnog habitusa kao npr. u Galiji. Na osnovu Vatinijevog zakona iz 58.god.p.n.e Cezar je na upravu dobio Cisalpinsku Galiju i Ilirik, čime je prema Milivojevićevom mišljenju postao prvi upravitelj reorganiziranog protektorata. Argumentovano i bez okolišanja autor kroz cio daljnji tekst brani svoju tezu da je spomenutim zakonom definisana provincija Ilirik. Primarno to čini kroz vanjsku i unutrašnju kritiku izvora, a sekundarno kroz kritiku i kompraciju. Ovdje se jasno podvlači da je Ilirik, Vatinijevim zakonom osnovan kao zasebna provincija s upraviteljem čija su zaduženja uključivala i upravu nad Cisalpinskom Galijom, a naknadno i Transalpinskom.

U narednom poglavlju *Događaji prokonzulata* analizira se značaj Ilirika za njegovog prvog prokonzula Cezara. Sam Cezar je u jednom kratkom izvještaju napisao da je nakon smirivanja situacije u Galiji 57/56. godinu krenuo prema Iliriku da posjeti tamošnje zajednice i upozna područje. Općepoznato je da je cijelu Cezarevu karijeru obilježilo ratovanje pa je tako i njegov kratki boravak u Iliriku obilježio sukob sa Pirustima o čemu se detaljno govori u ovoj knjizi. Ovom pitanju je posvećena značajna pažnja, jer je to situacija zbog koje je Cezar prvi put obratio pažnju na Ilirik. Epizoda sa Pirustima ujedno je zadnji podatak koji dokumentuje događaje u Iliriku za vrijeme Cezarovog prokonzulata. Nedostak više informacija o Iliriku za vrijeme Cezarovog prokonzulata, Milivojević pripisuje velikoj količini podataka koji dokumentuju galske ratove i građanske ratove u Rimu, te su

stoga događaji iz Ilirika bili na periferiji interesa rimskih pisaca. Ilirik svoje mjesto u djelima antičkih historiografa nalazi tek kada se građanski rat koji se vodi između Cezarovih i Pompejevih pristalica proširio i na istočnu obalu Jadrana. Kroz vizuru Cezarovog prokonzulata prate se događaji vezani za japodski napad na Tergeste i Akvileju, te delmatski napad na Promonu.

U poglavlju *Uprava i organizacija provincije* autor se detaljno osvrće na problem teritorijalno – administrativnog urđenja provincije Ilirik za vrijeme Cezara. Argumentovano odbacuje tezu koja preovladava u savremenoj historijografiji o tome da je Kvint Numerije Ruf zamjenika upravitelja u Iliriku. Drugo važno pitanje na koje se u ovom poglavlju nastoji odgovoriti *jeste kada nastaju sudbeni konventi (conventus iuridicus) u Iliriku?* Budući da nema podataka o ovom važnom pitanju u kasnorepubličkom periodu autor zaključak donosi na osnovu analogije sa provincijama Hispanija i Azija, odnosno na podacima iz perioda ranog principata. Na osnovu kompracije i krtike izvora autor zaključuje da takve strukture postojale i u ranocarskodoba, a da je njihov kontinuitet vidljiv u Plinijevom tekstu. Shodno tome, zaključuje da je Narona bilo središte prvog konventa u Iliriku koji je osnovao Cezar. Mora se priznati da autor iznosi dosta uvjerljive argumente koji idu prilog toj tezi.

Posljednja tematska cjelina u okviru glavnog dijela knjige jeste *Promjene za Cezarova vremena*. Kao i u prethodnom poglavlju autor ovdje nastavlja da se bavi problemom *conventus iuridicus*. Prepoznaje dva tipa konventa : prvi koji nastaje u peregrinskom gradu i peregrinskoj zemlji, te drugi koji je nastao izvan gradskog teritorija na javnoj zemlji (*ager publicus*). Zatim se nastoji dokučiti kakva je uprava bila u ovim konventima u kasnoj republici. Postoji također jaka sprega između ilirskog konventa i doseljenika o čemu se u knjizi diskutuje kroz problematiziranje doseljavanja Rimljana. Unutar ovog poglavlja posebna se pažnja posvećuje Histri i Liburnima u vrijeme Cezarovog prokonzulata. Krtički pristupajući podacima koje su ostavili rimski pisci sagledava se administrativno-pravni položaj prostora između Krke i Cetine. U tom kontekstu posebnu važnost ima Salona, što se jasno vidi i u ovoj monografiji. Raspravu o Cezarovom Iliriku autor okončava analizom fraze *oppida civitum Romanorum*. U ovom dijelu teksta možemo slikovito, kroz kartografski prikaz spoznati kako je izgledao Cezarov Ilirik.

Umjesto zaključka na kraju knjige dat je sažet pregled svih rezultata istraživanja koja su predstavljena u ovoj knjizi. Iz vizure struke poglavlja kao što je ovo pod naslovom *Sažetak za kraj* su vrlo korisna. Naime, u nekim djelovima teksta se stiče utisak da određena pitanja ostaju otvorena. S druge strane ovom poglavlju iskristalizirali zaključci do kojih je autor došao nakon višegodišnjeg studioznog istraživanja. U okviru *Bibliografije* nalazi se popis skraćenica, popis korištenih izdanja izvora i popis citiranih djela. Na kraju knjige se nalazi indeks pojmova. Ostaje mali žal što knjiga nije zaključena tekstom recezija ili izvod iz istih, jer bi zasigurno bilo zanimljivo pročitati viđenje ovog djela kroz pero eminentnih hrvatskih naučnika Borisa Olujića i Roberta Matijašića.

Kada se sagleda cjelokupan sadržaj ove knjige ne može se oteti utisku da ona predstavlja prekretnicu za razumijevanje krupnog problema savremene antičke historiografije, a to je problem datiranja nastanka provincije Ilirik. Autor čvrsto stoji pri svom stavu da je Cezar bio prokonzul provincije Ilirik. Slagali se mi sa tim ili ne moramo priznati da je argumentacija koju je Milivojević ponudio u ovoj knjizi razrađena do najsitnijih detalja i odlično faktografski postavljena. Istina, postoji još uvijek prostor za određene rasprave što je svako dobro, jer je savremena regionalna historiografija postala letargična kada je riječ o problemu nastanka provincije Ilirik. U svim narednim istraživanjima koja se bave problem administrativnog uređenja Ilirika ova knjiga će zasigurno zauzimati važno mjesto kao jedno od kapitalnih djela. Shodno tome, nadati se da će knjiga u skorijoj budućnosti doživjeti i englesko izdanje kako bi se njen sadržaj približio i naučnim zajednicama van jugoistočne Europe.

Amra Šaćić Beća

Tomislav BILIĆ, *Coins of the Roman Republic in the Archaeological Museum in Zagreb*, Musei Archaeologici Zagrabienis Catalogi et Monographiae XIII, Zagreb 2015, 540 pages.

The collection of Roman Republican coins curated in the Archaeological Museum in Zagreb have been published in this new, extensive and lavishly outfitted book on numismatic by Tomislav Bilić, whose position is curator of the numismatic collection in the same museum.

The largest part of the book is used to publish coins catalogue parallel with its photo images (pp. 25-532) on the opposite page. Due to the variety of the Republican coins in the museum collection, the catalogue provides more excitement than previously published informatologically formed catalogue on the coin hoard from Bukova near Virovitica of 15th and 16th century. Both books were published separately within the same museum serial regardless their methodological similarity. The shorter introduction of the book (pp. 7-15) is the only section where we can see scientific ambitions of the author. Even though, the images of three diagrams, three photos and one map have significantly decreased the text. The bibliography (pp. 16-17) is following, the tabular list of the single finds and hoard content (pp. 18-22) presented in the form of table, as well as the catalogue usage instruction (p. 23).

The author tries to describe process of acquiring Republican coins through the review of the history of the numismatic collection of the Archaeological Museum in Zagreb presented in the introduction. Explicitly stating there have been data about donations of ancient coins, including Republican, years before the National Museum had been founded. Interestingly enough the author marks out its foundation in 1836/1846. Obviously, he is not competent enough to define the institution of the museum within one decade, although the author writes about this museum and works there. Furthermore, he states that donations for the future National Museum in Zagreb, have been stored in Royal Law Academy in Zagreb (since 1828), National library (since 1838) and Croatian-Slavonian Economic Society (since 1841). The oldest known numismatic donation came from Baltazar Adam Krčelić from 1778, the author claims quoting Ivan Mirnik. Nevertheless, the author himself hadn't reported whether there were any Republican coins in that specific donation. Particularly strange, moreover unclear thing here is the donation which had been directed to the National Museum in Zagreb, which however was founded almost 70 years later. The only logical explanation is that the author obviously follows the idea noted at Mirnik's work, which is the tendency to make National Museum, i.e., Archaeological Museum in Zagreb older than it really is. He appoints its foundation long before its official establishing in 1846.¹ Motivation could only be the fact that there have been already established Archaeological Museum in Split in 1820 and the National Museum in Zadar in 1832, then again, Zagreb being seriously behind them. And for the capital of Croatia, such a thing is not commendable.

The chronology of acquiring Republican coins to the Archaeological Museum in Zagreb and individuals who published it, was delivered by the author, as well as the illustrations of the museum documentation. He openly brings to light that all samples of Republican coins have been gathered into the museum up until 1938. Furthermore, it shows, the museum's priority hadn't evidently been to direct funds to purchase Republican coins, as well as there hadn't been no will nor interest any longer from the side of random finders or collectors to hand some specimen down to the museum. Furthermore, it also illustrates the eagerness and devotion of generations of curators from this numismatic department who, obviously, haven't been capable to acquire not a single specimen not even low-cost one. According to the author's opinion the importance of published collection has been displayed through at least two categories: exceptional importance to researching Republican coins circulation at the area of south Pannonia in particular, and also the importance for numismatic-wise study of Republican coins, emphasizing that both categories have been sublimed into golden coin (aureus) of Quintus Cornuficius from Sisak (which have been unique specimen for long period of time). Coloured photographs of this aureus have been published enlarged.

Therefore, it's shameful to a great degree that the author avoided to say, yet it was his obligation, to emphasize the fact that not only the most attractive coin in the collection had been saved by Viktor Hoffiller, director of the Archaeological Department of the National Museum in Zagreb at that time, but also had been purchased with his own money plus his wife's Mihaela savings because giving of the fact the museum was lacking in funds at that time. What's more, it was exactly Hoffiller's merit to issue the first scientific article of that golden coin,² which also "surprisingly" the author fails to bring to notice. Evidently, the article of Zdenka Dukat and I. Mirnik where the same coin had been published, was more significant to the author. The title of the article had been submitted to,

¹ I. Mirnik, Arheološki muzej u Zagrebu Zagreb / Archaeological Museum, u: Muzeopis 1846-1996, Zagreb 1996, 17-18.

² V. Hoffiller, Dva zlatna rimska novca iz Siska, u: Šišićev zbornik / Melanges Šišić, Zbornik naučnih radova Ferdi Šišiću povodom šezdesete godišnjice života, 1869-1929, Zagreb 1929, 619-621.

obviously “well-intentioned and intelligent” intervention of typesetter in the printing office and, as a result, name *Kornuficie* (Cornuficius) had been altered into *Konfucie* (Confucius).³ Therefore, the author decided to assort this anecdote into the history of research of this collection. It seems to me, this book by Bilić could easily be incorporated into similar anecdotes. Even though there’s barely anything to read literary-wise *Idi Vidi* (cro. *idi vidi!* – eng. go see!) had been engaged for proofreading (it is translation agency not a person). Bilić in his introduction published drawing of renaissance medal as curiosity (fig. 2) that has been modelled after Republican coin having inscription of the famous Caesar’s sentence *Veni, vidi, vici*.

The largest number of Republican coins curated in the Archaeological Museum in Zagreb originate from several hoards. Some of them had been analysed and published (Mazin near Gračac and Lički Ribnik near Gospić) long time ago. Therefore, they need re-evaluation and republishing, for the most part due to latest cognitions regarding dating newest types and sets of Republican coins. That has already been done for some hoards, namely Cesarica near Karlobag,⁴ so that the author brings nothing new for this hoard. On the other hand, single finds from specific sites have never been published as unity. The most important contribution of the author, in this context, is publication of 81 single sample of Republican coins from Sisak, (pre-roman Segestika, roman Siscia). The author has determined all samples according to the anthological opus *Roman Republic Coinage* by Michael H. Crawford.

The evidence that Bilić in his book arguably uses museology and informatically formed organization rather than scholarly numismatic or archaeological criteria is detected in the fact that coin’s samples have been published by actual age instead by content of hoards or sites of single finds. However, the author himself tabulated according to the sites as a substitute. Also, the hoards containing, both Republican and early Roman Imperial coins, have artificially been divided in this book.

More than ten hoards have been discovered in the basin of the rivers Zrmanja, Una and Unac so far. They contained massive cast bronze coins – Carthaginian, Numidian, Ptolomaic Egyptian, Hispanic, and Italic i.e., Roman (aes signatum and aes grave). Occasionally they were found in abundance together with pieces of raw bronze (aes rude) as well as broken bronze items. The hoards had been dug into the ground in the end of 2nd and the beginning of 1st century BC and mainly originate from outskirts of southeast Iapodic area. They don’t appear in other regions. The first hoard of this kind had been found in Mazin, consequently all other hoards were named after that one.

In his short scholarly step forward in this book, the author brings up the following on the Mazin type hoards: “*The relatively large number of individual finds of coins which usually appear in hoards of the Mazin type, more so in north Dalmatia and the coastal region at the foot of the Velebit mountain than in Iapodic territories, suggests that this coinage circulated over a relatively large territory, possibly marking the very beginnings of monetary circulation in the mountainous areas of north Dalmatia (the Roman province, that is). The context of the penetration of this type of coinage into the interior is in fact quite unexplainable and has to this day not been interpreted in a satisfactory and credible manner. It is somewhat perplexing why bronze coinage, mostly from Rome and northern Africa, produced from the 5th century BC onward, came to this relatively restricted geographical area and why it was kept in its original form such a long time, considering the fact that hoards of the Mazin type can roughly be dated to the time-frame between the end of the 2nd century and 75 BC. It is almost impossible to determine whether it arrived to this area through Dyrrachium (less likely) or through Liburnian ports (more likely); did it arrive into this area through trade (amber?) or as a result of Roman military campaigns, perhaps together with Roman traders and/or soldiers; and whether hoards were concealed due to the insecurities created by the Roman military threat or for some other less dramatic reasons, often unrecorded in historical sources. According to one theory, coins from Carthage and Numidia arrived to the Iapodic and Liburnian areas via an over-sea trade. Peoples from the western Balkans traded bronze coinage for timber, the raw material for building Mediterranean ships, (supposing it was the other way around? – remark by D. P.) either because of its worth as raw materials or by preserving its monetary function. Based on more recent data, it could be claimed that the Velebit area really did export high-quality construction timber precisely for shipbuilding, but the theory is not easy to prove and needs to be supported with firmer evidence.*

Literary sources which could help clarify the situation are scarce: according to Livy, Iapodic envoys received 2000 asses from the Romans in 170 BC (Liv. XLIII. 5.3, 8), and this is the only precise information on any kind of influx of Roman bronze coinage into this region. At this point, it is not possible to determine with any certainty the kind of role the coinage found in hoards of the Mazin type played in the Roman-Iapodic political and economic

³ Z. Dukat / I. Mirnik, Aureus Kvinta Konfucija (Kornuficija – sic!), Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu XVI-XVII, Zagreb 1984, 91-93 (+ 1 table).

⁴ Z. Dukat / I. Mirnik, Ostava rimskih denara iz Cesarice I, Numizmatičke vijesti XXVII/38, Zagreb 1984, 7-29; *Idem*, Ostava rimskih denara iz Cesarice II, Numizmatičke vijesti XXVIII/39, Zagreb 1985, 30-45.

relations during the 2nd and 1st centuries BC (possibly also in the 3rd century BC), but M. Bonačić-Mandinić's hypothesis about a gradual transformation from collecting bronze as a raw material to using bronze coinage in trading transactions seems plausible, at least when discussing the interior, while such a process was probably not necessary along the coast." (p. 15).

While publicizing Mazin hoard Josip Brunšmid came to conclusion that foreign merchants from Africa – Carthaginians at first place, who have been well-known merchants and seamen, same as their ancestors Phoenicians – have kept upcoming to Eastern Adriatic shores to trade, mainly to purchase amber. It has been arriving along the land road from Baltic Sea. Whatsoever, despite everything, J. Brunšmid knowledgeably assumed that, in Iapodic territories, the value of money had been determined based on its weight. Therefore, the worth of the coinage equalled to copper raw material. This conclusion Brunšmid confirmed with partially melted coin specimens.⁵

Brunšmid's conclusion hadn't been accepted by Carl Patsch who, however, considered that massive casted bronze coins, from large hoards in Iapodic territory, hadn't been used as mean of payment but only as raw material for casting purposes.⁶

Once I. Mirnik had analysed the content of the Mazin type hoards and had made the list of single finds of African and Italic coins in the Western Balkans, he came upon the conclusion those coins have been spread over significantly wider territory than the area where these hoards had been found. In addition, he assumed the coins from those hoards represented metal raw material, thus it could have easily been transformed into some other item. At the same time, Mirnik considered they presented the very beginning of monetary flow at wider area. He was motivated to conclude it was about circulated coinage, by the significant number of single finds of African and Italic coins. Even though the way and time of coins arrival to Iapod territory remained secret, Brunšmid's idea to relate those coinage to amber trade, seemed understandable to Mirnik since amber items in Iapod graves exist in abundance.⁷

Petar Popović became engaged in the hoards of the Mazin type at the same time as Mirnik, whereas he tended to follow Patsch's thesis in that aspect. Popović presumed the presence of African and Italic coins already more than a century old, existing at relatively limited area and period cannot prove Iapods utilised those coins as mean of payment. It is hardly plausible for Iapods, even if they had a need to use coins, to take over coins originated from distant North Africa or Italy furthermore having in mind it hadn't been into circulation for longer period. Even less plausible permission is that some strong trade relations had existed between North Africa and Iapodic territory. Since Numidian coinage existed in all hoards it is more likely to presume that both Carthaginian and Egyptian coins came from the same place i.e., it has already been in Numidia and arrived to Iapodic territory from there. Roman soldiers and merchants have been intermediaries since Numida had been crowded with Italic merchants and dealers at the second half of 2nd century B.C. They had been selling to Iapods, as raw material, African coins together with Italic coins that had been out of circulation, and crude pieces of bronze and copper. Then Iapods have been producing bronze jewellery.⁸ Despite the fact Bilić, in his book, has quoted notably significant Popović's work, the section where Popović plausibly explain the hoards of the Mazin type Bilić obviously hasn't even read. If he had read it in that case, it would have been necessary to explain why he does or doesn't acknowledge his opinion. In that case he would have known that Maja Bonačić-Mandinić thesis hadn't only been "plausible" but also it neither hadn't been scientifically original. (By the way, not so long ago, Tomislav Bilić has naively included the hoard from Lički Ribnik in the Mazin type hoards⁹, nonetheless he is mentor of Anja Bertol Stipetić's doctoral dissertation entitled *The Mazin type hoards*.)

The Iapodic envoys received 2000 asses from the Romans in 170 B.C., which is the news from Livy's account which, consequently, goes in favour to Popović's thesis whatsoever, interesting curiosity here is that the amount received was copper not silver coins. If this is Roman present (as a matter of fact it was compensation for self-willed Gaius Cassius Longinus campaign against them) had been significant amount for Iapods's opinion, then the owners of those hoards containing heavy casted coins would have surely been wealthy people (given the fact those coins had been used as a mean of payment rather than raw material). Livy's account indeed goes in favour of the conclusion the huge arrival of casted coins to Iapodic area had just appeared in second half of 2nd

⁵ J. Brunšmid, Našašće italskih i afrikanskih novaca u Mazinu, Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva II (1896/7), Zagreb 1897, 46-47.

⁶ C. Patsch, Die Lika in römischer Zeit, Schriften der Balkankommission, Antiquarische Abteilung I, Wien 1900, 52-53.

⁷ I. Mirnik, Circulation of North African etc. currency in Illyricum, Arheološki vestnik 38, Ljubljana 1987, 371-373.

⁸ P. Popović, Novac Skordiska. Novac i novčani promet na Centralnom Balkanu od IV do I veka pre n. e. (cyrillic) / Le monnayage des Scordisques. Les monnaies et la circulation monétaire dans le centre des Balkans IVe-Ier s.av.n.è., Posebna izdanja, Arheološki institut u Beogradu, Matica srpska u Novom Sadu, Beograd – Novi Sad 1987, 116-119.

⁹ T. Bilić, Late Roman republican hoards terminating with the denarii of C.L. Caesares, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu XLV, Zagreb 2012, 118.

century BC. Romans had already destroyed Carthage and soon enough conquered Numidia, therefore coins of those two states had no worth as mean of payment.

Giving no explanation the author attributes five republican denarii to Roman coin hoard from Tribić near Livno. Those five specimens had been registered into inventory catalogue of Numismatic collection of the Archaeological Museum in Zagreb together as one ensemble noting they had been a gift from 1937 (curiously enough the name of person who gifted those denarii hadn't been noted which is unprecedented) and that they originate from surroundings of Livno. For this reason, only it was the author's obligation to note exact record and only than his conclusion i.e., the specimen belongs to the Tribić hoard. That, anyhow, is not plausible speculation. Furthermore, the Tribić hoard was found in 1930 containing 112 samples of Roman coins, of which largest part belonged to Republican denarii while only fewer portions were Augustinian coins. Eight denarii as well eight specimens of bronze and copper coins (sestertii, dupondii, asses). Immediately after the hoard had been found two specimens were lost, while the complete hoard had been purchased by Aleksandar Poljanić, director of the National bank in Sarajevo who had been extremely passionate numismatic collector. It was him, on the other hand, who permitted Dimitrije Sergejevski expertly analyse this hoard while Sergejevski published thorough paper on it in the same year.¹⁰ The Tribić hoard destiny had been unknown to professional community after World War II. It was certainly arbitrarily conclusion of I. Mirnik that the hoard had been scattered around, as a result five samples from it arrived in the Archaeological Museum in Zagreb.¹¹ Obviously Bilić has adopted that conclusion. However, A. Poljanić was sentenced to prison during communist Yugoslavia and consequently, largest part of his property and assets had been deprived, including his numismatic collection. The large number of Roman silver coins had been listed inside the collections. Numismatic collection, all packed up had been allocated to the Land (National) Museum of Bosnia and Herzegovina in Sarajevo,¹² but however, had never been registered to inventory catalogues of classical antique and medieval coins pertaining the collection hasn't even been unpacked. For all those reasons one should keep hoping the Tribić hoard is awaiting to be scholarly reanalyse following modern numismatic catalogues. However, if Mirnik and Bilić had taken into consideration, the fact that the complete hoard from Tribić had been purchased by Poljanić except for two samples, if only they double checked that five samples which have been curated in the Archaeological Museum in Zagreb are not existing in the coins catalogue in Sergejevski's article, it is possibility they would have understood those five samples have not been part of that hoard. Eventually, they would understand the samples which we're talking about are part of another coin hoard of Republican and Augustian denarii from Livno field – the one from Bastasi founded by chance in 1930 as well. Smaller portion of that hoard had also been published by Sergejevski.¹³ In my separate article I have reconstructed the content of the hoard from Bastasi, where I have explained that the largest portion of that hoard was purchased by Franciscan Fr. Lujo Marun, as a matter of fact it was him who donated five denarii to the Archaeological Museum in Zagreb.¹⁴

Even though there are no reliable information, the author as interpreting I. Mirnik and interprets five Republican denarii as part of the hoard which have been found in Kukuruzovića Pećina (cro. *pećina* – eng. cave) near Gornji Vaganac in Ličko Petrovo Selo area (cro. *selo* – eng. village). In addition, the author overlooked the fact that Mirnik have already published precise description of the same coins in another paper, while he has dated hiding of the hoard in the second half of 1st century B. C.¹⁵ However, early Imperial coins – *as* of Claudius and denarius of Antoninus Pius – have also been founded in this cave, while unlike Mirnik, Bilić includes those samples as being part of this highly questionable hoard and offers late dating for hiding!?! Three Republican denarii bear traces of high temperature activities, suggesting to secondar metallurgy, or else melting of metals items at the very site.

In the end his catalogue, the author shares almost discretely the information (p.p. 539-541) that the largest number of Republican coins are not in the numismatic collection of the Archaeological Museum in Zagreb anymore. It refers to the coin hoards from Mazin, Lički Ribnik and Salona. It is far from clear when and which circumstances made those samples disappear from the Museum, also it remains unnoticed have there been any kind of investigation. Being curator of that collection clearly make him responsible, at least to try to explain to the community. It goes without saying someone needs to take responsibility at least with its honour. Having ten samples from the Mazin hoard disappeared present an extreme inconvenience for the Museum particularly hav-

¹⁰ D. Sergejevskij, Nalaz rimskog novca kod Livna, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini XLII, Historija i etnografija, Sarajevo 1930, 119-132 (cyrillic).

¹¹ I. Mirnik, Coin hoards in Yugoslavia, BAR International Series 95, Oxford 1981, 45, 48.

¹² A. Rodinis, Aleksandar Poljanić, Hrvatska misao 42, Nova serija, Sarajevo 2011, 106, 110, 121-122.

¹³ D. Sergejevskij, Numizmatičke beleške, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini XLIV, Historija i etnografija, Sarajevo 1932, 24-25 (cyrillic), T. XV, 1-2.

¹⁴ D. Periša, Ostava rimskih denara iz Bastasa na Livanjskom polju, (in press).

¹⁵ I. Mirnik, Rimski novac iz pećina Hrvatske, u: Šašlov zbornik, Arheološki vestnik 41, Ljubljana 1990, 733-735.

ing in mind J. Brunšmid endeavours to have this hoard content integral.¹⁶ During World War I Austro-Hungarian Monarchy formed Commission for Finding and Excluding Archival and Museum Materials after they had occupied Serbia. Brunšmid sent official letter to Croatian ban (governor) Ivan Skerlec, where he stated that, almost certainly, several samples of Old Italic coins from the Mazin hoard got to the National Museum in Belgrade. Furthermore, he demanded in his letter, they should be returned to the Archaeological department of the National Museum in Zagreb.¹⁷ Those samples are still being curated in the National Museum in Belgrade.¹⁸ Unlike Brunšmid who obviously had no scruple to even use a warfare time to make the hoard complete his successors in the Numismatic collection of the Archaeological Museum in Zagreb succeeded to lose already acquired segment of the same hoard.

62 Republican denarii are missing from the Lički Ribnik hoard while early Imperial or Augustus denarii haven't been published by Bilić in his book, it is utterly unknown to us whether they're still numbered in the Numismatic collection either. Even though the Archaeological Museum in Zagreb got larger portion of that hoard right after the chance find, Josip Klemenc made an effort to acquire or, at least, to make the list of samples who ended up in the private collections. After he made the hoard complete (besides coins it contained Iapodic silver and amber jewellery) he published an exceptional and exemplary scientific article.¹⁹ The fact that numerous Republican coins' samples have disappeared from that hoard clearly shows incompetence of someone among Hoffiller's and Klemenc's successors in the Archaeological Museum in Zagreb to curate the collection. However numismatic finds get lost easily from the museum collections, but it is the trickiest thing to bring them back into the same collections.

There are namely two European leading numismatists authorities linked to the reviewed book - directly Peter Kos as the recension writer prior to book publication and indirectly M. Crawford whose book has been maximally exploited by Bilić to make his own book. Whereas P. Kos has been able to see the character of Bilić's book prior to publication but apparently agreed to be recension writer for some reason, Crawford could have seen it only after its publishing. The latter knows the best whether it flatters to him, the fact that, someone based on his book, completely made his own.

From the professional point of view, Bilić's book can be a useful work for experts who want to have an insight into the (impoverished) collection of Republican coins in the Archaeological Museum in Zagreb and serve as a good catalogue for beginners and lovers of numismatics who can't easily get to Crawford's work.

Darko Periša

¹⁶ J. Brunšmid, Dodatak k V. Našašće italskih i afrikanskih novaca u Mazinu, Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva IV, Zagreb 1900, 81-86; *Idem*, II. dodatak k V. Našašće italskih i afrikanskih novaca u Mazinu, Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva VI, Zagreb 1902, 167-170; *Idem*, III. dodatak k. V. Našašće italskih i afrikanskih novaca u Mazinu (kotar Gračac), Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva VIII, Zagreb 1905, 176-180.

¹⁷ I. Bilić, Ivan Skerlec Lomnički 1913. - 1917. Kraljevski komesar i hrvatski ban, Doktorski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb 2011, 327-328.

¹⁸ B. Borić-Brešković / P. Popović, Coins of the Roman Republic. Collections of the National Museum in Belgrade and Belgrade University / Novac rimske Republike. Zbirke Narodnog muzeja u Beogradu i Beogradskog univerziteta (cyrillic), Numizmatika 2, Narodni muzej u Beogradu, Beograd 2006, 18-19, 48-49.

¹⁹ J. Klemenc, Ostava u Ličkom Ribniku, Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva XVI, Zagreb 1935, 83-125 (+ 3 tables).

Hronika / Chronik

Izvještaj o radu Centra za balkanološka ispitivanja u 2021. godini

U 2021. godini Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH je i pored brojnih ograničenja uslovljenih pandemijom COVID-19 uspio da ispuni sve planirane obaveze. Prije svega, zahvaljujući podršci Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke Bosne i Hercegovine, Evroazijskog odjeljenja Njemačkog arheološkog instituta iz Berlina, kao i Fondacije za izdavaštvo Federalnog ministarstva kulture i sporta Bosne i Hercegovine, uspješno su završeni priprema i štampanje broja 49/2020. časopisa Godišnjak/Jahrbuch. Zbog navedene pandemije čitav ovaj proces je bio dosta usporen, pa je časopis odštampan i distribuiran u mjesecu maju 2021. godine. Priloge za ovaj broj časopisa dostavili su naučnici iz Italije, Slovenije i Bosne i Hercegovine. Radovi se odnose na arheologiju, lingvistiku, klasičnu istoriju i etnologiju. Objavljena su i tri prikaza knjiga kao i tri *sjećanja* za preminule članove Centra. Godine 2021. se obilježavaju dva značajna jubileja u našoj Akademiji. Jedan je 70 godina od osnivanja Akademije nauka umjetnosti Bosne i Hercegovine, a drugi je izdavanje 50. broja Godišnjaka/Jahrbuch-a Centra za balkanološka ispitivanja. Za ovaj jubilarni broj je nakon redakcijske i recenzentske selekcije prihvaćeno jedanaest radova i dva prikaza iz okvira arheologije i istorije. Autori tih priloga su naučnici iz Slovenije, Austrije, Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Planirano je da ovaj jubilarni broj Godišnjaka/Jahrbuch-a izađe do kraja februara 2022. godine.

Uz redakcijske radove na objavljivanju aktuelnih brojeva Godišnjaka/Jahrbuch-a u Centru su preduzete aktivnosti vezane za registraciju časopisa u internacionalnoj bazi podataka *Scopus*.

U pripremi registracije postavljeno je deset zadnjih brojeva sa svim meta podacima časopisa u bazu *Open Journal System* koju od ove godine koristi naša Akademija. Jedan od osnovnih uslova za registraciju u *Scopusu* je i obezbjeđenje sredstava za redovno izlaženje časopisa, što predstavlja sistemsku i trajnu obavezu koju možemo ispuniti samo uz pomoć izvršnih organa naše Akademije. S obzirom na nova zakonska rješenja, ova registracija je postala obavezan preduslov za dalju egzistenciju našeg časopisa. Time bi Godišnjak/Jahrbuch u punoj mjeri postao referentan već od sljedeće godine, što znači da bi od tada objavljeni radovi bili na odgovarajući način vrednovani od strane svih relevantnih institucija u Bosni i Hercegovini i u regionu.

U 2021. godini intenziviran je rad na postavljanju dviju elektronskih datoteka koje su pripremljene u našem Centru: *Kartoteka prastanovnika Zapadnog Balkana* i *Građa za rječnik crkvenoslavenskog jezika*. U maju je na server ANUBiH postavljena *Kartoteka* i rađeno je na dodatnom čišćenju ilustracija. U drugoj polovini godine obezbijedena su finansijska sredstva i za postavljanje *Građe*. Obje datoteke programski je obradila Šeila Bećirović, MA, diplomirana inženjerka s Elektrotehničkog fakulteta UNSA, dok su nosioci posla bili članica Centra prof. dr. Lejla Nakaš, za *Građu* i prof. dr. Blagoje Govedarica, dopisni član ANUBiH, za *Kartoteku*. Postavljanje *Kartoteke* i *Građe* na server ANUBiH obavio je Eldin Hodžić, iz IT podrške ANUBiH. Ovaj projekat je podržalo Ministarstvo kulture i sporta Kantona Sarajevo. Trenutno je još u toku faza probnog ispitivanja funkcija datoteka koja prethodi zvaničnom puštanju u javni opticaj. U prvoj polovini 2022. godine planirana je promocija obje datoteke iz okvira ovog značajnog projekta. Puštanjem u opticaj ovih datoteka, odnosno davanjem naučnoj javnosti mogućnosti digitalne obrade i pretrage velikih baza naučnih podataka, naša Akademija će načiniti značajan iskorak u elektronskoj informatici.

U toku ove godine nastavljena je obrada arheološkog materijala sa Glasinačkog područja koji je sakupljen istraživanjima Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH u periodu 1980–1991. godine. Rukovodilac ovih radova je dopisni član ANUBiH i član našeg Centra, prof. dr. Blagoje Govedarica. U tom smislu su tokom septembra obavljena nova arheološka i geofizička rekognosciranja na prastorijskom naselju Klisura u Kadića brdu, kod Knežine. Ova istraživanja su izvedena uz odobrenje Republičkog zavoda za zaštitu spomenika Republike Srpske, a u njima su, osim našeg Centra, učestvovali i saradnici Instituta za arheologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu i Zavičajnog muzeja u Doboju. Finansijsku podršku dalo je Evroazijsko odjeljenje Njemačkog arheološkog instituta iz Berlina.

Na sjednici Predsjedništva ANUBiH, održane 30. novembra 2021. godine, dopisni član ANUBiH i dugogodišnji urednik časopisa *Godišnjak/Jahrbuch* izabran je za novog direktora Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH. Na toj dužnosti naslijedio je dugogodišnjeg direktora Centra, akademika Dževada Juzbašića.

Sabina Vejzagić

Adrese autora / Autorenadressen

Edin Bujak, MA
Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu
Franje Račkog 1
BA-71 000 Sarajevo
edin.bujak@ff.unsa.ba

Jelena Bulatović, PhD
Department of Historical Studies
University of Gothenburg
Box 200
SE-40530 Gothenburg
Laboratory for Bioarchaeology
University of Belgrade
Čika Ljubina 18-20
RS - 11 000 Belgrade
jelena.bulatovic@gu.se
jelena.bulatovic@f.bg.ac.rs

Ikbal Cogo, prof.
JU Muzej grada Zenice
M. S. Serdarevića bb
BA-72 000 Zenica
ilirologija@hotmail.com

Azra Delalić, BA
Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika
Bosne i Hercegovine
Maršala Tita 9a/I
Ba-71 000 Sarajevo
azra.delalic@kons.gov.ba

Prof. dr. Mario Gavranović
OREA Abteilung Europa Institut für Orientalische
und Europäische Archäologie Österreichische
Akademie der Wissenschaften
Fleischmarkt 20
AUT-1897 Wien
Mario.Gavranović@oeaw.ac.at

Dr. sc. Aleksandar Jašarević
Muzej u Doboju
Vidovdanska 4
BA-74 000 Doboju
aleksandar.jas@gmail.com

Mr. sc. Zijad Halilović
Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika
Bosne i Hercegovine
Maršala Tita 9a/I
BA-71 000 Sarajevo
zijad.halilovic@kons.gov.ba

Aida Jotanović, MA
Institut za metrologiju Bosne i Hercegovine
Augusta Brauna 2
BA-71 000 Sarajevo
aida.jotanovic@met.gov.ba

Jelena Jovanović, PhD
BioSense Institute
University of Novi Sad
Dr. Zorana Đinđića 1
RS – 21 000 Novi Sad
jelena.jovanovic@biosense.rs

Almira Kevilj Olovčić, MSc
Srpskih vladara 29
BA-71 123 Istočno Sarajevo
almira_kevilj@hotmail.com

Prof. dr. Esad Kurtović
Odsjek za historiju
Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu
Franje Račkog 1
BA-71 000 Sarajevo
kurtovic.esad@gmail.com

Adisa Lepić, MA
Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine
Zmaja od Bosne 3
BA-71 000 Sarajevo
adisalepic@gmail.com

Prof. dr. Ante Milošević
Muzejski i znanstveni savjetnik u mirovini
Put Odrine 1
HR - 21 230 Sinj
milosevic.tonci@gmail.com

Almir Olovčić, MA/MSc
Srpskih vladara 29
BA-71 123 Istočno Sarajevo
almirolovic@hotmail.com

Prof. dr. Darko Periša
Odjel za povijest
Hrvatsko katoličko sveučilište u Zagrebu
Ilica 242
HR- 10 000 Zagreb
darko.perisa@zg.t-com.hr

Mag. Irene M. Petschko
Austrian Archaeological Institute
Austrian Academy of Sciences
Fleischmarkt 20
AUT-1897 Wien
Irene.Petschko@oeaw.ac.at

Doc. dr. Marko Rimac
Filozofski fakultet Univerziteta u Splitu
Poljička cesta 35
HR-21 000 Split
mrimac@ffst.hr

Doc. dr. Amra Šaćić Beća
Odsjek za historiju
Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu
Franje Račkog 1
BA-71 000 Sarajevo
amra.sacic@ff.unsa.ba

Akademkinja Biba Teržan
Redovni član Slovenske akademije znanosti in
umetnosti (SAZU)
Nov trg 3
SI-1000 Ljubljana
Ljubinka.terzan@ff.uni-lj.si

Amra Veispahić, MA
Muzej u Kaknju
Šehida 4
BA-72 240
amra_h333@hotmail.com

Sabina Vejzagić, MA
Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH
Bistrik 7
BA-71 000 Sarajevo
svezagic@anubih.ba

Uputstva / Richtlinien / Guidelines

Uputstva za pripremu materijala za Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH

Forma priloga

Tekst (na njemačkom, engleskom, srpskom, hrvatskom, bosanskom jeziku...) uključuje apstrakt s ključnim riječima na engleskom jeziku, kao i obuhvatan rezime na stranim jezicima, ilustracije s potpisima, napomene i potpunu bibliografiju.

Tekst predati u digitalnom obliku uz primjerak odštampanog teksta u formatu "Din-A4" sa marginom od 2,5 cm. Molimo vas da tekst bude u programu Microsoft Word ili Corel Word Perfect. Nemojte unositi paginaciju, zaglavlje ili na drugi način formatirati tekst. Poželjno je da tekst bude u fontu Times New Roman, Courier ili Arial veličine 12 pt kao i proreda od 1,5.

Ilustracije bi takođe trebalo da budu predate u digitalnom obliku, ili dobrog kvaliteta pogodne za skeniranje.

Veličina ca. 19 x 13cm ili "Din-B5" format. Prihvatamo slijedeće formate *.gif, *.jpg, *.psd, *.tif ili *.bmp.

Strane izraze navesti u kurzivu (*italic*).

Tekst ne hifenirati.

Napomene i citiranje

Napomene bi trebalo navoditi kao "fus note" u formi kratkog citata, prema važećim bibliografskim pravilima. Detaljno alfabetsko navođenje literature na kraju priloga treba da sadrži sve relevantne bibliografske podatke.

U tekstu, u fusnotama i u literaturi kod članaka na našem jeziku table se navode skraćenicom Tab. (a ne T.). Kod tekstova na njemačkom jeziku Taf.). Rimski brojevi se u principu ne upotrebljavaju, nego se u cjelini sve citirane numeracije pišu arapskim brojevima.

Redoslijed navođenja citata

Pri navođenju citata preporučuje se pridržavanje sljedećeg redoslijeda: 1) ime autora, 2) godina izdanja, 3) br. strane, 4) navedena ilustracija, 5) br. table sa brojem ilustracije.

Primjer:

Childe 1926, 120-122.

Milojčić 1949, 267 f.; Sl. 8, 2; 14, 3. 5. 7.

Renfrew 1974 Tab. 4, 2-6.

Naumann 1968, 12. 34; 50-72, Sl. 7, Tab. 19, 1. 7. 8; 20, 3. 4a-c.

Kod citiranja radova istog autora koji su objavljeni u jednoj godini, pored godine se unosi slovo.

Primjer:

Lüning 1996a, 12-56. Lüning 1996b, 45 f.

Molimo Vas da šaljete samo kompletirani materijal.

Znaci interpunkcije kod citiranja

Kod navedenih primjera obratiti posebnu pažnju na to gdje dolaze znaci interpunkcije, a gdje ne (između slovnih i brojčanih navoda nema interpunkcije- autor/godina; slika/broj i sl.

Primjer:

Naumann 1968, 12. 34; 50-72, Sl. 7 Tab. 19, 1. 7. 8; i sl.

Zarez dolazi iza godine kao i između broja pojedinačne slike i broja ilustracije na toj slici: Milošević 1949, 267 f.; Sl. 8, 2; itd.

Brojevi ilustracija se međutim razdvajaju tačkom: Sl. 14, 3. 5. 7.

Navođenje odvojenih stranica također se razdvaja tačkom: Naumann 1968, 12.34.

Ukoliko se radi o dva autora imena se razdvajaju kosom linijom “/”. Kod više od dva autora navodi se samo prvi autor, a na ostale se ukazuje sa “i dr.”.

Primjer:

Marinov / Yordanov 1978, 60-67; Agapov i dr. 1990, 48 f.

Pojedinačni citati u okviru jedne fus note mogu se razdvajati tačka-zarezom (semikolon) “;”.

Primjer:

Nehaev 1992, 76; Hančar 1937, 251, 333.

Literatura

Kod monografija navodi se kompletan naslov bez skraćivanja. Navodi se također i podnaslov.

Ukoliko je knjiga izdata u okviru serije navesti i naziv serije kao i broj sveske-izdanja. Između imena autora i naslova citiranog rada navesti godinu izdanja. Broj sveske izdanja se navodi neposredno poslije naslova.

Primjer:

Martin-Kilcher, S. 1976, Das romische Graberfeld von Corraux im Berner Jura. Basler Beitrage zur Ur- und Fruhgeschichte 2, Derendingen 1976.

Naslov časopisa se u principu ne skraćuje. Godina izdavanja se navodi između broja časopisa i broja stranice, od kojih je odvojena zarezima.

Primjer:

Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, Antiquity 65, 1991, 22-38.

Ukoliko se radi o zborniku radova (spomenica, akti kongresa, katalog i sl.) navedeni rad se navodi u neskrćenom obliku. Prije naslova citiranog zbornika treba da stoji “u:”. Ime izdavača koje slijedi treba odvojiti sa “ed.” i staviti ga prije naslova zbornika.

Primjer:

Henrickson, E. F. 1994, The Outer Limits: Settlement and Economic strategies in the Central Zagros Highlands During the Uruk Era, In: Stein, G. / Rothman, M. S (ed.), Chiefdoms and Early States in the Near East, Monographs in world Archaeology, Madison 1994, 85-102.

Ukoliko se navode dva ili više autora imena se odvajaju sa “/”.

Primjer:

Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, Antiquity 65, 1991, 22-38.

Ako imate dodatnih pitanja molimo Vas da konsultujete redakciju.

Richtlinien zur Veröffentlichung im Jahrbuch des Zentrums für Balkanforschungen der AWBH

Form der Vorlage

Der Text (deutsch, englisch, serbisch, kroatisch, bosnisch...) sollte ein Abstrakt mit Schlüsselwörter in englisch, sowie eine Zusammenfassung in Fremdsprachen, Abbildungen mit Unterschriften, Anmerkungen und vollständiger Literaturliste umfassen.

Text bitte in digitaler Form (als Textdatei) und als Din A4-Ausdruck mit 2,5 cm umlaufenden Seitenrand ein-senden. Bitte verwenden Sie möglichst ein gängiges Textverarbeitungsprogramm, wie Microsoft Word oder Corel Word Perfect. Fügen Sie keine Seitenzahlen, Kopf- oder Fußzeilen ein und verwenden Sie ausschließlich die Schriftarten Times New Roman, Courier oder Arial der Größe 12pt sowie einen Zeilabstand von 1,5 Zeilen. Ungewöhnliche Sonderzeichen (Č,č,Ć,ć,Š,š,Ž,ž usw.) unbedingt im Probeausdruck speziell markieren!

Auch die gewünschten Abbildungen möglichst in digitaler Form oder als scanfähige Druckvorlage einsenden. Folgende Dateiformate sollten ausschließlich Verwendung finden: *.GIF, *.JPG, *.TIF oder *.BMP (Größe ca. 19 x 13 cm oder Din A5).

Fremdsprachliche Begriffe durch Kursivdruck hervorzuheben (signifier).

Der Text sollte fortlaufend, d.h. ohne Silbertrennung, und ohne Einzüge verfasst sein. Bitte nur das komplette Druckmaterial abgeben.

Anmerkungen und Zitierrichtlinien

Anmerkungen sind grundsätzlich als Fußnoten in Form von Kurzzitaten in das Dokument einzufügen.

Ein ausführliches alphabetisches Literaturverzeichnis am Ende des Dokuments enthält alle wesentlichen bibliographischen Angaben (s. u.).

Gliederung innerhalb der Fußnoten

Folgende Reihenfolge innerhalb der Kurzzitate ist generell einzuhalten: 1. Autorname, 2. Erscheinungsjahr, 3. Seitenzahlen, 4. Abbildungsverweis und 5. Tafelnummer mit Abbildungsziffer.

Bsp.:

Childe 1926, 120-122.

Milojčić 1949, 267 f.; Abb. 8, 2; 14, 3. 5. 7.

Renfrew 1974, Taf. 4, 2-6.

Naumann 1968, 12. 34; 50-72, Abb. 7, Taf. 19, 1. 7. 8; 20, 3. 4a-c.

Bei gleich lautenden Kurzzitaten wird an das Erscheinungsjahr ein Buchstab angehängt.

Bsp.:

Lüning 1996a, 12-56; Lüning 1996b, 45 f.

Interpunktion beim Zitieren

Keine Interpunktion zwischen Buchstaben und Nummern (Autorenname und Jahr: Nauman 1968; Abbildung und Nummer: Abb. 7 Taf. 19).

Das Komma erscheint nach dem Jahr und zwischen der Abbildungsnummer und Einzelbildnummer.

Bsp.

Milojčić 1949, 267 f.; Abb. 8, 2.

Numerierung der Einzelbildern innerhalb einer Abbildung wird mit einem Punkt getrennt: Abb. 14, 3. 5. 7.

Zitieren der Einzelseiten wird ebenso mit einem Punkt getrennt: Naumann 1968, 12.34.

Sind zwei Verfasser beteiligt, werden die Namen im Kurzzitat der Fußnote durch Schrägstrich “/“ getrennt. Bei mehr als zwei Autoren wird lediglich der erstgenannte Autor aufgeführt und auf die übrigen mit “u. a.“ verwiesen.

Bsp.:

Marinov/Yordanov 1978, 60-67; Agapov u.a. 1990, 48 f.

Einzelne Zitate innerhalb einer Fußnote können durch das Semikolon “;” getrennt werden.

Bsp.:

Nechaev 1992, 76; Hancar 1937, 251.333.

Literaturverzeichnis

Bei Monographien Katalogen, Festschriften u. ä wird der Titel vollständig und ohne Abkürzungen aufgeführt. Der Untertitel, Herausgeber und Verlag ist ebenfalls mit aufzuführen. Ist das Buch innerhalb einer Publikationsreihe erschienen, ist der Serientitel anzugeben sowie die Serien- und Bandzahlen. In Klammern steht das Erscheinungsjahr, dem zitierten Titel vorangestellt wird.

Bsp.:

Martin-Kilcher, S. 1976, Das romische Graberfeld von Corraux im Berner Jura. Basler Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte 2, Derendingen 1976.

Zeitschriftentitel sind generell nicht abzukürzen. Die Jahrgangszahl wird dabei in Kommata eingeschlossen.

Bsp.:

Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, *Antiquity* 65, 1991, 22-38.

In einem Sammelband (Festschrift, Kongressbericht, Katalog o.ä.) erschienene Arbeiten werden mit dessen ungekürztem Titel zitiert. Vor dem Titel des zitierten Aufsatzes steht “In:”. Der darauf folgende Name des Herausgebers wird durch “(Hrsg.)” oder “(ed.)” gekennzeichnet und steht vor dem Titel des Sammelwerkes.

Bsp.:

Henrickson, E. F. 1994, The Outer Limits: Settlement and Economic strategies in the Central Zagros Highlands During the Uruk Era, In: Stein, G. / Rothman, M. S (ed.), *Chiefdoms and Early States in the Near East*, Monographs in world Archaeology, Madison 1994, 85-102.

Wenn zwei oder mehrere Autoren zitiert sind wird mit “/“ getrennt.

Bsp.:

Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, *Antiquity* 65, 1991, 22-38.

Bitte wenden Sie sich bei offenen Fragen an die Redaktion.

Guidelines for the article preparation for Godišnjak CBI ANUBiH

Form of article

Text (in German, English, Serbian, Croatian, Bosnian ...) should contain an abstract with Keywords in english with a comprehensive summary in foreign language, illustrations with signature, references and bibliography.

Text should be given in a digital form accompanied printed version format both "Din- A4" with margins 2,5 cm each. You are kindly asked to send text in a Microsoft Word Program or in Corel Word Perfect. Do not insert paging, headers or different kinds of text formatting. It is recommended that you use fonts: Times New Roman, Courier or Arial, size 12 pt, and the line spacing 1,5. Special characters and symbols (Č,ć,Ć,ć,Š,š,Ž,ž etc.) have to be marked in a print version.

Illustrations should be prepared also in a digital form or with a good scanning quality - size cca. 19 x 13 cm or "Din-B5" format. We accept following formats: *.gif, *.jpg, *.psd, *.tif or *.bmp. Foreign expressions should be cited in italic Text should not be hyphenated.

Notes and citations

Notes should be in form of footnotes as short quotes according the bibliographic rules.

Detail alphabetic list of bibliography in the end of the article should contain all relevant bibliographical data. In text, footnotes and bibliography in Bosnian and English, Tables are given with a short Tab. (not T.). In German text (Taf.). Roman numbers are basically not in use, all numbering is principally in Arabic numerals.

Citation order

Citation is recommended by the following order: 1) Name of author, 2) Year of publication 3) Page number, 4) Quoted illustration 5) Table number with a number of illustrations.

Example:

Childe 1926, 120-122.

Milojčić 1949, 267 f.; Fig. 8, 2; 14, 3. 5. 7.

Renfrew 1974, Tab. 4, 2-6.

Naumann 1968, 12. 34; 50-72 Fig. 7, Tab. 19, 1. 7. 8; 20, 3. 4a-c.

Citation of the same author's articles published in the one year has to have letter mark following the year of publication.

Example:

Lüning 1996a, 12-56; Lüning 1996b, 45 f.

We kindly ask you to send only the completed material.

Punctuation marks in quoting

In following examples see where the punctuation marks are (between letter and number characters in quote there are no punctuation marks, author/year; illustration / number and picture number).

Example:

Naumann 1968, 12.34; 50-72, Fig. 7, Tab. 19, 1. 7. 8;

Comma comes after year, as between the number of a single picture or the number of the illustration in that picture (table) :

Example:

Milojčić 1949, 267f.; Sl. 8, 2; itd.

Numbers of illustrations are separated by periods: Fig. 14, 3. 5. 7.

Different pages quoting should also be separated by period mark: Naumann 1968, 12.34.

If there are two authors their names are separated by slash line “/”. In case of more authors only the name of the first one is quoted and other are just mentioned as “et al.”

Example:

Marinov / Yordanov 1978, 60-67; Agapov et al. 1990, 48 f.

Individual quotations in one footnote can be separated by semicolon “;”

Example:

Nehaev 1992, 76; Hancar 1937, 251, 333.

Bibliography

Monographs, catalogues, proceedings and other special publications are given with whole title without abbreviation. Subtitles, editor and publisher should also be included. If the book is published in a serial publication, serial number and number of the volume should be introduced as well. A year of publication should be given between the name of the author and the title of the quoted article or the book, there. Number of the volume should be right after the title.

Example:

Martin-Kilcher, S. 1976, Das romische Graberfeld von Corraux im Berner Jura. Basler Beitrage zur Ur- und Fruhgeschichte 2, Derendingen 1976.

Principally title of the journal should not be reduced. Year of publication should be given, between the number of the journal's volume and page numbers, separated by comma.

Example:

Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, *Antiquity* 65, 1991, 22-38.

In case of a proceedings (commemorative volume, congress articles, catalogue), whole title should be given, without abbreviation. It should be introduced “in” before the title of quoted Proceedings. Name of the editor that follows should be also separated with “ed.”, and given before the title of the Proceedings.

Example:

Henrickson, E. F. 1994, The Outer Limits: Settlement and Economic strategies in the Central Zagros Highlands during the Uruk Era. In: Stein, G. / Rothman, M. S. (ed.), *Chiefdoms and Early States in the Near East, Monographs in world Archaeology*, Madison 1994, 85-102.

In a case of two or more authors, their names are separated with “/”.

Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, *Antiquity* 65, 1991, 22-38.

For any further questions please contact the editorial board.

Godišnjak izlazi od 1957. godine. Prva (I) i druga sveska (II-1961) štampane su u izdanju Balkanološkog instituta Naučnog društva BiH, a od 1965. (III/1) izdavač časopisa je Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH. Počev od sveske XXXIX/37 numeracija je svedena na prvu cifru koja se izražava arapskim brojem. Objavljeni radovi su vrednovani od strane međunarodne redakcije i recenzenata.

Das Jahrbuch erscheint seit dem Jahr 1957. Der erste (I) und zweite Band (II-1961) wurden im Balkanologischen Institut der wissenschaftlichen Gesellschaft B-H herausgegeben. Seit dem Band III/1, 1965 erscheint die Zeitschrift im Zentrum für Balkanforschungen der AWK B-H. Ab Band XXXIX/37 wird die Nummerierung auf die erste, folglich arabisch ausgedrückter Zahl, zurückgezogen. Die veröffentlichten Artikel wurden von der internationalen Redaktion und Rezensenten begutachtet.

* * *

Naslovna strana / Titelblatt
Dževad Hozo

Ilustracija na naslovnoj strani / Illustration am Titelblatt
Svečani amblem 50. broja Godišnjaka/Jahrbucha / Festliches Emblem der 50. Ausgabe des Godišnjak/Jahrbuchs

Adresa Redakcije / Redaktionsadresse
cbi-anubih@anubih.ba

Web izdanje / Web-Ausgabe
<https://publications.anubih.ba>

Sekretarka Redakcije / Sekretärin der Redaktion
Sabina Vejzagić

Lektura / Lektorin
Irma Grebović-Muratović

Tehnički urednik / Technische Redakteur
Narcis Pozderac

DTP
Narcis Pozderac

Tiraž / Auflage
300

Štampa / Druck
Dobra knjiga, Sarajevo

Časopis je indeksiran u / Zeitschrift verzeichnet in
C.E.E.O.L. (Central Eastern European Online Library)
Ebsco Publishing
Ulrich Periodicals
ZENON DAI (Journals Database of German Archaeological Institute)
Cross Ref

